МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПОВІТРЯНИХ СИЛ ІМЕНІ ІВАНА КОЖЕДУБА

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ШИРОБОКОВ Юрий Миколайович

УДК 159.9:159.96 (355.1)

ДИСЕРТАЦІЯ

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ

19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Ю.М. Широбоков
(підпис)

Науковий консультант **ТІМЧЕНКО Олександр Володимирович**
доктор психологічних наук, професор

ХАРКІВ – 2020

АНОТАЦІЯ

Широбоков Ю.М. Психологія військового полону. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеню доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». – Національний університет цивільного захисту України, Харків, 2020.

«Полон» це відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє будь-хто, захоплений противником під час бойових дій. Попереднє виділення сфер, що найбільш часто пов’язують із полоном, неволею, рабством на підставі звичного слововживання та наукового осмислення, дозволяє побачити головне: основою полону є насильство.

Під час проведення дослідження фіксувалися чотири основні форми жорстокого поводження з полоненими: 1) фізичне насильство — навмисне завдання фізичних ушкоджень військовополоненому, а також свідоме позбавлення його свободи, їжі, одягу та інших нормальних умов життя, які можуть призвести до смерті людини, викликати у неї порушення фізичного та психічного здоров`я; 2) сексуальне насильство — сексуальні дії стосовно військовополонених; 3) психологічне (емоційне) насильство —періодичний, тривалий або постійний психічний вплив на військовополоненого, спрямований на навмисне приниження його честі й гідності, що стає причиною страху, невпевненості в собі та призводить до формування патологічних рис характеру; 4) зневага до потреб військовополоненого — відсутність елементарної турботи про людину, від чого порушується її емоційний стан і з`являється загроза здоров`ю або ризик смерті.

Сучасний військовий полон за умов локального збройного конфлікту можна уявити як особливий вид протиправної діяльності, головною об’єктивною метою якого є досягнення через залякування інших людей особистого збагачення (матеріального, політичного тощо). Наявність такої мети не скасовує безлічі різних суб’єктивних цілей, якими керуються окремі

ватажки незаконних збройних формувань. Однак саме чужий страх як знаряддя досягнення мети рухає їх діями та надає сенсу існуванню цього ганебного явища. Для досягнення такої мети, тобто для масового поширення страху серед військовополонених, представники незаконних збройних формувань здійснюють найрізноманітніші дії: залякування, приниження, нанесення побоїв, катування та вбивства полонених.

Для вирішення поставлених у роботі завдань було обстежено 694 колишніх військовополонених, які були звільнені з військового полону впродовж 2015-2019 років.

З загальної кількості досліджуваних (n=694), 643 особи (92,7%) - військовослужбовці Збройних сил України та 51 особа (7,3%) - бійці добровольчих батальйонів («добробатівці»).

Проведений аналіз дозволив поділити сучасний військовий полон на три основні види: 1. Військовий полон за психологічним типом «військовий підрозділ» (підрозділ, що укомплектований військовослужбовцями діючої армії РФ). 2. Військовий полон за психологічним типом «підрозділ професійних найманців». 3. Військовий полон за психологічним типом «бандформування» (сформований з числа кримінальних елементів та місцевих жителів).

Встановлено, що кожен військовослужбовець, який потрапив у полон під час ведення бойових дій, послідовно проходив 4 основні стадії військового полону: I стадія - стадія захоплення у полон та транспортування до місця постійного утримання; II стадія - стадія першого допиту; III стадія - стадія безпосереднього утримання у полоні; IV стадія - стадія обміну полоненими та повернення додому.

На основі проведеного аналізу визначено, що процес перебування в статусі військовополоненого має певні фази протікання: I фаза - фаза вітальних реакцій. Характеризується підпорядкуванням всіх дій військовослужбовця збереженню власного життя. II фаза - фаза шоку з проявами надмобілізації. Характеризується загальним психологічним

напруженням, мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття та збільшенням швидкості розумових процесів при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації. III фаза - фаза психофізіологічної демобілізації. В абсолютній більшості випадків пов'язується з розумінням масштабів трагедії («стрес усвідомлення»). IV фаза - фаза вирішення. У цей період поступово стабілізується настрій та самопочуття, але зберігається знижений емоційний фон, обмеження контактів з оточуючими. V фаза - фаза відновлення психофізіологічного стану. Ця фаза найбільш чітко проявляється у поведінкових реакціях: активізується міжособистісне спілкування, турбота про товаришів, нормалізується емоційне забарвлення мови та мімічних реакцій, спостерігаються прояви гумору та жартів. VI фаза - фаза конфліктогенності. На цій фазі у більшості полонених спостерігаються стійкі порушення сну, невмотивовані страхи, кошмарні сновидіння, що перетворюються у нав'язливі. Під час дії цієї фази наростають внутрішня та зовнішня конфліктогенність, підсвідома «ідентифікація з агресором» (особливо у молодих людей), що призводить до значних проблем в групі військовополонених (аж до насильства, причиною якого стають міжособистісні конфлікти).

Виявлено, що мета захоплення, інституційне середовище (сукупність основоположних правил, що визначають рамки поведінки військовослужбовця й утворюють базис для його життєдіяльності в умовах полону), а також режим утримання, охорони, харчування та примусової праці, складають простір полону. Серед основних психологічних просторів сучасного військового полону виділені та охарактеризовані: (а) психологічний простір «вибору» (ситуація військового полону залежно від військової спеціальності, до якої належить полонений, підрозділу, де він проходив службу, та виду підрозділу, який його полонив, зумовлює моральну складову під час вибору між життям та смертю); (б) психологічний простір «культурна травма» (під час перебування військовослужбовця у полоні відбуваються негативні трансформаційні процеси умов його життя); (в)

психологічний простір «експлуатації» (військовополонений використовується як вагомий психологічний компонент перемоги над супротивником, як показник морального розкладання ворожої армії. Однією з основних характеристик даного простору стає примушення військовополонених до участі у зйомці постановочних відео за попередньо підготованим сценарієм); (г) психологічний простір «боротьба» (вивчення психологічного простору «боротьба» зумовлюється внутрішнім протиборством між вибором військовополоненим однієї зі стратегій поведінки: «протистояння», «ухиляння» або «колаборації».); (д) психологічний простір «колаборація» (примусова співпраця та спонукання військовополонених до певних дій, які потім можуть бути використані проти самих полонених або для подальших інформаційно-емоційних маніпуляцій); (є) психологічний простір «ідеологічна (релігійна) обробка» (зміни у військовополоненого власних політичних, релігійних та інших переконань. Саме у цьому просторі на перший план висуваються задачі «промивки мізків» військовополоненим з метою схиляння їх до співробітництва); (ж) психологічний простір «нажива» (експлуатація військовополонених може набувати форм торгівлі, коли людину просто використовують як товар).

З метою визначення наслідків військового полону усіх військовополонених можна поділити на групи відповідно до їх поведінки у неволі: 1. Група нетерпляче-відчайдушних. Відповідають злістю, розлюченістю на будь-який тиск, утиски з боку представників незаконних збройних формувань. 2. Група непохитних. В умовах військового полону виявляються найбільш корисними. Вони морально допомагають пережити жахи полону, підтримуючи інших. 3. Група «бунтівливих». Морально пригнічені, психічно приголомшені. Їхнє страждання заглушає всі інші почуття, заважає спілкуванню. 4. Інші військовослужбовці. Чим довше буде тривати полон, тим сильніше вони будуть зближуватися з захопившими їх представниками незаконних збройних формувань.

Визначено психологічні особливості командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, ватажків незаконних збройних формувань квазіреспублік ДНР/ЛНР та найманців, у полоні яких перебувають українські військовослужбовці.

Серед психологічних типів командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, які утримують українських військовополонених у зоні проведення операції об'єднаних сил, виділені та охарактеризовані: «Вікінг», «Зомбі» та «Робін Гуд».

Серед психологічних типів ватажків незаконних збройних формувань, які утримують українських військовополонених у зоні проведення операції об'єднаних сил, виділені та охарактеризовані: «Джокер» та «Весільний генерал».

За оцінкою бойового професіоналізму, поведінці при захопленні полонених і подальшого відношення до них командирів підрозділів, професійних найманців можна підрозділити на два основних типи: «Рембо» і «Інквізитор».

Опитування повернених з полону військовослужбовців дозволило визначити основні типи катів, які застосовують незаконні методи впливу (приниження, знущання, побиття, тортури, тощо) по відношенню до військовополонених. Так, усіх катів умовно було розподілено на чотири типи: 1) «Боягуз». Для них характерно самоствердитись в очах своїх товаришів по службі, демонструючи свою сміливість під час допиту полонених. Найчастіше вони використовують колючі або ріжучі предмети для нанесення поранень полоненим. 2) «Профі». Як правило, це ті, хто до служби працювали у пенітенціарній системі. 3) «Месник». У цю категорію катів люди потрапляють спонтанно. Серед них, як правило, особи, які глибоко переживають втрату близької людини або товариша по службі. 4) «Садист». Цей тип є найнебезпечнішим серед катів. До цього типу потрапляють люди за власним бажанням, більш того, деякі з них до зони

ведення бойових дій потрапили саме з метою стати катами, для реалізації своїх хворобливих фантазій.

Розроблено соціально-психологічну модель наслідків військового полону та виділені рівні психологічних феноменів, що входять до складу цієї моделі: (1) макрорівень (або причинний) рівень, що відображає соціальні та особистісні фактори та сутність становлення «ідентичності полоненого»; (2) основний (або ціннісно-смисловий) рівень, що розкриває особистісні особливості військовополоненого та типологію його базових психічних процесів та явищ та (3) мікрорівень (поверховий) рівень, що відображає фізіологічні та поведінкові новоутворення у колишніх військових бранців.

Визначено стратегію, основні завдання та принципи реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя

Відзначено, що метою реінтеграції військовополоненого до умов мирного життя є допомога колишньому бранцю по-новому побудувати своє життя, відчути себе знову здоровою, захищеною й цілісною особистістю.

Основними завданнями реінтеграції колишніх військовополонених у мирне суспільство є: (1) забезпечення їх базових потреб і стабілізація ситуації; (2) відновлення зв’язків у родині та в суспільстві; (3) відновлення самоідентичності і сенсу життя; (4) відновлення людської гідності.

Комплекс заходів щодо реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя передбачатиме: 1. Медичну підтримку і лікування. 2. Правову допомогу. 3. Соціальну допомогу. 4. Психологічну допомогу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

Вперше:

✓ визначено та обґрунтовано універсальну концепцію, що розглядає військовий полон, як психологічний феномен у всьому різноманітті його сторін і в органічній єдності складних елементів. Доведено, що найбільш продуктивною теоретико-методологічною основою розгляду психології військового полону є міждисциплінарний синтез, здійснюваний в конкретних просторово-часових межах;

✓ узагальнено види, стадії, фази та психологічний простір сучасного військового полону;

✓ виділено та охарактеризовано психологічні типи командирів військових підрозділів Збройних Сил Російської Федерації, ватажків незаконних збройних формувань, командирів підрозділів найманців, які утримують українських військовополонених в районах проведення антитерористичної операції/операції об'єднаних сил;

✓ запропоновано соціально-психологічну модель наслідків військового полону.

Удосконалено:

✓ стратегію, основні завдання та принципи реінтеграції до умов мирного життя та постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців.

Дістали подальшого розвитку:

✓ наукові погляди щодо мінімізації впливу на психіку людини психотравмуючих факторів примусової ізоляції.

Практичне значення одержаних результатів. У розпорядження військових практиків надані науково перевірені дані, що розкривають психологічну специфіку військового полону та дозволяють проектувати й створювати ефективні системи психологічного забезпечення бойових дій військ.

Запропонована стратегія психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців дає можливість на практиці реалізувати єдність у розумінні цілей, завдань, засобів і методів цієї діяльності, спадкоємність зусиль командирів, штабів, органів по роботі з особовим складом, військових медиків та психологів як на етапі зустрічі колишніх бранців так і на етапі їх перебування у лікувально-реабілітаційних центрах.

Результати дисертаційного дослідження:

✓ використано Комітетом Верховної Ради України у справах ветеранів та

осіб з інвалідністю при роботі над законопроектом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження грошового та інших видів забезпечення за особами, які забезпечують безпеку під час проведення АТО та були захопленими в полон або заручниками, або визнаними в установленому законом порядку безвісно відсутніми» № 2548 (акт реалізації від 19.08.2020 року № 04-30/16-2020/138279);

- ✓ реалізовано в діяльності Ради національної безпеки і оборони України у процесі організації та проведення реінтеграційних та постізоляційних заходів щодо військовослужбовців та цивільних громадян, звільнених із примусової ізоляції (полону) (акт реалізації від 04.08.2020 року № 213/21-15);
- ✓ впроваджено у діяльності Офісу Президента України під час розробки Національного стандарту реінтеграції та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції (акт впровадження від 25.05.2018 року № 39-03/242);
- ✓ відпрацьовано Головним управлінням морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України та Управлінням з військового співробітництва під час підготовки тимчасового положення про впровадження (апробацію) реінтеграції та постізоляційного супроводу особового складу Збройних Сил України, який перебуває в ізоляції, або звільнений з неї (акт реалізації від 29.07.2020 року № 323/1771);
- ✓ покладено в основу курсу виживання льотного складу авіації, що викладається у Повітряних Силах Збройних Сил України та дозволяє оптимізувати систему підготовки військових льотчиків до умов проведення операції об’єднаних сил (акт реалізації від 17.07.2020 року № 350/176/120/5/13);
- ✓ реалізовано у розробці низки нормативно-правових документів, що регламентують процес професійно-психологічної підготовки фахівців спеціальних підрозділів Національної Гвардії України (акт реалізації від 12.05.2020 року № 27/3-3372);
- ✓ впроваджено в освітній процес Національного університету оборони

України імені Івана Черняховського (акт впровадження від 23.03.2020 року № 182/1220);

- ✓ впроваджено в освітній процес Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (акт впровадження від 26.06.2020 року № 5342).

Ключові слова: військовий полон, військовополонені, Операція об’єднаних сил, Антитерористична операція.

ABSTRACT

Shyrobokov Yu.M. Psychology of military captivity. - Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Psychology, specialty 19.00.09 - "Psychology of activity in special conditions." - National University of Civil Protection of Ukraine, Kharkiv, 2020.

"Captivity" is the lack of freedom, bondage, into which falls anyone captured by the enemy during the hostilities. The preliminary identification of spheres, most often associated with captivity, bondage, slavery on the basis of regular word usage and scientific conceptualizing, allows us to note the main thing: violence is the basis of captivity.

During the study, four main forms of cruel treatment of prisoners were established: 1) physical violence – the deliberate infliction of physical damage to a prisoner of war, as well as the deliberate deprivation of his freedom, food, clothes and other normal living conditions which may lead to death of a person, cause her physical and mental health disorders; 2) sexual violence - sexual acts against prisoners of war; 3) psychological (emotional) violence - periodic, continuous or constant mental impact on a prisoner of war, aimed at the deliberate humiliation of his honor and dignity, which gives rise to fear, self-doubt and leads to the formation of pathological traits of character; 4) neglect of the needs of a prisoner of war - lack of basic care for a person, which disturbs his emotional state and poses a threat to health or the risk of death.

Modern military captivity in the context of a local armed conflict can be imagined as a special type of illegal activity, the main objective of which is to achieve personal enrichment (material, political, etc.) through intimidation of other people. The presence of such a goal does not discard the plenty of different subjective goals that guide separate leaders of illegal armed groups. However, it is precisely someone else's fear as an instrument for achieving the goal that drives their actions and gives meaning to the existence of this shameful phenomenon. To

achieve this goal, that is, to spread fear among prisoners of war, representatives of illegal armed groups carry out the variety of actions: intimidation, humiliation, battering, torture and killing of prisoners.

To solve the tasks set in the study, 694 former prisoners of war were examined, who were released from military captivity over 2015-2019.

From the total number of persons under study (n = 694), 643 persons (92.7%) are military personnel of the Armed Forces of Ukraine and 51 persons (7.3%) are fighters of volunteer battalions (“dobrobativtsi”).

The conducted analysis made it possible to divide the modern military captivity into three main types: 1. Military captivity by the psychological type “military unit” (unit staffed by military personnel of the active army of the Russian Federation). 2. Military captivity by the psychological type "unit of professional mercenaries" 3. Military captivity by the psychological type "gang formations" (formed from the criminal elements and local residents).

It has been found that each military man who was captured during the hostilities subsequently passed 4 main stages of military captivity: I stage - the stage of being captured and transported to the place of constant detention; II stage - the stage of the first interrogation; III stage - the stage of direct detention in captivity; stage IV - the stage of exchange of prisoners and returning home.

Based on the conducted analysis, it has been found that the process of being in the prisoner of war status has certain phases of development: I phase is the phase of vital reactions. It is characterized by the subordination of all actions of a military man to the preservation of his own life. II phase - the phase of shock with manifestations of super-mobilization. It is characterized by general psychological tension, mobilization of psychophysiological reserves, enhancement of perception, and an increase in the speed of mental processes by simultaneous reducing the critical assessment of the situation. III phase - the phase of psychophysiological demobilization. In the vast majority of cases, it is connected with the understanding of the magnitude of the tragedy (“stress of awareness”). IV phase - the phase of decision-making. During this period, mood and well-being gradually

stabilize, though a reduced emotional background, limitation of contacts with the surrounding are maintained. V phase - the phase of restoration of the psychophysiological state. This phase is most clearly manifested in behavioral reactions: interpersonal communication is activated, caring for comrades, the emotional coloring of speech and facial reactions is normalized, and manifestations of humor and jokes are observed. VI phase – the phase of conflictogenity. At this phase, permanent sleep disorders, unmotivated fears, nightmares which turn into obsessive ones are observed in most of prisoners. During the influence of this phase, internal and external conflictogenity, the subconscious "identification with the aggressor" (especially among young people) increase, which leads to significant problems in the group of prisoners of war (even to violence caused by interpersonal conflicts).

It has been found that the purpose of capture, the institutional environment (a complex of fundamental rules that determine the framework of a military man's behavior and form the basis of his life activity in conditions of captivity), as well as the detention regime, custody, nutrition and forced labor, form the space of captivity. Among the main psychological spaces of modern military captivity, the following have been defined and characterized: (a) the psychological space of "choice" (the situation of military captivity, depending on the military specialty to which a prisoner belongs, the unit where he served, and the type of unit he was captured by stipulates the moral component when choosing between life and death); (b) the psychological space "cultural trauma" (during a military man's staying in captivity, the negative transformational processes of his living conditions take place); (c) the psychological space of "exploitation" (a prisoner of war is used as a significant psychological component of victory over the enemy, as an indicator of the moral decay of the enemy army. One of the main characteristics of this space is forcing prisoners of war to participate in shooting of the scripted videos according to a previously prepared script); (d) psychological space "struggle" (the study of the psychological space "struggle" is stipulated by the internal confrontation between the choice of a prisoner of war of one of the

behavioral strategies: “confrontation”, “evasion” or “collaboration”); (e) psychological space “collaboration” (forced cooperation and urging of prisoners of war to certain actions that may later be used against the prisoners themselves or for further informational and emotional manipulations); (f) the psychological space “ideological (religious) processing” (changes of own political, religious and other beliefs of prisoners of war). It is in this space when the tasks of “brainwashing” of prisoners of war with the purpose of inducing them to cooperate are brought to the forefront); (g) the psychological space “lucre” (exploitation of prisoners of war may take the form of trade when a person is simply used as a commodity).

In order to define the consequences of military captivity, all prisoners of war can be divided into groups according to their behavior in captivity: 1. The group of impatiently desperate. They respond with anger, rage to any pressure, harassment from the side of representatives of illegal armed groups. 2. The group of steadfast. In conditions of military captivity, they are the most useful. They morally help to survive the horrors of captivity, supporting others. 3. The group of "rebellious". Morally depressed, psychologically devastated. Their suffering override all other feelings, interferes with communication. 4. Other military personnel. The longer the captivity lasts, the stronger they will become closer to the representatives of illegal armed groups who captured them.

The psychological peculiarities of the commanders of the military units of the Armed Forces of the Russian Federation, the leaders of illegal armed groups of the quasi-republics of the DPR / LPR and mercenaries, whom the Ukrainian military personnel were captured by have been defined.

Among the psychological types of the commanders of the military units of the Armed Forces of the Russian Federation, keeping Ukrainian prisoners of war in the area of operation of the combined forces have been defined and characterized as: "Viking", "Zombie" and "Robin Hood".

Among the psychological types of leaders of illegal armed groups that keep Ukrainian prisoners of war in the area of operation of the combined forces have been defined and characterized as: "Joker" and "Wedding General".

According to the assessment of combat professionalism, the behavior during the capture of prisoners and the further attitude towards them of unit commanders, professional mercenaries can be divided into two main types: “Rambo” and “Inquisitor”.

Surveys of the military personnel who returned from captivity made it possible to identify the main types of executioners who use the illegal methods of influence (humiliation, bullying, battering, torture, etc.) towards the prisoners of war. Therefore, all executioners were conditionally divided into four types: 1) “Coward”. It is typical for them to assert themselves in the eyes of their colleagues, showing their courage during the interrogation of prisoners. Most often they use piercing or cutting objects to inflict wounds to the prisoners. 2) "Pros". As a rule, these are those who before military service worked in the penitentiary system. 3) “Avenger”. People get into this category of executioners spontaneously. Among them, as a rule, there are persons who are deeply sorry for the loss of the loved one or a colleague. 4) "Sadist." This type is the most dangerous among the executioners. People of their own free will get into this type; moreover, some of them got into the war zone for the purpose to become executioners, for the realization of their sick fancies.

A socio-psychological model of the consequences of military captivity has been developed and the levels of psychological phenomena that compose this model have been singled out: (1) the macro level (or causal) level, reflecting social and personal factors and the essence of the formation of “the identity of a prisoner”; (2) the main (or value-semantic) level, revealing the personal traits of a prisoner of war and the typology of his basic mental processes and phenomena; and (3) the micro level (superficial) level, reflecting physiological and behavioral new formations of former prisoners of war.

The strategy, the main tasks and principles of the reintegration of former prisoners of war into the conditions of peaceful life have been defined.

It is noted that the purpose of the reintegration of a prisoner of war into the conditions of peaceful life is to help a former prisoner to rebuild his life in a new way, to feel himself a healthy, protected and holistic personality again.

The main tasks of the reintegration of former prisoners of war into a peaceful society: (1) ensuring their basic needs and stabilizing the situation; (2) restoration of ties in the family and in society; (3) restoration of self-identity and the meaning of life; (4) restoration of human dignity.

The complex of measures for the reintegration of former prisoners of war into a peaceful life will include: 1. Medical support and treatment. 2. Legal assistance. 3. Social assistance. 4. Psychological assistance.

Scientific novelty of the obtained results is that:

For the first time:

- ✓ a universal concept that regards the military captivity as a psychological phenomenon in all the diversity of its angles and in the organic unity of complex elements has been defined and substantiated. It has been proven that the most productive theoretical and methodological basis for considering the psychology of military captivity is the interdisciplinary synthesis, carried out in specific spacio-temporal boundaries;
- ✓ types, stages, phases and the psychological space of modern military captivity have been generalized;
- ✓ psychological types of commanders of military units of the Armed Forces of the Russian Federation, leaders of illegal armed formations, commanders of mercenary units holding Ukrainian prisoners of war in the areas of anti-terrorist operation/joint force operation have been identified and characterized;
- ✓ a socio-psychological model of the consequences of military captivity has been proposed.

Improved:

- ✓ strategy, main tasks and principles of reintegration to the conditions of peaceful life and post-isolation assistance and support for servicemen released from captivity.

Further development has been given to:

- ✓ scientific views on minimization of impact on the human psyche of psycho-traumatic factors of forced isolation.

Practical significance of the obtained results. Military practitioners have at their disposal scientifically verified data that reveal the psychological specifics of captivity and allow to design and create effective systems of psychological support for military operations.

The proposed strategy of psychological post-isolation care and support for released servicemen provides an opportunity to put into practice unity of understanding the goals, objectives, means and methods of this activity, continuity of efforts of commanders, staffs, bodies for work with military personnel, military medics and psychologists both at the stage of meeting former prisoners and at the stage of their staying in the medical and rehabilitation centers.

Dissertation research results:

- ✓ Have been employed by the Committee of *the Verkhovna Rada* (Parliament) of Ukraine in Matters of Veterans and Individuals with Disabilities when preparing draft legislative act entitled “On the Incorporation of Amendments with Some Legislative Acts of Ukraine Regarding the Preservation of Monetary Support and Other Types of Support for Persons Who Ensure Safety during the Execution of the ATO and Were Captured or Were Hostages or Declared Missing as Prescribed by Law” No. 2548 (Implementation Certificate dated 19.08.2020 No. 04-30/16-2020/138279);
- ✓ Have been implemented in the activities of the Council of National Safety and Defense of Ukraine in the process of organizing and taking reintegration and postisolation measures with regard to military servants and civilians who are recovered from forced isolation (captivity) (Implementation Certificate dated 04.08.2020 No. 213/21-15);
- ✓ Have been introduced into the activities of the President of Ukraine’s Office when elaborating a national standard of the reintegration and postisolation support of persons who are recovered from forced isolation (Introduction Certificate dated

25.05.2018 No. 39-03/242);

- ✓ Have been worked out by the Main Department of Moral and Psychological Support of the Armed Forces of Ukraine and the Department of Military Cooperation during the preparation of the Temporary Regulations for the Introduction (Approbation) of the Reintegration and Postisolation Support of Military Personnel of the Armed Forces of Ukraine Captured or Recovered from Captivity (Implementation Certificate dated 29.07.2020 No. 323/1771);
- ✓ Have been taken as a basis of the survival course for flying personnel that is taught in the Air Force of the Armed Forces of Ukraine and makes it possible to optimize the system of preparing air force officers for the conditions of the Joint Forces Operation (Implementation Certificate dated 17.07.2020 No. 350/176/120/5/13);
- ✓ Have been implemented in elaborating a number of regulatory instruments that govern the process of professional and psychological training of specialists of special forces units of the National Guard of Ukraine (Implementation Certificate dated 12.05.2020 No. 27/3-3372);
- ✓ Have been introduced into the learning process of the Ivan Chernyakhovsky National University of Defense (Introduction Certificate dated 23.03.2020 No. 182/1220);
- ✓ Have been introduced into the learning process of the Institute of Training Lawyers for the Security Service of Ukraine of Yaroslav Mudryi National Law University (Introduction Certificate dated 26.06.2020 No. 5342).

Keywords: military captivity, prisoners of war, operation of the combined forces, anti-terrorist operation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Широбоков Ю.М. Теоретичні та прикладні аспекти психології військового полону : монографія. Харків, 2020. 476 с.

2. Кравченко К.О., Тімченко О.В., Широбоков Ю.М. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції : монографія. Харків, 2017. 186 с.

3. Широбоков Ю.М. Між життям та смертю: психологія військового полону. *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології : монографія.* Харків, 2017. С. 248—266.

4. Тімченко О.В., Широбоков Ю.М. Психологічна феноменологія сучасного військового полону. *Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості: монографія.* Суми, 2019. С. 224—246.

5. Safin O., Timchenko O., Shirobokov Yu. Socio-psychological model of the consequences of military captivity. *Current issues of inclusive tourism introduction in Ukraine and other countries: collective monograph.* Poznań 2019. P. 149—162.

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України:

1. Широбоков Ю.М. Психологічні особливості спілкування військовослужбовців в умовах тактико-спеціальних навчань. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. Харків, 2003. Вип. 1(16). С. 134—140.

2. Широбоков Ю.М. Екстремальні ситуації в діяльності військовослужбовців при виконанні навчально-бойових завдань. *Наукові*

записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. Харків, 2003. Вип. 3(18). С. 139—145.

3. Широбоков Ю.М. Прояви девіантної поведінки у військовослужбовців в умовах виконання навчально-бойових завдань. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. Харків, 2004. Вип. 2(20). С. 211—216.

4. Широбоков Ю.М. Теоретико-концептуальні підходи у дослідженні суїцидальної поведінки військовослужбовців. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія.* Харків, 2004. Вип. 3(21). С. 212—217.

5. Широбоков Ю.М., Торяник І.І. Чинники суїцидальної поведінки військовослужбовців. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. Харків, 2005. Вип. 1(22). С. 121—128.

6. Широбоков Ю.М. Організаційні аспекти надання допомоги військовослужбовцям-суїцидентам. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія.* Харків, 2005. Вип. 3(24). С. 194—199.

7. Широбоков Ю.М. Особливості профілактики суїцидальної поведінки військовослужбовців. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. Харків, 2005. Вип. 15. Ч. ІІ.– С. 195—199.

8. Широбоков Ю.М., Афанасенко В.С.,Кислий В.Д. Види відповідальності в психології та їх діагностика. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія.* Харків, 2009. Вип. 3(34). С. 157—169.

9. Широбоков Ю.М. Особливості цільової психологічної підготовки військовослужбовців до можливого захоплення у полон в ході АТО. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць*. Харків, 2015. Вип. 18. С. 296—304.

10. Широбоков Ю.М. Психологічні характеристики різноманітних видів військового полону. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки: збірник наукових праць*, Миколаїв, 2017. №1(17). С. 227—233.

11. Широбоков Ю.М. Профілактика суїцидальної поведінки у колишніх військовополонених. *Теорія і практика сучасної психології: збірник наукових праць*. Запоріжжя, 2017. № 2. С. 70—74.

12. Широбоков Ю.М. Особливості перебування військовополонених у психологічному просторі ідеологічної обробки в ході проведення антитерористичної операції. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Херсон, 2017. Вип. 4. Т. 2. С. 158—163.

13. Широбоков Ю.М. Психологічні умови колаборації військовослужбовців, захоплених у полон в зоні проведення АТО. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. Харків, 2017. № 3. С. 76—85.

14. Shyrobokov Yu. POWs' worries in the psychological choice environment *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. Харків, 2017. Вип. 55 С. 307—314.

15. Сафін О.Д., Тімченко О.В., Широбоков Ю.М. До питання про соціально-психологічну модель наслідків військового полону. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологія. 2019. Вип. 2.* Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2019_2_8.

16. Широбоков Ю.М. Психологічні аспекти соціальної відповідальності військовополонених. Psychological Journal: Scientific Review / red. S. Maksymenko. № 12. Vol. 5. Kyiv : H. S. Kostyuk Institute of Psychology of The National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2019. pp. 249—262.

17. Потапчук Н.Д., Тімченко О.В., Широбоков Ю.М. Особливості постізоляційного супровіду осіб, повернених після примусової ізоляції в умовах гібридної війни. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Хмельницький, 2019. № 14(3) С. 268—284.

18. Широбоков Ю.М. Особливості застосування фізичного насильства, тортур та жорстокого поводження по відношенню до військовополонених. *Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць*. Київ, 2019. Вип. 3(53). С. 149—157.

19. Широбоков Ю.М. Генезис військового полону у культурно-історичному розвитку України. *Теорія і практика сучасної психології: збірник наукових праць*. Запоріжжя, 2019. № 6. Т.2. С. 183—187.

20. Широбоков Ю.М. Психологічні аспекти творчої діяльності військовополонених в умовах гібридної війни. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. XII. Психологія творчості*. Вип. 27. Київ, 2019. С. 268—-278.

21. Широбоков Ю.М. Психологічна характеристика використовуваних представниками незаконних збройних формувань методів психологічного впливу на військовополонених. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. I. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*. Вип. 56. Київ, 2019. С. 400—411.

Статті у закордонних наукових виданнях:

1. Shirobokov J.N. Psychologické dopady válečného zajetí. *Sciences of Europe. Pedagogical sciences*. Praha, 2017. Vol 3. N 13 (13). P. 98—101.

2. ShyrobokovYu. Main phases of captivity and peculiarities of their impact on the psyche of the prisoners of war. *Hybrid warfare in Ukraine. Outcomes and recommendations for Europe and the World*. Krakow, 2017. P. 158—163.

3. Shyrobokov Yu. The identity of a prisoner of war in the psychological environment of "cultural trauma" during a hybrid war. *Lepl-Davit Aghmashenebeli National Defense Academy Collection of Scientific Works „Proceedings”*. Gori, 2017. P. 34—38.

4. Широбоков Ю.М. Особливості психологічної допомоги колишнім військовополоненим, в умовах антитерористичної операції. *International scientific journal published under the auspices of NATO Defence Education Enhancement Program*. Warszawa, 2018. № 1. P. 60—79. Ninejszy portal prowadzony jest w ramach Instytutu Bezpieczeństwa i Rozwoju Międzynarodowego SDirect24. Режим доступу: https://www.sdirect24.org/natodeepno1.

Статті у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України, як фахові з психологічних наук:

1. Широбоков Ю.М., Кислий В.Д. Діяльність харківських психологів в роки Великої Вітчизняної війни. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. Харків, 2010. №1(3) С. 41—46.

2. Широбоков Ю.М. Стадії військового полону та особливості їх впливу на психіку військовослужбовців. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць*. Харків, 2016. Вип. 20. С. 313—322.

Тези доповідей у матеріалах конференцій:

1. Широбоков Ю.М. Особливості психологічної підготовки льотного складу до дій в обставинах захоплення у полон або перебування заручником в умовах антитерористичної операції. *Підготовка військових фахівців у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України: стан, проблемні питання та перспективи вдосконалення*: Матеріали міжвід. наук.-практ. конф. (Київ, 16 груд. 2015). Київ, 2016. С. 107—108.

2. Широбоков Ю.М. Внутрішньогрупова взаємодія фахівців з організації та надання психологічної допомоги військовослужбовцям, які звільнені з полону. *Дванадцята науково-практична конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Новітні технології – для захисту повітряного простору»*: Тези доп. (Харків, 13—14 квіт. 2016). Харків, 2016. С. 443—444.

3. Широбоков Ю.М. Військовий полон, як наслідок порушення психологічної безпеки військ. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку*: Матеріали Всеукр. наук-практ. конф. (Харків, 25 лист 2016). Харків, 2016. С. 102—103.

4. Широбоков Ю.М. Військовий полон, як вітальна та екзистенціальна загроза. *Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки*: Зб. наук. робіт уч. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 18—19 лист. 2016). Одеса, 2016. С. 40—41.

5. Широбоков Ю.М. Психологічна підготовка військовослужбовців до дій в обставинах захоплення у полон в ході антитерористичної операції. *Інформаційно-психологічний супровід виконання завдань в екстремальних умовах*: Збірка тез допов Всеукр наук.-практ. круг. столу (Львів, 24—26 лист. 2016). Львів, 2016. С. 38—40.

6. Широбоков Ю.М. Особливості деформації особистості полонених під час перебування у психологічному просторі наживи. *International Scientific-Practical Conference Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences*: Conference Proceedings, (Kielce, 28—29 Dec. 2016). – Kielce, 2016. P. 284—287.

7. Широбоков Ю.М. Первинна психологічна допомога військовослужбовцям які перебували у військовому полоні. *Педагогіка і психологія сьогодення: теорія і практика*: Зб. наук. робіт уч. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20—21 січ. 2017). Одеса, 2017. С. 46—47.

8. Широбоков Ю.М. Формування комунікативної компетенції військовослужбовців в ході цільової психологічної підготовки до можливого

захоплення у полон. *Роль і місце психології і педагогіки у формуванні сучасної особистості*: Зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф.: (Харків, 13—14 січ. 2017). Харків, 2017. С. 76—77.

9. Широбоков Ю.М. Психологические последствия пребывания заложником или военнопленным. *Проблемы гражданской защиты: управление, предупреждение, аварийно-спасательные и специальные работы*: Мат. Междунар. науч.-практ. конф. (Кокшетау, 17 март. 2017). Кокшетау, 2017. С. 307—308.

10. Широбоков Ю.М. Психологічна допомога військовослужбовцям, які перебували у військовому полоні в зоні АТО. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: психотехнології особистісних змін*: Мат. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 16—17 лют. 2017). Суми, 2017. С. 229—230.

11. Широбоков Ю.М. Моральний компонент в системі психологічних наслідків військового полону. *Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук*: Зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 10—11 лют. 2017). Харків, 2017. С. 105—106.

12. Широбоков Ю.М. Особливості перебування військовополонених у психологічному просторі «релігійна обробка». *Сучасні дослідження вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук*: Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 3—4 берез. 2017). Київ, 2017. С. 105—107.

13. Широбоков Ю.М. Військовополонені, як психологічний чинник вагомості перемоги над ворогом. *Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук*: Зб. наук. робіт уч. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17—18 лют. 2017). Одеса, 2017. С. 55—56.

14. Широбоков Ю.М. Негативні психоемоційні стани у військовополонених в умовах проведення АТО. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*: Тез. доп. наук.-практ. конф. (Харків, 7 квіт. 2017). Харків, 2017. С. 200—203.

15. Широбоков Ю.М. Військовий полон, як психологічний показник ступеня гуманізації суспільства. *Наукове забезпечення службово-бойової діяльності Національної гвардії України*: VIII Наук-практ. конф. Національної академії Національної гвардії України (Харків, 30 берез. 2017). Харків, 2017. С. 174.

16. Широбоков Ю.М. Смисложиттєві орієнтації в системі психологічних наслідків військового полону. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук*: Зб. тез наук. робіт уч. Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 24—25 берез. 2017). Львів, 2017. С. 24—25.

17. Широбоков Ю.М. Особистісні особливості полонених. *Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XXI столітті*: Зб. наук. робіт уч. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17—18 берез. 2017). Одеса, 2017. С. 15—17.

18. Широбоков Ю.М. Особливості психологічної підготовки льотного складу до виживання в умовах автономного існування. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ*: Зб. тез доп. Міжнар. наук.-техн. конф. (Львів, 11—12 трав. 2017). Львів, 2017. С. 338—339.

19. Король Р.В., Широбоков Ю.М., Павлій Л.В., Потелещенко П.В. Підготовка льотного складу до дій в разі потрапляння в полон. *Новітні технології – для захисту повітряного простору*: тез. доп. Тринадцята наук.-практ. конф. Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, (Харків, 12—13 квіт. 2017) Харків, 2017. С. 84.

20. Широбоков Ю.М. Організація та надання психологічної допомоги військовослужбовцям після їх звільнення з полону. *Сучасні тенденції розвитку науки (Ч. II)*: Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15—16 берез. 2017). Київ, 2017. С. 28—29.

21. Широбоков Ю.М. Психологічні аспекти підготовки льотного складу до виживання в умовах автономного існування. *Актуальні питання*

забезпечення службово-бойової діяльності правоохоронних органів та військових формувань: Мат регіон. круг. столу (Харків, 19 трав. 2017). Харків, 2017. С. 82—83.

22. Широбоков Ю.М. Військовополонені, як показник «ціни» бойових дій. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення*: Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 9 черв. 2017). Маріуполь, 2017. С. 166—168.

23. Широбоков Ю.М. Психологічні особливості реінтеграції військовослужбовців звільнених з полону. *Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил сектору безпеки та оборони України*: Мат. V Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 29 лист. 2019). Харків, 2019. С. 43—46.

24. Широбоков Ю.М. Психологічна підготовка курсантів до виживання в умовах примусової ізоляції. *Актуальні питання забезпечення службово-бойової діяльності сил сектору безпеки та оборони України*: Мат регіон. круг. столу (Харків, 19 квіт. 2019). Харків, 2019. С. 246—247.

25. Широбоков Ю.М. Постізоляційна підтримка військовослужбовців, які перебували у примусовій ізоляції в умовах гібридної війни. *Сучасна війна: гуманітарний аспект*: Мат. маук.-практ. конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба. (Харків, 28—29 трав. 2019). Харків, 2019. С. 85—87.

26. Широбоков Ю.М. Особливості медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки колишніх військовополонених на етапі невідкладного реагування. *Сучасна війна: гуманітарний аспект*: Мат. маук.-практ. конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба. (Харків, 21—22 трав. 2020). Харків, 2020. С. 142—146.

27. Широбоков Ю.М. Психологічні особливості командирів НЗФ, які утримують українських військовополонених. *Актуальні питання забезпечення службово-бойової діяльності сил сектору безпеки та оборони*

України: Мат. регіон. круг. столу (Харків, 24 квіт. 2020). Харків, 2020. С. 241—245.

28. Тімченко О.В., Широбоков Ю.М. Медико-психологічна постізоляційна допомога та підтримка на етапі перебування звільнених з полону військовослужбовців у лікувально-реабілітаційних центрах. *Інтеграційний розвиток особистості та суспільства: психологічний і соціологічний виміри*: Мат. II міжнарод. наук.-практ. конф. (Одеса, 12 черв. 2020). Одеса, 2020. С. 273—276.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ…….. 33
ВСТУП……35
РОЗДІЛ І ГЕНЕЗИС ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ……48
1.1. Відношення до полону та до полонених у стародавній та середньовічній Русі……48
1.2. Особливості військового полону та ставлення до полонених за умов встановлення централізованої Російської держави (XVIII ст. — перша половина XIX ст.)……51
1.3. Феномен масового полону та добровільної здачі у полон під час російсько-японської (1904-1905рр.) та Першої світової (1914-1918рр.) воєн…… 58
1.4. Полон як фізичне, психологічне та моральне випробування військовополонених у роки Другої світової війни……... 75
1.5. Особливості військового полону під час війни в Афганістані...97
Висновки за розділом…… 105
РОЗДІЛ ІІ ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ……107
2.1. Парадигма міждисциплінарного синтезу як базова методологічна установка в постановці і вивченні психології сучасного військового полону……..107
2.2. Організація роботи та характеристика методів дослідження….112
2.3. Особливості проведення досліджень серед колишніх військовополонених та використання психодіагностичного матеріалу, пов’язаного з індивідуальним кольоросприйняттям…... 128
2.4. Характеристика груп досліджуваних……137
Висновки за розділом…… 141
РОЗДІЛ ІІІ ВИДИ, СТАДІЇ ТА ФАЗИ СУЧАСНОГО

ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ…….. 142
3.1. Етимологічні та асоціативні складові категорії «полон»……... 142
3.2. Види сучасного військового полону……149
3.3. Стадії сучасного військового полону……... 156
3.4. Фази протікання військового полону……... 165
3.5. Психологічний простір сучасного військового полону……..172
Висновки за розділом……201
РОЗДІЛ IV ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ РЕАЛЬНОЇ ЧИ УЯВНОЇ СИТУАЦІЇ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ НА ПСИХІЧНИЙ СТАН ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ…… 206
4.1. Полонопобоювання та пропаганда полону в системі психологічного протиборства воюючих сторін……. 206
4.2. Методи підриву психіки бранців в умовах сучасного військового полону……219
4.3. Порівняльна характеристика використовуваних терористами, піратами та представниками незаконних збройних формувань «ДНР/ЛНР» методів психологічного впливу на заручників та полонених……... 229
4.4. Психологічні особливості жертв сучасного військового полону……249
Висновки за розділом……263
РОЗДІЛ V ПСИХОЛОГІЧНІ ТИПИ КОМАНДИРІВ НЕЗАКОННИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ, ЯКІ УТРИМУЮТЬ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЇ ОБ’ЄДНАНИХ СИЛ…….. 267
5.1. Психологічні особливості командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, які утримують українських військовополонених у зоні проведення Операції об’єднаних сил…267
5.2. Психологічні особливості ватажків незаконних збройних формувань, які утримують українських військовополонених у

зоні проведення Операції об’єднаних сил…….. 287
5.3. Психологічні особливості командирів підрозділів найманців, які утримують українських військовополонених у зоні проведення Операції об’єднаних сил…….. 299
Висновки за розділом…… 313
РОЗДІЛ VI СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ НАСЛІДКІВ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ…… 319
6.1. Причинний рівень наслідків військового полону……320
6.2. Ціннісно-смисловий рівень наслідків військового полону…… 335
6.3. Поверховий рівень наслідків військового полону…….. 341
Висновки за розділом…… 368
РОЗДІЛ VII ОСОБЛИВОСТІ РЕІНТЕГРАЦІЇ ТА НАДАННЯ ПОСТІЗОЛЯЦІЙНОЇ ДОПОМОГИ ТА ПІДТРИМКИ ЗВІЛЬНЕНИМ З ПОЛОНУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ……..370
7.1. Стратегія, основні завдання та принципи реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя……370
7.2. Стратегія, основні завдання та принципи медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців……. 376
7.2.1. Особливості медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки на етапі зустрічі звільнених з полону військовослужбовців («Етап невідкладного реагування»)……390
7.2.2. Особливості медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки на етапі перебування звільнених з полону військовослужбовців у лікувально-реабілітаційних центрах……395
7.2.3. Особливості медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовцям, які пережили під час полону катування…… 411
7.2.4. Особливості медико-психологічної постізоляційної суїцидологічної допомоги звільненим з полону

військовослужбовцям……417
Висновки за розділом…… 429
ВИСНОВКИ……... 431
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……..437

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТО — Антитерористична операція;

БЗЗ — Біологічний зворотній зв’язок;

БМД — Бойова машина десанту;

БМП — Бойова машина піхоти;

БРДМ — Бойова розвідувально-дозорна машина;

ВВП — Валовий внутрішній продукт;

ВДВ ЗС РФ — Повітрянодесантні війська Російської Федерації;

ВДТРК — Всеросійська державна телевізійна та радіомовна компанія;

ГО — Громадське об’єднання;

ГРУ ГШ ЗС РФ — Головне розвідувальне управління Генерального Штабу Збройних Сил Російської Федерації;

ДМВ — досліджувалися уявлення колишніх військовополонених про себе («Я-реальне») та бажаний їх стан («Я-ідеальне») ;

«ДНР» — «Донецька народна республіка» ;

ДРА — Демократична Республіка Афганістан;

ДУ — Державне управління;

ЗМІ — Засоби масової інформації;

ЗС — Збройні Сили;

КТВ — Колірний тест відносин;

«ЛНР» — «Луганська народна республіка»;

МВС — Міністерство внутрішніх справ;

МКХ — Міжнародна класифікація хвороб;

МОН України — Міністерство освіти і науки України;

НАТО — Організація Північноатлантичного договору, також Північноатлантичний альянс або НАТО (від англ. North Atlantic Treaty Organization — NATO);

НЗФ — Незаконне збройне формування;

ООБІ — Особистісний опитувальник Бехтерєвського інституту;

ООН — Організація Об'єднаних Націй;

ООС — Операція об’єднаних сил;

ПТСР — Посттравматичний стресовий розлад;

РДВІА — Російський державний військово-історичний архів;

РДІА — Російський державний історичний архів;

РПГ — Ручний протитанковий гранатомет;

РРО — Реакція на рухомий об’єкт;

РФ — Російська Федерація;

САУ — Самохідна артилерійська установка;

СБУ — Служба безпеки України;

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік;

США — Сполучені Штати Америки;

УПЦ МП — Українська православна церква (Московський патріархат) ;

ФСБ РФ — Федеральна служба безпеки Російської Федерації;

BICEPS — Brevity (нетривалість), Immediacy (безпосередність), Centrality (централізованість), Expectancy (очікуваність), Proximity (наближеність), Simplicity (простота);

IMPRESS — Immediacy (безпосередність), Military Milieu (захист), Proximity (наближеність), Rest Replenishment (відпочинок), Expectancy (очікуваність), Simplicity (простота), Supervision (нагляд);

PIE — Proximity (наближеність), Immediacy (негайність), Expectancy (очікуваність);

SERE — Survival (виживання), Evasion (уникнення), Resistance (опір) та Escape/extract (втеча);

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний локальний військовий конфлікт – це епідемія жорстокості, всепоглинаючого страху, масового божевілля, важких втрат, вбивств, болю від поранень і травм, втрати цінностей, нелюдської втоми, хаосу та загальної ненависті. Окуповані території, зруйновані місця, біженці і військовополонені – ось лише низка «побічних» соціальних явищ будь-якого збройного протистояння.

Незважаючи на значну кількість опублікованої літератури щодо психологічного забезпечення воєн і військових конфліктів, проблема військового полону відображена в ній фрагментарно.

Треба констатувати і той факт, що, на жаль, багато важливих документів про військовополонених для української науки безповоротно втрачені. Достатньо нагадати, що з розвалом Радянського Союзу матеріали з досліджень військового полону збереглися лише в фондах Російського державного історичного архіву (РДІА) у Санкт-Петербурзі і Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА) у Москві.

Про радянських військовополонених на сторінках наукових видань до 1949 р. взагалі намагалися не говорити. Лише на початку 1950-х років були проведені дослідження радянських юристів, які розглянули категорії міжнародного військового права з юридичної точки зору, зокрема такі поняття, як збройні сили, комбатанти, злочини проти законів і звичаїв війни (О. Амелін, А. Полторак, П. Ромашкін та ін.).

Другий етап (1956 – 2014 рр.) розпочався з Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених і членів їх сімей» від 29 червня 1956 року та ХХ з’їзду КПРС. У цей час були проведені наукові дослідження, де в тій чи іншій формі розглядалися питання полону (М. Лемещук, В. Петров, К. Пєтухов, В. Романовський та ін.). Крім того, проблема радянських військовополонених була відображена в низці збірників матеріалів

Нюрнберзького процесу, в історико-документальних та художніх творах (М. Алексєєв, Є. Бродський, М. Дев'ятов, Є. Долматовський та ін.).

Загалом, саме другий етап став переломним у розумінні радянським суспільством того, що «потрапити у полон» і «здатися у полон» – явища, які за своєю морально-правовою оцінкою є зовсім різні. Аналогічно, як і слова «запроданець» та «зрадник» не можуть вважатися характеристикою усіх колишніх військовополонених.

Всередині 90-х рр. XX ст. у світі почав формуватися окремий науковий погляд на полон, як на одну з форм ворожого середовища, в якому людська психіка може зміцнюватися. Саме ці дослідження сприяли формуванню в рамках військової психології окремого напряму – SERE-психології (психології виживання (Survival), уникнення (Evasion), опору (Resistance) та втечі (Escape/extract).

Стандартна програма *підготовки* SERE включає в себе наступні розділи:

- ✓ *Виживання (Survival).* Розділ присвячений вивченню навичок життєзабезпечення (виживання) в різних природних і кліматичних умовах, орієнтування на місцевості, основ надання першої домедичної допомоги, способам подачі сигналів і організації аварійного радіозв'язку.
- ✓ *Ухилення від зустрічі з противником (Evasion).* Навчання способам маскування, прихованого пересування і подолання перешкод, виготовлення і застосування імпровізованих інструментів.
- ✓ *Опір полону, допитам і тортурам (Resistance).* Тренування тактики і прийомам спеціального рукопашного бою при протидії захопленню в полон; тренування психологічним прийомам і фізична підготовка для протидії допитам і тортурам.
- ✓ *Втеча (Escape/extract).* Тактика і методи організації втечі з полону.

У рамках підготовки SERE передбачений також *окремий курс - виживання на відкритій воді,* - навчання специфіці виживання у відкритих

водоймах, користування рятувальним і сигнальним обладнанням, надання першої домедичної допомоги на воді.

У контексті *відновлення* колишніх військовополонених SERE-психологія пропонує використовувати адаптивний потенціал людської психіки до екстремальних умов, а також природне прагнення психіки повернутися до нормального стану після звільнення з полону.

Саме такий підхід був апробований військовими психологами США наприкінці XX ст. – на початку XXI ст., що і було покладено в основу реінтеграційної моделі роботи з особами, звільненими з примусової ізоляції.

На сьогодні реінтеграція особового складу є важливою складовою системи відновлення особового складу армій країн-членів НАТО [85; 345] і визначається як комплекс заходів, спрямований на відновлення військовослужбовців, звільнених з ізоляції, та їх повернення до повноцінного виконання службових обов’язків.

Об’єднана союзницька доктрина щодо відновлення особового складу в умовах ворожого оточення (AJP-3.7) визначає відновлення особового складу як сукупність військових, дипломатичних та цивільних зусиль для забезпечення повернення, відновлення та реінтеграції особового складу, який перебуває в ізоляції.

У той час, як метою реінтеграційних заходів є повернення звільненого з полону військовослужбовця до виконання його обов’язків, термін «постізоляційні заходи» застосовується до цивільних осіб, звільнених з примусової ізоляції, або ж до військовослужбовців, повернення яких до виконання військового обов’язку визнано неможливим або недоцільним.

Вважається, що постізоляційний супровід звільнених з ізоляції осіб забезпечує ефективне «стикування» системи реінтеграції з іншими системами та процедурами (соціальний захист, охорона здоров’я, захист національних інтересів тощо) із дотриманням та захистом інтересів звільненої особи.

У стандарті AJP-3.7. НАТО чітко наголошується, що і реінтеграційних, і постізоляційних заходів слід вживати *одразу* після повернення особи з ізоляції.

Разом з тим питання реінтеграції та надання постізоляційної допомоги та підтримки звільненим з полону українським військовослужбовцям і дотепер залишаються абсолютно новими, як, власне кажучи, і сама тема постізоляційного відновлення є новим викликом для вітчизняної психологічної науки.

Третій етап (2014 р. – по теперішній час) розпочався разом з анексією Росією Криму та окупацією окремих районів Донецької та Луганської областей. Антитерористична операція, яка розпочалася у 2014 році на сході Україні (зараз – операція об'єднаних сил), повернула в сучасний науковий дискурс поняття полону, заручників та політичних в'язнів.

За даними Служби безпеки України, станом на 01 липня 2019 року було знайдено та звільнено у районі здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях 3 тис. 245 незаконно позбавлених волі осіб, з них – 1575 військовослужбовців та працівників правоохоронних органів, 70 членів добровольчих батальйонів та 1600 цивільних осіб.

Станом на 01 січня 2020 року близько 100 військовослужбовців та цивільних осіб продовжували утримуватися незаконними збройними формуваннями квазі-державних утворень ДНР/ЛНР та їх кураторів з Російської Федерації [84; 86].

Серед основних проблем, пов'язаних з перебуванням громадян України в ситуації військового полону та його наслідками виділяються:

- ✓ використання осіб, які перебувають у військовому полоні, звільнених з полону та членів сімей таких осіб у гібридній війні, зокрема, при проведенні спеціальних психологічних операцій, спрямованих на підрив

обороноздатності, деморалізацію суспільства та особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань;

- ✓ відсутність визначення на законодавчому рівні правового статусу осіб, які перебували у військовому полоні, фактичне «змішування» статусів військовополонених та заручників;
- ✓ складність визначення реальної кількості осіб, які перебували у ситуації військового полону, а отже відсутність можливості здійснювати довгостроковий прогноз необхідних сил та засобів для проведення постізоляційної допомоги та підтримки таким особам;
- ✓ ретравматизація осіб після звільнення з військового полону, зокрема, через відсутність стандартизації психологічної складової постізоляційної допомоги та підтримки таким особам;
- ✓ відсутність програм реінтеграції до умов мирного життя як окремої складової відновлювального періоду особового складу сектору безпеки та оборони України.

Знайдення ефективних відповідей на ці проблемні питання, які стосуються одночасно соціальної, гуманітарної, оборонної та безпекової сфер життєдіяльності нашої країни, можливе виключно за умови впровадження системного підходу не тільки до їх аналізу, а і до організації роботи практичних психологів сектору безпеки та оборони України над їх вирішенням.

Усе вищезазначене й зумовило вибір теми дисертаційного дослідження, визначення об’єкта і предмета, формулювання гіпотези, постановку мети і завдань наукового пошуку.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба і пов’язане з реалізацією Указу Президента України «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» від 23.08.2015 № 501/2015, Указу Президента України «Про додаткові заходи

щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції» від 18.03.2015 № 150/2015.

Матеріали дослідження використано при опрацюванні науково-дослідних робіт за шифрами: «Ефес» (№ ДР 0101U002012), «Рефлекс» (№ ДР 0101U002296), «Перезавантаження» (№ ДР 0101U002300), «Гармонія» (№ ДР 0118U000677), «Сова» (№ ДР 0118U000133д), «Динаміка» (№ ДР 0119U001560), «Реінтеграція» (№ ДР 0120U101902).

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданнях Вченої ради Національного університету цивільного захисту України (протокол № 1 від 25 вересня 2014 року) та Вченої ради Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (протокол № 19 від 25 жовтня 2016 року) і погоджено на засіданні бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 29 вересня 2015 року).

Мета дослідження – на основі узагальнення науково-практичного доробку проблеми виживання в умовах примусової ізоляції здійснити науковий синтез концептуально оформлених знань про військовий полон, як певний психологічний феномен, основою якого є насильство, що насаджує у свідомості військовополоненого невпевненість у собі та провокує почуття відсутності життєвої перспективи, та розробити теоретичні, організаційно-методичні та практичні засади мінімізації психологічного впливу негативних наслідків даної ситуації на особистість військовополоненого.

Завдання дослідження:

- ✓ здійснити психологічний аналіз ґенезу військового полону в культурно-історичному розвитку України;
- ✓ виокремити та обґрунтувати основні види, стадії, фази сучасного військового полону та розкрити особливості їх впливу на особистість військовополоненого;
- ✓ виділити психологічні особливості командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, ватажків незаконних збройних

формувань квазі-державних утворень ДНР/ЛНР та командирів підрозділів найманців, які утримують українських військовополонених у зоні проведення операції об'єднаних сил;

- ✓ дослідити психологічні особливості жертв сучасного військового полону;
- ✓ розробити соціально-психологічну модель наслідків військового полону;
- ✓ визначити особливості організації реінтеграції та надання постізоляційної допомоги та підтримки звільненим з полону військовослужбовцям.

Гіпотези дослідження. (1) Концептуальне розуміння психології сучасного військового полону базується на використанні адаптивного потенціалу людської психіки до зовнішнього тиску та її здатності до відновлення після припинення такого тиску. Будь-які поведінкові прояви військовополоненого або звільненого з полону повинні трактуватися як нормальна реакція нормальної людини на ненормальні обставини.

(2) Стресогенні умови військового полону не залишаться без наслідків на всіх рівнях особистості бранця: соціально-психологічному, індивідуально-психологічному та психосоматичному.

(3) Запобігання особистісній патологічній еволюції колишнього військовополоненого можливе за умови своєчасного надання постізоляційної допомоги та підтримки. Метою такої допомоги є повернення колишньому військовополоненому відчуття контролю над власним життям, нормалізація його реакцій, у тому числі і на травмуючи події полону, а також трансформація досвіду перебування в ситуації примусової ізоляції в особистісний ресурс.

Об’єкт – військовий полон.

Предмет – теоретичні та прикладні аспекти психології військового полону.

Методологічну основу дослідження становлять:

✓ принципи загальної та генетичної психології, що розкривають закономірності розвитку особистості як суб'єкта власної життєдіяльності (С.Л. Рубінштейн, С.Д. Максименко та ін.);

✓ концепція діяльності в особливих умовах (В.О. Лефтеров, В.І. Осьодло, І.І. Приходько, Є.М. Потапчук, Н.Д. Потапчук, О.Д. Сафін, Р.І. Сірко, О.В. Тімченко та ін.);

✓ положення, пов'язані з концепцією психологічного стресу (В.О. Бодров; Л.О. Китаєв-Смик; А.Б. Леонова; Г. Сельє, C.D. Spielberger, R. Lazarus та ін.);

✓ концепції відстрочених реакцій на травматичний стрес (посттравматичних стресових реакцій) (Ф.В. Бассін, Д. Вільсон, М. Горовиць, Л.А. Пергаменщик, Н.В. Тарабрина, Х. Фіглі, Д. Шпігель, Л.Ф. Шестопалова та ін.);

✓ технології надання психологічної допомоги тим, хто її потребує (Н.Є. Афанасьєва, О.Ф. Бондаренко, Р.С. Немов, Н.В. Оніщенко, К. Роджерс, К. Рудестам, Ю.М. Швалб, С.І. Яковенко, Т.С. Яценко та ін.);

✓ положення щодо особливих психічних станів та реакцій, що спостерігаються в ризиконебезпечних ситуаціях (Л.М. Балабанова, М.Д. Левітов, О.М. Кокун, Л.А. Перелигіна, В.В. Стасюк та ін.).

Методи дослідження. У процесі вивчення психології військового полону використовувались наступні методи:

- ***теоретичного характеру*** (аналіз, синтез, класифікація та оглядово-аналітичний метод) – дозволили вивчити напрацювання в зазначеній галузі, провести огляд та аналіз науково-теоретичного доробку, який сформувався на цей час в межах зазначеної проблеми;

- ***емпіричного характеру:*** *(а) метод контент-аналізу автобіографічної історії бранця.* Використання цього методу було пов'язане з вивченням психологічних явищ, які нам важко виміряти за допомогою існуючих психодіагностичних методів; *(б) метод вільної розповіді на тему: «Як я вижив у військовому полоні»* було використано з метою виявлення

особливостей перенесення українськими військовослужбовцями ситуації полону; *(в) метод ретроспективного інтерв'ю* був використаний для визначення психічних станів колишніх бранців під час їх перебування у військовому полоні; *(г) метод діагностичної бесіди* використовувався для збору уточнюючої або додаткової інформації про полонених, а також для визначення основних проблем, які виникали у обстежуваних під час полону; *(д) метод анкетування*. Створенню авторської анкети передувало проведення низки експертних опитувань: військовослужбовців, які мали власний досвід перебування в полоні; військових психологів, які мали досвід практичної роботи з військовополоненими та командирів військових підрозділів, підлеглі яких були захоплені в полон. У результаті була створена анкета, що складається з декількох блоків: (1) визначення типології військового полону; (2) встановлення мети, мотивів і причин захоплення в полон; (3) виділення фаз і стадій військового полону; (4) характеристика умов утримання військовополонених; *(є) психодіагностичний метод* було представлено наступною батареєю психодіагностичних методик: проективною методикою Т.С. Яценко «Я–реальне, Я–ідеальне»; «Кольоровим тестом відносин» (КТВ) Є.Ф. Бажина, О.М. Еткінда; модифікованим восьмикольоровим тестом М. Люшера; методикою «Самопочуття–Активність–Настрій» (САН); методикою визначення рівня нервово-психічної стійкості, ризику дезадаптації в стресі (анкета «Прогноз-2»); методикою «Реакція на рухомий об'єкт» (РРО); методикою «Шкала тривожності Спілбергера-Ханіна» (скорочений варіант); методикою Т. Лірі («Діагностика міжособистісних відносин» – ДМВ); опитувальником «Тип ставлення до хвороби» (Особистісний опитувальник Бехтерєвського інституту – ООБІ).

- ***методи обробки даних дослідження:*** *(а) кількісний аналіз за допомогою статистичних методів дослідження* – було використано для проведення математико-статистичної обробки даних, отриманих у нашому дослідженні; (б) *якісний аналіз* – було використано для якісної та змістовної

обробки даних, які були отримані нами, здебільшого, в ході автобіографічної історії бранця та його вільної розповіді на тему: «Як я вижив у військовому полоні», ретроспективного інтерв'ю, діагностичної бесіди тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

Вперше:

- ✓ визначено та обґрунтовано універсальну концепцію, що розглядає військовий полон, як психологічний феномен у всьому різноманітті його сторін і в органічній єдності складних елементів. Доведено, що найбільш продуктивною теоретико-методологічною основою розгляду психології військового полону є міждисциплінарний синтез, здійснюваний в конкретних просторово-часових межах;
- ✓ узагальнено види, стадії, фази та психологічний простір сучасного військового полону;
- ✓ виділено та охарактеризовано психологічні типи командирів військових підрозділів Збройних Сил Російської Федерації, ватажків незаконних збройних формувань, командирів підрозділів найманців, які утримують українських військовополонених в районах проведення антитерористичної операції/операції об'єднаних сил;
- ✓ запропоновано соціально-психологічну модель наслідків військового полону.

Удосконалено:

- ✓ стратегію, основні завдання та принципи реінтеграції до умов мирного життя та постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців.

Дістали подальшого розвитку:

- ✓ наукові погляди щодо мінімізації впливу на психіку людини психотравмуючих факторів примусової ізоляції.

Практичне значення одержаних результатів. У розпорядження військових практиків надані науково перевірені дані, що розкривають психологічну специфіку військового полону та дозволяють проектувати й

створювати ефективні системи психологічного забезпечення бойових дій військ.

Запропонована стратегія психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців дає можливість на практиці реалізувати єдність у розумінні цілей, завдань, засобів і методів цієї діяльності, спадкоємність зусиль командирів, штабів, органів по роботі з особовим складом, військових медиків та психологів як на етапі зустрічі колишніх бранців так і на етапі їх перебування у лікувально-реабілітаційних центрах.

Результати дисертаційного дослідження:

- ✓ покладено в основу Національного стандарту реінтеграції та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції (акт впровадження від 25.05.2018 року № 39-03/242);
- ✓ покладено в основу курсу виживання льотного складу авіації, що викладається у Повітряних Силах Збройних Сил України та дозволяє оптимізувати систему підготовки військових льотчиків до умов проведення операції об’єднаних сил (акт реалізації від 17.07.2020 року, № 350/176/120/5/13);
- ✓ реалізовано у розробці низки нормативно-правових документів, що регламентують процес професійно-психологічної підготовки фахівців спеціальних підрозділів Національної Гвардії України (акт реалізації від 12.05.2020 року, № 27/3-3372);
- ✓ впроваджено у освітній процес Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (акт впровадження від 23.03.2020 року, № 182/1220);
- ✓ впроваджено у освітній процес Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (акт впровадження від 26.06.2020 року, № 5342).

Особистий внесок здобувача. Подані в роботі наукові матеріали та дані дослідження є самостійним внеском автора у вирішення проблеми, яка

вивчається. У монографіях, написаних у співавторстві, доробок здобувача полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні та розробці основних підходів щодо вивчення психології військового полону. При написанні наукових статей та тез доповідей «Чинники суїцидальної поведінки військовослужбовців», «Види відповідальності в психології та їх діагностика», «До питання про соціально-психологічну модель наслідків військового полону», «Особливості постізоляційного супровіду осіб, повернених після примусової ізоляції в умовах гібридної війни», «Підготовка льотного складу до дій в разі потрапляння в полон», «Діяльність харківських психологів в роки Великої Вітчизняної війни» автор здійснював теоретико-методологічний аналіз питань, що розглядалися в цих працях.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення та основні науково-практичні результати дослідження оприлюднені на 25 науково-практичних конференціях, зокрема: «Підготовка військових фахівців у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України: стан, проблемні питання та перспективи вдосконалення» (Київ, 2015); «Новітні технології – для захисту повітряного простору» (Харків, 2016); «Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки» (Одеса, 2016); «Інформаційно-психологічний супровід виконання завдань в екстремальних умовах» (Львів, 2016); «International Scientific-Practical Conference Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences» (Kielce, 2016); «Педагогіка і психологія сьогодення: теорія і практика» (Одеса, 2017); «Роль і місце психології і педагогіки у формуванні сучасної особистості» (Харків, 2017); «Проблемы гражданской защиты: управление, предупреждение, аварийно-спасательные и специальные работы» (Кокшетау, 2017); «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: психотехнології особистісних змін» (Суми, 2017); «Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук» (Харків, 2017); «Сучасні дослідження вітчизняних вчених у галузі педагогічних та

психологічних наук» (Київ, 2017); «Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук» (Одеса, 2017); «Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України» (Харків, 2017); «Наукове забезпечення службово-бойової діяльності Національної гвардії України» (Харків, 2017); «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук» (Львів, 2017); «Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XXI столітті» (Одеса, 2017); «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ» (Львів, 2017); «Новітні технології – для захисту повітряного простору» (Харків, 2017); «Сучасні тенденції розвитку науки» (Київ, 2017); «Актуальні питання забезпечення службово-бойової діяльності правоохоронних органів та військових формувань» (Харків, 2017); «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення» (Маріуполь, 2017); «Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил сектору безпеки та оборони України» (Харків, 2019); «Актуальні питання забезпечення службово-бойової діяльності сил сектору безпеки та оборони України» (Харків, 2019); «Сучасна війна: гуманітарний аспект» (Харків, 2019).

Публікації. Результати дисертації викладено у 5 монографіях (одна з яких одноосібна); 21 статті у наукових фахових виданнях, затверджених переліком МОН України; 4 статтях у наукових виданнях іноземних держав; 2 статтях у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України як фахові з психологічних наук; 28 тезах матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 7 розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 374 найменуваня (із них 80 – іноземні автори). Основний зміст дисертації викладено на 430 сторінках машинопису (із них 33 сторінки, на яких таблиці та рисунки займають повну площу сторінки). Ілюстративний матеріал подано у 31 таблиці та 6 рисунках.

РОЗДІЛ І
ГЕНЕЗИС ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

1.1. Відношення до полону та до полонених у стародавній та середньовічній Русі

Перша літописна згадка про полон у вітчизняних історичних джерелах, про викуп полонених дається у відомому договорі Русі з Візантією, укладеному в 911 році в результаті переможного походу князя Олега Рюриковича на Царьград, що відбувся в 907 році. Так, в 9-й главі договору про долю полонених говориться: «Якщо бранець (із числа підданих) тієї або іншої країни насильно утримується росіянами або греками, будучи проданим в іншу країну, а виявиться (співвітчизник полоненого) росіянин або грек, то (тоді дозволяється його) викупити й повернути викупленого на батьківщину, а (купці його), що купили, візьмуть ціну його, або нехай буде зарахована у викупну ціну поденно (відпрацьована ринкова) ціна челядина. Також, якщо і на війні (він) буде взятий тими греками, однаково нехай повернеться він у свою країну й віддана буде (за нього), як сказано вище, його ціна, що існує у звичайних торговельних розрахунках» [33].

У договорі Русі з Візантією, підписаному наприкінці 944 року[1] після невдалого походу князя Ігоря Рюриковича в 941 р. на Царьград, і призупинившого свій похід в 944 році, вже називаються інші ціни викупу полонених, при цьому для викупу греків дається різна ціна за положенням бранця або віком, для викупу росіян визначається одна ціна — більш висока. Наведемо статтю із цього договору: «І скільки б сюди полонених християн нашої країни росіяни не приводили, то якщо буде юнак або гарна дівиця нехай (при їхньому викупі) дають (наші по) 10 золотників і забирають їх,

[1] Текст Ігорева договору з греками, як зазначає історик В.О. Ключевський, був вміщений в літопис під 945 роком (прим. авт.).

якщо ж (буде) звичайний (бранець), то дають 8 золотників і забирають його, якщо ж буде старий або малий, то дадуть 5 золотників. Якщо ж виявляться росіяни із числа бранців у рабстві у греків, то нехай росіяни викуповують їх по 10 золотників, якщо ж грек купив (російського), то слід йому присягнути та взяти свою ціну, скільки він дав за нього» [115].

Як відзначає В. О. Ключевський, договори Олега й Ігоря із греками відрізнялися виробітком юридичних норм, особливо перших норм міжнародного права.

Зазначимо, що у вказаних документах немає жодного зневажливого слова про так звану ганьбу полону, а говориться про героїзм полонених як жертв і мучеників війни!

Нові риси в описах набігів та оцінки полону (полону) прадавніми літописцями вносять записи й сказання про відносини російських земель періоду Київської Русі з печенігами, половцями, татарами та іншими кочівниками. Це були кочові, рухливі племена, і для них бранці, як такі, були тягарем, а обмін, викуп відсутність договорів і здебільшого не визначеною грошовою системою був виключений. Тому тут виживали молоді, сильні. Полон був страшно важкий, полонених називали колодниками[2] й у більшості випадків вони гинули.

Після хрещення Київської Русі Володимиром Святославовичем в 988 - 989 роках і наступним поширенням християнства в його греко-православній формі по всіх князівствах Київської Русі ***викуп з полону набув ще й релігійного забарвлення.*** Тепер вже кочівники, що нападали на землі прадавньої Русі, називаються в літописах і інших письмових джерелах «поганню та поганню нехристиянською».

Ще одне спостереження: у договорах Олега й Ігоря ***поняття «полон» віднесене до результатів чисто військових зіткнень, сутичок, дій.*** Оскільки мова йде про ціни за викуп полонених, так би мовити різних номінацій — за юнака або гарну дівицю — 10 золотників, а за старця або

[2] певно, від поняття «в колодках» (прим. авт.).

маля — 5, то найімовірніше що маються на увазі захоплені грабіжниками не тільки воїни, але й цивільні особи, поселяни.

Але з огляду на те що, інших статей про викуп полонених у договорі не йдеться, слід вважати, що за тими ж цінами викуплялися й воїни, що потрапили в полон. У той же час у ряді літописних записів зустрічається слово «колодник». Воно вже цілком стосується до полонених воїнів.

Вражає трактування трагізму полону в класичному творі давньоруського епосу «Слово о полку Ігоревім». «Лучче ж би потятим бути, аніж полоненим бути», — говорить князь Ігор, звертаючись до дружини [229][3].

Викуп полонених, відомості про який проходять у документах прадавньої й середньовічної Русі, мав як морально-благодійне, так і релігійне забарвлення. Так, у Соборному укладенні царя Олексія Михайловича 1649 року в главі VII викуп полонених називається «загальною милостинею», за яку «велика винагорода від бога буде» [233].

Нагадаємо, що за «полонне терпіння» за правління Олексія Михайловича давали дворянство. А в 1714 році в затвердженому Петром I статуті ордена св. Катерини кожна відзначена цього ордена дама зобов'язувалася звільнити одного християнина з полону варварів [21].

Таким чином, міжнародно-правова практика феодальної Русі мала прогресивний і самобутній характер: на Русі більш гуманно, ніж у Західній

---

[3] Захоплююча поезія «Слова …» спонукала історика С. М. Соловйова [17] на переказ його в прозі, а композитора А. П. Бородина на оперу «Князь Ігор». (Після смерті Бородіна опера була завершена для сцени М. А. Римським-Корсаковим і А. К. Глазуновим). У радянські роки, особливо після Другої світової війни, опера «Князь Ігор» у постановці Великого театру часто транслювалася по радіо. Навряд чи композитор припускав, що слова з арії князя Ігоря написаного ним лібрето:
«О дайте, дайте мені волю
свою ганьбу зумію змити я,
Верну я честь свою і славу
Я тую Русь від ворогів спасу», -
будуть трактуватися лише як прямолінійне засудження полону, як ганьба полону.

Нажаль, десятиліттями після Другої світової війни, ці слова були немов би докором всім майже двом мільйонам радянських воїнів, дивом пережившим полон, а також рідним і близьким майже трьох з половиною мільйонів загиблих полонених, що значилися здебільшого зниклими безвісти. Ганьба полону покладалася на всіх (прим. авт.).

Європі й Азії застосовувалися закони та звичаї війни, наприклад щодо полонених більш строго дотримувались особистої волі й майна іноземців.

1.2. Особливості військового полону та ставлення до полонених за умов встановлення централізованої Російської держави (XVIII ст. — перша половина XIX ст.)

Зі встановленням централізованої Російської держави та введенням загальних для всієї Росії законоположень у Зборах укладень у главі VIII «Про викуп полонених» з її 7 статтями запроваджувався на всій території держави єдиний порядок збору грошей для викупу полонених, визначалися розміри викупу для різних категорій населення, від дворян і бояр до селян, а також взятих в бою і не в бою [190].

Основним документом, який регламенту*є *питання про полон і полонених, практично все XVIII століття й першу половину XIX століття, був Артикул військовий Петра I [30].

Артикул військовий Петра I (1715 р.) у розділах XII—XVI містить розгорнуті й жорсткі правила поведінки воїнів у всіх видах боїв. Дезертирство й втеча, втрата прапорів і штандартів, здача фортець та позицій, здача в полон рішуче засуджувалися. Так, не оборонивших прапор або штандарт «…до останньої краплі крові» убивати, а в роті або полку без процесу «на першім древі вішати».

Докладно говориться в артикулах і про відношення до людей, майна, полонених ворожої сторони. Так, в артикулі 114 говориться, що «ніхто ж та не дерзає полоненого під будь-яким приводом при собі утримувати…» Слід «усіх полонених …негайно оному, який команду має, оголосити й віддати». А в артикулі 115 говорилося: «Ніхто та не дерзає полонених, яким вже пощада обіцяна й дана, вбити, ніжи без відома генерала й дозволу звільняти, під втратою честі й живота».

У війні 1812 року нікому з воюючих сторін і на думку не спало для досягнення перемоги утримувати полоненого під вартою або в концтаборі — цілком достатньо було того, що полонений в обмін на волю давав зобов'язання не воювати. У цьому випадку слово честі полоненого ставало його вартовим. Рядки цього зобов'язання могли бути різні, але найчастіше воно мало силу до кінця кампанії [254].

Право на полон мав не всякий: шпигуни, що діяли в розташуванні ворога переодягненими в його форму або партикулярне (цивільне) плаття, або провідники на поблажливість сподіватися не могли. ***Полоненим у ті часи вважалася людина, узята на полі бою у формі своєї армії зі зброєю в руках, або, що здалася разом з гарнізоном міцності, який при цьому міг виговорити собі більш-менш почесні умови капітуляції***[4].

Наприкінці XVIII — початку XIX століть ніяких конвенцій, які б обумовлювали правила утримування у полоні, не було[5]. Полонених звичайно розмінювали після завершення кампанії, а то й прямо під час неї. Причини для цього були прагматичні — навіщо годувати чужих солдатів?

Після бою протиборчі армії обмінювалися списками полонених. Через парламентерів можна було передати листа й гроші.

Полон був однією з мінливостей військової долі, і до нього ставилися філософськи: не пишалися, але й не соромилися. Тим більше що ця «маленька неприємність» значилася в послужних списках у багатьох головних персонажів епохи[6] .

Як відзначається в [191] «…Хоча статус полоненого мав передбачав більш-менш гуманне відношення, і авжеж напевно — збереження життя, насправді життя зберігалося не завжди». Крім того, в 1812 році в Росії в полон треба було ще потрапити! Адже всіх полонених належало відправляти

---

[4] Слово «капітуляція» і означает «договір» (прим. авт.).

[5] Перший з подібних документів – Гаазька конвенція – з`явився тільки в 1896 році (прим. авт.).

[6] Наприклад, відомий Єрмолов при Аустерліце потрапив в полон на пів години – його звільнив полковник Єлизаветградського гусарського полку Василь Шау спільно з драгунами Харківського полку (прим. авт.).

в Головну квартиру, а для цього треба було відряджати людей, яких і так не вистачало. Дослідники війни 1812 року наводять такий історичний факт: «…штабс-капітан артилерії Олександр Фігнер власноруч розстрілював їх з пістолета, починаючи з одного флангу по черзі, і не слухаючи прохання тих, хто, будучи свідками смерті своїх товаришів, благали, щоб він умертвив їх раніше». Цілком імовірно, що Фігнер був просто психопат — на війні таких завжди чимало, і там вони з надлишком задовольняють свої пристрасті, найменше заважаючи іншим.

Або ще один історичний факт. Відомий офіцер Вольдемар Левенштерн (він одночасно з Кутайсовим та Єрмоловим в 1812 році очолив контратаку росіян на батарею Раєвського, коли її захопив полк генерала Бонамі), згадував як найжахливіше враження про Вітчизняну війну: «…проїжджаючи повз одного звільненого російського села, бачив, як селяни, поклавши полонених ворогів у ряд головами на великому поваленому стовбурі дерева, ішли уздовж нього й розбивали дрюками ці голови» [191].

Не враховуючи таких, як А. Фігнер і тисячі розлючених селян, у Росії після втечі наполеонівського війська залишалося близько 200 тисяч полонених (в тому числі близько 50 генералів).

Долею полонених у царській Росії займалася Особлива канцелярія міністра поліції. Спочатку французів партіями по дві-три тисячі відправляли в різні губернії вглиб Росії, однак вони, обірвані й голодні, гинули по дорозі. Через цю причину уряд призупинив відправлення військовополонених і почав розподіляти їх у європейській частині Росії.

Спочатку полонених вели під конвоєм, у внутрішніх губерніях солдатів зміняла «внутрішня варта». При відправці полонених постачали одягом і взуттям відповідно до пори року й видавали гроші «на прокорм»: три рублі генералам, по півтора — полковникам і підполковникам, рубль — майорам,

півкарбованця — обер-офіцерам, а нижнім чинам по п'ятакові на день[7]. Гроші видавали на тиждень уперед [191].

За розрізненими даними істориків, з 200 тисяч полонених французів до квітня 1815 року у Францію повернулися всього лише 30 тисяч. Хтось помер, не витримавши потрясінь, багато ж залишилося, прийнявши російське підданство [191].

Окремо у дослідженнях проблем полону стоїть Кримська війна[8] (1853-1856 рр.), яку іноді ще називають Східною [128][9]. Її головною особливістю був систематично практикуючий з середини 1854 р. обмін полоненими.

Відзначимо, що державна політика царської Росії щодо полонених загалом визначалася існуючими на той момент (хоча й не зафіксованими у різних конвенціях) нормами міжнародного права. Під час створення Положення про полонених, затвердженого імператором 16 березня 1854 р., за запитом Військового міністерства, Міністерство закордонних справ склало записку, в якій зазначалося розуміння питання про військовий полон у європейському міжнародному праві. В ній, зокрема, говорилося, що «…військовому полону підлягають тільки государ із носіями зброї та здатними до того членами його роду та, крім того, всі особи, що належать до військової діючої сили. Військовий полон починається з того моменту, як ворог зі зброєю в руках, зробившись нездатним до подальшого опору, потрапляє до рук супротивника й життя його може бути помилуване, або

---

[7] Для порівняння – річне грошове утримання рядових козаків в ті роки складало менше 7 рублів (прим. авт.).

[8] Ця війна між Російською імперією та коаліцією в складі Британської, Французької, Османської імперій та Сардинського королівства. Бойові дії розгорталися на Кавказі, в Дунайських князівствах, на Балтійському, Чорному, Білому та Баренцевому морях, а також на Камчатці. Але найбільшої напруги бої досягли в Криму, тому війна й отримала назву Кримської (прим. авт.).

[9] За даними Інспекторського департаменту Військового міністерства, на 1856 р. в російському полоні побувало офіцерів та нижчих чинів відповідно: британців - 47 та 595; французів - 72 та 1 353, сардинців- 4 та 63, турків - 958 та 11 431, Померли в полоні: 17 офіцерів та 137 нижчих чинів із Франції, 127 та 1 673 турків (більш 1 500 із них - полонені із перебуваючого в осаді Карса) та 38 нижчих чинів із Великобританії. На проживанні в Росії залишилися сардинський офіцер, 2 французи та англієць, інші повернулися на батьківщину (наведено за [13]) - прим. авт..

коли він передається у вигляді військовополоненого добровільно під відомими умовами або без них… Сутність військового полону… полягає єдине у фактичному обмеженні природної волі з метою перешкодити поверненню у ворожу державу та подальшої участі у воєнних діях» [159].

Загалом вітчизняне законодавство того періоду відповідало наведеній інтерпретації статусу військовополонених. Згідно з Положенням 1854 р., норми забезпечення полонених були близькі до забезпечення солдатів російської армії, а турецьким пашам генеральських чинів призначалось утримання генералів російського військово-сухопутного відомства. Постачання полонених транспортом теж здійснювалося за нормами, прийнятими в російській армії. Їхня власність вважалася недоторканною, а гроші й коштовні речі вилучалися, але під час відправлення на батьківщину підлягали поверненню.

У внутрішніх губерніях полонені розміщувалися в казенних будинках, а у разі їх відсутності — по квартирах жителів на тих же підставах, що й російські війська. За необхідності для полонених шився теплий одяг.

У внутрішніх губерніях полонені перебували під наглядом поліції, їм дозволялося найматися на роботи, для взаємодії із владою призначалися перекладачі.

Богослужіння й виконання полоненими обрядів не повинні були пригноблюватись, якщо це не спричинювало шкоду громадському спокою.

Полонені могли бути розміщені в госпіталі й лікарні на загальних умовах з російськими підданими.

Якщо полонені європейських націй, що перебували в лавах турецьких військ, за Положенням 1854 р. зазнали деяких обмежень (наприклад, незалежно від чинів вони перепроваджувалися етапним порядком і одержували утримання нарівні з нижчими турецькими чинами), то поступово, після того як Англія, Франція й Сардинія офіційно вступили з Росією у війну, підданих цих країн було зрівняно в правах з турками деякі з

них навіть одержували деякі матеріальні переваги. В межах Росії полоненим дозволялося листуватися.

Ставлення до військовополонених різних прошарків російського суспільства визначалося не стільки обставинами військово-політичного протистояння, скільки ступенем соціальної й культурної близькості до них. При цьому ставлення до полоненого як до представника ворожої держави і як до людини, що опинилася в критичній ситуації та потребує жалю й допомоги, часом вигадливо перепліталося [157].

Ставлення російських офіцерів і командування до полонених європейців багато в чому визначалося орієнтацією російського утвореного суспільства на європейську культуру, про що свідчив відсутній під час спілкування із супротивниками мовний бар'єр. І російські офіцери, і їх супротивники, як правило, говорили французькою мовою.

Поняття офіцерської честі відігравало важливу роль у взаєминах супротивників. До наших днів дійшов такий історичний факт. Французький капітан Данп`єр через декілька днів після полону під Севастополем попрохав забрати свої речі з табору союзників. Під слово честі йому було дозволено відправитися туди на коні. Через кілька годин Данп`єр повернувся [155].

Гуманне ставлення до полонених у роки Кримської війни було характерне не тільки для російських офіцерів, але й для нижчих чинів. Мотиви такого ставлення полягали не тільки в тому, що вони притримувалися наказів і прикладу командування, але й у відчутті своєрідного братерства по зброї, по військовому боргу, у почутті спільності солдатської долі. Доказом існування такого братерства, принаймні між росіянами і європейськими (у першу чергу французькими) солдатами, є численні описи взаємин супротивників під час збирання тіл загиблих на полі бою. Під час цих вимушених перепочинків солдати ворожих армій «весело розмовляли між собою на зрозумілій тільки їм мові (головне тут полягає в особливій міміці з додатком якихось незрозумілих слів і виразів, які на диво

правильно та швидко розуміються співрозмовниками)», обмінювалися речами й навіть спільно випивали [152].

Певною мірою таке ставлення поширювалося й на турків. Один з офіцерів пригадав таку розмову солдатів, тих, що зібралися навколо турецького полоненого: «Агов, ти, турка, теж воювати пішов, ну куди тобі воювати… Бач який воїн знайшовся!» — говорив один. Інший йому заперечував: «Так чого ти зуби скалиш? Начебто він по своїй волі пішов. У них теж, мабуть, керівництво є». Тут хтось звернув увагу, що турок без чобіт. Один із солдатів сказав, подаючи йому чоботи: «Хоч і не хрещений, а все ж виходить, людина». Потім дали туркові новий одяг «і під кінець, вирішивши, що турка без трубки не буває, всунули йому в зуби трубку» [187].

Існував ще один мотив, який визначав відношення солдатів до полонених. «Полонений — це річ казенна, — говорили вони, — напевно, попсуєш — доведеться відповідати!» [157].

Таким чином, в епоху Кримської війни ставлення суспільства до військовополонених було цілком гуманним та відповідало статусу й нормам поводження з ними, характерним для більшості країн Західної Європи. Тональність тут, безсумнівно, задавала верховна влада, яка у своїй політиці зайвий раз прагнула підкреслити приналежність царської Росії до провідних європейських держав. Однак уряд не був єдиним «європейцем» у країні. В цьому питанні з ним виявилися солідарні утворені шари суспільства. Така позиція, притаманна в тому числі військовому командуванню й офіцерству, безсумнівно, впливала й на настрої нижчих чинів, саме входження яких у військову машину європейського типу було чинником модернізації свідомості. На їхнє ставлення до полонених впливало й усвідомлення спільності солдатської долі, що формувалося під час бойових дій. Що ж стосується шарів суспільства, що займали нижні щаблі соціальної ієрархії й були переважно носіями традиційної національної культури, то їх відношення до військовополонених було настороженим, причому найбільшим фактором відчуження був релігійний. Однак до масштабних

проявів агресії справа не доходила, оскільки через далекість і локальності театру бойових дій і невеликої кількості військовополонених значні маси цивільного населення не вступали в контакт із супротивником, як це відбувалося в епоху війни 1812 року.

Наполеонівська навала й тяготи Кримської війни 1853–1856 рр., коли людські втрати обох сторін обчислювалися сотнями тисяч вбитих, поранених і полонених, змусили звернутися до проблеми хворих, поранених і полонених, що опинилися в руках супротивника, вже на міжнародному рівні.

В 1864 році в Женеві збирається міжнародна конференція Червоного Хреста, що прийняла конвенцію «Про поліпшення участі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни». На ній вперше був визначений юридичний статус військовополоненого. «Представники декількох держав — учасників міжнародного форуму — писав С. Тихомиров, — заклали в основу підписаних документів законодавчі традиції гуманного ставлення до іноземних військовослужбовців, які опинилися в руках ворога»[74].

1.3. Феномен масового полону та добровільної здачі у полон під час російсько-японської (1904-1905 рр.) та Першої світової (1914-1918 рр.) воєн

Російсько-японська (1904-1905рр.) і особливо Перша світова війна (1914-1918рр.) породила низку на той час практично не відомих військових феноменів, пов’язаних з демографією. А саме — переміщення величезних мас населення (і комбатантів, і мирних громадян) у часі й просторі. Одним з таких феноменів став ***масовий полон***, який обчислювався мільйонами людей, у тому числі й цивільного населення.

Мільйони полонених із числа багатомільйонних армій — це річ, не бачена у війнах минулого, коли всього лише десятки тисяч полонених ставали результатом програшу всієї війни (наприклад, загибель армії

Наполеона в царській Росії в 1812 році). Тепер же війна тривала, незважаючи на мільйони ворожих солдатів усередині свого геополітичного простору, до повної перемоги.

Відповідно, ведення бойових операцій при сучасній техніці відбувалося не стільки на смертоносне знищення солдатів і офіцерів супротивника, скільки на знищення їх як таких. Такою формою й став полон, що зберігав життя сотень тисяч людей, але послаблював воюючі армії на кількість здавшихся ворогові людей [184].

Слід зазначити, що російсько-японська та особливо Перша світова війни, велися кадровими арміями й відрізнялися від попередніх військових кампаній високою жорстокістю й небажанням поступатися один одному. На початковому етапі ведення цих воєн нікому й не спало на думку, що незабаром буде можлива така річ, як ***добровільна здача в полон***. І це незважаючи на те, що вже під час перших операцій у полон потрапляли навіть не десятки, а сотні тисяч людей.

Російсько-японська і особливо Перша світова війни, що велися багатомільйонними арміями з використанням далекобійної зброї, неминуче вимагали в якості жертви великих втрат. Невдалий результат бою вів до прориву рухливих мас супротивника в тил, що завжди спричиняло плутанину керування, паніку, виснаженість людей, що відбиваються в сподіванні вийти з оточення, що намітилося. Результатом ставала значна кількість тих, хто здався в полон (і не пораненими, на противагу статутам, які вимагали вести бій до останньої можливості і, отже, припускали, що потрапити в полон солдат може тільки тяжкопораненим).

Так, оцінюючи підсумки далекосхідного конфлікту, командуючий Маньчжурською армією генерал О.М. Куропаткін писав: «Поруч зі справжніми подвигами відзначаються й випадки малої завзятості окремих частин і, зокрема, окремих осіб. Випадки здачі в полон непораненими в минулу війну були частими не тільки серед нижчих чинів, але й серед офіцерів. На жаль, стосовно цих осіб не були застосовані існуючі закони з

усією суворістю. Після повернення з полону деякі офіцери раніше суду над ними вже одержали в командування окремі частини й, повертаючись до полків, вступали в командування ротами й батальйонами… Прямо з Японії колишні полонені наказами по військовому відомству одержували призначення навіть начальниками дивізій. Тим часом може існувати тільки одна обставина, що виправдовує здачу в полон: це поранення. Все-таки, ті, що здалися в полон непораненими, повинні бути відповідальні за те, що не боролися до останньої краплі крові» [184].

У російсько-японську війну (особливо після капітуляції фортеці Порт-Артур) дослідниками було зазначено, що великі втрати несе саме відступаюча сторона, тому що ініціатива дій належала супротивникові. Якщо ж пам’ятати, що в рядах російських військ перебували переважно призвані за мобілізацією запасні, то дивуватися їхньому полону не доводиться. Є. Е. Месснер підмітив, що «…здача в полон стала масовим явищем із часу російсько-японської війни, першої війни на базі системи «Збройний народ». Ця система з її короткими термінами військової служби, із закликом під прапори запасних солдатів, у яких вивітрилося військове виховання, давала в ряди воюючих армій багато людей недостатньої войовничості» [184]. ***Перехід від професійної армії до масової підвищував рівень втрат, у тому числі й полоненими.*** Причому, чим гірше в даному місці й тепер був склад військ, тем більші втрати вони несли (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Загальні втрати в армії царської Росії

під час російсько-японської війни (1904-1905 рр.)

Загальні втрати	Вбито та померло від поранень	Поранено	Померло від хвороб	Взято в полон	Померло в полоні
44,3 тисячі	31,5 тисячі	146,0 тисяч	11,2 тисячі	59,0 тисячі	1,64 тисячі

На жаль, у розпалі боїв нерідко були випадки вбивств військовополонених, добивання тяжкопоранених і тому подібні ексцеси, нетерпимі у війні між державами, що мають міжнародні домовленості[10]. Подібні випадки, так само як і випадки знущань над полоненими, дійсно відзначаються учасниками тих подій і підтверджуються істориками, причому всіх без винятку протиборчих на той період [184].

Багато в чому унікальною виявилася Перша світова війна: це перша індустріальна, перша глобальна, перша тотальна війна у світовій історії; на початок XX століття це найкривавіша європейська війна. Її особливості можна перераховувати далі, серед яких виділяється й тема нашого дослідження. Через полон за всі роки Першої світової війни, за деякими оцінками, пройшло близько 8 млн. солдатів і офіцерів (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Бойові втрати серед воюючих держав
у Першу світову війну (1914 -1918 рр.)[11]

Держава	**Вбито/померли,** ***тис***	**Поранено,** ***тис***	**Взято в полон,** ***тис***	**Померли в полоні,** ***тис***
Антанта				
Російська імперія	1810,0	4200,0	**3450,0**	**190,0**
Франція	1380,0	3595,0	557,0	20,0
Англія	727,2	1693,0	185,2	16,0
Італія	525,0	1630,0	650,0	35,0
Бельгія	37,2	45,0	34,6	0,9
Сербія	260,0	860,0	300,0	60,0
Чорногорія	13,0	42,0	8,0	2,0

[10] Так, в статті 23 Гаазької Конвенції «Про закони та звичаї сухопутної війни» (прийнята 18 жовтня 1907 р.) заборонялось: «вбивати або ранити супротивника, який, склав зброю або не має більше засобів захищатися, безумовно, здався», а також оголошувати, що нікому не буде дано помилування (прим. авт.).
[11] Таблиця наведена за [259] - прим. авт.

Продовж. табл. 1.2

Румунія	220,0	730,0	85,0	30,0
Греція	36,0	115,0	6,0	2,0
Португалія	7,2	22,0	2,5	0,2
США	116,1	204,0	4,5	0,4
Канада	57,5	145,0	4,6	0,3
Австралія	59,1	155,0	4,0	0,2
Н. Зеландія	16,7	41,3	1,3	0,06
ЮАС	12,35	18,0	1,2	0,1
Індія	50,5	128,0	14,0	3,5
Японія	0,3	0,7	—	—
Усього	5327,0	13628,0	**5295,0**	**360,0**
Четверний Союз				
Німеччина	1981,0	4284,0	1152,8	56,0
Австро-Угорщина	850,0	2600,0	2200,0	250,0
Туреччина	250,0	450,0	190,0	50,0
Болгарія	80,0	152,0	27,0	8,0
Усього	3161,0	7486,0	**3570,0**	**364,0**
Загалом	8488,0	21114,0	**8865,0**	**724,0**

Як справедливо відзначає О.С. Нагорна «…у ході Першої світової війни ***військовий полон перетворився в особливу сферу міжнародних відносин і в один з вузлових пунктів внутрішньодержавної дискусії про війну.*** Образ полонених став улюбленим об’єктом пропаганди воюючих країн. На міжнародній арені він перетворився в один із засобів саморепрезентації нації та підтримки іміджу цивілізованої держави через обвинувачення супротивника у варварстві. У «внутрішній» дискусії тематизація страждань полонених використовувалася для посилення уявлень про ворога й дисциплінування населення на фронті й в тилу…» [164].

Необхідно відзначити, що в роки Першої світової війни в спеціально виданому Указі імператора Миколи II від 7 жовтня 1914 р. було затверджено «Положення про військовополонених», яке спиралося на Гаазьку конвенцію «Про закони й звичаї сухопутної війни». На підставі царського Указу був виданий спеціальний наказ по військовому відомству № 697 від 31 жовтня 1914 року. В ньому, зокрема, оголошувалося, що військовому полону можуть піддатися всі особи, що входять до складу ворожих сухопутних і морських сил. Захоплені шпигуни правами військовополонених не користуються. У наказі вказувалося, що ***до військовополонених слід ставитися людяно, не притискати їх у виконанні обрядів віросповідання.*** Власність військовополонених, крім зброї, коней і військових паперів, залишається недоторканною. Вони (крім офіцерів) можуть залучатися до різних робіт, але не виснажливих, які не мають відношення до воєнних дій. ***Після укладання миру відсилання військовополонених на батьківщину мало бути зроблене з можливою швидкістю.***

У п’яти розділах указу викладалися й інші вимоги, в тому числі й про утримання військовополонених в районі діючих військ, на збірних пунктах, при транспортуванні й знаходженні їх всередині імперії. Докладно говорилося про утримання військовополонених, визначалися норми харчування, речового й побутового забезпечення [268].

Однак саме ***Перша світова війна принесла у вжиток поняття «табір для військовополонених»***. Як відзначає Н.В. Суржикова [250]**,** ***поняття «табір»*** для офіційного дискурсу того часу було скоріше маркером місця, куди направлялися полонені. У точному значенні слова таборами в той час називалися лише барачні поселення, з автономною розвиненою інфраструктурою (починаючи від колючого дроту й кухонь та закінчуючи лекторіями, театрами й городами), де здебільшого розміщувалися офіцери, звільнені від примусових робіт. Інституціональне середовище полону було більш різноманітним, включаючи й місця постійного перебування, і обсерваційні, і ізоляційні пункти (і це не враховуючи той

факт, що полонені «роздавалися» для роботи в сільському господарстві та при заводах).

К.О. Пахалюк, досліджуючи простір полону в таборі для турецьких полонених на острові Нарген, відзначав, що «…створена царською Росією інфраструктура в цьому таборі продовжувала використовуватися й новою владою за своїм прямим призначенням — у роки Громадянської війни тут розташовувався ***концентраційний табір***, а в 1930-х роках тут розстрілювали жертв політичних репресій» [188].

Треба відзначити, що для царської Росії того періоду взагалі була характерна політика націоналізації («етнізації») полону, заснована на виділенні різних етнічних груп (починаючи від простої статистики й закінчуючи практикою). А відношення до полонених можна проілюструвати у такий спосіб: «…офіцери й лікарі (незалежно від етнічної приналежності), — пише у своїх дослідженнях К.О. Пахалюк, — за запискою про звільнення могли іти в місто[12] навіть на декілька днів, у той час як нижчі чини — у супроводі конвойного. Правда, ніякого обліку не існувало, так само по поверненню ніхто їх не оглядав. У самому місті багато співчували полоненим, в деяких магазинах їм продавали продукти зі знижкою. Етнічна й релігійна близькість лише сприяли розвитку». [188].

Сучасний стан досліджень військового полону Першої світової війни відображує й збірник Й. Ольтмера, в який увійшли статті активно працюючих над цією темою західноєвропейських дослідників [38].

Так, практично всі західноєвропейські вчені відзначають, що відповідно до військово-кримінального законодавства у воюючих країнах добровільна здача в полон визначалася як державна зрада й каралася кримінальними покараннями [164].

Акцентуємо, що представники Головного управління Генерального штабу й фронтове російське командування з самого початку війни також намагалися виявити причини масової здачі в полон і розробити план заходів

[12] Мається на увазі місто Баку (нині— столиця Республіки Азербайджан) - прим. авт.

щодо її запобігання. Загальний висновок був таким, що основна маса солдатів недостатньо підготована до бойових дій, тому «пекельний вогонь ворога», «прорив фронту й поява в тилу частин супротивника» призводять до «підняття білих хусточок» [195]. Відзначалося, що в російської армії «кульгає» виховна й застрашлива сторона, породжена відсутністю продуманої системи пропаганди й зайвою м'якістю самих армійських начальників, які «…не наказують знищувати вогнем власних кулеметів, тих хто здається» [31].

Стереотипні установи царського уряду й інструменталізація образу ворога спричинили катастрофічні наслідки. Стигма зрадництва, а також каральні заходи, запропоновані стосовно тих, хто потрапив в полон, і їх сімей, негативно позначалися не тільки на фізичному, але й на психічному стані ув'язнених у таборах [164].

Спроба Тимчасового уряду переглянути установки своїх політичних попередників натрапила на нестачу засобів і дипломатичного впливу. За умов масового братерства солдат «демократичної Росії» із супротивником, нова влада відійшла від оголошеного нею принципу прощення «жертв колишнього режиму» і повернулася до підозрілості й репресій на адресу полонених.

Дострокове закінчення війни на Східному фронті не принесло російським військовополоненим швидкого звільнення й настільки бажаного повернення на батьківщину. Репатріація, що розтяглася на кілька років, стала предметом складної гри різних політичних сил: Німеччини, Радянської Росії, антибільшовицьких урядів, країн Антанти й нових державних угрупувань на уламках Російської імперії.

У прагненні завоювати симпатії полонених, як потенційних прихильників режиму, представники більшовицького й білих урядів розгорнули масштабну агітацію в таборах Німеччини. Основним засобом пропаганди ставала презентація суперника головним винуватцем затягування репатріації.

19 квітня 1920 р. між Німеччиною й Радянською Росією була підписана Угода про відправлення на батьківщину військовополонених і інтернованих осіб обох сторін. Реалізацію договору затримала радянсько-польська війна, тому до початку жовтня 1920 р., як відзначає О.С. Нагорна [164], в німецьких таборах все ще залишалося 120650 військовополонених солдатів і 945 офіцерів.

Наукові джерела [3; 11; 24; 26; 27; 28; 81; 92; 108; 126; 136; 158; 163; 164; 165; 166; 167; 209; 213; 217; 224; 240; 242; 253; 262; 282; 296], які відображають безпосередню ситуацію в таборах полонених, розкривають перед нами інтенсивний процес пристосування солдатів і офіцерів до ситуації полону.

Адаптація до умов перебування в полоні відбувалася в екстремальних умовах продовольчого дефіциту, різноманітних утисків з боку табірної адміністрації та супроводжувалася суттєвими змінами свідомості та фізичного стану військовополонених, більшість яких (психічні розлади, різноманітні хвороби тощо) мали незворотний характер.

У середовищі бранців з’явився особливий вид душевної хвороби, що отримав у Німеччині назву «психоз колючого дроту» (Stacheldrahtpsychose). Її виникнення, на думку Т.В. Мінаєвої, було пов’язане із низкою факторів:

- ✓ утримання разом в основній масі молодих та здорових людей, які були змушені відмовитися від своїх довоєнних звичок і дотримуватися чітко визначених правил (час прийому їжі, написання звісточки додому з вкрай обмеженим об’ємом та змістом, відсутність інтимного життя тощо);
- ✓ невизначений у часі термін перебування в полоні;
- ✓ обмеженість простору утримання колючим дротом.

Усе це в сукупності призвело до психічних порушень, нервозності, галюцинацій, частих сварок і т. ін. [162] [13].

---

[13] Сестри милосердя, які відвідували табори, відзначали, що серед бранців було дуже багато психічно хворих [221; 276] - прим. авт.

до потрапляння в полон	✓ формування страху перед полоном; ✓ ступінь обізнаності про історію полону, про ставлення до полонених з боку супротивників в минулому та теперішньому часі; ✓ воєнно-політична обстановка на фронтах; ✓ знання прав військовополоненого тощо
під час полону	✓ поводження з бранцями в момент взяття в полон та після полонення; ✓ наявність поруч близьких друзів по фронту або довоєнному житті; ✓ наявність письмового зв'язку з рідними; ✓ якість харчування; ✓ побутові умови проживання; ✓ взаємовідносини між полоненими тощо
після оголошення репатріації та офіційного включення до списків репат-рійованих	✓ висока емоційна напруженість, спричинена невпевненістю у своєму майбутньому; ✓ прояви агресії до країни, в полоні якої перебував бранець; ✓ стан здоров'я військовополоненого тощо
після прибуття на батьківщину	✓ почуття провини, відчуття власної неповноцінності в присутності учасників війни, які не побували у ворожому полоні; ✓ прагнення виправдатися перед оточуючими, що в полон потрапив через причини, від нього не залежні; ✓ характер ставлення до колишніх військовополонених влади та близького оточення

Рис. 1.1. **Основні фактори, що впливали на психіку та поведінку російських військовополонених під час Першої світової війни**[14]

[14] Наведено за [36] – прим. авт.

Саме проблема адаптації сотень тисяч людей до умов перебування в полоні стала основною психологічною проблемою Першої світової війни (табл. 1.3). Мабуть, вперше в історії людства тисячі офіцерів і солдатів опинилися на кілька років в обмеженому дротяною огорожею життєвому просторі, постійно перебуваючи в іномовному, незрозумілому для переважної більшості, середовищі, при постійному обмеженні волі, відчуваючи безперервний голод та холод, безправність та байдужість.

Пристосування до умов військового полону проходило серед солдат і офіцерів армії царської Росії по-різному: одні шукали спасіння у втечі, інші йшли на добровільну співпрацю з табірною адміністрацією, треті перетворювалися на байдужу до всього масу, яка безмовно корилася долі (рис. 1.1)

Таблиця 1.3

Психологічні особливості перебування солдатів та офіцерів армії царської Росії у військовому полоні на території Австро-Угорщини та Німеччини

Період полону	**Психологічні особливості перебування солдат та офіцерів у зазначеному періоді військового полону**
Період від моменту потрапляння в полон до розміщення в таборі для полонених (усвідомлення свого становища як полоненого)	
Патерни поведінки	✓ «…один іде за ворогом, який захопив його в полон, як автомат: всі почуття в ньому завмерли, мозок не працює, серце мовчить; стомлений боєм, спантеличений усім, що відбулося, він не розуміє, що відбувається з ним у даний момент. Інший чудово все розуміє і глибоко страждає душею, але в нього не вистачає мужності та волі побороти страх смерті і у тієї момент, коли йому доводиться вибирати одне з двох — смерть або неволю — він здається в полон. ... зустрічаються й такі, які в моменти, коли кидають зброю та ідуть за ворогом, відчувають навіть радість…» [9]

Продовж. табл. 1.3

Перша думка, яка оволодівала воїном відразу після його захоплення в полон	✓ «…перша думка, яка оволодівала полоненим після захоплення — «живий!» [162]
Період безпосереднього знаходження у таборі для військовополонених	
Загальне становище полонених	✓ становище полонених, по-суті, було схожим на становище ув'язнених злочинців. Однак, якщо в'язні знали напевне, коли закінчиться термін їх утримання під вартою, то бранці мали перебувати в полоні до моменту закінчення війни, яка могла тривати невідомо як довго [55]. Як згадував колишній полонений В. Корсак: «…перед нами лежало сумне майбутнє, абсолютно невідомої тривалості. Чим заповнити його? Потягнулися один за одним дні; одні були сірі, дощові, інші — світлі, сонячні; але і ті і інші — нудні, беззмістовні, такою мірою, що ми з труднощами розрізняли вчора і сьогодні» [122]
Втрата людського образу	✓ багато полонених, не маючи міцного здоров'я, швидко слабшали і помирали або на все подальше життя залишалися каліками. О. Кобець, який побував протягом війни не в одному таборі для полонених, так згадував випадки, коли військовополонені не витримували і психологічно ламалися: «Можна було спостерігати, як люди, найчастіше представники інтелігентних професій, на очах хиріють, тануть, поволі втрачають людський образ, перестають умиватися, не доглядають за собою…. Були такі, що їм вистачало мужності перерізувати собі горлянку бритвою… Були такі, що вішалися на скручених із онуч поворозках (мотузках)» [116]; ✓

Продовж. табл. 1.3

	✓ у полонених, які провели в таборах тривалий час, ламалася воля, зникали гідність та людяність, вони озлоблялися, втрачали тілесну силу та моральну стійкість. Колишній військовополонений П. З. Бахметьєв згадував: «…нерви були так напружені, виснажені, що через найменшу дрібницю нас трусило і при сварках, які виникали поміж нас щохвилини, ми готові були вбити один одного. Голод доводив до гострого бажання смерті і не могло бути, тому, співчуття один до одного» [23]
Усвідомлення того, що держава, за яку воювали полонені, не піклується про них	✓ важким випробуванням для російських полонених (особливо тих, хто опинився в полоні після виснажливого бою) було усвідомлення того, що держава, за яку вони воювали, не піклується про них. Це особливо було помітно на фоні ситнішого та більш захищеного становища полонених з союзних Росії держав: англійців та французів [162]
Використання принципу старшинства при розміщенні військовополонених	✓ при розміщенні військовополонених використовувався принцип старшинства, і старше військове командування, по-можливості, розташовували в окремих таборах. Крім того, офіцери за міжнародними нормами звільнялися від виконання робіт, вони мали ряд привілеїв: краща їжа, вільний час, щомісячні грошові виплати. Проте обмеженість прав постійно нагадувала, що вони в першу чергу полонені: підпорядкованість табірній адміністрації, прогулянки під конвоєм, огорожа із колючого дроту, безліч правил, частина яких носила мізерний, але від того ще більш принизливий характер (заборона куріння, або куріння у спеціально відведених кімнатах, гасіння світла у чітко визначений час, прогулянки по графіку, постійні перевірки тощо)

Продовж. табл. 1.3

Соціальна стратифікація в середовищі військовополонених	✓ за роки війни у таборах в середовищі військовополонених відбувалася соціальна стратифікація, яка залежала від соціального статусу, професійної зайнятості, ставлення з боку табірної адміністрації тощо. Табірна еліта (старші військові чини, писарі, церковники тощо) та медичний персонал мали найбільше прав, порівняно з іншими категоріями бранців: кращі житлові умови, доступ до інформації, краща їжа, грошове утримання і т. п. Наступна група — ремісники, які забезпечували табір ремонтом й пошиттям одягу та взуття. В таборі формувалися «гуртки за інтересами»: від кравців, чоботарів, столярів та ковалів до музикантів та артистів, тобто кожен займався тим, що краще всього виходило і що приносило хоч якийсь дохід. Найчисельнішу групу складали полонені «ручної праці»: сільськогосподарських працівників та робітників на шахтах та заводах. Найгірше становище було у штрафників: їх відправляли на найважчі роботи, які практично не давали шансів вижити — воєнні роботи у безпосередній близькості від лінії фронту. Звідти в живих майже не поверталися [164] Місцеві умільці, зацікавивши цивільне населення в своїх виробах, згодом зуміли виділитися серед загальної маси полонених: вони отримували замовлення на виготовлення тих чи інших товарів, мали право за свій рахунок проходити курси з підвищення кваліфікації у професійних школах в німецьких містах, мали право носити цивільний одяг, користувалися прихильністю комендатури, звільнялися від важких робіт тощо [1]

Продовж. табл. 1.3

Незнання німецької мови як екзистенціальна проблема військовополонених	✓ найбільшою проблемою було незнання основною масою бранців німецької мови. Як відзначав один із лікарів, що побував у полоні, «…скільки було убито нещасних, не розуміючих накази!» [107]
Втеча як шанс вижити	✓ за умов постійного недоїдання, витонченої системи покарань та виснажливих робіт дехто з полонених зважувався на втечу, яка давала більше шансів вижити. Оскільки втікали дуже часто, для пошуку та ловлі втікачів при кожному таборі тримали спеціальних собак. На ніч їх спускали з цепів і вони бродили по території табору. Зазвичай упійманих втікачів відправляли у спеціальні штрафні табори з іще більш суворими умовами утримання, покараннями та роботами, але й це не зупиняло сміливців. Згідно із даними М. Головіна станом на 10 червня 1918 р., кількість російських бранців, які успішно втекли з німецького полону, сягала 24 офіцерських та 60 тис. 295 нижніх чинів. Кількість втікачів, які були піймані під час втечі, — 418 офіцерів та 199 тис. 530 нижніх чинів [47]. Згідно із міжнародним нормами, за втечу полонених не повинні були карати, але німці знайшли спосіб обходити цю норму: вони передавали втікачів до суворого суду не за втечу, а за псування казенного майна (псування колючого дроту, розбите скло, зламаний замок тощо). За кожен такий проступок суд накладав великий грошовий штраф, який замінювався ув’язненням

Продовж. табл. 1.3

Ностальгія за домівкою	✓ невід'ємною частиною життя у полоні була ностальгія за домом, за рідними. Саме в минулому більшість з бранців черпали сили (спогади дозволяли хоча б на мить забути реальність). Для того, аби хоч трішки адаптуватися, військовополонені старалися виписувати книги рідною мовою, вивчали іноземну мову, щоб знайомитися з місцевою пресою. Окрім того, своєрідним ритуалом у полонених було практично щоденне обговорення будь-яких почутих новин між собою, почерпнутих від новоприбулих бранців, а також це була можливість зануритися у рідне мовне середовище. Обговорення почутого за день було однією з невід'ємних складових життя в полоні [162]
Побудова власної моделі пояснення потрапляння в полон	✓ під час перебування в таборі полонені намагалися відпрацювати зручні моделі пояснення потрапляння в полон і викласти їх у рамках російської суспільної дискусії про війну. Найбільшою активністю відрізнялися офіцери, яких до саморефлексії спонукала вимушена бездіяльність і залежність від позиції російського військового командування. Вони прагнули виправдати поразку за допомогою образів жертовності, чужого зрадництва й власного героїзму на полі бою і у таборі. При цьому поштовхом до виникнення тлумачень часто ставали заходи німецьких комендатур або російських військових органів. Полонені активно відгукувалися на політичні події в Росії, намагаючись інструменталізувати свій новий досвід стосовно

Продовж. табл. 1.3

	обставин, що постійно змінюються. І якщо Лютнева революція була переважно позитивно сприйнята як в солдатському, так і в офіцерському середовищі, то прихід до влади більшовиків і підписання сепаратного миру розділили масу військовополонених на декілька груп. Більша частина прагнула за всіляку ціну потрапити на батьківщину, побоюючись пропустити розподіл землі. Кадрові офіцери намагалися компенсувати свою військову поразку участю в антибільшовицьких формуваннях. Ще одна група колишніх полонених віддала перевагу залишитися поза конфліктом, одержавши дозвіл на перебування в Німеччині або переїхавши в інші європейські країни

Справедливості заради необхідно відзначити, що в травні 1918 року у постанові Ради Народних Комісарів було сказано: «Головне завдання Російського Червоного Хреста є допомога військовополоненим». І Червоний Хрест має докласти до цієї справи «усю енергію і всі наявні в його розпорядженні засоби» [69].

В 1918 році V Всеросійський з'їзд Рад послав військовополоненим звертання: «…з'їзд шле гарячий привіт нашим полоненим, нудьгуючим на чужині, і з нетерпінням чекає повернення братів-солдатів. Радянська влада зобов'язана попри важкі умови зробити все можливе для забезпечення братів-військовополонених. З'їзд постановляє послати двадцять п'ять мільйонів рублів спеціально для організації на місці допомоги нашим братам» [69].

У громадянську війну Червона Армія підтримувала дух цього звертання. Червоноармійці, захоплені білими в полон, після звільнення або втечі відразу

без усіляких труднощів ставали до лави [12]. Згодом ставлення до полонених і зниклих безвісти в Країні Рад змінилося з точністю до навпаки, перетворивши їх з героїв у зрадників.

1.4. Полон як фізичне, психологічне та моральне випробування військовополонених у роки Другої світової війни

У роки Другої світової війни полон став найжорстокішим фізичним, психологічним і моральним випробуванням для мільйонів військовополонених, більшості з яких він коштував життя (табл. 1.4, 1.5)[15].

Таблиця 1.4

Бойові втрати серед воюючих держав у Другій світовій війні (1939 - 1945 рр.)

Держава	**Вбито/померли, *тис***	**Поранено, *тис***	**Взято в полон, *тис***	**Померли в полоні, *тис***
Союзні держави				
СРСР	8000,0	22500,0	**5200,0**	**2600,0**
США	397,0	652,0	140,0	10,0
Англія	263,0	280,0	192,0	23,2
Франція	206,0	280,0	2673,0	47,0
Польща	175,0	580,0	990,0	250,0
Данія	1,5	2,0	2,0	0,04
Норвегія	7,7	5,0	18,0	0,1
Бельгія	11,9	28,0	200,0	0,6
Нідерланди	29,0	14,5	57,0	9,0
Чехословаччина	30,0	55,0	75,0	5,0
Югославія	257,0	600,0	345,0	20,0

[15] Лише через вітчизняну табірну систему пройшло більше 4 млн військовослужбовців ворожих армій – представників більш ніж 30 національностей (прим. авт.).

Продовж. табл. 1.4

Греція	50,0	55,0	120,0	10,0
Албанія	20,0	50,0	—	—
Китай	2500,0	7000,0	750,0	300,0
Австралія	16,0	39,8	26,4	7,4
Н. Зеландія	11,3	19,3	8,7	0,3
Канада	37,5	53,2	9,0	1,8
ЮАС	6,8	14,4	14,6	1,9
Індія	24,3	26,0	79,5	12,0
Бразилія	0,94	2,0	—	—
Усього	12037,0	32912,0	**10900,0**	**3299,0**
Країни «осі»				
Німеччина	3760,0	6035,0	10650,0	600,0
Австрія	250,0	730,0	950,0	30,0
Угорщина	182,0	450,0	520,0	55,0
Румунія	480,5	860,0	250,0	70,0
Болгарія	22,0	58,0	—	—
Фінляндія	67,0	180,0	4,5	2,0
Люксембург	2,2	7,0	—	—
Італія	300,0	350,0	620,0	74,0
Іспанія	15,0	35,0	0,5	0,1
Японія	1820,0	3600,0	4500,0	120,0
Таїланд	2,0	5,0	—	—
Усього	6900,0	12310,0	**17500,0**	**951,0**
Колонії				
Лівія	—	—	—	—
Ефіопія	250	600	—	—
Бірма	30	60	—	—
Індокитай	1	5	—	—

Продовж. табл. 1.4

Малайя	—	—	—	—
Нід. Індія	—	—	—	—
Філіппіни	20	50	50,0	20,0
Усього	301,0	715,0	**50,0**	**20,0**
Загалом	19238,0	45937,0	**28450,0**	**4270,0**

Примітка: Таблиця складена за [54].

Таблиця 1.5

Втрати сторін на фронтах Другої світової війни (тис.)

Країни	**Вбито**	**Поранено**	**Взято в полон**
Польща, 1939 р.			
Поляки	66,3	133,7	787,0
Німці	13,11	27,28	—
Радянські військовослужбовці	1,14	2,38	—
Данія і Норвегія, 1940 р.			
Норвежці	2,0	5,0	18,0
Німці	3,7	4,6	—
Англійці	0,8	1,3	0,2
Західний фронт, 1940 р.			
Голландці	2,9	6,9	20,0
Бельгійці	7,5	15,9	200,0
Французи	120,0	250,0	1405,0
Англійці	11,01	14,07	41,34
Німці	43,1	111,64	—
Італійці	1,25	4,78	—
Балкани, 1941 р.			
Югослави	15,0	35,0	320,0

Продовж. табл. 1.5

Греки	20,0	55,0	120,0
Англійці	2,0	5,7	0,8
Німці	3,6	7,3	—
Італійці	38,8	50,9	—
Східний фронт, 1941 - 1945 рр.			
Радянські військовослужбовці	7500,0	22500,0	**5200,0**
Німці	2430,0	3498,0	2390,0
Італійці	60,0	35,0	48,9
Румуни	480,0	860,0	201,8
Угорці	180,0	270,0	513,7
Фіни	45,0	130,0	2,4
Поляки	13,9	35,0	—
Болгари	10,0	28,0	—
Власовці та ін.	215,0	350,0	—
Австрійці та ін.	190,0	550,0	182,0
Добровольці з Європи	15,0	45,0	9,0
Північна Африка, 1940 - 1943 рр.			
Англійці	13,4	32,0	10,6
Американці	3,62	9,25	4,64
Німці	12,8	34,0	22,0
Італійці	20,72	63,0	250,0
Індійці	1,72	3,74	9,79
Австралійці	3,15	8,32	9,25
Новозеландці	6,34	32,87	8,52
Північноафриканці	2,1	3,93	14,25
Французи	4,6	8,3	—

Продовж. табл. 1.5

Італія, 1943 - 1945 рр.			
Американці	29,56	82,18	7,41
Англійці	24,6	77,0	3,5
Канадці	5,4	19,5	1,0
Північноафриканці	0,71	2,67	0,16
Французи	8,66	23,51	—
Поляки	2,64	8,64	—
Бразильці	0,51	1,9	—
Німці	59,94	163,6	357,1
Італійці	19,0	28,0	300,0
Західний фронт, 1944 - 1945 рр.			
Американці	109,82	356,66	56,63
Англійці	30,28	96,67	14,7
Канадці	11,34	32,23	3,9
Французи	12,6	49,6	4,73
Поляки	1,16	3,84	0,37
Німці	128,03	399,86	7614, 8
Далекий Схід, 1941 - 1945 рр.			
Американці	58,7	164,83	30,68
Англійці	5,67	12,84	53,23
Індійці	8,86	24,2	68,89
Північноафриканці	0,86	3,21	0,2
Австралійці	1,82	2,37	18,13
Новозеландці	0,3	0,5	0,12
Радянські військовослужбовці	12,03	24,43	—
Японці	896,0	2600,0	40,38

Примітка. Таблиця складена за [297].

З усіх держав, втягнених у Другу світову війну, тільки ***СРСР заявив, що в нього немає полонених військовослужбовців, а є зрадники Батьківщини*** [66].

Й.В. Сталін вважав, що навіть тяжкопоранений боєць повинен перегризти горло ворогу — солдату супротивника й потім вже померти, тим самим наблизити нашу перемогу, а хто все-таки опинився в полоні — той зрадник Батьківщини [69][16].

За словами О.І. Солженіцина, в Радянському Союзі ні про яку презумпцію невинності не було й мови. Якщо солдат або офіцер Червоної армії потрапив у полон або пропав безвісти, то автоматично він ставав зрадником Батьківщини з усіма витікаючи ми наслідками[17]. «…Тільки воїн єдиної у світі Червоної армії не здається в полон! — так записано в статуті. Є війна, є смерть, а полону немає! Якщо повернешся з полону живим — ми тебе будемо судити. Не вмер від німецької кулі, помреш від радянської. Кому від чужих, а нам від своїх» [239].

О. І. Солженіцин, оцінюючи роль Батьківщини в роки Другої світової війни щодо до полонених громадян своєї країни, писав: «Батьківщина зрадила їх і притому тричі. Вперше бездарно вона зрадила їх на полі бою — коли улюблений Батьківщиною уряд зробив все, що міг, для програшу війни: знищив лінії укріплень, поставив авіацію під розгром, розібрав танки й артилерію, позбавив тямущих генералів і заборонив арміям пручатися.

---

[16] Відповідно до наказу Ставки Верховного Головнокомандування від 16 серпня 1941 року № 270, командири та політпрацівники, які зривали знаки відмінності, та ті, які здалися в полон, оголошувалися дезертирами, а їхнім родинам загрожував арешт, державних виплат та допомоги позбавлялися командири та групи червоноармійців, які здалися ворогу не вичерпавши всі засоби до супротиву. Наказ заклиав битися до останньої можливості, щоб пробратися до своїх (прим. авт.).

[17] Достатньо нагадати, що в фінську війну був перший досвід в історії людства: судили наших здавшихся полонених як зрадників Батьківщини. Час перебування в полоні не зараховувався в стаж служби в армії, а отже, і в загальний трудовий стаж. Родини військовополонених та зниклих безвісти лишалися матеріальної та моральної підтримки зі сторони держави (прим. авт.).

Військовополонені — це й були саме ті, чиїми тілами був прийнятий удар і зупинений вермахт[18].

Другий раз безсердечно зрадила їх Батьківщина, залишаючи здохнути в полоні.

І тепер, втретє, безсоромно вона їх зрадила, заманивши материнською любов'ю («Батьківщина пробачила! Батьківщина кличе!») і накинувши зашморг уже на кордоні. Яка ж багатомільйонна підлість зрадити своїх воїнів і оголосити їх же зрадниками?!» [239].

Численні архівні документи дають всі підстави вважати, що трагедія радянських військовополонених була визначена задовго до вторгнення німецьких військ на територію Радянського Союзу. Відношення до них визначалося нацистською ідеологією, згідно з якою вони «найвищою мірою небезпечні й підступні і повністю втратили право на поводження як з гідними солдатами», тому міри до них повинні бути «нещадними» [66].

Як відзначав у своїх показаннях після війни заступник начальника оперативного керівництва верховного командування вермахту генерал В. Варлімонт, 30 березня 1941 р. Гітлер на нараді вищих німецьких чинів заявив, що «він вдасться до спеціальних заходів проти політпрацівників і комісарів Червоної армії як до незвичайних військовополонених. Їх потрібно буде передавати особливим групам СС і СД, які підуть за німецькою армією» [204].

Ця вимога одержала розвиток у спеціальних директивах, де рекомендувалося політичних комісарів при взятті в полон негайно знищувати, застосовуючи зброю [275]. Що стосується всіх інших радянських військовополонених, то кожного з них, за словами заступника начальника німецької військової розвідки й контррозвідки (Абвер) Є. Локхаузена, «слід розглядати як більшовика, а тому на нього дивилися як на нелюдину» [63].

Важке положення радянських військовослужбовців у нацистському полоні гітлерівське керівництво пояснювало тим, що СРСР не визнав Гаазьку

[18] Виділено нами (прим. авт.).

конвенцію 1907 року «Про закони й звичаї сухопутної війни» і не підписав Женевську конвенцію 1929 року, що визначала правовий статус військовополонених, хоча ця конвенція була підписана 47 країнами.

Насправді ж Гаазьку конвенцію підписав не СРСР, а Російська імперія, а Женевська конвенція регламентувала відносини до військовополонених незалежно від того, чи підписали їх країни конвенцію чи ні.

Завданням німців було максимальне знищення живої сили СРСР. Так, у деяких ротах, за день-два до вторгнення військ Німеччини на територію Радянського Союзу, командири віддали розпорядження: «пораненим червоноармійцям перев'язок робити не слід, тому що німецькій армії ніколи возитися з пораненими» [179].

Створювалися нестерпні умови й для військовополонених. По дорозі в табір їх нічим не годували. Вони харчувалися капустяними листами, що траплялися дорогою, коріннями, житнім колоссям з неприбраних пришляхових полів. Воду пили з дорожніх калюж. Зупинятися біля колодязів або просити напитися в селян суворо заборонялося.

О.Л. Кузьміних у своїй монографії наводить такий історичний факт. Протягом п'яти днів — з 9 по 13 жовтня 1941 року — гнали колону полонених у Дорогобужський табір. Колону супроводжувала машина, на якій було встановлено чотири спарені кулемети. На шляху в одному з сіл під грубкою згорілого будинку полонені побачили напівобгорілу картоплю. Близько 200 людей кинулися за нею. Із чотирьох кулеметів був відкритий вогонь прямо в юрбу. Кілька десятків полонених загинуло. На шляху полонені кидалися на поля з невикопаною картоплею, негайно ж відкривався вогонь із кулеметів [133].

Всіма питаннями утримання іноземних військовополонених у Німеччині займався відділ військовополонених німецької армії в складі Загального керування збройних сил.

У кожному військовому окрузі[19], а пізніше й на окупованих територіях, переданих під цивільне керування, був «командуючий військовополоненими». Військовослужбовці, що потрапили в полон, споконвічно опинялися в дивізіонних пунктах збору полонених; звідти вони передавалися в транзитні табори («дулаги»), де сортувалися: бійці й молодші командири відправлялися в табори для нижніх чинів («шталаги»), а офіцери — в окремі офіцерські табори («офлаги»). Зі шталагів військовополонені могли переводитися в робочі табори або штрафні табори [237].

Радянські військовополонені, що потрапили в полон, спочатку втримувалися або в прифронтовій зоні, або в «дулагах», розташованих в оперативному тилу німецьких військ. Звідти їх переміщали в стаціонарні табори для військовополонених — «шталаги», а командний склад — в офіцерські табори — «офлаги».

Фронтові табори й «дулаги» розташовувалися в сільськогосподарських будівлях, складських приміщеннях, але найчастіше — на відкритому просторі — у ярах, кар'єрах, низинах. Для будівництва таборів для радянських військовополонених застосовувався надзвичайно простий метод: відкритий простір площею в кілька гектарів огороджували колючим дротом і

---

[19] До війни з СРСР Німеччина була поділена на 17 військових округів, кожному з яких був присвоєний свій номер римською цифрою:
I — Кенігсберський округ (Konigsberg).
II — Штеттинський округ (Stettin).
III — Берлінський округ (Berlin).
IV — Дрезденський округ (Dresden).
V — Штутгартський округ (Stuttgart).
VI — Мюнстерський округ (Munster).
VII — Мюнхенський округ (Munchen).
VIII — Бреславський округ (Breslau) (Wroclaw).
IX — Кассельский округ (Kassel).
X — Гамбургський округ (Hamburg).
XI — Ганноверський округ (Hannover).
XII — Вісбаденський округ (Wiesbaden).
XIII — Нюрнбергський округ (Nurnberg).
XIV — Віденський округ (Wien) (Австрия).
XV — Зальцбургський округ (Salzburg) (Австрия).
XVI — Данцигський округ (Danzig) (Гданьск, Польша).
XVII — Познанський округ (Posen) (Познань, Польша) - прим. авт.

ставили навколо сторожові вишки. І лише висока смертність полонених згодом змусила нацистів заселяти радянських солдатів і офіцерів у бараки або стайні, де, однак, умови утримання були ненабагато краще.

Адміністрація кожного табору складалася з таких відділів:

1А **—** керівництво табору. Цей відділ відповідав за охорону табору, режим утримання військовополонених і складав звітність про діяльність табору.

2А — використання військовополонених на роботах. Цей відділ відповідав за ведення обліку заявок підприємств на робочу силу, укладав договори з ними, розподіляв військовополонених на примусові роботи й надавав звітність про використання полонених.

2Б — облік військовополонених. Співробітники відділу вели реєстрацію осіб, що прибувають у табір, і стежили за їхнім переміщенням. Відділ мав у своєму розпорядженні картотеку прізвищ і номерів, привласнених військовополоненим.

3А **—** контррозвідка Абвера. Відділ займався вербуванням агентури серед військовополонених з метою виявлення радянських розвідників і осіб, що приховували приналежність до політичного й командного складу РККА, євреїв, а також вороже настроєних до німців, що й готували втечу.

3Б — підвідділ цензури. Вів перевірку всієї переписки військовополонених.

4А — господарський.

4Б — санчастина.

Прагнучи до масового знищення радянських військовополонених, влада нацистської Німеччини прирікала солдатів Червоної армії на вимирання від голоду й інфекційних захворювань, не даючи їм ніякої медичної допомоги. Так, наприклад, тільки на території Польщі поховано 883485 радянських військовополонених, що загинули в численних нацистських таборах [223].

У глибокий тил перевезення військовополонених здійснювалося залізничним транспортом на відкритих платформах і в закритих товарних вагонах. Їх, як худобу, заганяли у вагон по 80—100 людей (при місткості 40—50). Вагони не були обладнані нарами, печами, бачками з питною водою, умивальниками й відхожими місцями. Дорогою прямування, як правило, годували дуже рідко, частіше люди залишалися голодними від 3 до 5 діб. Улітку полонені задихалися від жари й нестачі кисню, а взимку замерзали від холоду [66]. У прибулих на станції призначення ешелонах перебували десятки й сотні померлих, а на ст. Міст (Латвія) в одному ешелоні, яким прямувало 1500 радянських військовополонених, було виявлено, що в його вагонах не залишилося жодного живого [208]. У ряді випадків ешелони з військовополоненими німецьке командування використовувало у вигляді «живого щита» для прикриття особливо важливих вантажів.

Подолавши сотні, а іноді тисячі кілометрів, ті, що залишилися живими надходили в стаціонарні табори для військовополонених, де їх чекали нові випробування. Життя тут багато в чому залежало від дій охорони. Її зазвичай, несли солдати вермахту, щоправда, іноді залучалися перевірені «на ділі» добровольці із числа колишніх воїнів Червоної армії.

У концентраційних таборах охороною займалися війська СС. У разі використання військовополонених на різних роботах за межами табору, переважно, виділявся один конвойний на 10 людей. На практиці охоронці керувалися статутами, наказами, директивними вказівками (у вигляді пам’яток і інструкцій) німецького командування. В цих документах мова йшла про те, що ***більшовицький солдат втратив право на поводження з ним як зі справжнім солдатом***[20]; при найменших ознаках непокори, у разі активного й пасивного опору слід застосовувати силу; при нападі військовополонених на охорону, зборах юрби, при завзятості, при відмові від виконання наказів, команд і робіт для подолання опору, після безрезультатного застосування приклада та багнета, відкривати вогонь [32].

[20] Виділено нами.

Часто охорона, не розібравшись в тому, що відбувається серед військовополонених, стріляла з автоматичної зброї, кидала гранати в гущавину людей, а іноді, для розваги, необґрунтовано вбивала їх.

Численні архівні документи й показання свідків говорять про те, що сотні тисяч радянських військовополонених були піддані найстрашнішому випробуванню - голоду. Німецький полковник Маршалл, що інспектував «дулаги» групи армій «Центр», у своїх повідомленнях визнавав, що харчування полонених ненормальне - 150 г хліба й 50 г сухого пшона в добу на одну людину. Цей раціон мав максимально від 200 до 700 калорій, що становило менше половини життєво необхідного рівня. Аналогічне положення було й у таборах інших груп армій. Голод, що вибухнув наприкінці 1941 - початку 1942р. у німецьких таборах для військовополонених, змушував людей їсти траву, сухі листи, кору дерев, падаль, вдаватися до принижень, зрадництва й навіть до канібалізму [66].

Військовими істориками встановлений і той факт, що першим масовим знищенням у концентраційному таборі із застосуванням отруйних речовин було винищування саме радянських військовополонених [178].

Організованого медичного забезпечення поранених бійців і командирів Червоної армії, захоплених німецькими військами в полон, як такого не було. Допомогу одержував, переважно, той, хто міг бути надалі використаний у Німеччині.

В архівних документах, спогадах колишніх військовополонених наводяться численні факти, коли поранених воїнів убивали, спалювали, піддавали катуванням, вирізали на тілі зірки, отруювали газом, топили в морі, закидали гранатами приміщення, де перебували нещасні (табл. 1.6).

Згодом німецькі власті почали створювати і табори-лазарети. Однак належної медичної допомоги в них поранені військовополонені не одержували. Хворі із гнійними ранами цілодобово лежали без перев’язок на голій, вкритій кіркою льоду, землі, бетоні, на брудних нарах або соломі.

Таблиця 1.6

Медичні та психологічні експерименти щодо можливостей людського організму, які проводилися над військовополоненими в концентраційному таборі Дахау

Назва експерименту	Примітка
Використання військовополонених як живих посібників для навчання	✓ радянських військовополонених використовували як мішені для навчання солдатів-новобранців стрільбі, нерідко їх так і залишали вмирати на полігоні, або відправляли в піч крематорію ще живими; ✓ сотні в'язнів були навчальними посібниками для недосвідчених студентів, що навчаються хірургії
З'ясування можливості регулювання росту людини	✓ у загін випробуваних входили підлітки від 14 до 16 років і винятково здорові військовополонені у віці від 20 до 45 років
Розробка методик лікування різних інфекційних хвороб	✓ у спеціально відведеному для цих цілей бараках перебували військовополонені, заражені рідкими тропічними хворобами й туберкульозом. Лікарі навмисно давали хворобі розвитися, щоб знайти протиотруту, ефективну в самій критичній ситуації
Дослідження впливу зміни тиску на людський організм	✓ полонених поміщали в барокамеру з різним тиском і, змінюючи навантаження, моделювали екстремальні умови. Випробувані рвали на собі волосся, спотворювали лице, намагаючись знизити тиск, багато вмирало, а ті, що вижили, божеволіли. На дверях у газові камери встановлювали таблички

Продовж. табл. 1.6

	з написами «Душова», тому в'язні розуміли, що з ними відбувається, лише в процесі самого експерименту; ✓ у спеціальних камерах випробовувався вплив отруйних газів і інших токсичних засобів на організм людини; дослідження, зазвичай, завершувалися розтином трупів і фіксацією результатів. Органи нещасних відправляли для подальших досліджень в інститути й лабораторії фашистської Німеччини.
Дослідження в галузі заморожування людей	✓ полонених залишали на морозі на десятки годин, деяких періодично обливали крижаною водою; ✓ було імітовано чимало екстремальних ситуацій із зануренням військовополонених у холодну воду й зниження температури їх тіла до 28 градусів; ✓ анестезія практично не застосовувалася, оскільки вважалася занадто дорогою. Полонені або вмирали під час експерименту, або ставали інвалідами й пізніше умертвлялися, щоб уникнути поширення інформації про те, що відбувається в Дахау
Експерименти по відігріванню обморожених (так звана «Методика «тваринного тепла»)	✓ застосовувалися аморальні способи з використанням полонених жінок; ✓ статеві акти, які час від часу відбувалися між піддослідними в процесі відігрівання, фіксувалися, а ефект від них порівнювався з гарячою ванною

Продовж. табл. 1.6

Експерименти в галузі функціонування внутрішніх органів і проведення різних операцій	✓ величезна кількість в'язнів померла в результаті взяття в них пункції печінки, яка проводилася без використання анестезії; ✓ систематичне знущання над трупами. Для подібних операцій створювалися окремі блоки й навіть установки. Нещасних в'язнів забивали як худобу, виварювали тіла й виділяли кістяки для створення макетів і наочного приладдя ✓ зняття шкіри з окремих частин тіла військовополонених для подальшої її обробки й використання як матеріалу для сідел, вставок у предмети одягу й т. п.
Моделювання ситуації потрапляння людини в море	✓ для визначення здатності організму адаптуватися до солоної води, близько десяти піддослідних розміщали в ізольованій камері й протягом п'яти днів видавали винятково солону воду

Примітка. Таблиця складена за [51].

Залучені німцями радянські медики всіляко допомагали мученикам. Але в більшості лазаретів були відсутні медикаменти, перев'язочні засоби, необхідний інструмент [66].

У вкрай складних фізичних і психологічних умовах фашистського полону ламалися навіть дуже сильні характери. Про те, як поводилися радянські військовополонені за цих умов, ми, на жаль, знаємо дуже мало, тому що протягом багатьох років визнавалися лише офіційні оцінки історичних подій і вчинків людей. З погляду державної ідеології вони оцінювалися або позитивно, або негативно.

Опинившись в полоні, люди потрапляли в незвичайні для повсякденного життя умови (голод, знущання, масові страти, гори трупів). І погляди та поведінка їх могли змінюватися. Тому ***адекватної оцінки поведінки полонених бути не може. Вона залежала від психіки людини, оточуючих обставин, а також правових основ, що визначали*** положення полонених.

З розповідей людей, що пройшли фашистські табори, із численних джерел відомо, що ***полон для багатьох бійців і командирів виявився страшним випробуванням***. Слід визнати, що не кожна людина могла спокійно переносити голод, холод, знущання й смерть товаришів. Після побаченого й пережитого люди зазнали психологічного стресу. Так, академік М. М. Бурденко, який побачив звільнених полонених, описав їх у такий спосіб: «Картини, які мені довелося бачити, перевершують усіляку уяву. Радість побачити звільнених людей захмарювалася тим, що на їхніх обличчях було заціпеніння. Ця обставина змусила задуматися — в чому тут справа? Очевидно, пережиті страждання поставили знак рівності між життям і смертю. Я спостерігав три дні цих людей, перев'язуючи їх, евакуював — психологічний ступор не змінювався. Щось подібне в перші дні лежало й на обличчях лікарів» [130].

І не дивно, що частина полонених, не витримавши випробувань, ішла на неминучу загибель, на самогубство. Наприклад, як випливає зі свідчень коменданта концтабору Заксенхаузен полковника СС Кайндля й командира охоронного батальйону СС Вегнера, що перебував у полоні з липня 1941 р. син Й.В. Сталіна старший лейтенант Яків Джугашвілі, наприкінці 1943 р. не переніс психологічного навантаження, що склалося довкола нього, кинувся на дротове загородження з високою напругою, в наслідок чого загинув [71; 96].

Тяжкі умови табірного життя, сувора ізоляція від зовнішнього світу, активна пропагандистська робота серед військовополонених суттєво впливали на пригнічення духу й гідності людей, викликаючи ***почуття безвихідності***. Багато хто в результаті побаченого й пережитого, піддавшись

ворожій пропаганді, людським емоціям, різним обіцянкам і погрозам, ламалися й ставали на шлях співробітництва з ворогом, тим самим зберігаючи собі життя, але при цьому переходили в розряд зрадників Батьківщини.

Значне число військовополонених пристосовувалося до табірного життя й займало вичікувальну позицію.

Разом з тим у таборі перебували й ті, хто мав міцні нерви й величезну силу волі. Саме навколо них групувалися однодумці. Вони робили втечі, саботували виробництво й робили диверсії, надавали допомогу нужденним, вірили в перемогу й можливість вижити.

За образним висловом Н. П. Дембицького, «…героїзм і чесність, малодушність і зрадництво іноді були зовсім поруч, в одному таборі, на одних нарах, а часом і в одній людині» [66].

Поразка німецьких військ під Москвою, величезні втрати на фронті, більша потреба Німеччини в солдатах і робочій силі підштовхнули її військово-політичне керівництво кардинально змінити своє відношення до радянських військовополонених. Після довгих коливань Гітлер дозволив використовувати їх на території рейха. Із цього часу було поліпшене харчування полонених, а за сумлінну працю їм стали видавати премії продуктами й грішми. Виконуючи вказівку фюрера, генеральний уповноважений за чотирирічним планом рейхсмаршал М. Геринг конкретизував порядок поводження з росіянами і їх трудового використання, а різні служби до кінця 1941 р. підготували низку відповідних документів. І з цього часу «слушне поводження з військовополоненими й використання їх як робочої сили» визнавалися «вищим принципом». Процес знищення «небажаних» призупинився, їм подовжувалося життя, але лише на незначний час. Їх направляли на роботи, які вимагали великої фізичної сили. Після декількох місяців посиленої експлуатації багато полонених не витримували й гинули від виснаження. Чинним залишалося положення про ліквідацію інфекційних хворих і інвалідів, як непотрібних їдців.

Умови праці радянських військовополонених були вкрай важкими. Робочий час тривав від 12 до 14 годин на добу, часто у дві зміни й без обідньої перерви. Чимало працювали на шахтах та інших підприємствах, що перебували під землею, де не вистачало світла, чистого повітря, переважала підвищена вологість. Заходів безпеки не дотримувалися.

Відомо, що з перших місяців війни німецьке військове керівництво практикувало використання радянських військовополонених не тільки в якості робочої сили, але й у складі військових формувань вермахту, СС і поліції. На думку закордонних дослідників, таких було 1-1,7 млн громадян СРСР [293; 299; 308; 325; 343; 351], за підрахунками вітчизняних дослідників — від 0,2 до 1,5 млн [29; 40].

М.П. Дембицький виділяє й описує ***дві основні форми використання Німеччиною військовополонених у складі вермахту. В їх числі «хіві» («бажаючі допомогти»), які, як правило, не були озброєні, та «добровольці» — бойові частини східних військ.*** Створення такого роду військових формувань із числа радянських військовополонених було прямим порушенням норм міжнародного права. Причому слід помітити, якщо в перші роки війни це робилося через великі втрати німців, то надалі здійснювалося з політичних міркувань.

Самою численною групою були «хіві», наявність яких у німецьких частинах відзначається з кінця липня 1941 р. Вони набиралися в першу чергу з військовополонених і перебіжчиків винятково слов’янського походження. Нерідко до їхнього складу входили й цивільні особи з окупованої території. Залежно від того, де перебували війська, неозброєні полонені використовувалися на передовій або в тилу в якості водіїв, їздових, санітарів, підсобних робітників на кухні, носіїв зброї й боєприпасів, на розмінуванні, на будівництві ліній оборони, доріг, мостів і аеродромів. По-іншому можна сказати, що вони робили будь-яку роботу, яку повинні були виконувати німецькі військовослужбовці. У складі «хіві» перебували й жінки, що виконували медичні й господарські функції.

Положення «хіві» змінювалося від нелегального, коли їх приховували від високого начальства, до офіційного включення до складу дивізії або полку [66].

Низка тверджень про те, що радянські громадяни, що в тій або іншій формі співробітничали з німцями, робили це свідомо, за політичними переконаннями, далекі від історичних реалій. ***Основними мотивами, що вплинули на рішення військовополонених служити в німецьких формуваннях, були порятунок від голоду й звірств, що чинили німці в таборах, страх бути розстріляними, а деякі плекали надію з першою нагодою втекти до партизанів або перейти лінію фронту***, що часто й відбувалося.

Радянські військовополонені широко залучалися гітлерівським урядом не тільки для виконання різних робіт і військової служби в складі вермахту, військ СС і поліції, але й ***у якості матеріалу для медичних дослідів***. Рішення про їхнє проведення в масовому масштабі, головним чином для потреб війни, було схвалено на нараді в науково-дослідному інституті гігієни військ СС у другій половині 1941 р. Місцем для цього були спеціальні лабораторії, що розташовувалися, зазвичай, в концтаборах. Так, наприкінці 1941 р. в Дахау німецькі медики використовували військовополонених у якості «піддослідних кроликів» в інтересах військово-морського й військово-повітряного флотів. Їх піддавали обморожуванню, переохолодженню й перевірці впливу великих висот на організм людини [179].

В Освенцимі 500 радянських військовополонених були піддані впливу газу «Циклон Б» [121].

На військовополонених випробовувалися нові ліки, визначалася можлива тривалість життя людини без води і їжі, здійснювалися хірургічні експерименти на кістках, нервах і мускульних тканинах, випробувалася мазь для лікування фосфорних опіків, вивчалася дія ін’єкцій фенолу, отруєних акотином куль, іприту й фосгену [65]. Практикувалося пересадження шкіри й внутрішніх органів. Проводилися й інші досліди. Всі полонені, що

піддавалися різного роду медичним експериментам, здебільшого, гинули або знищувалися як непотрібні свідки.

Незважаючи на жорстокість і насильство з боку німецьких властей, більшість полонених не бажали скоритися зі своєю долею. Вони поєднувалися в групи, організації, а іноді й поодинці вели боротьбу з ворогом. Російський дослідник Н.П. Дембицький відзначає: «В перший рік війни в таборах, розміщених на території України у Володимир-Волинському, Богуні, Адабажі, Славуті, Шепетівці, під Черніговом, Дніпропетровськом і Києвом, діяли підпільні групи з військовополонених. Згодом аналогічні групи утворювалися в таборах, що перебували на частині окупованої території Російської Федерації, Білорусії, Польського генерал-губернаторства, у рейху й деяких державах Європи, окупованих Німеччиною» [66].

Джерела свідчать про героїчний опір радянських людей у фашистських концтаборах Бухенвальд, Дахау, Заксенхаузен, Маутхаузен, Флоссенбюрг, Освенцим, Міттельбау, Дора, Нейєнгамме, Равенсбрюк та інших, оскільки в них, зрештою, зосереджувалися найбільш активні й політично небезпечні для фашистів полонені.

Основними формами внутрішньо табірного опору були: втеча, саботаж, порушення режиму, боротьба за моральне виживання, небажання співробітничати з ворогом і навіть повстання.

На активність опору військовополонених впливали успіхи Червоної армії на фронті, відкриття союзниками другого фронту в червні 1944 р., партизанський рух і діяльність місцевих підпільників.

Бійці, що потрапили в полон, і командири Червоної армії страждали не тільки за умов неволі. На Батьківщині вони несправедливо розглядалися як боягузи і зрадники. І це збільшувало їхню трагедію.

Для перевірки «колишніх військовослужбовців Червоної аармії, що перебували в полоні й оточенні супротивника», постановою Державного

комітету оборони від 27 грудня 1941 року була створена мережа перевірно-фільтраційних таборів [52].

В 1942 році, крім існуючого раніше Южського спецтабору було створено ще 22 табори. Практично ці спецтабори являли собою військові в’язниці строгого режиму, причому для ув’язнених, які в переважній більшості не чинили будь-яких злочинів [249].

У 1944 році потік військовополонених, що поверталися в Радянський Союз, і репатрійованих різко збільшився. Улітку цього року була розроблена, а потім введена нова система фільтрації й перевірки органами державної безпеки всіх осіб, що повертаються.

Навесні і влітку 1945 року на перевірно-фільтраційні та збірно-пересильних пунктах у Німеччині й інших країнах Європи накопичилася велика кількість репатріантів, що в кілька разів перевищувала пропускну здатність цих пунктів[21].

Під час війни звільнені з полону військовослужбовці в більшості випадків після нетривалої перевірки відновлювалися на військовій службі, причому рядовий і сержантський склад переважно у звичайних військових частинах, а офіцери, зазвичай, втрачали офіцерські звання, і з них формувалися офіцерські штурмові (штрафні) батальйони.

Строк перебування в батальйонах встановлювався такий: або два місяці участі в боях, або до нагородження орденом за виявлену звитягу в бою, або до першого поранення. Після цього при гарній атестації «штурмовиків» направляли до Червоної армії на відповідні посади[22] .

У післявоєнний час звільнені офіцери направлялися в табори НКВС і запасні частини Головупраформи Червоної армії для більш ретельної перевірки.

---

[21] Військовий історик Г.Ф. Кривошеєв, ґрунтуючись на даних НКВД, вказує такі цифри: з 1836562 солдатів, що повернулися додому з полону, 233400 осіб були засуджені у зв'язку з обвинуваченням у співпраці з противником і відбували покарання в системі ГУЛАГу [115.] – прим. авт.

[22] До штурмових батальйонів було направлено близько 25 тис. військовослужбовців Червоної Армії, які вийшли з оточення і звільнилися з полону (прим. авт.).

Після війни звільнені з полону військовослужбовці рядового й сержантського складу, що не служили в німецькій армії або зрадницьких формуваннях, були розбиті на дві великі групи за віковою ознакою — демобілізуючого та недемобілізуючого віку. В 1945 році, після звільнення з армії в запас червоноармійців тих років, на які поширювався наказ про демобілізацію, були відпущені по домівках і військовополонені рядового й сержантського складу відповідних років. Військовополонені ж рядового й сержантського складу недемобілізуючих років у відповідності зі спеціальною постановою Державного комітету оборони від 18 серпня 1945 року направлялися в робочі батальйони для роботи в промисловості й відновлення зруйнованих під час війни об’єктів. Відправка до місця проживання зарахованих у робочі батальйони ставилася в залежність від майбутньої демобілізації з армії військовослужбовців термінової служби відповідних років.

За директивою Генерального штабу Збройних сил СРСР від 12 липня 1946 року робочі батальйони були розформовані, а до тих, хто був зарахований, став застосовуватися термін «переведені в постійні кадри промисловості». Вони не мали права змінити місце роботи й повернутися до себе на батьківщину навіть після демобілізації з армії їхніх однолітків.

Тривалий час радянський люди, що вернулися з німецького полону, стикалися з обмеженням своїх прав. На місцях до них ставилися як до зрадників. Вони усувалися від участі в політичному житті, при вступі до вищих навчальних закладів на них дивилися з побоюванням, їх не вважали учасниками війни. Навіть після смерті Й.В. Сталіна мало що змінилося в положенні колишніх військовополонених. І лише в 1956 р. була зроблена спроба змінити ставлення до тих, хто не чинив ніяких злочинів. 19 квітня 1956 р. президія ЦК КПРС ухвалив рішення щодо створення комісії під головуванням Маршала Радянського Союзу Г.К. Жукова із завданням розібратися з положенням військовослужбовців Червоної армії, що повернулися з полону, а також осіб, які перебували в армії, і внести свої

пропозиції в ЦК КПРС. 4 червня того ж року доповідна записка Г. К. Жукова, К.О. Фурцевої, К. П. Горшеніна та інших «Про положення колишніх військовополонених» була представлена в ЦК. 29 червня 1956 р. Центральний Комітет партії та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про усунення наслідків грубих порушень законності відносно колишніх військовополонених і їх сімей», в якому була засуджена практика огульної політичної недовіри, застосування репресивних заходів, а також позбавлення пільг і допомоги щодо колишніх радянських військовополонених та членів їх сімей. Пропонувалося поширити Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію від 17 вересня 1955 р. і на колишніх радянських військовополонених, засуджених за здачу в полон. З 1957 р. справи колишніх радянських військовополонених були в основному переглянуті. Більшість була реабілітована. Їм відновили військові звання й пенсії, повернули нагороди. Ті, хто отримав поранення і вчинили втечу з полону, були нагороджені орденами й медалями.

Викладене вище переконує в тому, наскільки складною та трагічною виявилася доля мільйонів радянських військовополонених періоду Другої світової війни. Але ж могло бути менше жертв і страждань, якби ставлення до людського життя в Країні Рад було більш гуманним і слушним.

1.5. Особливості військового полону під час війни в Афганістані

Уведення Збройних сил СРСР на територію Афганістану, за задумом радянського уряду повинно було забезпечити зміну й зміцнення нового політичного режиму, в тому числі й захист країни від зовнішнього збройного втручання. Однак надалі частини Радянської армії стали брати безпосередню участь у бойових діях зі збройними угрупованнями, які за чинними нормами Міжнародного гуманітарного права можуть бути віднесені до сил внутрішнього опору, що виступають проти сучасного політичного режиму й присутності іноземної армії на території своєї держави.

Радянські війська в Афганістані не втримували полонених, які потрапляли до них під час бойових дій, а передавали їх афганським спеціальним органам і службам.

Урядові війська Афганістану не розглядали взятих у полон душманів в якості військовополонених. До них ставилися як до бандитів, злочинців, утримували їх у в'язницях, інших місцях ув'язнення, а не в таборах військовополонених. Їм пред'являлися обвинувачення в злочинах проти власного народу.

Особливий інтерес становили лише іноземні інструктори в загонах душманів. Але їх затримання не набувало масового характеру, в кожному окремому випадку використовувався індивідуальний підхід як до найманця, а не особи, що має статус військовополоненого.

Афганське військове керівництво, зазвичай, намагалося позбутися додаткового вантажу утримання та охорони полонених у районі бойових дій. Після попередніх допитів представниками спецслужб ухвалювалося рішення про подальшу долю полонених. Найбільш «цінних» бранців відправляли в Кабул, деяких могли відпустити або перепровадити в інші місця. Однак і загибель полонених від рук своїх співвітчизників «при спробі втечі» також не була поодинокою.

Не можна охарактеризувати однозначно й ставлення душманів до полонених солдатів афганської армії. В перші роки війни підрозділи афганської армії часто переходили на бік супротивника або здавалися в полон під час бойових дій. Душманам у їхніх мобільних загонах безграмотна солдатська маса була не потрібна. Вони спочатку перевіряли солдатів, чи використовував той у бою з ними зброю чи ні, дивилися нагар на стволі автомата або карабіна. Якщо було очевидно, що зброя не застосовувалася, — солдата відпускали, забравши зброю. Тих солдатів, хто застосовував зброю, убивали або карали, вели із собою в якості невільників. Щоб позбавити супротивника такої ознаки, всіх солдатів, які виходили на бойові дії, змушували зробити постріл зі своєї зброї.

Душманів цікавили тільки підготовані молодші фахівці й офіцери. Частина з них добровільно або примусово використовувалася для військової справи в загонах моджахедів.

Душмани матеріально зацікавлювали полонених переходити до них на службу. Вони укладали гнучкі контракти на різні строки, у яких передбачалася більш висока щомісячна оплата при більш тривалих строках контракту, а також різні додаткові доплати за результатами бойових дій за вбитого солдата, офіцера афганської або Радянської армії, за підбитий бронєоб'єкт, за збитий літальний апарат та ін.

Полон радянських військовослужбовців у період афганської війни носив одиничний, винятковий і надзвичайний характер (хоча моджахеди постійно полювали на радянських військовослужбовців). Із загальної кількості радянських військовослужбовців, які зникли безвісти й потрапили в полон, близько 30 % становлять загиблі в бойових діях військовослужбовці, чиї тіла не були знайдені (упав в ущелину, потонув, вибухнув у повітрі й ін.), близько 40 % були вбиті при взятті в полон або загинули в полоні, й тільки 30 % вважалися такими, що залишилися в живих до виводу військ з Афганістану [2].

За офіційною статистикою, за час бойових дій на території Афганістану зникло безвісти або потрапило в полон 417 радянських громадян. До розпаду Радянського Союзу вдалося звільнити лише 119 із них (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Загальні втрати Збройних Сил СРСР

під час війни в Афганістані (1980 - 1989 рр.)

Вбито та померло від поранень	**Поранено**	**Взято в полон або пропало безвісті**
14,5 тисячі	53,8 тисячі	**0,417 тисячі**

Практично всі захоплені душманами військовослужбовці на момент взяття в полон були поза підрозділом у службових або неслужбових справах

або несли службу вночі на варті. Фактично це було захоплення й викрадення заручників, а не взяття в полон військовослужбовців у звичайному розумінні цієї події.

Незалежній Україні був переданий список, в якому значилося 80 наших співвітчизників, що перебували в полоні у моджахедів. За останні 25 років цей список, як нам відомо, вдалося скоротити всього лише на десять прізвищ. На сьогодні в списках зниклих безвісти чи наших співвітчизників, що потрапили в полон, залишається 70 осіб! Більшість з них, імовірніше, загинули. Однак факт їх фізичної смерті офіційно не встановлений, оскільки тіло або останки не знайдені й місце поховання невідомо. І про це не можна забувати сучасним нашим політикам.

В афганських моджахедів політика стосовно радянських військовополонених постійно змінювалася. В перші два роки вторгнення Радянських військ до Афганістану — з 1980-го по 1982-й — вона була такою: полоненому радянському солдатові пропонували прийняти іслам і вступити до лав моджахедів, якщо він відмовлявся, то його вбивали, причому часом самим бузувірським способом. Але десь починаючи з 1983 року полонених припинили знищувати. Їх стали використовувати на важких роботах, для торгу з радянською стороною. Полонених, як і раніше, старанно обробляли мусульманські проповідники, схиляючи їх до переходу в ісламську віру. До такої обробки нерідко підключалися й американські фахівці із психологічної війни вкупі з різними емігрантськими організаціями, обіцяючи нашим військовим, у разі відмови від радянського громадянства, райське життя на Заході.

Доля радянських солдатів, що потрапили в полон до моджахедів, складалася по-різному, однак ***неодмінною умовою збереження життя було прийняття мусульманства.*** У душманських катівнях полонених утримували в над жахливих умовах, піддавали жорстоким катуванням, насильницьким ін’єкціям наркотиків, примусовому вивченню Корану, місцевої мови, постійному приниженню.

Приречених на смерть радянських військовополонених афганські душмани рідко коли вбивали відразу. Щастило тим, кого афганці прагнули обміняти на своїх або подарувати в якості «жесту доброї волі» західним правозахисним організаціям, щоб ті, в свою чергу, на весь світ прославляли «великодушних моджахедів». Але тих, кого прирікали на смерть… Звичайно загибелі полоненого передували настільки страшні тортури й катування, від одного опису яких відразу стає не по собі.

Чому афганці робили це? Як видно, вся справа у відсталому афганському суспільстві, де традиції самого радикального ісламу, що вимагав болісної смерті невірного як гарант потрапляння до раю, поєднувалися з дикими язичницькими пережитками окремих племен, в практиці яких було людське жертвоприношення, що супроводжувалося справжнім бузувірством. Нерідко все це слугувало засобом психологічної війни, щоб злякати радянського супротивника — знівечені останки полонених душмани частенько підкидали до наших військових гарнізонів…

Американський журналіст Джордж Крайл у своїй книзі описує один з методів страти наших солдат — так званий «червоний тюльпан»: «…Ранком на другий день після вторгнення в Афганістан радянський вартовий помітив п’ять джутових мішків скраю злітно-посадочної смуги авіабази «Баграм» на околицях Кабула. Спочатку він не надав цьому великого значення, але потім тикнув стволом автомата в найближчий мішок і побачив, що виступила кров. Були викликані експертиз вибухотехніки, що перевірили мішки на наявність мін-пасток. Але вони виявили щось набагато жахливіше. В кожному мішку перебував молодий радянський солдат, загорнутий у власну шкіру. Наскільки змогла визначити медична експертиза, ці люди померли особливо болісною смертю: їх шкіра була надрізана на животі, а потім натягнута нагору й зав’язана над головою» [125].

Втім, в арсеналі душманів, крім «червоного тюльпана», було багато звірячих способів умертвіння радянських полонених (табл. 1.8).

Таблиця 1.8

Звірства душманів щодо полонених радянських солдат та офіцерів

Назва катування	Примітка
Відпилювання кінцівок	✓ жертви не вмирали відразу. Лише через якийсь час жертву нарешті обезголовлювали. Відрубаною головою душмани часто любили грати в «бузкаши» — афганський різновид поло; ✓ відрубані руки й ноги радянських військовополонених часто продавали в якості трофеїв на базарі
Здирання шкіри	✓ крім «червоного тюльпану» практикувалося здирання шкіри з полонених і підвішування ще живих на гаках у крамницях м’ясників; ✓ іноді полонених віддавали жінкам, які ножами здирали з них шкіру
Підсмажування нутрощів	✓ захоплених у полон залишали на сонці, зробивши невеликий розріз на животі, так що нутрощі розпухали, вивалювалися назовні й присмажувалися доти, поки полегшення не приносила смерть
Розрізання живота	✓ відрізали бранцям вуха й носи, розсікали животи й виривали кишки назовні, відрубували голови й запихали усередину розпоротої очеревини
Саджання на кіл	✓ розпорювали живіт полоненого й набивали його і рот землею. Потім все ще живого саджали на кіл і, демонструючи свою азіатську жорстокість, носили перед населенням кишлаків

Для звільнення наших співвітчизників з полону застосовувався зазвичай обмін на душманських авторитетів, родичів ватажків загонів заколотників, функціонерів опозиційних партій, іноземних радників

арабського походження. За одного нашого солдата або офіцера вони, як правило, вимагали п’ять-шість своїх полонених.

Як і в роки Другої світової війни, в результаті побаченого й пережитого, деякі наші співвітчизники ламалися й ставали на шлях співробітництва з душманами, тим самим зберігаючи собі життя, але при цьому переходячи в розряд зрадників Батьківщини.

Були й зовсім інші приклади. М. Єлисєєва в статті «Розшукуються» згадує героїв, що не зломилися в афганському полоні: «В 1982 році молодший сержант С. В. Баханов під час боєзіткнення потрапив у полон. На допиті відмовився видати противникові дані про аеродром Баграм і був розстріляний за наказом Ахмад Шаха.

Рядові П.Г. Ворсін і В.І. Чехов у 1984 році утримувалися під вартою в печері. Зуміли зняти двох вартових і, заволодівши їх зброєю, намагалися прорватися до своїх. Але були оточені душманами, розстріляли весь боєзапас і, не бажаючи здаватися, кинулися в прірву.

Рядовий Р.В. Козурак був захоплений в 1982 році. Його жорстоко катували, домагаючись відомостей про Кабульський аеродром. Розстріляний при спробі втечі.

Прапорщик М.В. Халацький, перебуваючи в полоні, напав на вартового, поранив його і втік з банди. Однак душмани його наздогнали, і він, обхопивши руками важкий камінь, кинувся в прірву» [36].

Найбільш яскравим прикладом незломленої волі під час знаходження в полоні є події в підконтрольному «Ісламському суспільству Афганістану» таборі Бадабера на території Пакистану. При ньому був організований «Центр підготовки бойовиків», де під керівництвом іноземних військових інструкторів проходили навчання члени бандформувань.

Тут утримувалося 12 осіб з Радянського Союзу і ще сорок полонених солдатів афганської урядової армії. Їх морили голодом, даючи лише солону їжу та глоток води на добу, у в’язниці їх тримали скутими кайданами. Напевно, наших примушували прийняти іслам, але вони відмовлялись. І

одного разу в солдатів визрів план повстання: захопити склад зброї й намагатися зустрітися з представниками Червоного Хреста та Радянського посольства.

26 квітня 1985 року радянські військовослужбовці, що перебували в ув'язненні, нейтралізували шістьох вартових, звільнили полонених зі збройних сил ДРА, захопили склад озброєння й протягом двох днів утримували табір у своїх руках.

Моджахеди підняли за тривогою всіх мешканців табору й розпочали блокування зони складів. Їм на допомогу підійшли частини 11-го армійського корпусу пакистанської армії. Вже глибокою ніччю лідер моджахедів Раббані (в 1992 році після повалення комуністичного уряду він стане президентом Афганістану) особисто звернувся до полонених з пропозицією здатися. Наші категорично відмовилися й вимагали викликати представників Червоного Хреста. Тоді було здійснено поспіль два штурми зони складів. Але радянські солдати та їх афганські товариші непохитно пручалися, відбивши всі атаки.

Про те, що відбулося далі, існують дві версії. Згідно з першою, Раббані віддав наказ нанести по складах артилерійський та авіаційний удари, в результаті чого боєприпаси, що перебували там, сдетонували й поховали всіх повстанців. Саме в той момент радіорозвідка нашої 40-ї армії зафіксувала радіоперехоплення переговорів між екіпажами пакистанських літаків, що бомбили склади.

За іншою версією, повстанці, зрозумівши безнадійність свого стану, самі підірвали себе[23].

Зазнали серйозних втрат й моджахеди. Скільки з них знищено рядових — невідомо, але серед убитих дев'ять представників пакистанської влади, 28

[23]На сьогодні достовірно встановлено імена шести солдатів, які підняли те, по-справжньому безсмертне повстання. Це рядовий Ігор Васьков (1963 року народження), єфрейтор Микола Дудкін (1961 року народження) і рядовий Сергій Левчишин (1964 року народження) з Російської Федерації; рядовий Микола Самін (1964 року народження) з Республіки Казахстан; рядовий Олександр Звєркович (1964 року народження) з Республіки Білорусь; і наш земляк — українець молодший сержант Сергій Коршенко (1964 року народження) – прим. авт.

офіцерів пакистанської армії, 6 інструкторів зі США. Крім того, повстанці знищили три реактивні установки залпового вогню «Град», близько 2000 ракет різного типу та снарядів, близько 40 одиниць знарядь і кулеметів [36].

На жаль, ми повинні констатувати, що репатріація полонених як після виводу Радянських військ з Афганістану, так і після приходу до влади опозиції не проводилася. Керівники опозиції навіть після приходу до влади в Афганістані стверджували, що вони не мають відомостей про наявність і місця утримання військовополонених. У свою чергу, вони висували необґрунтовані вимоги про звільнення тисяч своїх соратників, що нібито утримувалися в місцях позбавлення волі на території Радянського Союзу. З поверненням полонених ними погоджувалися політичні, економічні й військові вимоги. Одночасно командири загонів, безпосередні власники невільників, зазвичай, вимагали матеріальних компенсацій за звільнення полонених або їхній викуп.

Розшук і повернення кожного бранця з Афганістану вимагали комплексного підходу, об’єднання зусиль організацій, політичних і суспільних діячів багатьох держав, включаючи й сприяння ООН.

Висновки за розділом

1. У культурно-історичному розвитку України відношення до полону та військовополонених формувалося під впливом двох протилежних систем ставлення до полону: європейської (для якої характерне гуманне відношення до полонених, їх честі, гідності, прав та майна, катування та знищення полонених носило безсистемний характер) та азіатської (характерними рисами якої були приниження гідності, зневажання прав та присвоєння майна військовополонених, застосування тортур та знищення полонених мало масовий характер).

2. З розвитком цивілізації та модернізації засобів ведення війни, як у самій Україні, так і в державах, до складу яких входила наша країна (Австро-

Угорська імперія, Російська імперія, СРСР) відношення до полонених та самого поняття «полон» схилялося більше до азіатської моделі.

***

Остаточно ж підбити підсумок проблемі генезису військового полону в культурно-історичному розвитку нашої країни хотілося б словами відомого психолога Л. Китаєва-Смика: «Чим більше суспільство, цивілізація втрачають загальнолюдські цінності, тим імовірніше масове насильство. Перший фактор — це війна, яка пробуджує зооантропологічні механізми людини, коли збочення здаються не тільки виправданими, але й необхідними. Другий — це фактор деградуючої цивілізації, який сприяє пробудженню садизму та схильності до насильства. Третій фактор — це нестійкість психіки багатьох з тих, хто йде на війну. І четвертий фактор — у військових умовах повинна бути культурологія війни. Тобто чітко зазначені рамки того, що дозволено а що ні» [112].

Основні результати данного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1], Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [19], Статті у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України, як фахові з психологічних наук: [1], Тези доповідей у матеріалах конференцій: [3; 13; 15; 22].

РОЗДІЛ ІІ
ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Парадигма міждисциплінарного синтезу як базова методологічна установка в постановці і вивченні психології сучасного військового полону

На наш погляд, дослідження сучасного військового полону на сьогодні не можливе без урахування «антропологічного повороту» сучасної психологічної науки, її звернення до проблеми виживання людини за умов локального збройного конфлікту. Йдеться, власне кажучи, про сприйняття дійсності в умовах ізоляції, поведінкових реакціях за умов полону, трансформації ціннісних і сенсо-життєвих установок, міжкультурної комунікації та реінтеграції військовополонених в життя без війни.

Після повернення наших військовослужбовців з полону на батьківщину їх досвід стає потужним джерелом формування суспільної свідомості щодо системи так званого «руського миру». Враження та спогади про життя в полоні, світогляді представників незаконних збройних формувань «ДНР/ЛНР» надали і продовжують робити істотний вплив на сприйняття сучасної Росії в Європі і в світі в цілому. Колективна пам’ять колишніх бранців про жахи військового полону під час безперервної гібридної війни Російської Федерації проти України стає важливою частиною вітчизняної, європейської та світової культури.

Переходячи до характеристики методологічних аспектів теми нашого дослідження, необхідно відзначити, що до сьогодні фундаментальними питаннями теорії та методології вивчення військового полону психологи займалися недостатньо. У більшості військово-психологічних праць полон постає як свого роду «побічний» підсумок будь-якої війни, а військовополонені лише фігурують у довгому переліку людських і матеріальних втрат.

Разом з тим в останні роки з'явилося коло робіт, де пропонуються оригінальні підходи до вивчення військового полону. У сучасних дослідженнях військовополонений постає не тільки як об'єкт статистики, міжнародного права і державних інтересів, а й як суб'єкт психологічної науки, для якого перебування в полоні стало своєрідним процесом навчання та посттравматичного зростання.

Як відомо, загальною закономірністю розвитку будь-якої науки є її диференціація, розпад на окремі розділи і рівні. *У вивченні психології військового полону зараз диференціація наукового знання істотно перевищує інтеграцію, що ускладнює або навіть унеможливлює відтворення загальної картини. До сьогодні відсутня універсальна концепція, яка б розглядала військовий полон як психологічний феномен у всьому різноманітті його сторін і в органічній єдності складових елементів.*

Зважаючи на зазначене, найбільш продуктивною теоретико-методологічною основою дослідження психології військового полону ми вважаємо ідею міждисциплінарного синтезу. *У поняття «міждисциплінарний синтез» ми вкладаємо взаємодоповнюваність і взаємозумовленість різних підходів і методів, які використовує психолог у процесі дослідження.*

Міждисциплінарний синтез, здійснюваний в конкретних просторово-часових межах, є, на наш погляд, найбільш адекватною стратегією за умов безпрецедентного розширення дослідницького поля такого складного соціально-психологічного феномена, як військовий полон.

Звісно ж, що основними і рівноправними учасниками цього процесу є держава, суспільство та особистість. Комплексне психологічне дослідження сучасного військового полону саме й припускає вивчення взаємодії і взаємин між ними.

Міждисциплінарний підхід передбачає звернення до теоретико-методологічного арсеналу соціально-гуманітарних дисциплін, що досягли

значних успіхів у пізнанні соціальної реальності і поведінки людини: соціології, психології, культурології та антропології.

Згідно з концепцією американського соціолога І. Гоффмана, систему полону можна трактувати як тотальний інститут десоціалізації людини. Особливий світ тотального інституту умови, за яких особи, ізольовані від суспільства і ними керує тюремний персонал. Тотальні інститути відрізняються двома особливостями.

По-перше, персонал наглядає за всіма сферами повсякденного життя в'язнів, включаючи місця харчування, сну та роботи.

По-друге, середовище тотального інституту абсолютно стандартизоване, відрізняючись одноманітним харчуванням, формою одягу та заняттями для всіх.

Для людини, позбавленої або обмеженої в контактах із зовнішнім середовищем, такий інститут перетворюється в особливий замкнутий світ [53].

Такою, що заслуговує на увагу, є також концепція І. П. Щерова, який пов'язує полон з поняттям маргінальності, а військовополонених називає маргіналами, або мігрантами воєнної доби, тобто людьми, які тимчасово втратили соціальний статус і випали з системи колишніх соціальних зв'язків [279].

Теоретичні напрацювання соціальної психології і соціології можуть виявитися вельми перспективними при вивченні структури і стратифікації ієрархії в умовах воєнного полону, системи статусів і ролей, соціальних груп; соціальної поведінки (конформності і протесту); соціальної комунікації (міжособистісної і групової, формальної і неформальної); міжнаціональних, гендерних, вікових аспектів сучасного військового полону.

Аналіз психічного стану військовополонених неможливий без залучення праць в галузі військової психології. У першу чергу це стосується робіт, щодо мотивації і поведінки учасників бойових дій; відносин особистості і колективу в армії; формам девіантної поведінки і

посттравматичним стресовим розладам у військовослужбовців; особливостям соціально-психологічної реабілітації екс-комбатантів тощо.

Іншим перспективним науковим напрямком при вивченні військового полону є пенітенціарна психологія. Перебування в місцях позбавлення волі трактується вченими-пенітенціаристами як знаходження людини в екстремальному середовищі, що має руйнівний вплив на психіку і призводить до негативних особистісних змін. У разі тривалого пенітенціарного стресу у індивіда збільшуються афективні прояви (тривога, страх, депресія, фрустрація та ін.), невротизація і психопатізація. Під час тривалого позбавлення волі людина втрачає сенс і перспективу життя.

Аналізуючи процес адаптації до умов воєнного полону, важливо спиратися і на праці Б. Беттельхайма (Bruno Bettelheim) та В. Франкла про поведінку людини за умов концентраційного табору.

Так, колишній в’язень таборів Дахау і Бухенвальд, який вижив завдяки тому, що розробив власну систему збереження особистості, американський психотерапевт, який проаналізував свій унікальний і страшний досвід і зробив висновки, Б. Беттельхайм виділяє *три етапи в психологічному стані людини, яка потрапила до концтабору:*

- ✓ перший етап — вихідний шок людини, раптово позбавленої волі;
- ✓ другий етап — перевезення в табір і досвід перших днів перебування в ньому;
- ✓ третій етап — поступова адаптація до життя в таборі [14].

Що стосується структури табірного соціуму, то дослідник виділяє дві категорії: «новачків», які не звикли до табірного життя, і «старих», які вже адаптувалися до життя за колючим дротом.

Характеристика В. Франклом психічного стану ув’язнених концтаборів багато в чому схожа з поглядами Б. Беттельхайма, однак має і деякі відмінності. Так, В. Франкл виділяє *три фази психологічної реакції на табірне життя*:

- ✓ період, який супроводжує прибуття в табір (фаза шоку);

- ✓ період глибокого занурення в табірне життя (фаза апатії);
- ✓ період, наступний за звільненням (адаптація до вільного життя) [263].

Навіть поверхневий погляд на полон дозволяє зробити висновок, що в положенні в'язнів концтаборів і військовополонених багато спільного, а, отже, теоретичні положення про специфіку табірного буття досить схожі.

Певний інтерес для розуміння природи військового полону має психоаналіз. Представники психоаналітичного напряму вбачають джерело військових конфліктів в уродженій агресивності і деструктивності людської поведінки.

На думку французького антрополога Р. Жирара, поведінка людської спільноти базується на трансформації колективної агресії «всіх проти всіх» в ритуальне жертвопринесення. У ролі жертви, переважно, виступає раб, полонений, чужинець. Розтерзавши його в «жертвоприношенні», суспільство зберігає себе від руйнівних інстинктів. Таким чином, згідно з цією концепцією, ***війна і полон є регуляторами внутрішньої агресії того чи іншого суспільства*** [77; 78; 79].

І, на останок, цілком закономірно припустити, що військовий полон, як продовження війни, є свого роду «граничною ситуацією», що надає винятковий вплив на психіку людини. Як і в будь-якій екстремальній ситуації, на війні і в полоні будуть виявлятися не тільки кращі (героїзм, взаємодопомога), але і найгірші людські якості (зрада, малодушність, жорстокість).

Сподіваємося, що обрана нами в якості базової методологічної установки парадигма міждисциплінарного синтезу дозволить значно розширити дослідницькі можливості у вивченні проблеми сучасного військового полону.

2.2. Організація роботи та характеристика методів дослідження

Побудова структури нашого дослідження в аспекті вирішення наукової проблеми, що була поставлена в роботі, здійснювалася зважаючи на специфічні особливості того середовища, в якому перебували випробувані, які склали вибірку нашого дослідження. Власне кажучи, мова йде про ситуацію військового полону, в який волею долі потрапили українські військовослужбовці за різних обставин.

Дослідження було реалізовано в процесі послідовного проходження таких етапів:

1. Пошуковий етап (2014–2015 рр.). Було визначено основну наукову проблему, вивчено її стан та ступінь розробленості; розглянуто існуючі підходи на шляху вирішення поставленої проблеми; визначено основні методи та методики дослідження, запропоновано робочу гіпотезу дослідження.

2. Основний етап (2015–218 рр.). Планування та реалізація емпіричної частини дослідження. Це відбувалось у вигляді підбору та використання методів та методик дослідження, ураховуючи специфічні умови його проведення.

3. Теоретико-узагальнюючий етап (2018–2019 рр.) полягав у проведенні аналітично-синтетичного поєднання емпіричних даних із отриманими на етапі пошуку результатами теоретичного дослідження. Така процедура дозволила, з одного боку, через аналіз емпіричних даних окреслити вектори розвитку теоретичних здобутків у проблемі, що вивчається; з іншого, — з допомогою результатів теоретичного дослідження розкрити перспективи для подальшого емпіричного пошуку. Також на цьому етапі було здійснено апробацію та впровадження отриманих результатів, проведено узагальнення основних даних, що дозволило оформити проміжні та загальні висновки.

Під час організації емпіричної частини кваліфікаційної наукової праці нами зверталася увага на можливість використання того або іншого методу дослідження як при груповому, так і при індивідуальному обстеженні звільнених з полону військовослужбовців. Також нами враховувалися валідність та надійність обраних методів та методик дослідження.

Зрозуміти психологію людини, яка пройшла всі жахи військового полону, допомагає ***метод контент-аналізу автобіографічної історії бранця***. Використання цього методу пов'язане з вивченням психологічних явищ, які нам важко виміряти через існуючі психодіагностичних методи. Це обумовлено не тільки тим, що він є одним з основних носіїв інформації про людину, але і особливостями техніки контент-аналізу. Саме застосування цього методу дало нам можливість операціоналізації різних категорій, необхідних для цілей дослідження.

Суть цього методу полягає в тому, щоб виділити в тексті документа деякі ключові поняття (або інші семантичні одиниці), в їх систематичній надійній фіксації, а також в квантифікації отриманих даних. Розробка лінгвістичних одиниць, які найбільш адекватно відображають необхідні для діагностування стану контент-категорії, поєднувала два рівні аналізу тексту. Один з них — «атомарний», в якому контент-категорії були виділені нами на рівні окремих слів; інший підхід ми назвали «молекулярним» — виділення контент-категорій на рівні пропозицій.

У нашому контент-аналітичному дослідженні використовувалося чимало різноманітних категорій, які передбачали поділ на підкатегорії (більш часткові поняття) і супроводжувалися певними задаваними класифікаційними ознаками.

Використовувані категорії дозволили знайти адекватне висловлення на мові досліджуваних документів. Таким їх висловленням стали одиниці аналізу («одиниці спостереження»), котрі, відповідно до поділу категорій, розподілилися нами на класифікаційні одиниці різного рівня:

- ✓ слово (термін / символ);

- ✓ судження (або закінчена думка);
- ✓ тема;
- ✓ персонаж (або герой, клас персонажів, група, колектив);
- ✓ автор (промовець);
- ✓ ціле повідомлення або публікація.

Тексти для психологічних досліджень вибиралися серед стенограм дебрифінгу осіб, які пережили ситуацію військового полону, так, щоб в них могла бути досить добре представлена психологічна суть. Для цих цілей була набрана вибірка з 694 осіб у віці від 21 до 56 років, із них 14 жінок і 680 чоловіків. Вибірка складалася з військовослужбовців Збройних сил України, які пережили ситуацію військового полону

Зазвичай передбачається, що чим більший об’єм розповіді, тим більше шансів на те, що в ній може проявитися психологічно значуща суть. L. A. Gottschalk і G. C. Gleser [304] вважали, що мінімальна межа допустимої довжини оповідання — 250 слів. У нашому дослідженні випробовувані одержували інструкцію по можливості дотримуватися цього правила.

Випробуваним пропонувалося розповісти свою автобіографічну історію перебування у полоні (захоплення, транспортування, допит, утримання, використання та звільнення). Всі автобіографічні історії в подальшому були піддані контент-аналізу за такими категоріями:

- ✓ «пошук нового». Нові відчуття, невідомість; придбання нового досвіду;
- ✓ «уникання небезпеки». Страхи, побоювання, будь-які дії та думки щодо уникнення ситуацій, які з точки зору суб’єкта могли закінчитися несприятливо;
- ✓ «нарцисизм, демонстративність»;
- ✓ «залежність від заохочення». Спроби відповідати очікуванням тих, хто тримав його в полоні, або будь-які дії для того, щоб заслужити їх схвалення;
- ✓ «контроль». Висловлювання про те, що людина контролює себе або ситуацію;

- ✓ «відсутність контролю». Суб’єкт не контролює ситуацію або власний стан;
- ✓ «хтось інший контролює». Висловлювання про контроль з боку, хтось інший контролює суб’єкт або ситуацію;
- ✓ «хтось інший не контролює». Згадки про те, що хтось не може контролювати суб’єкт або ситуацію;
- ✓ «пасивні застави». Висловлювання про себе у формі пасивної застави, тобто дієслово припускає інший суб’єкт дії;
- ✓ «мета». Згадка про цілі в діях, планування діяльності;
- ✓ «труднощі». Будь-які перешкоди, труднощі на шляху досягнення поставленої мети вижити в полоні;
- ✓ «подолання». Які-небудь дії для досягнення поставленої мети, подолання труднощів. Висловлювання про досягнення поставленої мети — вижити з честю.

Для уникнення повторного травмування осіб, які зазнали жорстокого з ними поводження, респондентів детально інформували про цілі та завдання дослідження, отримували від них згоду на його проведення. Одночасно респонденти отримували запевнення в забезпеченні конфіденційності наданої інформації. Респондентам також повідомлялося про можливість у будь-який момент припинити свою участь у дослідженні або не відповідати на запитання. Окремим моментом було отримання згоди респондента на аудіозапис та обробку його персональних даних.

Під час проведення дослідження було використано ***метод вільної розповіді*** на тему: «Як я вижив у військовому полоні». Цей метод нами було використано з метою виявлення особливостей перенесення українськими військовослужбовцями ситуації полону. Саме з допомогою вільної розповіді нами було уточнено отриману під час основного блоку діагностики інформацію, отримано додатковий матеріал щодо особливостей захоплення у полон та відносно специфіки поведінки представників незаконних збройних формувань з полоненими. За допомогою вільної розповіді було виявлено

особливості умов утримання полонених, отримано інформацію про психічні стани військовослужбовців у полоні і т. ін.

Крім того, під час розповіді ми спостерігали за змінами у настрої колишніх бранців та аналізували їх власну оцінку пережитої ними екстремальної ситуації.

Для визначення психічних та емоційних станів колишніх бранців під час перебування у військовому полоні ми використали ***метод ретроспективного інтерв'ю.***

Метод ретроспективного інтерв'ю було розроблено в межах когнітивної психології для вивчення причин виникнення емоцій у людини [91]. На сьогодні під ретроспективним інтерв'ю розуміють таке опитування респондентів, коли потрібно з'ясувати їхнє минуле (дії, думки, відношення, оцінку відносно предмета, що цікавить дослідника).

Саме слово «ретроспективний» означає, що інтерв'ю «береться» у респондентів щодо їх періоду життя, який вже минув. Нас, як вже зазначалось вище, цікавили питання особливостей перебування бранців у військовому полоні.

Під час використання ретроспективного інтерв'ю ми враховували такі особливості цього методу:

- ✓ ретроспективність: не зважаючи на органічний зв'язок з сучасністю, метод своєю сутністю спрямований у минуле, на розкриття подій та процесів минулого;
- ✓ опосередкованість: дослідження з відомих причин, іноді ведеться не прямо, а через учасників подій, історичні джерела та інших осіб, які мали відношення до того, що відбувалося;
- ✓ актуальність: відповіді, надані на запитання, повинні мати великий суспільний та науковий інтерес для дослідження.

Використання зазначеного методу дозволило нам більш точно та достовірно дослідити особливості змін у настрої, емоційному та психічному стані колишніх військовополонених під час їхнього перебування у полоні.

Метод діагностичної бесіди використовувався для збору уточнюючої або додаткової інформації про полонених, а також для визначення основних проблем, які виникали у обстежуваних в полоні. Цей метод у нашому дослідженні відрізнявся від класичного уявлення про процедуру його проведення, бо в аспекті особливих умов проведення дослідження використовувався дуже обережно і не у всіх випадках, він також мав властивість діагностично-терапевтичної процедури. Питання, які мали науково-практичну та емпіричну цінність, були включені в загальну схему взаємодії психолога з військовополоненим і регулювалися.

При використанні метода діагностичної бесіди важливо було здійснювати бесіду з колишнім бранцем на основі активного слухання, а саме: всю увагу приділяти лише звільненому з полону військовослужбовцю, сидіти зручно і без напруги; переповторювати сказане, щоб він переконався, що його дійсно зрозуміли і нічого не пропустили; не перебивати співрозмовника і починати говорити лише тоді, коли він замовкав; говорити безоціночно; вимовляти лише позитивно-конструктивні фрази. Ми також звертали увагу на особливості невербальної комунікації колишнього бранця, аби в подальшому адекватно розуміти прояви його психоемоційних станів.

Для досягнення поставленої мети нами використовувався ***метод анкетування***. Створенню анкети передувало проведення низки експертних опитувань: (а) військовослужбовців, які мали власний досвід перебування в полоні; (б) військових психологів, які мали досвід практичної роботи з військовополоненими; (в) командирів військових підрозділів, підлеглі яких були захоплені в полон. У результаті була створена анкета, що складається з декількох блоків: 1—визначення типології військового полону; 2—встановлення мети, мотивів і причин захоплення в полон; 3— виділення фаз і стадій військового полону; 4—характеристика умов утримання військовополонених.

Під час дослідження нам вдалося використати і ***психодіагностичний метод,*** який було представлено:

- ✓ проективною малюнковою методикою Т.С. Яценко «Я- реальне, Я-ідеальне»;
- ✓ «Колірним тестом відносин» (КТВ) Є. Ф. Бажина, О. М. Еткінда;
- ✓ модифікованим восьмиколірним тестом М. Люшера;
- ✓ методикою «Самопочуття — Активність — Настрій» (САН);
- ✓ методикою визначення рівня нервово-психічної стійкості, ризику дезадаптації в стресі (анкета «Прогноз-2»);
- ✓ методикою «Реакція на рухомий об'єкт» (РРО);
- ✓ методикою «Шкала тривожності Спілбергера—Ханіна» (скорочений варіант);
- ✓ методикою Т. Лірі («Діагностика міжособистісних відносин» — ДМВ);
- ✓ опитувальником «Тип ставлення до хвороби» (Особистісний опитувальник Бехтерєвського інституту — ООБІ).

Для дослідження неусвідомленого відношення бранців до ситуації військового полону нами було використано проєктивну методику ***«Колірний тест відносин» (КТВ) Є. Ф. Бажина, О. М. Еткінда*** [234; 235; 281]. Цей метод являє собою невербальний діагностичний прийом, який відображає як частково свідомий, так і неусвідомлений рівень відношень людини. Методичною основою КТВ є колірно-асоціативний експеримент, ідея та процедури якого було розроблено автором. Він базується на припущенні про те, що суттєві характеристики невербальних компонентів відношень до значущих інших та до самого себе відображаються у колірних асоціаціях. Колірна сенсорика достатньо тісно пов'язана з емоційним життям особистості.

Процедура тестування є достатньо простою та полягає у необхідності для досліджуваного підібрати до кожної людини або поняття відповідний колір, або кольори. Досить суттєвою особливістю КТВ є економічність проведення та інтерпретації. Це є досить зручним при вирішенні завдань експрес-діагностики за умов масових психологічних досліджень.

У КТВ використовується набір з 8-колірного тесту М. Люшера. Можливість діагностики відношення досліджуваних до значущих понять, явищ, людей з допомогою відповідного методичного прийому підтверджено статистично, через прорахування коефіцієнта кореляцій між матрицею семантичних відстаней кольорів та стереотипів і матрицею середніх рангів кольорів у асоціаціях до відповідного стимулу.

У нашому дослідженні ми використовували повну кольорову розкладку КТВ. Необхідно було підібрати кольорову розкладку, яка б характеризувала відношення колишніх бранців до поняття «полон».

Таким чином, використовуючи методику «Колірного тесту відносин», можливо виявити частково свідомий і неусвідомлений рівень відношень колишніх бранців до ситуації військового полону.

Метод колірних виборів: модифікований восьмиколірний тест М. Люшера базується на експериментально встановленій залежності між переважним вибором людиною певних кольорів (відтінків) та її наявним психологічним станом. Проективний тест швейцарського психолога М. Люшера за короткий час може дати поглиблену і вільну від свідомого контролю досліджуваного характеристику його внутрішніх диспозицій.

Використовується стандартний набір кольорових карток, що складається з восьми кольорів. Кольори розділяються на основні (1 — темно-синій, 2 — синьо-зелений, 3 — помаранчево-червоний, 4 — світло-жовтий), додаткові (7 — чорний, 0 — сірий) та змішані (5 — фіолетовий, 6 — коричневий). Основні кольори символізують базисні психологічні потреби. Інтерпретація результатів здійснюється на підставі розбивки колірних виборів на функціональні пари. Ми використовували метод колірних виборів, адаптований Л. М. Собчик [234].

Обробка результатів методу колірних виборів включала:

а) розрахунок сумарного відхилення від аутогенної норми. Процедура кількісної оцінки ступеня задоволеності колірних переваг випробуваного від

аутогенної норми була запропонована А. І. Юр'євим і описана Е. Т. Дорофеєвою (1978).

Показник сумарного відхилення від аутогенної норми відображає рівень непродуктивної нервово-психічної напруженості, властивий випробуваному. Ця напруженість полягає в непомірковано завищеній витраті нервово-психічних ресурсів, при настільки ж непомірковано низькому коефіцієнті корисної дії. Чим більшою є розглянута величина, тим більшою мірою сили людини витрачаються на підтримку власної психічної цілісності, на боротьбу із внутрішньо особистісними проблемами, на вольове подолання втоми, на шкоду досягненню суб'єктивно значимих цілей;

б) розрахунок «коефіцієнта вегетативного балансу», що демонструє відхилення від оптимального рівня активності випробуваного. Розрахунок вегетативного коефіцієнта, прийнятий в описі В. Ф. Петренка (1988), і інтерпретується в такий спосіб: значення цього коефіцієнта, перевищуює одиницю, відображає домінування теплих і активних кольорів, а менше одиниці — домінування холодних і пасивних кольорів.

Під час впливу теплих кольорів у людини виникають такі реакції: підвищення частоти пульсу, рівня збудження, кров'яного тиску, м'язового тонусу й полюси міняються при впливі холодних кольорів (Тимофеєв В. І., 2000). Отже, якщо досліджуваному здаються приємними теплі кольори, можна припускати наявність установки на активну діяльність, підкріплену достатніми енергоресурсами.

Фізіологічно цьому відповідає домінування симпатичного відділу вегетативної нервової системи. І, навпаки, вибір холодних кольорів відповідає переважній установці на спочинок, мінімізацію власних зусиль, що співвідноситься з домінуванням парасимпатичного відділу вегетативної нервової системи.

Опитувальник САН: самопочуття, активність, настрій (В. А. Доскин, Н. А. Лаврентєва, В. Б. Шарай, М. П. Мирошніков) [7] був

використаний нами з метою оперативної оцінки психоемоційного стану звільненого військовополоненого на момент обстеження.

САН являє собою карту (таблицю), яка містить 30 пар протилежних характеристик, що відображають особливості психоемоційного стану (самопочуття, активність, настрій) досліджуваних. Кожний стан представлено 10 парами слів. На бланку обстеження між полярними характеристиками розташовується рейтингова шкала.

Досліджуваному пропонують співвіднести свій стан з певною оцінкою за шкалою (зазначити ступінь виразності тієї чи іншої характеристики свого стану). При обробці результатів обстеження оцінки перераховуються в «сирі» бали від 1 до 7. Кількісний результат — це сума первинних балів за окремими категоріями (або їх середнє арифметичне).

Методика визначення рівня нервово-психічної стійкості, ризику дезадаптації в стресі (анкета «Прогноз-2»). Анкета «Прогноз-2» призначена для виявлення осіб з ознаками нервово-психічної нестійкості, рекомендується під час підбору осіб, придатних для роботи в екстремальних ситуаціях. Вона дозволяє виявити окремі ознаки особистісних порушень, а також оцінити ймовірність їх розвитку і проявів в поведінці та діяльності людини, особливо при значних психічних і фізичних навантаженнях в особливих умовах діяльності. Містить 84 питання, на кожне з яких пропонується дати відповідь «так» чи «ні». Методика має дві шкали: шкалу надійності, шкалу нервово-психічної стійкості. Обробка результатів починається з першої шкали. Якщо сума балів по ній становить 10 і більше, то оцінка по другій шкалі не проводиться, результати дослідження вважаються недостовірними. Результат анкетування визначається за 10-бальною шкалою, на підставі якої робиться висновок про групу нервово-психічної стійкості. Чим нижче значення пункту шкали, тим більше нервово-психічна нестійкість в стресі, і відповідно, чим вище пункти, тим більша нервово-психічна стійкість і менше ризик дезадаптації в стресі.

Методика «Реакція на рухомий об'єкт» (РРО) дозволяє визначити точність реагування на подразники й зробити висновки про врівноваженість процесів збудження та гальмування в корі головного мозку.

Методика полягає в тому, щоб своєчасно зупинити стрілку електросекундоміра точно на відмітці «0». Після 4—6 тренувань досліджуваний виконує завдання — 25 разів зупиняє стрілку електросекундоміру на позначці «0». Відповідна реакція може бути передчасною (стрілка не дійшла до відмітки «0»), запізнена (стрілка перейшла за відмітку «0»), та точна (зупинка «0»). Записують усі показники в мілісекундах для передчасних із знаком (–), запізнених — (+), точних — (0).

Для оцінки результатів необхідно розрахувати відносну точність відповідей (у % від загальної кількості реакцій):

$A = a \times 100$, де a — кількість точних реакцій.

Крім цього, розраховується сумарна величина відхилень стрілки від «0» у всіх 25 реакціях, кількість передчасних, запізнених й точних реакцій, а також розраховується середня арифметична та алгебраїчна величини відхилень з 25 реакцій.

Позитивне значення алгебраїчної величини й відносно більша кількість запізнених реакцій показують на перевагу гальмівного процесу; негативне значення середньої алгебраїчної величини й перевага передчасних реакцій свідчать про збудження. Нульовий знак середньої алгебраїчної величини й відносно рівна кількість передчасних та запізнених реакцій показує врівноваженість основних нервових процесів.

З метою вивчення особливостей емоційно-вольової сфери особистості колишнього бранця було використано методику «***Дослідження тривожності» (авт. Ч. Д. Спілбергер, адаптований варіант Ю. Л. Ханіна)***, націлену на виявлення особливостей особистісної та ситуаційної тривожності. Більшість відомих методів дозволяє вивчати тривожність взагалі, не беручи до уваги ситуаційних змін, впливу на особистість зовнішніх факторів, особливостей реакції особистості на зазначені фактори.

Ця методика дозволяє більш повно та всебічно проаналізувати особливості тривожності особистості, порівняти рівні виразності ситуаційної та особистісної тривожності. Отримані за цією методикою результати можна використовувати у процесі підбору психологічних методів корекції емоційного стану колишнього військовополоненого.

З метою виявлення деяких особливостей «Я—концепції» колишніх бранців нами було проведено дослідження за допомогою ***проективної малюнкової методики Т. С. Яценко «Я-реальне, Я-ідеальне»*** [251; 252; 283; 284]. Методика дозволяє виявити особливості самооцінки особистості, її самосприйняття, направленість у часі та взаємовідносини з оточуючими.

Для проведення дослідження звільненим з полону військовослужбовцям було надано аркуш паперу та олівець з гумкою. На одному боці аркуша їм потрібно було намалювати «Я-реальне», а на протилежному — «Я-ідеальне». Зазначимо, що за малюнками можна судити про афективну сферу особистості, її потреби і т. ін.

Поки досліджуваний малює, дослідник повинен кожен раз записувати такі аспекти:

- ✓ відносно часу:

а) кількість часу, що минув з моменту надання дослідником інструкції до того моменту, коли досліджуваний почав малювати;

б) тривалість будь-якої паузи, що виникає у процесі малювання (співвідносячи її з виконанням тієї чи іншої деталі);

в) загальний час, витрачений досліджуваним з того моменту, коли йому було дано інструкцію, і до того, коли він повідомив, що повністю закінчив малюнок;

- ✓ назви деталей малюнку людини у тому порядку, в якому їх було намальовано досліджуваним і послідовно пронумеровано. Відхилення від послідовності зображення деталей виникають у роботі добре пристосованих респондентів і, зазвичай, виявляються значущими. Точний запис таких особливостей є необхідним, оскільки упущення з уваги дослідника

відхилення досліджуваного може перешкодити якісно оцінити завершений малюнок у цілому;

- ✓ всі спонтанні коментарі (по змозі дослівно), зроблені досліджуваним у процесі малювання, та співвіднести кожен такий коментар з послідовністю деталей. Процес малювання людини може викликати коментарі, на перший погляд абсолютно не відповідні зображуваному об’єкту, які, тим не менш, можуть надати багато цікавої інформації про досліджуваного;
- ✓ будь-яку емоцію (найнезначнішу), яку виявив досліджуваний у процесі виконання тесту, і пов’язати цей емоційний вираз із зображуваною у цей момент деталлю. Процес малювання часто викликає у досліджуваного сильні емоційні прояви, і їх необхідно зафіксувати.

Кожен малюнок треба розглядати як автопортрет. Аналіз малюнка проводять у такій послідовності:

- ✓ деталі;
- ✓ перспектива;
- ✓ час;
- ✓ якість ліній;
- ✓ коментарі.

Далі результати, отримані під час аналізів малюнків «Я-реальне» та «Я-ідеальне», співвідносяться одне з одним. Таким чином, з допомогою методики можна дослідити особливості самооцінки особистості, її самосприйняття, самовідношення, часову перспективу, соціальний статус колишніх бранців та їхні взаємовідносини з оточуючими. Вона дозволяє отримати дані про особистісні особливості колишніх військовополонених, як усвідомлювані, і так не усвідомлювані самими бранцями.

З допомогою ***методики ДМВ*** досліджувалися уявлення колишніх військовополонених про себе («Я-реальне») та бажаний їх стан («Я-ідеальне»), встановлювалася специфічність «Я—образу» та самооцінки, а також домінуючий тип ставлень колишніх бранців до інших людей в процесі взаємодії.

Слід зазначити, що в основу такого визначення покладено два фактори: «домінування — підлеглість» та «дружелюбність — агресивність». Їх варіанти утворюють 8 октантів, об’єднаних у коло:

I октант — «владний — лідируючий» — прагнення надавати поради, організаторські здібності, нетерпимість до критики, переоцінка власних можливостей, деспотичність;

II октант — «незалежний — домінуючий» — упевненість, незалежність, схильність до суперництва, уособлені позиції в групі, почуття зверхності;

III октант — «прямолінійний — агресивний» — щирість, безпосередність, наполегливість, надмірна впертість, нестриманість;

IV октант — «недовірливий — скептичний» — реалістичність суджень, неконформність, недовірливість, схильність до критицизму;

V октант — «покірливий — сором’язливий» — скромність, охоче виконання чужих обов’язків, підвищене почуття вини, повна покірливість;

VI октант — «залежний — слухняний» — потреба в довірі оточуючих, потреба в допомозі, надконформність, залежність від думки оточуючих;

VII октант — «співпрацюючий — конвенціональний» — прагнення до співробітництва з групою, дружелюбність, компромісна поведінка, нестриманість у проявах приязні;

VIII октант — «відповідальний — великодушний» — готовність співпереживати, надвідповідальність, гіперсоціальні установки, альтруїзм.

Схема Т. Лірі заснована на припущенні, що чим ближче результати опитуваного знаходяться до центра кола, тим вищий рівень його адаптивності; чим далі — тим вищий рівень екстремальності (дезадаптивності) поведінки. Показники у межах до 8 балів притаманні гармонійним особам, 8—13 балів — свідчення акцентуації властивостей, 4—16 балів — свідчення труднощів соціальної адаптації.

Методика «Тип ставлення до хвороби» (Особистісний опитувальник Бехтерєвського інституту — ООБІ). В опитувальнику

наводяться описи 12 типів ставлення до хвороби, які діагностуються відповідно до класифікації А. Є. Личко та М. Я. Іванова [140]:

1. *Гармонійний (Г)* — твереза оцінка свого стану без схильності до перебільшення його важкості, без схильності бачити все «в темному світлі», але й без його недооцінки.

2. *Ергопатичний (Р)* — «відхід від хвороби в роботу».

3. *Анозогнозичний (З)* — активне відкидання думок про хворобу та її можливі наслідки.

4. *Тривожний (Т)* — безперервне занепокоєння і вразливість стосовно несприятливого перебігу хвороби.

5. *Іпохондричний (І)* — зосередження на суб'єктивних хворобливих та інших неприємних відчуттях.

6. *Неврастенічний (Н)* — поведінка за типом «дратівливої слабості».

7. *Меланхолійний (М)* — пригніченість хворобою, невіра у видужання.

8. *Апатичний (А)* — повна байдужість до своєї долі, перебігу хвороби та результатів медико-психологічної допомоги.

9. *Сенситивний (С)* — надмірна заклопотаність щодо можливого несприятливого враження, яке можуть справити на навколишніх відомості про хворобу.

10. *Егоцентричний (Я)* — «відхід у хворобу».

11. *Парануяльний (П)* — впевненість, що хвороба є результатом чужої злої волі.

12. *Дисфоричний (Д)* — домінування понуро-озлобленого настрою.

Згідно з теоретичним обґрунтуванням методики, всі зазначені вище типи поділяються на 3 блоки.

Перший блок включає гармонійний, ергопатичний та анозогнозичний типи ставлення до хвороби, при яких психічна і соціальна адаптація суттєво не порушується. При гармонійному типові реагування особа адекватно оцінює свій стан, характеризується прагненням подолати захворювання,

неприйняттям «ролі» хворого, збереженням ціннісної структури та активного соціального функціонування.

Для осіб ергопатичного та анозогнозичного типів характерне: зниження критичності до свого стану, применшення «значення» захворювання аж до повного його витіснення, поведінкові порушення доцільного режиму життя, «втеча» в роботу, інколи — заперечення самого факту захворювання. Але помітних явищ психічної дезадаптації не спостерігається, що дозволяє умовно поєднувати їх з гармонійним типом.

У другий та третій блоки включені типи реагування на хворобу, що характеризуються наявністю психічної дезадаптації у зв'язку з захворюванням, їх розрізняють за переважно інтрапсихічною чи інтерпсихічною спрямованістю реагування.

Другий блок включає тривожний, іпохондричний, неврастенічний, меланхолічний та апатичний типи ставлення, для яких характерна інтрапсихічна спрямованість особистісного реагування, що зумовлює порушення соціальної адаптації осіб з цими типами реагування. Емоційно-афективна сфера відносин у них проявляється в дезадаптивній поведінці: реакціях подразливої слабкості, тривожному та пригніченому стані, «втечі» в хворобу, відмові від боротьби, фактично — в «капітуляції» перед захворюванням.

До третього блоку входять сенситивний, егоцентричний, дисфоричний та парано́яльний типи ставлення, для яких характерна інтерпсихічна спрямованість особистісного реагування, що також обумовлює порушення соціальної адаптації. Особи з такими типами ставлення характеризуються сенсибілізованим ставленням до хвороби, яке найбільшою мірою залежить від преморбідних особливостей особистості. Таке сенсибілізоване ставлення до хвороби проявляється в дезадаптивній поведінці: особи соромляться свого захворювання перед оточуючими, «використовують» його для досягнення певних цілей, будують парано́яльного характеру концепції відносно причин

захворювання та його хронічного перебігу, проявляють гетерогенні агресивні тенденції, звинувачуючи оточуючих.

Ставлення до хвороби у кожному випадку впливає на всю систему взаємовідносин особистості. Зумовлюється це різними чинниками: преморбідними особливостями, природою самого захворювання, мікросоціальним оточенням та ін. Очевидно, що ставлення до хвороби буде проявлятися у поведінці колишнього військовополоненого, його взаєминах з рідними, ставленні до медико-психологічної допомоги та подальшого майбутнього.

Для обробки отриманих результатів нами було використано низку ***математико-статистичних методів*** [225].

Кількісні дані, отримані під час цього дисертаційного дослідження, оброблялися за допомогою комп'ютерної програми SPSS 8.0.

2.3. Особливості проведення досліджень серед колишніх військовополонених та використання психодіагностичного матеріалу, пов'язаного з індивідуальним кольоросприйняттям

Проведення широкомасштабних психологічних досліджень зі звільненими з полону військовослужбовцями виявило цілу низку особливостей:

а) спираючись на наведені у дослідженні Н.В. Оніщенко [184] специфічні особливості діяльності психолога за умов надзвичайної ситуації та ґрунтуючись на власному досвіді роботи зі звільненими з полону військовослужбовцями, ми стверджуємо, що використання при роботі з колишніми бранцями класичних психодіагностичних методик (окрім проективних методик та методик, пов'язаних із психічними особливостями індивідуального кольоросприйняття) на етапі невідкладного реагування є абсолютно неможливим. Основними факторами, що унеможливлювали

застосування фахівцем-психологом більшості психодіагностичного інструментарію на етапі невідкладного реагування, стали такі перешкоди:

- ✓ змінений психічний стан звільненого з полону військовослужбовця;
- ✓ ярко виражена динаміка психоемоційних реакцій колишнього бранця, його психічна нестабільність;
- ✓ дефіцит часу як на проведення психодіагностичного дослідження, так і на обробку його результатів.

Але найголовнішим було те, що звільнений з полону військовослужбовець на етапі невідкладного реагування є абсолютно незахищеним та розгубленим — головною в цьому випадку є тільки потреба в безпеці та бажання якнайскоріше зустрітися з рідними та близькими людьми.

З огляду на наведене зазначимо, що проведення будь-яких маніпуляцій у межах збору емпіричних даних на етапі невідкладного реагування могли стати додатковим стрес-фактором для звільненого з військового полону, а отримані дані все одно не можна було б вважати достовірними та такими, що являють собою діагностичну цінність для дослідника;

б) необхідність проведення підготовчого періоду. У цей період здійснювалася роз’яснювальна робота з досліджуваними про мету дослідження, визначався час роботи з ними, давалися поради та ін.;

б) необхідність встановлення офіційного і психологічного контакту з представниками Офісу Президента, особами — відповідальними за проведення переговорного процесу з повернення військовополонених на батьківщину, медичними працівниками, представниками сектору безпеки та оборони країни.

Це, мабуть, була найбільш складна організаційна частина дослідження, оскільки широкомасштабні спеціальні психологічні дослідження серед колишніх військовополонених в Україні не проводилися. Через ці обставини будь-яке використання психологічних методів дослідження викликало сторожкість, побоювання і несхвалення з боку окремих представників влади.

Таке негативне ставлення до проведення дослідження з боку представників влади передавалося звільненим бранцям та їх родичам. Колишні військовополонені часто відмовлялися від участі у дослідженні, виявляли недовіру до його результатів, висловлювали побоювання, що їхнє співробітництво з дослідником-психологом принесе їм у майбутньому лише неприємності.

Отримані результати, незважаючи на усю їхню зовнішню переконливість, перевірялися аналізом матеріалів особової справи, інших документів, спостереженнями, бесідами та т. ін.

Крім того, обираючи в якості інструментарію при вивченні динаміки психічних змін особистості методики, пов’язані з психічними особливостями індивідуального кольоросприйняття (колірний тест відношень А. Еткінда та тест М. Люшера), ми усвідомлювали існуючі на сьогодні сумніви щодо їхньої валідності і коректності результатів.

Це пов’язано в першу чергу з наявністю декількох принципових підходів щодо розуміння феномену кольору, в основі яких є такі питання:

1. Що таке колір?
2. Де проходить межа між суб’єктивним і об’єктивним у кольорі?
3. Чи є колір відчуттям або уявою?
4. Яка психологічна структура колірної уяви, якщо вона існує?

Відповіді на ці й інші, пов’язані з кольором, питання остаточно не дає ні фізика, ні психофізика, ні психологія. І в цьому полягає проблема кольору в його феноменологічній цілісності.

Фізики вказують на непсихологічні кореляти колірного відчуття; психофізики — на форму співвідношень їхніх кількісних характеристик із якістю відчуття; психологи підкреслюють ступінь константності значень цих відчуттів і їхнє місце в структурі сприйняття й особистості людини. Зважаючи на це природно припустити, що феномен кольору може бути адекватно зрозумілий тільки в науковій моделі, яка спроможна органічно сполучити знання про фізичні закони «неживої» матерії з законами розвитку

життя, поведінки, свідомості і культури.

Існує багато експериментальних моделей дослідження зв'язків між кольором і психічними, психофізіологічними та фізіологічними явищами. До них закономірно віднести дослідження колірної переваги, психофізіологічні реакції на вплив кольорів, колірні асоціації, багатомірне і семантичне шкалування кольорів, диференціальних і абсолютних порогів сприйняття кольорів, а також історико-культурні й етнопсихологічні аспекти кольоросприйняття.

Говорячи про колірні переваги, складається враження, що експериментаторів цікавлять три основні проблеми:

- ✓ залежність колірної переваги від станів, структури особистості, характеру й інших індивідуальних особливостей індивіда;
- ✓ залежність вибору кольору від характеру забарвлення об'єкта;
- ✓ залежність переваги кольору від трьох його психологічних характеристик (тону, світла і насиченості).

Як уже відзначено вище, ми обрали у своєму дослідженні однією з ключових методик колірний тест М. Люшера. Тест М. Люшера цікавий тим, що, незважаючи на еклектичність низки теоретичних міркувань автора, він базується на положеннях естетико-феноменологічного підходу до розуміння кольору і реальності психологічної структури кольору, обумовленої його об'єктивним значенням, що залишається для усіх незмінним, незалежно від того, подобається колір чи ні.

Це досить сміливе і серйозне припущення М. Люшера, безумовно, не може бути прийняте однозначно, тим більше що сам М. Люшер [22] не наводить експериментальних доказів валідності свого тесту і його інтерпретації.

Саме це і спонукало нас дослідити проблему адекватності тесту М. Люшера і його інтерпретації.

Вивчені нами результати обговорення проблеми індивідуального кольоросприйняття людини, переваги кольорів і його зв'язку з

індивідуально-психологічними властивостями і станами показали, що остаточного висновку про валідність /невалідність колірного тесту М. Люшера поки зробити неможливо. Проте висновки ряду дослідників, які наведені нижче, дозволяють нам стверджувати про можливість використання цієї методики стосовно умов нашого дослідження.

У дослідженні Л.М. Собчик [236] наведено низку висновків, що підтверджують діагностичну валідність восьмиколірного набору тесту, у тому числі наводиться низка схем, що дозволяють судити про сполучуваність категорій інтерпретації тесту М. Люшера з авторитетними психодіагностичними методами (MMPI, опитувальник Т. Лірі, тести Айзенка і Сонді).

Наведені в дослідженні Ю.І. Филимоненка, А. І. Юр'єва, В.М. Нестеренка [62] дані порівняння значимості відхилень за окремими позиціями тесту М. Люшера, показали, що сумарне відхилення на рівні 1 % значущості корелювало з оцінкою особистісної тривожності за Спілбергером — Ханіним, на рівні 5 % — із чинниками «боязкість — сміливість» і «занепокоєність —безтурботність» за опитувальником Кеттела, із коефіцієнтом ригідності уваги за таблицями Шульте. На підставі цього можна зробити висновок, що інтерпретація в тесті М. Люшера підвищення внутрішньої напруги і тривоги, зокрема пов'язаної з незадоволеністю базових потреб, схильністю до сумнівів, непевності, страхом, падінням динамічної енергії дії, цілком обгрунтована.

Дослідження, проведені П. В. Яньшиним [22], також дозволяють судити про валідність оцінок внутрішньої напруженості за діагностикою восьмиколірного тесту М. Люшера й індикаторами внутрішньої напруженості за тестом Сонді, а також чинниками другого порядку «F1»(внутрішня напруженість) і «F2» (екстраверсія — інтроверсія) за опитувальником Кеттела і за шкалою «0» (соціальна екстраверсія) MMPI.

Зв'язок упорядкування кольорів за перевагою з характерними емоційними станами знайшов експериментальне підтвердження у

В.Ф. Петренка і В.В. Кучеренка [168].

Дослідження показало відповідно перевагу кольорів:

- ✓ жовтого і червоного під час радості (веселощі);
- ✓ сірого і синього у разі провині (пригніченості);
- ✓ жовтого і зеленого у разі небезпеки.

Проте, результати експерименту протилежні більшості досліджень в оцінках синього кольору як найбільш привабливого.

Дані, наведені в дослідженнях В.Ф. Петренка, В.В. Кучеренка, В.І. Тимофєєва, Ю. І. Филимоненка, свідчать про підвищення принадності синього кольору у внутрішньо напружених, емоційно неурівноважених індивідуумів, а червоного або жовтого — при переважанні потреби в зовнішній стимуляції або установки на активне реагування і витрату енергії [269].

Для порівняння: у М. Люшера перевага синього властива людям, які перебувають у спокої і розслабленості, а червоного — для осіб із наявністю прагнення до активної взаємодії із зовнішнім оточенням.

Закономірність виборів у скороченому варіанті тесту М. Люшера з особистісною тривожністю підтверджують дані досліджень К. Шипоша і В.Ф. Петренка, В.В. Кучеренка [168], що показали зв’язок особистої тривожності і ситуації переляку з вибором червоного і жовтого кольорів і знехтуванням синього і зеленого у чоловіків (у жінок — навпаки).

Сюди варто додати і висновки, отримані із використанням семантичного диференціалу при упорядкуванні кольорів за осями Оцінка — Сила — Активність, що дають додаткову інформацію про емоційний компонент колірного сприйняття. У них чітко проглядається твердження, що ахроматична шкала кольорів (білий, сірий і чорний) має більш прямолінійні відношення з параметрами емоційної оцінки й активації, ніж хроматична [8].

Так, у дослідженні О.М. Гавриленка [150] про вплив кольору на рівень тривоги стверджується, що найменш привабливими є кольори, які провокують порушення і підвищують рівень тривоги (жовтий і червоний), а

найбільш привабливими — ті, що сприяють заспокоєнню і розслабленню (синій і зелений).

Ми вправі зв'язати ці висновки з розглянутим вище, тому що позитивна оцінка кольору є ознакою переваги. Щодо емоційного забарвлення ахроматичних кольорів (білого — сірого — чорного) у вищевказаних дослідженнях ми знаходимо висновки про негативні оцінки чорного кольору, пов'язаного з похмурістю, прикростями і зневірою, і сірого — нерішучість, непевність, пасивність і слабість.

Водночас сьогодні є низка досліджень, у яких ставиться під сумнів діагностична валідність методики М. Люшера [160] і інших, як із погляду інтерпретації колірних переваг, так і з погляду взаємозв'язку колірних переваг і основних параметрів кольору (тону, насиченості і світла). Останні викликають особливий інтерес, тому що пов'язані з фізіологією зору і проблемами норми зору, порогів чутливості, адаптації зору (кольоросприйняття), тобто індивідуального кольоросприйняття в цілому.

Проте, крім сумнівів у валідності тесту колірних переваг М. Люшера, вони дають нам підставу стверджувати про наявність певних меж і обмежень у використанні цієї методики в нашому дослідженні. Це стосується в першу чергу колірної гами, тому що, якщо в психологічному трактуванні переваг (заперечень) основних кольорів (червоного, жовтого, синього і зеленого) тесту М. Люшера спостерігається кореляція з висновками інших психодіагностичних методик, то інші кольори гами явно неоднозначно інтерпретуються у низці досліджень.

З іншого боку, залежність виборів у тесті М. Люшера від параметрів кольору (тону, світла і насиченості), від фізіологічних аспектів кольоросприйняття ураховуючи індивідуальні особливості кольоросприйняття, у т. ч. від індивідуальних порогів чутливості і процесів адаптації органів зору, вивчена вкрай слабко і дозволяє нам судити про неї (залежності виборів) із середньостатистичних позицій в оцінці результатів.

Зважаючи на викладене вище, ми вправі зробити висновок про

можливість використання методики М. Люшера, акцентуючи увагу на інтерпретацію переваг (заперечень) основних кольорів, як-то червоного, жовтого, синього і зеленого.

При цьому ми маємо можливість пов’язати:

- ✓ позитивну оцінку свого внутрішнього стану, потребу в припливі зовнішньої стимуляції, екстраверсію, установку на негайне активне (часом агресивне) реагування на вплив зовнішнього середовища з *перевагою червоного і жовтого кольорів*;
- ✓ негативну оцінку свого стану, провину (тривожність), страх, напруженість, відхід від зовнішньої стимуляції, інтроверсію *з перевагою синього і запереченням червоного і жовтого*;
- ✓ *перевагу чорного кольору* з похмурістю, прикростями і зневірою;
- ✓ перевагу сірого кольору зі слабкістю, непевністю, нерішучістю і пасивністю;
- ✓ зв’язок *переваги зеленого кольору* з параметрами психічного стану індивідуума неоднозначний: в одних випадках він свідчить про загальну нормалізацію стану і його позитивну оцінку, в інших — із підвищенням внутрішньої напруги, відчуттям небезпеки і інтровертивними тенденціями.

Інші переваги (заперечення) кольорів тесту М. Люшера в його трактуванні, на нашу думку, можуть бути використані певною мірою як доповнення до основного, про що сказано вище.

Окремо слід зазначити і проблему колірних асоціацій, що відбиває феномен психосемантичного сприйняття кольору.

Аналіз літератури показує, що дослідження емоційної складової в реакції на колір проводилися, переважно, методом спрямованих асоціацій або методом семантичного (рідше багатомірного) шкалування. Як результат, дослідження давали або асоціативні, або конотативні значення кольорів [205]. Виходячи з поданої вище гіпотези дослідження й обраних методик, нас особливо цікавлять результати розробок в галузі семантичного шкалування колірної уяви, що дають конотативні значення кольорів.

Під конотативним значенням ми розуміємо ті стани, які випливають за сприйняттям слова-подразника і обов’язково передують осмисленим операціям із символами. На нашу думку, у вітчизняній психології це поняття є найбільш близьким аналогом нерозчленованого особистісного змісту й афективного забарвлення уяви. Основним методом операціоналізації (виявлення) конотативного значення є метод семантичного диференціалу, а формою їхнього уявлення — багатомірний семантичний простір.

На цей момент є достатня кількість досліджень кольорів і колірних термінів з допомогою семантичного диференціалу і на їхній основі — емоційного компонента колірного сприйняття, у яких зазначена проблематика знаходить різнобічне обговорення. Проте, узагальнюючи висновки дослідників, можна зробити висновок про наявність взаємозв’язку між кольорами й емоціями, про існування єдиної колірно-емоційної системи сприйняття— уявлення.

Це підтверджує дослідження О.В. Сафуанової, в якому семантичні зв’язки між кольорами встановлювалися не на підставі кореляції шкальних оцінок (як у Ч. Осгуда і Ф. Адамса), а за близькістю асоціацій на кольори. У дослідженні Ч.О. Ізмайлова і М.М. Волкова при використанні методу багатомірного шкалування і подальшої математичної обробки (оцінювався ступінь суб’єктивного зв’язку 17 відтінків спектральних кольорів і білого з 20 термінами, що позначають емоційні стани) було відображено «простір» емоцій у «простір» кольорів і навпаки. Висновок, що зробили дослідники: «…людина прямо пов’язує емоції і колір так, що кожна емоція може бути описана за допомогою загальних механізмів колірного зору» [202].

Іншими словами, експеримент показав, що основні психологічні характеристики, які детермінують розбіжності емоційних термінів, збігаються з психологічними характеристиками, котрі визначають розходження кольорів. Водночас дослідження Ч.О. Ізмайлова і М.М. Волкова [206] показало, що емоція може бути пов’язана одразу з декількома кольорами, а колір — із декількома емоціями.

Все це, з одного боку, підтверджує взаємозв'язок між емоціями і кольором, а, з іншого боку, говорить про відхилення цього взаємозв'язку від лінійного, що потребує обережного ставлення до конкретних результатів шкалування.

Ці висновки ми враховували при плануванні й організації емпіричного дослідження з використанням методик колірного тесту відношень А. Еткінда та модифікованого восьмиколірного тесту М. Люшера.

2.4. Характеристика груп досліджуваних

У дослідженні брали участь 694 (n) колишніх військовополонених, які були звільнені з військового полону впродовж 2015-2019 років. З загальної кількості досліджуваних (n=694), 643 особи (92,7%) — військовослужбовці Збройних сил України та 51 особа (7,3%) — бійці добровольчих батальйонів («добробатівці»).

Загальна характеристика груп досліджуваних подана у таблицях 2.1. — 2.10.

Таблиця 2.1

Розподіл досліджуваних за ознакою «Статус»

	18—29 років	**30—39 років**	**40—49 років**	**50— 59 років**	**60— 69 років**	**Усього**
Військові офіцери	44 (6,3%)	38 (5,5%)	1 (0,1%)	2 (0,3%)	0 (0%)	85 (12,2%)
Військові солдати та сержанти	152 (21,9%)	154 (22,2%)	200 (28,8%)	52 (7,5%)	0 (0%)	558 (80,4%)
Добробатівці офіцери	0 (0%)	3 (0,4%)	1 (0,1%)	1 (0,1%)	2 (0,3%)	7 (1%)
Добробатівці солдати та сержанти	4 (0,6%)	10 (1,4%)	13 (1,9%)	6 (0,9%)	11 (1,6%)	44 (6,3%)

Таблиця 2.2

Розподіл досліджуваних за ознакою «Освіта»

Категорії	**Вища**	**Середня технічна**	**Середня спеціальна**	**Середня**	**Незакінчена середня**	**Усього**
Військовослужбовці	135 (19,5%)	43 (6,2%)	150 (21,6%)	279 (40,2%)	36 (5,2%)	643 (92,7%)
Добробатівці	11 (1,6%)	5 (0,7%)	13 (1,9%)	19 (2,7%)	3 (0,4%)	51 (7,3%)

Таблиця 2.3

Розподіл досліджуваних за ознакою «Вік»

Категорії	**18—29 років**	**30—39 років**	**40—49 років**	**50— 59 років**	**60— 69 років**	**Усього**
Військовослужбовці	196 (28,2%)	192 (27,7%)	201 (29%)	54 (7,8%)	0 (0%)	643 (92,7%)
Добробатівці	4 (0,6%)	13 (1,9%)	14 (2%)	7 (1%)	13 (1,9%)	51 (7,3%)

Таблиця 2.4

Розподіл досліджуваних за ознакою «Сімейний стан»

Категорії	**18—29 років**	**30—39 років**	**40—49 років**	**50—59 років**	**60—69 років**	**Усього**
Військові одружені	54 (7,8%)	47 (6,8%)	72 (10,4%)	27 (3,9%)	0 (0%)	200 (28,8%)
Військові — цивільний шлюб	33 (4,8%)	62 (8,9%)	62 (8,9%)	25 (3,6%)	0 (0%)	182 (26,2%)
Військові самотні	109 (15,7%)	83 (12%)	67 (10%)	2 (0,3%)	0 (0%)	261 (37,6%)
Добробатівці одружені	1 (0,1%)	1 (0,1%)	0 (0%)	1 (0,1%)	4 (0,6%)	7 (1%)
Добробатівці —цивільний шлюб	0 (0%)	2 (0,3%)	5 (0,7%)	0 (0%)	0 (0%)	7 (1%)
Добробатівці самотні	3 (0,4%)	10 (1,4%)	9 (1,3%)	6 (0,9%)	9 (1,3%)	37 (5,3%)

Таблиця 2.5

Гендерний розподіл досліджуваних за віком

Вікові групи	**18—29 років**	**30—39 років**	**40—49 років**	**50— 59 років**	**60— 69 років**	**Усього**
Військовослужбовці — чоловіки	196 (28,2%)	184 (26,5%)	198 (28,5%)	54 (7,9%)	0 (0%)	632 (91,1%)
Військовослужбовці — жінки	0 (0%)	8 (1,2%)	3 (0,4%)	0 (0%)	0 (0%)	11 (1,6%)
Добробатівці — чоловіки	4 (0,6%)	13 (1,9%)	13 (1,9%)	6 (0,9%)	11 (1,6%)	47 (6,8%)
Добробатівці — жінки	0 (0%)	0 (0%)	1 (0,1%)	1 (0,1%)	2 (0,3%)	4 (0,6%)

Таблиця 2.6

Розподіл досліджуваних за ознакою «Бойовий досвід»

Категорії	**Участь у бойових діях**	**Участь у миротворчих місіях**	**Не мають**	**Усього**
Військовослужбовці	110 (15,9%)	91 (13,1%)	442 (63,7%)	643 (92,7%)
Добробатівці	23 (3,3%)	7 (1%)	21 (3%)	51 (7,3%)

Таблиця 2.7

Розподіл досліджуваних за ознакою «Досвід перебування у примусовій ізоляції до потрапляння у полон»

Категорії	**Мали досвід перебування (судимість)**	**Проходили спеціальну підготовку**	**Не мали**	**Усього**
Військовослужбовці	0 (0%)	54 (%)	589 (%)	643 (92,7%)
Добробатівці	11 (1,6%)	5 (0,7%)	35 (5%)	51 (7,3%)

Таблиця 2.8

Розподіл досліджуваних за ознакою «Вид полону»

Категорії	**«Військовий підрозділ», %**	**«Професійні найманці», %**	**«Бандформування», %**
Військовослужбовці	317 (45,7%)	191 (27,5%)	135 (19,5%)
Добробатівці	6 (0,9%)	27 (3,9%)	18 (2,6%)

Таблиця 2.9

Розподіл досліджуваних за ознакою «Спосіб утримання військовополонених (військових)»

Категорії	**«Військовий підрозділ», %**	**«Професійні найманці», %**	**«Бандформування», %**
Табір для військовополонених	145 (22,6%)	0 (0%)	0 (0%)
Приміщення камерного типу	158 (24,6%)	0 (0%)	73 (11,4%)
Підвальні приміщення	14 (2,2%)	82 (12,8%)	28 (4,4%)
Ями	0 (0%)	109 (17%)	34 (5,3%)

Таблиця 2.10

Розподіл досліджуваних за ознакою «Спосіб утримання військовополонених (добробатівців, n=51)»

Категорії	**«Військовий підрозділ», %**	**«Професійні найманці», %**	**«Бандформування», %**
Табір для військовополонених	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
Приміщення камерного типу	3 (5,9%)	0 (0%)	6 (11,8%)
Підвальні приміщення	3 (5,9%)	12 (23,5%)	8 (15,7%)
Ями	0 (0%)	15 (29,4%)	4 (7,8%)

Висновки за розділом

1. Застосування обраної нами в якості базової методологічної установки парадигми міждисциплінарного синтезу дозволяє значно розширити дослідницькі можливості у вивченні проблеми сучасного військового полону.

2. Специфічні умови реалізації етапу збору емпіричних даних суттєво звузили перелік діагностичних методів та методик, які можна було використовувати з огляду на особливі обставини проведення дослідження. У процесі здійснення емпіричного дослідження перевага надавалася тим методам та методикам, які не могли нанести додаткової шкоди звільненим з полону бранцям.

3. Комплексний та індивідуальний підхід, системність у розумінні індивідуальності людини, яка волею долі опинилася в ситуації військового полону, систематичне викладення емпіричних та статистичних методів дослідження та пов’язаних з ними безпосередніх проблем, дозволяє нам ефективно підійти до вирішення основних задач наукового пошуку.

Основні результати данного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1], Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [8; 12; 18; 21], Статті у закордонних наукових виданнях: [1], Тези доповідей у матеріалах конференцій: [6; 9; 14; 17].

РОЗДІЛ III
ВИДИ, СТАДІЇ ТА ФАЗИ СУЧАСНОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ

3.1. Етимологічні та асоціативні складові категорії «полон»

У «Словнику української мови» Б. Грінченка [228] визначення терміна «полон» не наведено. Трактування цього поняття ми зустрічаємо в «Словнику-довіднику» Жайворонка В. В. як «відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє будь-хто, захоплений противником під час воєнних дій» [74].

Найбільш повно, на наш погляд, поняття «полон» розкриває «Словник української мови» як:

1)

а) Відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє будь-хто, захоплений противником під час воєнних дій; перебування в такому стані. Місто взято, цар в полоні. Що за славна перемога! [259]; У вирі війни між усякими людьми жив і терся Круп'як, зазнав тягар війни і ганьбу полону [246]; І сказав він [Ігор]: — «Братие и дружино! Луце жъ бы потяту быти, неже полонену быти, а всядемъ, братие, на свои бръзыя комони, да позримъ синего Дону!» [229].

б) Перебування в неволі, у рабстві, не на волі.

2)

а) *перен*. Залежність від кого-, чого-небудь, підпорядкованість комусь, чомусь; перебування в такому стані. Михайло й сам не помітив, як потрапив у полон до ...дівчини [87]; Сиділи солдати в полоні уяв… І пісня вчувалася їм колискова… [267]; Очі вже розплющились, але мозок ще був у полоні тяжкого сну [46].

б) Перебування в такому стані.

3)

а) *застар*. Полонення когось, чогось; завоювання когось, чогось. Полонені. За річкою вогні горять, Там татари полон ділять [25].

б) Те, що отримано в результаті перемоги над ворогом [227].

Синонімами слова «полон» є «неволя» і «рабство».

Попереднє виділення сфер, що найбільш часто пов'язують із полоном, неволею, рабством на підставі звичного слововживання та наукового осмислення, дозволяє побачити головне: ***основою полону є насильство***[24].

Під час роботи зі звільненими військовополоненими нами фіксувалися чотири основні форми жорстокого поводження з ними під час їх перебування у полоні:

Фізичне насильство — це навмисне завдання фізичних ушкоджень військовополоненому, а також свідоме позбавлення його свободи, їжі, одягу та інших нормальних умов життя, які можуть призвести до смерті людини, викликати у неї порушення фізичного та психічного здоров`я.

Сексуальне насильство — це сексуальні дії стосовно військовополонених.

Психологічне (емоційне) насильство — це періодичний, тривалий або постійний психічний вплив на військовополоненого, спрямований на навмисне приниження його честі й гідності, що стає причиною страху, невпевненості в собі та призводить до формування патологічних рис характеру.

Зневага до потреб військовополоненого — це відсутність елементарної турботи про людину, від чого порушується її емоційний стан і з`являється загроза здоров`ю або ризик смерті.

З огляду на вище зазначене нагадуємо наявні у світовій науці концепції природи насильства, які можливо умовно розділити на два напрямки — біологізаторські та соціологізаторські [137].

Якщо виходити з ***біологізаторської*** природи насильства, то схильність тих людей, хто бере у полон військовослужбовців протилежної сторони конфлікту, до насильства над полоненими буде виражатися у складному

[24] Насильство — це застосування силових методів або психологічного тиску з допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір. Тобто, будь-яке застосування сили щодо беззахисних [260] – прим. авт.

комплексі притаманних цим людям ідей, поглядів, моралі, психологічних рис, підсвідомих потягів, а також вчинків і дій. Адже генетичний компонент позначається на всіх сторонах життя і діяльності тих, хто братиме у полон військовослужбовців протилежної сторони конфлікту, на найбільш піднесених і глибинних їхніх якостях.

Прихильники ***соціологізаторської*** концепції доводять, що в людині немає «генів насильства», і явища, пов'язані із соціальним насильством, не запрограмовані генетично, тобто в людей немає таких прагнень, які передаються через генні механізми.

Представники цього напрямку вважають, що некритичне ставлення до біологізаторської концепції може призвести до антинаукових висновків: нібито гени однієї раси «заслуговують» соціальної підтримки, а проти іншої можуть бути допустимі всі методи боротьби.

Але, з іншого боку, соціологізаторські концепції будуть абсолютизувати значення соціальних відносин і відповідних соціологічних методів вивчення особистості утримувача полонених. Згідно з цією концепцією, утримувач полонених — це людина з порушеною соціальною програмою, «актор», який грає роль «лиходія» і керується у своїх діях сценарієм, що включає спотворені моральні та духовні цінності, коли заради втілення в життя своєї мрії йому необхідно принести в жертву життя інших людей [187].

На нашу думку, обидві розглянуті концепції — біологізаторська та соціологізаторська — є дещо однобічними: *перша* абсолютизує біологічне начало й у крайніх своїх висловлюваннях зводить людську особистість до рівня тварини — сучасний утримувач полонених протиборчої сторони постає перед нами як генетично зумовлений кровожерливий хижак; *друга* концепція перетворює людину на абстрактну соціологічну схему, і утримувач військовополонених виступає таким собі термінатором, роботом-убивцею з порушеною соціальною програмою поведінки. Очевидно, що істина

знаходиться десь посередині, але вона не є механічним поєднанням цих підходів до особистості.

До проявів насильства за умов військового полону можна віднести ***агресію*** та ***жорстокість.*** Однак порівняно з жорстокістю агресивність, на наш погляд, більш широке і певною мірою морально-нейтральне поняття, оскільки далеко не завжди агресивні дії носитимуть жорстокий характер. Водночас будь-яка жорстокість є агресивною. Можна сказати, що *жорстокість — особлива якість агресивності.* Якщо агресія та агресивність мають природний характер, то жорстокість — явище соціального походження, притаманне лише людині, продукт саме людських протиріч і пристрастей, зумовлених вихованням та умовами життя. Виникнувши на біологічній основі, агресивність проявляється в зовсім іншій сфері — соціальній [193].

Деякі психологи вважають, що агресія, як основний інстинкт, завжди існувала і буде існувати в людському суспільстві. Вони передбачають неминучість застосування агресивних методів у процесі реалізації певних цілей [93].

У загальному вигляді агресія та жорстокість в межах нашого дослідження можуть розумітися як демонстрація незаконними збройними формуваннями так званих «ДНР/ЛНР» своєї сили, загроза її застосування або використання сили щодо окремого військовослужбовця Збройних сил або інших військових формувань України, або захопленого військового підрозділу в цілому. Ці явища можуть носити як індивідуальний, так і колективний характер і завжди спрямовані на завдання фізичної, психологічної, моральної чи іншої шкоди полоненому [56; 155]. Тому насильницькі дії (в тому числі і жорстокі) завжди мають внутрішній сенс, використовуються тими, хто утримує військовополонених заради якоїсь вигоди, реального чи уявного матеріального виграшу.

Жорстока поведінка тих, хто утримує полонених, до самих полонених військовослужбовців може бути визначена як навмисне й осмислене заподіяння останнім мук і страждань.

Якщо агресивність — риса особистості, а агресія — прояв цієї риси, то жорстокість ми розглядаємо в якості особистісної особливості утримувача полонених, яка реалізується в його жорстоких діях.

Жорстоким можна назвати утримувача військовополонених, який характеризується безжальністю, нелюдськістю, відсутністю співпереживання і співчуття, і водночас схильного здійснювати жорстокі вчинки. Однак жорстокість, на нашу думку, можна віднести до числа особистісних рис представників незаконних збройних формувань тільки в тому випадку, якщо вона є стабільною та фундаментальною для цього військового злочинця, внутрішньо властивою йому.

Насильство над військовополоненими може набувати форм, що різняться між собою. У кожному конкретному випадку та чи інша форма насильства буде фігурувати як домінуюча.

Слово «полон» завжди асоціюється з такими поняттями, як «страх» і «жах». Обставини страху, пригніченості, напруженості навмисно створюються тими, хто утримує полонених, та являють собою об’єктивно сформований соціально-психологічний фактор, що впливає на всіх без винятку військовополонених і змушує їх до здійснення певних дій або до прийняття умов утримання у полоні.

Головне в умовах військового полону — не саме по собі насильство над захопленими військовослужбовцями, а вироблений ***психологічний ефект — залякування, створення масового психозу в середовищі полонених***. У цілому це соціальна ситуація, що тримає всіх у страху і постійній напрузі.

У ***фізичному плані*** — це постійна загроза життю і здоров’ю [173].

У ***соціальному плані*** — деструкція управління військовими підрозділами, об'єднаними силами, що здійснюють спеціальні операції на сході України, в цілому життєзабезпечення країни.

У ***психологічному плані*** результат такої ситуації — втрата впевненості в завтрашньому дні, хаотизація свідомості, ірраціональний стан психіки, деструкція звичної, нормативної «регуляторної» поведінки.

Полон насаджує у свідомості військовослужбовця невпевненість у собі, спровоковану відсутністю почуття перспективи.

Психологи вважають, що людина може впоратися з багатьма труднощами, якщо знає, заради чого вона це робить. А коли в людини немає певної перспективи та конкретної мети, вона є безпорадною під психологічним тиском [146]. Військовий полон — це війна нервів, яка, в останньому підсумку, фактично розрахована на перспективу банальної наживи за рахунок здоров'я інших і на глобальні масштаби її здійснення за будь-яку ціну (навіть ціною фізичного знищення певної частини військовополонених).

Вплив військового полону викликає набагато більші страхи, ніж реальна загроза, причому очікування нових захоплень полонених з числа військовослужбовців збройних формувань України посилює психологічні наслідки ситуацій, які вже сталися. Психоемоційне включення формує феномен «співучасті» та подальшу ідентифікацію людей, які знаходяться за сотні і тисячі кілометрів від так званих «ДНР» та «ЛНР». Поєднання непередбачуваності сепаратистських атак, почуття неконтрольованості українськими військовими власної долі та постійної вразливості дестабілізує українське суспільство та світову спільноту і провокує на асиметричну реакцію.

Жертвами відповідних силових дій можуть стати не стільки незаконні збройні формування так званих «ДНР» та «ЛНР», скільки мирні жителі Донецької та Луганської областей. А це, з одного боку, провокує, як правило, зростання ксенофобії серед населення цього регіону, а з іншого — викликає

почуття їх «меншовартості» щодо інших мешканців України і розширює в їхніх лавах число потенційних прибічників та учасників антиконституційної діяльності.

Військовий полон відрізняється від інших злочинів (наприклад, захоплення заручників терористами) тим, що страх сам по собі не розглядається як основна мета діяльності утримувачів полонених. Захоплення українських військових здійснюється ними не заради формування самого страху, а служить лише своєрідним об'єктивним важелем цілеспрямованого впливу на українське суспільство і світове співтовариство з метою «встановлення руського миру», яке неможливо зробити без створення обстановки страху. ***Створення обстановки страху є вираженням початкового етапу військового полону, проявом його суті, а не його кінцевою метою. Сучасний військовий полон — це, перш за все, акт насильства!***

Взагалі **сучасний військовий полон за умов локального збройного конфлікту можна уявити як особливий вид протиправної діяльності, головною об'єктивною метою якого є досягнення через залякування інших людей особистого збагачення (матеріального, політичного тощо).** Наявність такої мети не скасовує безлічі різних суб'єктивних цілей, якими керуються окремі ватажки незаконних збройних формувань. Однак саме чужий страх як знаряддя досягнення мети рухає їх діями та надає сенсу існуванню цього ганебного явища.

Для досягнення такої мети, тобто для масового поширення страху серед військовополонених, представники незаконних збройних формувань здійснюють найрізноманітніші дії: брязкають зброєю, приводять її в бойовий стан, роблять постріли, ведуть полонених на розстріл, катують полонених тощо.

Методи здійснення залякування та підкорення волі полонених є дуже різноманітними і залежать у першу чергу від того, з яким саме видом незаконного збройного формування доводиться стикатися захопленому у

полон українському військовослужбовцю та яка військова спеціальність є у нього (сапер, снайпер, водій тощо). Про це ми більш докладно поговоримо у подальших розділах монографії, а зараз спробуємо згрупувати за різними ознаками усю сукупність ***методів впливу представників незаконних збройних формувань на військовополонених***:

— за *видами впливу*:

а) паралізація діяльності або зміна спрямованості діяльності;

б) знищення (вбивство) захоплених у полон;

— за *способами впливу*:

а) залякування;

б) тиск;

в) провокування до дії або бездіяльності.

Проте кінцева мета всіх цих методів — ***примус*** (вчинення потрібних незаконним збройним формуванням «ДНР/ЛНР» дій для отримання від українського суспільства (а в деяких випадках і світового співтовариства) політичних або матеріальних бонусів) [200].

3.2. Види сучасного військового полону

У сучасних дослідженнях полону розрізняють низку його видів, виділених на основі таких ознак, як наслідки бойових дій (***військовий полон***) [100], як результат злочинної діяльності терористів (***перебування заручником***) [218], як підсумок ренегатства незаконних збройних формувань на морі (***піратський полон***) [192] та ін. Але у сучасних збройних конфліктах, які мають ознаки «неконвенційної війни» (unconventional warfare), «нерегулярної війни» (irregular warfare) чи «змішаної війни» (compound warfare) [50], у яких «розмиваються» межі військового конфлікту та до бойових дій залучаються невійськові засоби, які у звичайному стані не мають прямого стосунку до класичного військового протистояння, саме ***військовий***

полон набуває нових різноманітних форм, які дають можливість поділити його на різні види.

Опитування 694 військовослужбовців, які під час проведення антитерористичної операції на сході країни пережили ситуацію військового полону, дозволило нам розподілити сучасний військовий полон на три основні типи:

1. ***Військовий полон за психологічним типом «військовий підрозділ»*** (підрозділ, що укомплектований військовослужбовцями діючої армії РФ).

Захоплення полонених проводиться, як правило, з метою припинення опіру та демонстрації власної сили. Полонені утримуються у таборах для військовополонених.

Перебування у полоні характеризується нанесенням побоїв під час допитів; спробами схилити військовополонених до співробітництва з метою подальшого проведення провокацій після відправки військовослужбовців додому (*відзначило 76,5 % від загальної кількості опитаних*).

2. ***Військовий полон за психологічним типом «підрозділ професійних найманців».***

Захоплення полонених проводиться з метою демонстрації власних сил, майстерності та залякування супротивника. Полонених утримують у ямах, що дозволяє скоротити чисельність охоронців та надає можливість швидкої ліквідації військовополонених.

Допити завжди проводяться з застосуванням тортур, насилля, а іноді завершуються вбивством полонених.

Перед проведенням обміну з метою унеможливити своє викриття, найманці часто наносять тяжкі поранення військовополоненим (*відзначило 11,7 % від загальної кількості опитаних*).

3. ***Військовий полон за психологічним типом «бандформування»*** (сформований з числа кримінальних елементів та місцевих жителів).

Захоплення полонених проводиться з метою наживи та отримання інформації. Полонених утримують здебільшого у приміщеннях камерного типу.

Під час допитів використовуються різноманітні методи приниження честі та гідності полонених, фізичне, психологічне, а іноді — і сексуальне насильство над ними, відеозйомка цього процесу з метою подальшого шантажу.

Для представників бандформувань характерна різка зміна щодо військовополонених після отримання гарантій їх викупу або домовленості про їх обмін (*відзначило 11,8 % від загальної кількості опитаних*).

За умов полону формуються і особливі специфічні форми поведінки військовополонених [39; 117; 174; 330; 342; 344], в основі яких — ***причини захоплення військовослужбовців у полон***:

а) захоплення у полон неминуче внаслідок поранення військовослужбовця;

б) захоплення у полон є результатом майстерності та кращої підготовки супротивника;

в) захоплення у полон є результатом відчаю та зневіри військовослужбовця у власних силах.

Опитування 694 військовослужбовців, які пережили ситуацію військового полону, дозволило визначити ***мету їх захоплення у полон незаконними збройними формуваннями «ДНР/ЛНР»*** (табл. 3.1).

Полон як спосіб залякування супротивника застосовують переважно професійні найманці. На думку 97,9 % опитаних, полон у зазначеному випадку — це відстрочена смерть, тобто вбивство після жорстокого катування. Половина опитаних також вважає, що військові підрозділи, особливо ті, що відносять себе до «військової еліти» (десантники, армійський спецназ, бойові плавці та ін.), також використовують військовий полон як засіб залякування супротивника.

Військовий полон як засіб припинення спротиву, на думку 88,3 % опитаних, більше притаманний для військових підрозділів. Хоча 44,6 % опитуваних, хто пережили ситуацію полону, свідчать про те, що для представників бандформувань так само притаманно використання полону на «м'яких умовах» як засобу ухилення від сутички.

Це пояснюється відсутністю у них бойового досвіду та небажанням ризикувати власним життям.

Таблиця 3.1

Характеристика мети захоплення військовослужбовців у полон представниками різних незаконних збройних формувань «ДНР/ЛНР»

№ З/п	Мета захоплення у полон	Військовий підрозділ, %	Професійні найманці, %	Бандформування, %
1	Припинення спротиву	88,3	20,2	44,6
2	Необхідність отримання інформації	93,6	97,9	78,7
3	Залякування супротивника	51,1	97,9	13,8
4	Демонстрація сили і майстерності	62,8	67	2,1
5	Обмін на своїх	2,1	11,7	59,6
6	Небажання вбивати	36,2	1,1	41,4
7	Отримання викупу	2,1	8,5	50

На думку більшості опитаних, військовий полон використовувався в зоні проведення Операції об'єднаних сил як демонстрація сили і майстерності по всій лінії розмежування ворогуючих сторін. 67 % респондентів відмітили, що це більше притаманно для професійних найманців та військових елітних підрозділів (62,8 %). Фактично це була

візитна картка підрозділу. Деякі з військовослужбовців, які пережили ситуацію військового полону, вказували, що під час затримання їх просто могли вбити, але з ними начебто гралися, даючи можливість битися в рукопашному двобої, або переслідували, як дичину на полюванні.

59,6 % опитаних свідчать про те, що представники бандформувань використовували військовий полон як можливість визволення своїх товаришів, затриманих представниками силових структур, що беруть участь у проведенні Операції об'єднаних сил. Треба відзначити і той факт, що і представники військових підрозділів та найманці також брали полонених для обміну на своїх.

Отримання викупу, на думку 50 % опитуваних, є основною метою захоплення у полон військовослужбовців в зоні проведення Операції об'єднаних сил представниками бандформувань. Однак, як зазначають деякі з тих, хто пережив ситуацію військового полону, професійні найманці також іноді використовують полонених з метою наживи.

Небажання вбивати дуже часто ставало причиною того, що військовослужбовців брали у полон. На думку опитуваних, це найбільш характерно для представників бандформувань (41,4 %). Однак і деякі представники військових підрозділів, особливо укомплектованих військовослужбовцями строкової служби, по свідченням 36,2 % тих, хто пережив ситуацію полону, також не виказували бажання вбивати ворогів і тому змушені були затримувати їх, не маючи ні досвіду, ні можливостей для утримання військовополонених.

Таким чином, захоплення військовослужбовців у полон представниками різних підрозділів характеризується різною метою:

- ✓ *для військових підрозділів* це зазвичай необхідність отримання інформації, припинення спротиву ворога, а також демонстрація сили і майстерності та залякування противника;
- ✓ *професійні найманці* мали на меті отримання інформації, залякування противника та демонстрацію сили і майстерності;

- ✓ для *бандформувань* характерними були отримання інформації, обмін на своїх, отримання викупу та небажання вбивати.

Незважаючи на той чи інший вид незаконного збройного формування, типологія мотивів захоплення ними у полон українських військовослужбовців, на нашу думку, може мати такий вигляд:

1. ***Меркантильні мотиви***. Для певного кола людей участь у локальному збройному конфлікті — це спосіб заробітку. Наприклад, найманці ігнорують будь-які інші інтереси, окрім особистих. Головне — отримати особисту вигоду.

2. ***Мотив власної влади над людьми, глибинний мотив***. Він підтримується несвідомими фантазіями про власну всемогутність. Насильство застосовується для затвердження особистої влади. Через насильство деякі представники військової та політичної «еліти» «ДНР/ЛНР» самостверджуються, набуваючи влади над людьми. В їхніх очах власна особистість стає більш значущою.

Влада над людьми — це своєрідний наркотик, і хто хоча б раз його «скуштував», той знову і знову прагнутиме його. Це засвідчує і вивчення психології найманства осіб, які кочують з одного конфліктного регіону в інший [137]. На певному етапі їх перестають цікавити гроші, невідворотним потягом стає сама можливість убивати.

3. ***Мотив інтересу та привабливості війни як сфери діяльності.*** Тут наявне не стільки прагнення до вигоди, скільки бажання отримати гострі відчуття. У цьому випадку іноді можна говорити про ігрові мотиви. Для певного (нехай і невеликого) числа людей участь у локальних збройних конфліктах, утримання військовополонених можуть виступати просто новою, незвичною сферою занять.

4. ***Мотиви, пов'язані з травматичним досвідом у минулому,*** — це програвання пережитих травматичних ситуацій, але з обов'язковою зміною ролей. Для представника незаконного збройного формування, який утримує українських військовополонених і який раніше сам пережив

приниження чи жорстоке ставлення, є характерною «ідентифікація з агресором» — прийняття поведінки іншої людини, яка колись заподіяла йому моральних або фізичних страждань, завдала болю. Іншими словами, приймаючи таку поведінку, людина, яка утримує полонених, сама намагається впоратися із травмою, подолати її наслідки, але використовує для цього не найефективніший спосіб.

5. ***Мотив заміни,*** який має місце в тому випадку, коли досягнення первісної мети за будь-яких причин виявляється неможливим, а тому людина прагне реалізувати її в інших обставинах.

6. ***Компенсаторні мотиви*** — мотиви, пов'язані з прагненням подолати почуття власної неповноцінності. Людина, переконана у власній неповноцінності, зазвичай прагне компенсації своїх недоліків, що може виражатися в посиленому бажанні зайняти високе становище в суспільстві, набути виключних умінь і знань, бути успішною тощо. У подібних випадках ми маємо справу із соціально схвалюваними або допустимими формати компенсації. Проте в деяких випадках почуття неповноцінності призводить до скоєння необдуманих вчинків, у тому числі й участь у незаконних збройних формуваннях.

Мотиви захоплення в полон можуть виявлятися так само, як і ***потяги*** певних категорій членів незаконних військових формувань до вчинення катувань, убивств, заподіяння мук військовополоненим, знущання над ними тощо. Фахівці відносять імпульсивний невизначений потяг до вчинення певної суспільно небезпечної дії до психічної хвороби — патології потягів. Однак, на наш погляд, цей тип психічних аномалій можна розглядати як повністю неусвідомлений, оскільки представник незаконного військового формування, який керується імпульсним потягом, здатний втриматися від вчинення подібних дій, якщо ситуація є вочевидь несприятливою і небезпечною для нього своїми наслідками.

Слід зазначити, що, *по-перше*, мотиви помітно відрізнятимуться в конкретних випадках поведінки різних незаконних військових формувань

«ДНР/ЛНР» та, *по-друге*, навіть у межах однієї і тієї ж ситуації акти захоплення в полон українських військовослужбовців будуть різними (учасники незаконних військових формувань можуть керуватися різними мотивами).

3.3. Стадії сучасного військового полону

За свідченнями 694 військовослужбовців, які пережили ситуацію полону, їм довелося усім послідовно пройти такі 4 стадії військового полону:

I. Стадія захоплення у полон та транспортування до місця постійного утримання.

II. Стадія першого допиту.

III. Стадія безпосереднього утримання у полоні.

IV. Стадія обміну полоненими та повернення додому.

Спробуємо надати коротку характеристику виділеним стадіям військового полону, що мають свої відмінності залежно від збройного формування «ДНР/ЛНР», яке захопило наших військових у полон.

Те, що військовослужбовця полонили, ще не означає, що він залишиться живим. Під час ***транспортування*** військовополоненого можуть вбити з різних причин:

- ✓ полонений знаходиться у тяжкому фізичному стані внаслідок поранення або контузії;
- ✓ військовослужбовець робить спробу втечі;
- ✓ військовослужбовець чинить опір тим, хто його утримує;
- ✓ з’явилася небезпека викриття та знищення підрозділу та ін.

На думку 68,1 % тих, хто пережив ситуацію полону, військові підрозділи ставляться до затриманих як до тягаря через проблеми з харчуванням, медичним обслуговуванням та ін., тому намагаються скоріше переправити їх до місць, підготовлених до охорони полонених, або передати військовополонених до інших підрозділів.

74,5 % свідчать, що представники бандформувань використовують транспортування військовополонених як саморекламу та демонстрацію нової влади та своєї сили. Тому і не випадково, що переважно представники бандформувань привозили військовополонених до центру населеного пункту, де влаштовували над ними показові знущання, фотографування та ін.

Щодо підрозділів найманців, то 11,7 % опитаних показали, що пересування військовополонених з представниками незаконного збройного формування відрізняється прихованістю. Нам відомі непоодинокі випадки, коли захоплених у полон просто відводили неподалік від місця захоплення, жорстоко катували та вбивали, після чого залишали тіла загиблих воїнів так, щоб їх обов'язково знайшли. Ті, кому вдалося вижити, свідчили, що їх використовували для допомоги під час транспортування поранених бойовиків або захоплених під час бойових дій зброї та речей українських військових.

Щодо форми транспортування, то тут не існує розмежування за типами незаконних збройних формувань — усі намагаються використовувати автотранспорт, який є в наявності. При відсутності автотранспорту, полонених ведуть пішими колонами.

Таким чином, вже на стадії транспортування залежно від виду незаконного збройного формування «ДНР/ЛНР» проявляється мета захоплення військовослужбовців у полон:

- ✓ для військових підрозділів — переправити українських військових до місць утримання (місць, заздалегідь підготовлених до охорони полонених);
- ✓ представники бандформувань використовують цю стадію для самореклами, демонстрації своєї сили та влади;
- ✓ професійні найманці намагаються приховати сам факт захвату та утримання військовополонених.

Наступною стадією військового полону можна вважати ***перший допит***. Тут так само, як і на стадії захоплення та транспортування,

військовослужбовець переживає вітальну фазу полону, бо розуміє, що саме його поведінка упродовж допиту може стати смертним вироком.

Саме під час першого допиту полоненого намагаються психологічно зламати та змусити давати необхідні свідчення, повідомляти певну інформацію або схилити до співробітництва та подальшої провокаційної діяльності.

За свідченнями 45,7 % опитаних, яких допитували у військовому підрозділі, при першому допиті їх жорстоко били. Військовослужбовці, які пережили таку ситуацію, свідчать, що побиття носило характер безглуздої дії, іноді навіть не супроводжувалося задаванням питань. У більшості випадків це робилося з метою залякування військовополонених та подальшого схиляння їх до колаборації:

- ✓ за свідченнями 17 % військовослужбовців, які пережили ситуацію військового полону, до них застосовувалися такі способи впливу, як роздягання та проведення допиту без одягу, позбавлення їжі та сну;
- ✓ до 1,1 % з числа опитаних нами військовослужбовців застосовувалися катування утопленням;
- ✓ 6,4 % колишніх військовополонених показали, що стосовно них було застосовано вогнепальну зброю (кожному було нанесено поранення лівої ноги, вище коліна) з метою залякування та запобігання втечі;

46,8 % опитаних відзначили, що допитували їх професійні найманці, хоча тільки 7,4 % показали, що утримувалися найманцями, решта були полоненими військового підрозділу[25].

На думку опитаних, допит, який проводився професійними найманцями, так само мав свої характерні відмінності. Основою допиту всі опитані відзначали саме залякування та знущання. Особливо сильно на

---

[25] За свідченнями 39,4 % колишніх військовополонених, для проведення допиту представники військових підрозділів, які їх утримували, часто залучали професійних найманців з причини небажання виступати в ролі ката, неготовності застосовувати тортури навіть що до ворога та зняття відповідальності з себе та свого підрозділу за скоєння військового злочину – прим. авт.

психіку військовополонених впливали факти зґвалтування, жорстокого катування, ампутації полоненим пальців, цілих кінцівок та навіть кастрації.

На думку колишніх військовополонених, навіть якщо вони просто були свідками таких знущань, це дуже сильно пригнічувало їх психіку.

26,6 % респондентів відмітили, що були свідками вбивства своїх товаришів під час допиту, а в подальшому і самі постійно переживали неодноразові імітації розстрілу перед черговими допитами, коли їх відводили до стіни, оголошували «прийняте рішення» про розстріл і робили постріли в стіну з метою демонстрації своєї повної влади над ними.

На думку 18,1 % колишніх військовополонених, яких допитували представники бандформувань, серед характерних особливостей можна виділити такі:

- ✓ по-перше, визначення матеріальних статків сім'ї військовополоненого;
- ✓ по-друге, примушення військовослужбовця до повідомлення близьким та рідним, що той знаходиться у полоні, і хто його утримує (3,2 % опитуваних показали, що їхнім рідним навіть повідомили, хто може бути посередником під час обміну полонених);
- ✓ по-третє, знущання та насилля над військовополоненим для прискорення викупу (по відношенню до 7,4 % опитаних, за їх свідченнями, застосовувалися статеві збочення, примушення до вживання у їжу фекалій тощо. Весь процес записувався на відеокамеру. а потім цим шантажували полонених, погрожуючи викласти ці матеріали в інтернет або відправити рідним та близьким через соціальні мережі).

Таким чином, перший допит має за мету моральний та фізичний тиск на військовополоненого. Для військових підрозділів під час першого допиту характерне побиття полонених та позбавлення їх сну та їжі з метою залякування, запобігання втечі та схиляння до співробітництва. Перший допит, що проводиться професійними найманцями, характеризується жорстоким катуванням, насиллям та вбивствами військовополонених з метою демонстрації власної сили. Характерною особливістю першого

допиту, який проводиться представниками бандформувань, є знущання та шантаж військовослужбовців для прискорення їх викупу або обміну з метою наживи.

Утримання військовополонених, на думку опитаних, які пережили таку ситуацію, так само, як і попередні стадії, має свої характерні особливості залежно від того, яким підрозділом утримувався полонений (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Характеристика способів утримання військовополонених представниками різних підрозділів

№	Способи утримання бранців	Військовий підрозділ, %	Професійні найманці, %	Бандформування, %
1	Табір для військовополонених	20,9	—	—
2	Приміщення камерного типу	23,2	—	11,4
3	Підвальні приміщення	2,4	13,5	5,2
4	Ями	—	17,9	5,5

Так, 20,9 % респондентів показали, що їх утримували військові підрозділи у таборах для військовополонених приблизно від 100 до 300 осіб. Для утримання використовувалися споруди ферм та ангари заводів. Система життєзабезпечення була такою, яка притаманна військовим підрозділам в польових умовах: розпорядок дня, харчування, гігієна, тільки з певними обмеженнями. Для запобігання втеч та бунтів адміністраціями таборів застосовувалися різні заходи: офіцерів відокремлювали від солдатів; тих, хто демонстрував приклад мужності, утримували у приміщеннях камерного типу поодинці. 2,1 % опитаних колишніх військовополонених відзначили, що вони утримувалися окремо від решти, їх позбавляли сну, їжі, засобів гігієни, іноді

навіть не давали питної води. У більшості випадків їх просто передавали професійним найманцям.

Військовополонені, які проживали у таборах, умовно поділялися на дві групи: тих, хто адаптувалися до табірного життя, і тих, які не пройшли процес адаптації (як правило, щойно прибулі). Саме на другу категорію припадав найбільший відсоток смертності. Крім того, для військовополонених, які утримувалися у таборах, характерною була закономірність, виявлена ще Б. Беттельхаймом: ті, хто тривалий час перебував у полоні, були більш лояльні до табірної адміністрації, ніж ті, які тільки що прибули [287].

Обов’язковою умовою утримання полонених військовим підрозділом були господарські роботи: військовополонених возили на прибирання вулиць, розбирання завалів, збирання гільз та ін.

Опитані, яких утримували підрозділи професійних найманців, вказують, що характерною особливістю утримання було їх знаходження в ямах (17,9 %) або підвальних приміщеннях (13,5 %).

Військовополонені змушені були відправляти природні потреби в ямах, зберігати власну сечу в пластикових пляшках та вживати для тамування спраги і запобігання смерті від обезводнення. Вони не мали можливості митися та прасувати одяг, постійно піддавалися знущанням, приниженням, побоям та тортурам.

Військовополонених часто перевозили з місця на місце, пересаджували в інші ями та підвали, кожного разу обіцяли вбити, під час переміщень не годували, забороняли спати та залучали для транспортування озброєння та боєприпасів, риття траншей та інших робіт. Знущання та катування у разі утримання полонених підрозділами найманців були спрямовані на залякування військовослужбовців. Так, 4,3 % опитаних вказували, що до них в яму, в якій вони утримувалися, щоденно кидали артилерійський снаряд (до 17 разів на добу), і полонені повинні були постійно ховатися від снаряду. Як

тільки хтось з військовополонених переставав демонструвати страх за власне життя, його починали прилюдно катувати, а іноді і вбивали.

Утримання в ямах дозволяло професійним найманцям скоротити до мінімуму кількість охоронців та створювало додаткові можливості для швидкої ліквідації полонених за допомогою гранати.

Військовополонені, яких утримували у підвальних приміщеннях (21 % опитаних), описують проживання за умов сильного затемнення, без вікон з поганою циркуляцією повітря. Замість ліжок, у кращому випадку, були металеві полки, а іноді — просто матраци, розкладені на бетонній підлозі. Відсутність свіжого повітря та сонячного світла призводила до прояву сильних негативних реакцій військовополонених як щодо ворога, так і щодо своїх товаришів

Такі умови дуже сильно тиснули психологічно на полонених. Крім того, ті, хто утримували військовослужбовців, постійно намагалися схилити їх до співпраці. У своїх спогадах О. Машонкін писав таке: «Серед нас в камері були «стукачі», ми потім зрозуміли і вже нічого не говорили зайвого. Тому слідчі говорили, що «стукачеством» можна заробити бали, швидше відпустять. Кілька людей їх заробили…» [153].

Представниками бандформувань підчас утримання військовополонених найчастіше застосовувалися приміщення камерного типу [273] — споруди, які належали колишнім структурам МВС, СБУ та митниці (відмітили 11,4 % опитаних колишніх військовополонених).

Кількість полонених, які знаходилися в камерах, сягала 50 осіб. Характерною особливістю проживання військовополонених в таких умовах була ситуація скупчення великої кількості військовослужбовців у невеликому приміщенні. У камерах будівель установ, які донедавна належали силовим структурам України, військовополоненим дозволяли слухати радіо, але українські станції часто глушили. На відміну від підвалів, про які ми будемо говорити нижче, приміщення камерного типу були

обладнані місцями загального користування та мали вікна, а самі споруди мали санітарні частини або лазарети.

Тих, хто демонстрував приклади мужності, бойовики переміщували в одиночні камери та знижували кількість їжі. Характерною особливістю проживання військовополонених у приміщеннях камерного типу було змішане утримання військовослужбовців Збройних сил, цивільних осіб та бойовиків, які, на думку командирів незаконних збройних формувань, були винні у злочинах (зрада, дезертирство, мародерство та ін.).

Крім того, з військовополоненими постійно знаходилися поруч сторонні особи, які спостерігали за їх діями та інформували адміністрацію закладу про всі вчинки, а іноді і навіть про розмови полонених. 4,3 % респондентів зазначили, що військовополонені, які активно спілкувалися з цивільними особами або з бойовиками, які також утримувалися в камерах, могли стати об’єктами тиску та навіть побоїв зі сторони своїх товаришів для покарання за дружні стосунки з ворогом.

5,3 % опитаних свідчили, що їх утримували в ямах біля лінії розмежування ворогуючих сторін.

За свідченнями 5,2 % опитаних колишніх військовополонених, бандформуваннями також використовувались і підвальні споруди (це залежало від місця дислокації будь-якого підрозділу).

Серед особливостей утримання бандформуваннями усі опитані акцентують увагу на різке негативне ставлення до військовополонених представників підрозділів МВС України (над ними знущалися навіть після отримання гарантій викупу).

Таким чином, для військового підрозділу характерне утримання військовополонених у спеціальних таборах із залучанням їх для проведення господарських робіт (прибирання вулиць, розбирання завалів тощо). Професійні найманці утримують військовослужбовців переважно в ямах, що дає їм можливість охороняти полонених малими силами та створює додаткові можливості для швидкої ліквідації полонених. Утримання

військовополонених представниками бандформувань характеризується використанням приміщень камерного типу, а за їх відсутності — ям або підвалів. Для них характерним є розмежування відношення до полонених військових та тих полонених, хто відноситься до структур МВС України.

Останньою важливою стадією полону можна вважати ***повернення з полону***, а саме отримання військовослужбовцем повідомлення про його обмін та подальше пересування до лінії розмежування ворогуючих сторін та безпосередньо повернення до свого підрозділу або лікувального закладу. Ця стадія, на думку опитаних, також має свої особливості.

Військовослужбовці, які пережили ситуацію полону та обмінювалися військовими підрозділами (80,9 %), свідчать про те, що під час отримання повідомлення про відправку військовослужбовця до розташування своїх військ кожному пропонували підписати звернення до своїх або визнати власну провину та навіть дати інтерв'ю (2,1 % опитаних нами колишніх полонених зізналися, що вони погодилися на ці умови). До самої відправки військовополонених намагаються схилити до провокацій, співробітництва та навіть пропонують перейти на бік ворогуючої сторони.

Характерною особливістю підрозділу професійних найманців є те, що під час обміну військовополоненими представники цих формувань роблять усе для унеможливлення їх викриття та притягнення у подальшому до відповідальності за військові злочини. З цією метою військовополонених осліпляли, наносили важкі черепно-мозкові травми, проводили ампутацію кінцівок та ін.

Обмін військовополоненими представниками бандформувань характеризувався різкою зміною ставлення до військовослужбовців з моменту повідомлення про обмін. 6,4 % опитаних колишніх військовополонених показали, що перед відправкою до розташування своїх сил їх усіх перемістили до окремої камери, припинили побиття та знущання, з чоловіками навіть утримували жінку, і вони мали можливість турбуватися про її безпеку, полоненим запропонували деякий одяг, збільшили норму

харчування, під час обміну запрошували після закінчення антитерористичної операції до себе у гості та ін.

Таким чином, під час повернення з полону представники військового підрозділу намагалися схиляти військовополонених до провокацій, співробітництва та переходу на свій бік в обмін на свободу. Для професійних найманців характерним є нанесення полоненим тяжких поранень через острах їх викриття та подальшого притягнення до відповідальності за військові злочини. Особливістю бандформувань на цій стадії є різка зміна їхнього ставлення до військовополонених після отримання гарантій викупу та домовленості про обмін.

3.4. Фази протікання військового полону

З розповідей майже 100 % опитаних нами колишніх військовополонених можна зробити висновок, що процес перебування в статусі військовополоненого мав свої фази протікання (див. рис. 3.1).

I фаза — фаза вітальних реакцій — характеризується підпорядкуванням всіх дій військовослужбовця збереженню власного життя з характерним звуженням свідомості, зміною моральних норм та обмежень, порушеннями сприйняття часових інтервалів та внутрішніх подразників.

Для такої ситуації характерні заціпеніння, порушення раціональної поведінки. Більшість респондентів показали, що сам факт полону є наслідком поранення або контузії, проте 14 % опитаних відзначили, що в полон здавалися, коли не бачили іншого способу врятувати своє життя.

II фаза — фаза шоку з проявами надмобілізації — характеризується загальним психологічним напруженням, мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття та збільшенням швидкості розумових процесів, проявами безрозсудної сміливості (особливо під час рятування побратимів) при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації, але збереженні здатності до цілеспрямованої діяльності. У цій фазі

військовослужбовець «завмирає», оцінюючи поведінку представників ворогуючої сторони та прогнозуючи свої подальші дії.

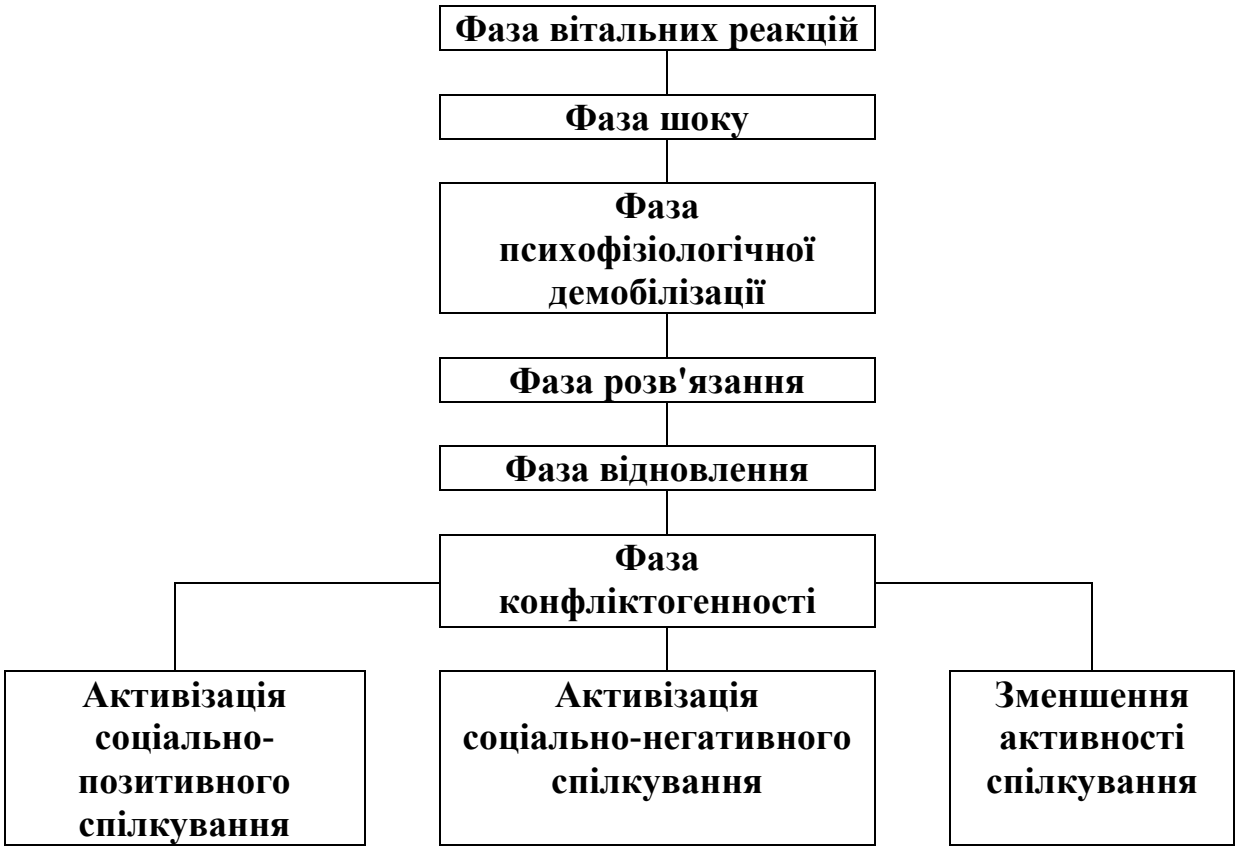

Рис. 3.1. **Фази військового полону**

97,8 % військовослужбовців, які пережили ситуацію військового полону, характеризують цю фазу зниженням активності діяльності та спілкування. В емоційному стані, на думку 100 % опитаних, в цей період переважає почуття відчаю, що супроводжується запамороченням та головним болем, а також серцебиттям, сухістю в роті та ускладненим диханням.

82,6 % опитаних колишніх військовополонених показали, що поведінка в цей період підпорядкована ідеї героїчного подвигу, самопожертви заради порятунку друзів, виконання професійного та службового обов’язку до кінця.

Однак 15,2 % респондентів відзначили, що саме в цій фазі найбільш імовірні прояви панічних реакцій та зараження ними оточуючих.

III фаза — фаза психофізіологічної демобілізації — в абсолютній більшості випадків пов'язується з розумінням масштабів трагедії («стрес усвідомлення»). Ця фаза, на думку 59,7 % респондентів, характеризується збільшенням інтенсивності тих чи інших проявів спілкування або навіть виникненням форм активного спілкування, невластивих за інших умов для цього військовослужбовця. 76 % колишніх військовополонених відзначили, що відчували непереборне бажання відповідати на запитання, розповідати про себе не тільки іншим полоненим, а й представникам ворогуючої сторони. Ця стадія може бути названа так само ***стадією особистісної контактності військовополоненого***. Інтенсифікація спілкування, яка характерна для цієї стадії, спрямована на оптимізацію вихідної соціальної позиції для отримання прийнятної соціальної ролі. Однак більшість опитаних показали, що не очікували такої жорстокості та зневаги до себе, яку демонстрували представники незаконних збройних формувань «ДНР/ЛНР». На думку 73,9 % колишніх військовополонених, найбільш характерними для цього періоду було різке погіршення самопочуття та психоемоційного стану з переважанням почуття розгубленості (аж до прострації), окремих панічних реакцій, зниження моральної нормативності поведінки, відмови від будь-якої діяльності та мотивації до неї. У 30,4 % військовослужбовців, які потрапили у полон, спостерігалися депресивні тенденції, порушення функцій уваги та пам'яті внаслідок пережитих тортур і знущань.

У ***IV фазі — фазі вирішення*** — динаміка самопочуття військовополонених багато в чому визначається специфікою впливу екстремальних факторів, отриманими ураженнями та морально-психологічним тиском ситуації. На думку 59,7 % опитаних, в цей період поступово стабілізується настрій та самопочуття, але зберігається знижений емоційний фон, обмеження контактів з оточуючими, гипомімія (маскоподібність обличчя) та амімія (відсутність емоцій), зниження інтонаційного забарвлення мови, сповільненість рухів, порушення сну та апетиту. Рольові функції в групі військовополонених стабілізуються як між

полоненими, так і у контактах з противником. За даними опитування, 71,7 % колишніх військовополонених, доведено, що стабілізація рольового статусу може проходити емоційно-монотонно та супроводжуватися афективними актами спілкування як з позитивним, так і негативним забарвленням.

Постійний вплив на психіку військовополонених з боку представників ворогуючої сторони супроводжується подальшою зміною активності діяльності, взаємодії та спілкування. 76 % респондентів вказали, що це віддзеркалювалося на взаємодії з навколишнім середовищем, з іншими полоненими, з адміністрацією табору для військовополонених.

Соціальна взаємодія за цих умов помітно змінювалась одночасно у багатьох військовополонених. Як відзначили 30,4 % опитаних, особливо цьому сприяв шантаж компрометуючими інтерв'ю, інформацією, виданою на початкових фазах полону, що призводило до спроб військовополонених уникнення контактів як з товаришами, так і з представниками ворогуючої сторони.

Нагадаємо, що сучасна психологічна наука виділяє два підходи в оцінці активності діяльності та спілкування в екстремальних умовах [113; 270]. Одні автори (перший підхід) відзначають ті чи інші форми та види зміни активності діяльності та спілкування партнерів в особливих умовах, що позначаються на взаємодії (взаємопротидії) [113]. Інші (другий підхід) — розглядають активність діяльності та спілкування партнерів в екстремальних умовах як власне стрес, тобто як певного роду неспецифічні прояви адаптаційно-захисної активності людської спільноти. Ця активність інтегрується із суспільної поведінки окремих індивідів в особливих та екстремальних умовах діяльності [245].

Ми дотримуємося другого підходу при аналізі спілкування за умов військового полону, тому що *розглядаємо змінену взаємодію військовополонених як особливу форму стресу.* Однак більше половини опитаних вказують, що доцільними можуть стати обидва підходи до аналізу специфіки діяльності та спілкування за умов емоційного напруження. На

думку 57,6 % опитаних, перший із зазначених підходів може виявитися виправданим, коли основний масив дослідження складається з вивчення таких феноменів, як діяльність, взаємодія та спілкування за умов полону, коли військовополонені утримуються у неволі разом з військовослужбовцями свого підрозділу або однієї з ними військової частини, але без докладного аналізу екологічних, ергономічних, соціологічних аспектів адаптації людей до екстремальних факторів середовища. Такі спостереження висловлювали військовослужбовці, які потрапляли в полон цілими підрозділами та які утримувалися у неволі цілими таборами.

Другий підхід більш доцільний при вивченні адаптації військовослужбовця за умов полону [148].

Не треба забувати той факт, що майже 12 % колишніх військовополонених утримувалися в полоні в ямах, в приміщеннях, непридатних для життя, за умов недотримання температурних режимів, без належного харчування та питної води. Саме тому ця фаза може бути охарактеризована зниженням психофізіологічних резервів організму військовополоненого, прогресивно наростаючими явищами перевтоми, істотним зменшенням показників фізичної та розумової працездатності.

V фаза — фаза відновлення психофізіологічного стану. На думку 73,9 % військовослужбовців, які пережили ситуацію полону, ця фаза найбільш чітко проявляється у поведінкових реакціях: активізується міжособистісне спілкування, турбота про товаришів, нормалізується емоційне забарвлення мови та мімічних реакцій, спостерігаються прояви гумору та жартів.

В останній, ***VI фазі — фазі конфліктогенності*** — за твердженням майже 100 % респондентів, у більшості полонених спостерігаються стійкі порушення сну, невмотивовані страхи, кошмарні сновидіння, що перетворюються у нав’язливість, мають місце порушення діяльності шлунково-кишкового тракту та серцево-судинної системи. Під час дії цієї фази наростають внутрішня та зовнішня конфліктогенність. Як відзначають 46,7 % колишніх військовополонених, у них спостерігалася підсвідома

«ідентифікація з агресором» (особливо у молодих людей), що призводило до значних проблем в групі військовополонених. 2,2 % респондентів відзначили, що безпосередньо спостерігали акти насильства серед військовополонених, причиною якого ставали міжособистісні конфлікти.

Треба відзначити, що ***військовий полон створює певний психологічний комплекс, який ще в Першу світову війну називали «психозом колючого дроту»*** (***Stacheldrahtpsychose***) [164]. За умов військового полону зменшується активність життєдіяльності через значні погіршення функціонального стану та самопочуття військовополонених (особливо, якщо ізолюється від інших полонених людина, яка надавала їм допомогу і підтримку). В результаті таких змін знижуються мотивація та здатність до спілкування, що призводить до глибоких внутрішньоособистісних конфліктів.

13 % колишніх військовополонених відзначили, що офіцери, яких утримували разом з рядовим та сержантським складом, після тортур, знущань та принижень (особливо якщо насильство відбувалося на очах у інших), переставали виконувати роль командирів, старших, замикалися в собі, а іноді навіть здійснювали суїцидальні спроби. Вони нехтували своїм зовнішнім виглядом, думкою про себе, інших полонених, гігієною свого тіла, регулярним харчуванням і т. ін. Подібне самовідчуження можна інтерпретувати як форму протесту проти соціального тиску, не завжди повністю усвідомлювану самим суб’єктом.

На думку 62 % опитаних військовослужбовців, <u>в умовах конфліктогенності можуть переважати компоненти або соціально-позитивного спілкування, або соціально-негативного спілкування, або збереження нейтралітету.</u>

Соціально-позитивне спілкування — це взаємодія, яка характеризується досягненням та збереженням психологічного контакту з іншими полоненими, проявами турботи через досягнення взаємної пристосованості відповідно до умов утримання.

Вважається, що під час знаходження у військовому полоні найбільш оптимальним є соціально-позитивне спілкування, однак, на думку 43,6 % опитаних, співробітництво з ворогом також може мати риси консолідації. Розвиток такої тенденції може призвести до зміни форми спілкування у групі військовополонених, виникнення соціально-негативних проявів агресії та відвертого насильства над таким полоненим з боку інших.

Соціально-негативне спілкування — це взаємодія, для якої характерні психологічна стресогенність та конфліктність, жорстко заданий рольовий характер та специфіка засобів та способів впливу.

За даними опитування 76 % колишніх військовополонених, актуалізація у свідомості можливості або необхідності різних форм агресії або аутоагресії може виникнути раптово, несподівано для військовослужбовця. Причому він може або усвідомлювати абсурдність цих дій, або помилково визнавати їх необхідними, неминучими. Внутрішнє спонукання до агресії може раптово виникнути в стані афективної конфронтації з іншим полоненим.

Збереженням нейтралітету більшість респондентів описує як неповноцінне спілкування, яке проявляється у відсутності ділових контактів та характеризується беззмістовністю. Крім того, нейтралітет за умов військового полону може проявлятися як «когнітивне нігілювання» партнера та характеризуватися ворожістю до військовополоненого, який видає інформацію різного роду представникам ворогуючої сторони, сподіваючись зберегти своє життя, отримати більш лояльне ставлення бойовиків до нього або «заслужити» першочерговість у списках на обмін військовополоненими.

На думку 80,9 % респондентів, усвідомлення кожним військовополоненим факту, що його життя повністю знаходиться в руках супротивника, призводить до вимушеного вибору нейтральної позиції до дій ворога, системи відносин між полоненими та бойовиками, а також до тортур, знущання і насильства. Такий нейтралітет викликається прагненням вижити та повернутися додому.

Конфліктогенна фаза триває найдовше та, за твердженням 64,1 % колишніх військовополонених, має піковий спад соціально-негативного спілкування з моменту повідомлення військовополоненому про рішення обміняти його на бойовиків.

Таким чином, військовополонені переживають чітко виражені фази: вітальних реакцій; шокову; психофізіологічної демобілізації; розв'язання; відновлення та конфліктогенності, кожна з яких має свої психологічні особливості впливу на психіку та поведінку військовослужбовців.

3.5. Психологічний простір сучасного військового полону

Парадигма досліджень, яка намічена військовою наукою, в більшості випадків представляє полонених лише статистичною одиницею, об'єктом або жертвою війни. Питанням переживання особистості військовослужбовця у просторі полону в сучасній науці про Людину приділено недостатньо уваги [164].

На думку К. Пахалюка, *мета захоплення, інституційне середовище*[26]*, а також режим утримання, охорони, харчування та примусової праці, складають простір полону, який характерний для конкретних воєн* [188].

Під час захоплення у полон військовослужбовець приймає рішення: що переважає — власне життя або смерть? Ця боротьба при прийнятті рішення створює так званий ***психологічний простір вибору***.

За умов проведення Операції об'єднаних сил на сході України ставлення до полонених з боку бойовиків визначається не тільки фаховою приналежністю військовослужбовця, але й видом підрозділу, його підпорядкуванням, де він проходив службу, а також типом незаконного збройного формування, до якого наш воїн потрапив у полон.

---

[26] Інституційне середовище розглядається як сукупність основоположних правил, що визначають рамки людської поведінки й утворюють базис для її життєдіяльності за умов полону – прим.авт.

Проведене опитування 694 військовослужбовців, звільнених з полону, дало можливість визначити категорії, що найбільш гостро сприймали полон як пряму загрозу життю. Респондентам необхідно було вибрати серед перелічених нами категорій (льотчики, артилеристи, танкісти, десантники, розвідники, снайпери, сапери, гранатометники, кулеметники, коригувальники вогню артилерії, передові авіанавідники, військовослужбовці добровольчих підрозділів) ті, яким найбільш небезпечно потрапляти в полон. На думку опитаних, найбільш гостро загрозу життю в полоні сприймають снайпери (відмітило 94,6 % респондентів), військовослужбовці добровольчих підрозділів (відмітило 80,9 % респондентів), розвідники (відмітило 76,6 % респондентів), десантники (відмітило 54,3 % респондентів) і льотчики (відмітило 42,6 % респондентів), яких, як правило, не обмінюють. Крім того, майже 100 % опитаних відзначили, що за певних обставин (складнощі з конвоюванням, попадання в полон до найманців або до розвідувально-диверсійної групи) існує пряма загроза життю для будь-якого військовослужбовця незалежно від його військової спеціальності.

Саме тому ситуація військового полону залежно від військової спеціальності, до якої належить полонений, підрозділу, де він проходив службу, та виду підрозділу, який його полонив, зумовлює моральну складову під час вибору між життям та смертю.

У психологічному просторі вибору категорія «моральна відповідальність» проявляється як зворотна сторона прийнятого рішення.

Військовослужбовці, які пережили ситуацію полону, виокремлюють дві категорії людей: перша — це людина, яка вирішує свою власну долю, та друга — людина, яка приймає рішення за групу або підрозділ. 30,8 % опитаних зазначили, що перебування у ролі того, хто вирішує за інших, підсилює моральні переживання у полоні, особливо коли застосовуються насилля або тортури до військовополонених, долю яких вони вирішували. Крім того, проведене опитування дозволило визначити види моральної

відповідальності відповідно до статусу, у якому перебувають військовослужбовці у психологічному просторі вибору між життям та смертю (табл. 3.3.)

Таблиця 3.3

Види моральної відповідальності відповідно до статусу, в якому перебувають військовополонені у просторі вибору

№	Відповідальність (вид)	Військовослужбовець, який вирішує свою власну долю, %	Військовослужбовець, який приймає рішення за групу, %
1	перед собою	69,1	50
2	перед рідними	36,2	56,4
3	перед товаришами по службі	71,3	93,6
4	перед своєю країною	8,5	22,3
5	перед усім світом	1,1	2,1

Як видно з табл 3.3, найбільш значимою колишні військовополонені визначають відповідальність перед товаришами по службі як для осіб, що вирішували власну долю (71,3 % респондентів), так і для тих, хто приймали рішення за групу (93,6 % респондентів). Це можна пояснити як жахливими умовами утримання військовополонених (особливо в підрозділах найманців та в бандформуваннях), так і тим, що поведінка одного полоненого могла стати вироком для інших (так само, як і витік інформації міг призвести до тяжких наслідків для інших полонених).

Крім того, як визначають військовослужбовці, які потрапляли у полон, рятуючи своїх поранених товаришів, такий вибір зумовлювався саме турботою про їх життя та сильними переживаннями, пов’язаними з почуттям відповідальності за долю тих, хто потребував допомоги.

Відповідальність перед самим собою за сам факт полону більш значимою є для осіб, які самостійно вирішували свою подальшу долю

(відзначили 69,1 % респондентів). Деяких з числа опитаних нами колишніх військовополонених взяли в полон у стані поранення або контузії, але вони визначають, що у психологічний простір вибору їх періодично повертали обставини (допит, транспортування, залучення до господарських робіт). Щодо військовополонених, які приймали рішення за інших, то близько 50 % з числа опитаних відмітили, що вони несуть відповідальність перш за все перед собою, своєю совістю. Але 7,4 % з числа колишніх військовополонених, яким довелося вирішувати долю поранених, відмічають, що їм нема чого соромитися, вони врятували життя своїх підлеглих, жертвуючи собою.

На думку 56,4 % опитаних, відповідальність за конкретні дії та вчинки перед своїми сім'ями та рідними, військовослужбовцями, з якими разом перебували у полоні, притаманна особам, які приймали рішення за групу або цілий підрозділ. Як визначали офіцери, які потрапили у полон разом зі своїм підрозділом, у тих випадках, коли підлеглі гинули під час катувань або ставали через побиття каліками, саме відповідальність за прийняте рішення здатися у полон ставало великим моральним тягарем, що впливало на психіку практично кожного командира.

Особливо важкими були переживання майбутньої зустрічі з рідними загиблих у полоні підлеглих, з якими офіцер, який приймав рішення здатися у полон, до цього часу перебував у дружніх стосунках.

Щодо осіб, які вирішували свою власну долю — здаватися чи ні у полон, то їх переживання, за свідченнями 36,2 % респондентів, були пов'язані з провиною за те, що вони вижили, а їхні товариші — ні. Вони зазначали, що відчувають моральну відповідальність перед сім'ями загиблих товаришів.

Щодо відповідальності перед своєю країною, то можна сказати, що вона найбільше проявлялася серед офіцерського та сержантського складу незалежно від того, чи приймали вони рішення за себе чи за інших здатися/потрапити у полон.

Такий вид відповідальності, як відповідальність перед усім світом, притаманний лише глибоко віруючим військовослужбовцям.

Таким чином, для осіб, які приймали рішення не тільки за себе, але й за інших щодо здачі/потрапляння у полон, визначальними були такі види моральної відповідальності:

- ✓ відповідальність перед товаришами по службі;
- ✓ відповідальність перед рідними;
- ✓ відповідальність власне перед собою;
- ✓ відповідальність перед країною.

Для осіб, які вирішували лише власну долю стосовно здачі/потрапляння у полон, визначальними були такі види моральної відповідальності:

- ✓ відповідальність перед товаришами по службі;
- ✓ відповідальність власне перед собою;
- ✓ відповідальність перед рідними.

За свідченнями опитаних військовослужбовців, які пережили ситуацію полону, вага моральної відповідальності в різних фазах полону може змінюватися. Динаміка цих змін залежить від ряду обставин.

Так, на думку 70,2 % опитаних, за умов захоплення представниками ворожої сторони найтяжчі моральні переживання пов’язані із самостійним прийняттям рішення здатися у полон. Далі йдуть переживання, спричинені вибором, зумовленим примусом самої ситуації, яка склалася в бою (оточення, відсутність боєприпасів, їжі, зв’язку та ін.). Низький рівень моральних переживань був характерним для військовослужбовців, які потрапили у полон внаслідок поранення або рятуючи поранених (однак, за їх свідченнями, наявність примусу і навіть загроза життю не знімає з них моральної відповідальності).

Як відмічають 56,4 % опитаних військовослужбовців, які пережили ситуацію військового полону, під час транспортування військовополонений так само знаходиться у психологічному середовищі вибору: чи робити спробу втечі, чи змиритися з долею.

Ступінь моральної відповідальності, за свідченнями колишніх військовополонених, так само змінюється відповідно до прийнятого рішення.

Найтяжчі переживання пов’язані з повною відмовою від втечі або навіть спроб чи аналізу такої можливості. Такі військовослужбовці не слідкували за маршрутом руху, не рахували час пересування, швидкість, з якою їх перевозили, що в подальшому виступало моральним тягарем.

Такі переживання пов’язані з втратою часу і можливості спроби втечі. Усвідомлення збільшення відстані від лінії розмежування ворогуючих сторін та посилення охорони полонених посилювали їх переживання під час транспортування.

До інших переживань опитані відносять такі, що пов’язані з вдалою спробою втечі або з унеможливленням такої спроби через тяжкі поранення, контузію або професійне конвоювання (зв’язування, унеможливлення рухатися, зав’язування очей та ін.).

75,5 % опитаних відмітили, що психологічний простір вибору під час допитів так само несе моральні переживання для військовополоненого. За цих умов моральні переживання пов’язані з наданням інформації представникам ворожої сторони.

Особливо тяжкі переживання пов’язані з добровільним співробітництвом з ворогом або не навмисним розголошенням певних свідчень. Значущості вчиненій дії також додає факт шкоди своїм товаришам, які перебувають разом у полоні (викриття снайперів, кулеметників або надання особистих свідчень про сім’ї та близьких, які проживають на тимчасово окупованій території тощо).

Наступний рівень переживань пов’язаний з наданням інформації внаслідок побоїв, погроз та принижень (особливо викриття своїх товаришів, які воюють на передньому краї). Усвідомлення того, що ця інформація може зашкодити військовослужбовцям у випадку їх потрапляння у полон або може бути використана ворожою стороною в інформаційному просторі

(викладання відео в мережі інтернет), за умов вибору між життям та смертю значно підвищувало моральні переживання військовополонених.

Останньою важливою стадією полону можна вважати повернення з полону, а саме отримання військовослужбовцем повідомлення про його обмін та подальше пересування до лінії розмежування ворогуючих сторін та безпосередньо повернення до свого підрозділу або лікувального закладу. Ця стадія, на думку опитаних, також має свою градацію переживань, пов'язаних з поверненням в психологічний простір вибору.

Так, 80,9 % військовослужбовців, які пережили ситуацію полону, свідчать про те, що під час отримання повідомлення про відправку до розташування своїх військ, кожному пропонували підписати звернення до своїх або визнання провини та навіть дати інтерв'ю. 2,1 % опитаних свідчать, що погодилися на ці умови.

Найтяжчі переживання відмічають ті військовослужбовці, які «зламалися» перед відправкою, їх поведінка характеризувалася постійними спробами виправдати свій вчинок та довести, що весь час полону вони поводилися стійко, але не витримали знущань.

Наступний рівень моральних переживань є характерним для військовослужбовців, які, рятуючи своє життя, погодилися на співпрацю з ворогом. Ці переживання пов'язані перш за все з майбутньою кримінальною відповідальністю.

Низький рівень моральних переживань демонстрували військовослужбовці, які у ситуації вибору приймали рішення не співробітничати з ворогуючою стороною (ухилялися від відвертих розмов, обмежували інформацію про живих, переводили розмови на загиблих тощо).

За умов сучасного полону психологічне середовище вибору зумовлюється негативним впливом на особистість військовополоненого різноманітних стрес-факторів, що створюють нову травмуючу субкультуру. Прояви особистісних деформацій, які відбуваються у психіці військовополонених, мають різні характеристики, зважаючи на ті

субкультурні особливості психологічного середовища, до якого потрапляв військовополонений.

Переважна більшість військовослужбовців у полоні зіштовхнулася з умовами, які вони навіть не могли уявити собі у власному довоєнному середовищі життєдіяльності (інший рівень проживання, обмеження, приниження, знущання, насилля, побої, тортури та ін.), що спонукало їх до досягнення єдиної мети — вижити.

П. Штомпка, досліджуючи ознаки відмінності психічної травми, що впливає на цілу групу або на усе суспільство від індивідуальної психічної травми, запропонував поняття «культурна травма» [274].

Під час перебування військовослужбовця у полоні відбуваються негативні трансформаційні процеси умов його життя, що і створює, на наш погляд, ***психологічний простір «культурна травма»***.

Описуючи деформації особистості військовополонених, лише невелика кількість дослідників зазначає їх як позитивні. Так, наприклад, у своїх спогадах про військовополонених, які повернулися до дому після Першої світової війни, А. Окнинський описує колишніх працівників німецьких господарств, які приїхали додому зі знанням іноземної мови, з поняттями про порядок, про повагу до чужої власності, з думками про краще, більш культурне життя та з наміром застосувати побачене в Австрії та Німеччині у себе вдома [181].

Однак більшість дослідників вказує на регресивні зміни особистості військовополонених. Адже уся життєдіяльність військовополоненого спрямована тільки на те, щоб пережити сьогоднішній день.

Так, Й. Хендрікс, описуючи зміни у поведінці військовополонених, акцентує увагу, що їм притаманні такі риси: байдужість одне до одного, підозрілість, конфліктність, знущання над товаришами [266]. На думку A. Lehmann, головним законом життя за колючим дротом стає принцип «вижити за всяку ціну». На його думку, саме перебування у таборі для

військовополонених призводить до руйнування моральних кордонів особистості [329].

Р.Ю. Смєхнов вважає, що полон просто оголює людські пороки, серед яких він відмічає ті, які, на його думку, стають нормою проживання у таборі для військовополонених: зрада, злодійство, егоїзм, грубість, жорстокість і байдужість [231; 232].

На думку С. Карнера, в таборах для військовополонених формується так звана «голодна культура» [109].

Колишній військовополонений Г. Шиппманн згадує з цього приводу: «Голод був головною мукою табірного життя. Не полон сам по собі, не колючий дріт, не робота, не тіснота, не спека чи холод були тим, від чого ми найбільше страждали. Це був голод…» [272].

Голод призводив до деградації особистісних цінностей: за шматок хліба військовополонений був готовий пожертвувати всім. Р. Руперт у своїх мемуарах називає це «голодним божевіллям» [353].

Про деградацію особистості за умов голоду свідчать зафіксовані в окремих таборах для військовополонених випадки канібалізму [67]. Такі факти не поодинокі в історії війн. Так, один з учасників війни 1812 року описував у своїх щоденниках становище поранених французів, що потрапили в полон до росіян: «Крики на вулицях ставали все гірше, коли, зібравши в купи нещасних, викинутих на мороз, їх цілими сотнями замикали в порожні приміщення при церквах або монастирях, не даючи можливості розвести вогню, не даючи їжі по 5 і 6 днів і відмовляючи навіть у воді. Таким чином, майже всі загинули від холоду, голоду і спраги. Мало хто отримали на прожиток сухарі, яких вони не могли розжувати слабкими щелепами, харчувалися досі людським м’ясом померлих товаришів, обгризаючи його з кісток, як собаки…». Ті ж картини можна було спостерігати серед полонених французьких солдатів з армії маршала П. Макмагона в 1871 році; серед іспанців, захоплених в полон Наполеоном; серед російських стрільців

воєводи В. Шеремет'єва, полонених польським гетьманом С. Потоцьким у 1660 році [98].

Досліджуючи проблеми усвідомлення особистістю відмінностей між культурами, плутанини у ціннісних орієнтаціях, соціальній та особистісній ідентичності, К. Оберг називає це психологічне середовище «культурним шоком» та визначає його психологічні особливості: втрата друзів, статусу та дискомфорт, що викликані входженням у нову культуру [347].

Досліджуючи цю проблему, А. Фурнем виділяє основні аспекти цього психологічного середовища:

1. Напруга, до якої призводять зусилля, необхідні для досягнення необхідної психологічної адаптації.
2. Почуття втрати або позбавлення (друзів, статусу, професії, власності).
3. Почуття знедоленої людини представниками нової культури.
4. Збій в ролях, рольових очікуваннях, цінностях, почуттях і самоідентифікації.
5. Несподівана тривога, навіть огида і обурення в результаті усвідомлення культурних відмінностей.
6. Почуття неповноцінності від нездатності впоратися з новим середовищем [300].

На думку опитаних, які пережили ситуацію полону, такі ж аспекти характеризують і психологічний простір «культурна травма».

Більшість опитаних (80,9 % респондентів) відмічають, що у просторі «культурна травма» психічний стан військовополонених характеризується сильним психічним напруженням, яке спричинилося:

- ✓ відчуттям постійного страху бути вбитим або залишитися у полоні назавжди;
- ✓ очікуванням фізичного та морального тиску з боку представників ворожої сторони;
- ✓ витраченими зусиллями, необхідними для психологічної адаптації до умов полону.

Усвідомлення втрати (друзів, статусу, професії, власності та ін.), на думку опитаних, відрізняється залежно від виду підрозділу, в якому утримувався військовополонений. Так, 45,7 % військовослужбовців, які пережили ситуацію полону за психологічним типом «військовий підрозділ», зазначають, що найбільш травмуючою подією була втрата товаришів внаслідок загибелі під час бойових дій, транспортування та утримання військовополонених.

Обов'язковою умовою утримання військовим підрозділом були, за свідченнями 39,4 % опитаних, голод та жорстоке побиття військовополонених. У сукупності з позбавленням сну, одягу, їжі та питної води це призводило до усвідомлення втрати впевненості в собі.

Військовослужбовці, які утримувалися у полоні професійними найманцями (36,2 % від загальної кількості респондентів) та представниками бандформувань (18,1 % від загальної кількості респондентів), акцентують, що відчуття втрати віри у власні сили було спричинене постійними погрозами розправи, позбавленням їжі та води. Знущання під час утримання полонених представниками цих підрозділів були спрямовані на залякування військовослужбовців (нагадаємо, що 4,3 % опитаних вказали, що до них в яму, в якій їх утримували, щоденно один раз на годину кидали артилерійський снаряд, від якого полонені повинні були ховатися. Якщо хтось переставав демонструвати свій страх, його прилюдно катували та вбивали).

Відчуття постійного страху культивувалося за допомогою побиття та катувань полонених.

Так, 17 % опитаних, які пережили ситуацію військового полону та утримувалися військовим підрозділом, зазначають, що побиття носило характер безглуздої дії, іноді навіть не супроводжувалося питаннями. У більшості випадків це робилося, на думку опитаних, з метою залякування військовополонених та подальшого схиляння їх до колаборації. Саме для цього їх змушували роздягатися (проведення допиту полоненого без одягу),

позбавляли їжі та сну. До 1,1 % опитаних застосовувалося катування утопленням.

На думку військовослужбовців, які утримувалися у полоні професійними найманцями, розправи над полоненими дуже сильно пригнічували психіку та поведінку (особливо, якщо полонений просто був свідком таких вчинків). 26,6 % респондентів розповідали, що були свідками вбивства своїх товаришів під час допиту та в подальшому постійно переживали імітації розстрілів перед допитами, коли їх відводили до стіни, оголошували про намір розстрілу та навіть робили постріли в стіну з метою демонстрації повної влади над життям військовополонених.

Відносно 7,4 % опитаних, яких утримували представники бандформувань, застосовувалися насильницькі дії. Такі дії, на думку більшості опитаних, призводили до стійкого почуття сорому (особливо після повернення військовослужбовця з полону).

Збій в ролях та рольових очікуваннях відмітили 97,9 % опитуваних, які пережили ситуацію полону. Особливо гостро проблему самоідентифікації відчували полонені офіцери та молодші командири. Ті військовослужбовці, яких утримували в таборах для військовополонених (45,7 % опитаних), відмічають, що система охорони та проживання була побудована таким чином, щоб порушити існуючу серед полонених структуру військового підпорядкування.

Найманці та представники бандформувань до полонених офіцерів та сержантів ставилися ще гірше, ніж до рядових. Усі опитувані зазначали, що відчуття втрати контролю над ситуацією виражалося у стихійних нападах гніву, агресивності та ворожості як стосовно ворога, так і інших військовополонених.

На думку 23,4 % опитуваних, несподівану тривогу викликали факти частого перевезення військовополонених з місця на місце, пересаджування в інші ями та підвали, обіцянки вбити, імітації розстрілів, відсутність під час переміщень їжі, заборона спати та залучення до транспортування трупів

боєвиків, озброєння, боєприпасів, риття траншей та виконання інших господарських робіт.

За свідченнями 18,1 % військовополонених, яких утримували представники бандформувань, найсильніше обурення та огиду викликали знущання та насилля над військовополоненими для прискорення викупу, а саме статеві збочення, примушення до вживання у їжу фекалій, запис цього процесу на відеокамеру та подальший шантаж полонених перспективою викласти ці матеріали в інтернет або відправити рідним та близьким через соціальні мережі. Такі події викликали у військовополонених реакції дратівливості, безсоння, відчуття занепокоєння та знемоги.

Переживання «культурної травми» посилювалося у ***психологічному просторі «експлуатації»***, де військовополонений використовується як вагомий психологічний компонент перемоги над супротивником, а також як показник морального розкладання ворожої армії.

Однією з основних характеристик психологічного простору «експлуатація» за умов сучасного військового полону стає примушення військовополонених до участі у зйомці постановочних відео за попередньо підготованим сценарієм.

Близько 80 % від загальної кількості військовослужбовців, звільнених з полону, свідчать, що були піддані примусовому фільмуванню. Однак не всі відзняті сюжети вийшли в ефір та/або були завантажені до мережі інтернет. Примусове фільмування відбувалось через примушення до зачитування тестів що заздалегідь підготовали.

Процедури зйомок цивільних та військовослужбовців практично не відрізнялись: після застосування заходів фізичного та психічного насильства, тортур, їм надавалася можливість або самостійно написати неправдиві зізнання за запропонованим сценарієм, або надавався текст для вивчення, який мав бути вільно пересказаний під час зйомок. У випадку, якщо особа отримала поранення, струс мозку, контузії та була не здатна запам’ятати

нав'язаний текст — використовувалися таблички, з яких текст мав бути прочитаний. Перед зйомками особу не били по видимих частинах тіла.

Зйомки проводилися як місцевими каналами «ДНР/ЛНР», так і каналами Російської Федерації «Росія 24», «НТН», «ОРТ».

Зазначені відео мали чітко визначені теми та чітко спрямовані цілі інформаційної війни.

Основними темами «зізнань» військовослужбовців, які потрапили у полон, були такі:

1) наклеп та паплюження Збройних сил України, добровольчих підрозділів (розповіді про вживання ними алкоголю та наркотиків, нестачу військової техніки та особового складу тощо);

2) свідчення про перехід на бік незаконних збройних формувань через нестримні умови служби в Збройних Силах України.

Примусова експлуатація людини завжди викликає адекватні реакції спротиву, що характеризує ***психологічний простір «боротьба»*** у військовополонених.

Вивчення психологічного простору «боротьба» зумовлюється внутрішнім протиборством між вибором військовополоненими однієї зі стратегій поведінки: «протистояння», «ухиляння» чи «колаборації».

Нагадаємо, що незважаючи на важкі умови перебування в концентраційних таборах під час Другої світової війни, радянські воїни, здебільше, поводилися дуже достойно, показуючи іншим націям та народностям приклади мужності, стійкості, вірності військовому обов'язку. Навіть в таборах смерті вони створювали інтернаціональні організації військовополонених, зв'язувалися з місцевими антифашистами, організовували втечі полонених [142].

Наймасштабнішим проявом боротьби став масований виступ військовополонених у концтаборі Собібор (1943 р.). Після вдалої втечі більшості ув'язнених табір був закритий, а на його місці були пропахані сільськогосподарські угіддя [176].

Нам відомі і факти організації боротьби військовополонених проти адміністрації у концтаборі Дахау. Підпільний комітет був утворений восени 1943 року. До складу комітету входили: група опору, військовий відділ з підготовки збройного повстання та центр підпілля, який був розташований у лазареті. Підпільники розповсюджували зведення Радінформбюро, підбирали надійних людей і створювали бойові групи для збройного повстання. Ув'язнені, які працювали в зброярні, проносили в Дахау частинами пістолети. У самій майстерні були приховані автомати і гвинтівки, готові в будь-який момент до бою [16].

Навіть в камерах смертників військовополонені продовжували боротьбу. Колишній учасник цих подій Ю. Ібрагімов згадував: «Приблизно через місяць після нашого прибуття у в'язницю у нас був створений підпільний комітет, до якого входило 9 осіб, …Коли нас привезли в Тирасполь, це було в серпні 1943 року, в камері для смертників утримувалося 7 осіб, засуджених до вищої міри покарання, …Серед нас був один з керівників Тульчинської підпільної організації, був він без обох ніг, ходив на протезах. Через кілька днів після нашого прибуття до слідчої в'язниці зі Жмеринки, вони втекли …Ми сиділи на другому поверсі, на цьому ж поверсі була канцелярія в'язниці для заарештованих румунських офіцерів …І ось вночі, під якимось приводом смертники попросили відкрити двері їх камер і кинулися на охорону. Той товариш, який був без обох ніг, озброївся прутом, вирваним з віконної решітки, і з гучним криком «пожежа» гнав охорону вниз, охорона в паніці стріляла по своїм. Таким чином, всі смертники вискочили в двір, вбили охорону біля воріт і вибігли на вулицю …Не зміг бігти тільки той, хто був без ніг…» [261].

З початком війни проти фашистської Німеччини багато бійців Української повстанської армії, створеної у 1939 році, були призвані до лав Червоної армії СРСР за мобілізацією. Тож не дивно, що ці військовослужбовці охоче здавалися в полон і далі охоче вступали в націоналістичні формування вермахту, тому що полон для них ставав

можливістю вступити у відкриту боротьбу проти СРСР [49]. Після закінчення Другої світової війни свою боротьбу проти СРСР ці бійці продовжували вже у радянському полоні. Про те, що собою являли українські націоналістичні організації у таборах НКВС, у своїх дослідженнях зазначав В. Козлов [118]. Досить швидко пройшовши період адаптації і статусного самоствердження в таборах, освоївши механізм «виживання», українські націоналісти могли дозволити собі повернення до формулювання політичних цілей, занять пропагандою і навчання нової зміни.

Військовослужбовці вермахту, які опинилися у радянському полоні, також по-різному сприймали психологічне середовище боротьби. Один з молодих офіцерів характеризував свої переживання за колючим дротом як процес соціального дорослішання: «З слабкого хлопчика я перетворився в зарослого бородою чоловіка, багато пережив горя і поневірянь, але важкі випробування зміцнили мене, тепер вже не страшно дивитися вперед» [164].

Таким чином, військовослужбовці у ситуації військового полону мають можливість перебувати у психологічному просторі «боротьба» та демонструвати різні форми непокори.

Переважна більшість респондентів (75,5 % від загальної кількості опитаних) відмічає, що найнебезпечнішою формою поведінки полоненого є відкрита агресія. Інакше кажучи, коли полонений нападає на тих, хто його затримав, робить спроби заволодіти зброєю, намагається необдумано спробувати втекти, навіть коли це безглуздо тощо. У таких фазах полону, як «захоплення», «транспортування» та «перший допит», агресивного військовополоненого можуть просто показово вбити або катувати, щоб налякати решту затриманих.

Агресивно налаштованих полонених знищують, навіть якщо це і невигідно бойовикам, які розраховували на отримання інформації, обмін на своїх або на викуп. Після вбивства військовополоненого при свідках представники ворожої сторони озлоблюються на інших полонених, як на

небажаних свідків, бо відчувають себе приреченими у майбутньому до кримінальної відповідальності за скоєний військовий злочин.

Військовополонені, які бачили смерть свого товариша, беззаперечно отримують бойову психічну травму як від побаченого, так і від усвідомлення того, що вони стали свідками вбивства [241]. Це знижує шанси на виживання у полоні, адже такі переживання руйнують психіку воїна та штовхають його на непередбачувані дії. У цих умовах у деяких військовополонених може спостерігатися ескалація агресії проти тих, кого запідозрили у зраді. 6,4 % від загальної кількості опитаних відмітили, що у психологічному просторі «боротьба» найбільш небезпечними стають нерозважливо агресивні військовополонені, які усі вчинки здійснюють спонтанно, без попередньої підготовки, тим самим наражаючи на смертельну небезпеку себе та інших полонених.

Не менш небезпечні форми неприхованої агресії демонструють обачливо-агресивні полонені, які у психологічному просторі «боротьба» обирають сторону ворога. За даними 20,2 % респондентів, такі полонені погоджуються розстрілювати своїх товаришів, беруть участь у знущаннях над іншими, під виглядом надання допомоги полоненим беруть участь у допитах та намагаються схилити військовополонених до колаборації.

53,2 % опитаних відмітили, що у психологічному просторі «боротьба» найбільш ефективно діють ті військовополонені, хто проявляв стійкість, розумну сміливість та обережність. Таким військовополоненим, як правило, притаманна пасивно-агресивна поведінка. Психологічний тиск ситуації полону зміцнює їх упевненість в собі, вони морально підтримують інших, надають психологічну допомогу слабким, сприяють адаптації тих, кого полонили нещодавно. Допомагаючи іншим, вони тим самим знаходять власний психологічний ресурс виживання в умовах військового полону.

Серед загальної кількості опитаних 67 % відмітили, що психологічному простору «боротьба» завжди притаманні апатичні стани. Однак нагадаємо, що апатія завжди переривається спалахами безпорадної агресії. Тому і не

випадково, що 29,8 % опитаних нами колишніх військовополонених відмітили, що стан апатії для них був характерним протягом усього часу перебування у полоні. Для цих військовослужбовців монотонія життя у полоні, переживання страху і безпорадності супроводжувалося інфантильною поведінкою, плаксивістю, зміною настроїв, емоційним зближенням з представниками ворогуючої сторони та навіть співробітництвом з ними.

Таким чином**,** військовополонені у психологічному просторі «боротьба» поділяються на:

1. *Нерозважливо-агресивних*, для яких характерні прояви безрозсудної сміливості (напад на охорону, спроби заволодіти зброєю, необдумані спроби втечі, розправи над зрадниками та ін.).

2**.** *Обачливо-агресивних*, які за певних обставин погоджуються брати участь у знущаннях та розстрілах своїх товаришів.

3. *Пасивно-агресивних*, яким притаманні прояви стійкості, розумної сміливості та обережності.

4. *Апатичних*, які характеризуються інфантильною поведінкою, плаксивістю, легкими змінами настроїв та ін.

Однак не завжди експлуатація військовополонених призводить до проявів боротьби, іноді умови неволі стають настільки нестерпними, що військовослужбовці обирають шлях співробітництва, яке дозволяє тим, хто утримує полонених:

1. Отримати розвідінформацію від затриманих та використати:
2. Свідчення (або примусово озвучувані тези) полонених для пропаганди та правового обґрунтування власних дій.
3. Полонених для проведення інформаційно-психологічних операцій, зокрема для деморалізації особового складу об’єднаних сил України.
4. Полонених для залучення їхніх родичів до пропаганди та інформаційно-психологічних операцій.
5. Свідчення (або примусово озвучені тези) для організацій репресивних

заходів щодо власного населення.

Примусова співпраця та спонукання військовополонених до певних дій, які потім можуть бути використані проти самих полонених або для подальших інформаційно-емоційних маніпуляцій, утворюють ***психологічний простір «колаборація».***

Аналіз розповідей звільнених свідчить, що отримання інформації розвідувального характеру відбувається як під час первинного допиту, так і в процесі проведення дізнавальних дій. Проте, в більшості випадків первинний допит має, наімовірніше, «селекційний» характер, коли визначається:

а) наскільки цінним є конкретний об’єкт;

б) його подальший експлуатаційний потенціал.

Під час дізнавальних дій проводиться, як правило, системний допит, де з’ясовується інформація розвідувального характеру і визначаються експлуатаційні можливості затриманої особи.

Примусово озвучувані військовополоненими тези засобам масової інформації «ДНР/ЛНР» або Російської Федерації, як правило, співпадали з загальними пропагандистськими установками стратегічного рівня. Якщо у 2014—2015 роках та першій чверті 2016 року превалюючими були тези про «жорстокість націоналістичних батальйонів укрокарателів» («навіщо ви прийшли на нашу землю?», «громадянський конфлікт в Україні», «низька професійна підготовка підрозділів української армії» тощо), то пізніше акцент змістився на підстави для активних дій противника («ініціація наступу ЗС України», «присутність іноземних інструкторів, американської зброї»; «недовіра президенту»; «недовіра командирам вищої та середньої ланки», «низький морально-психологічний стан українських військовослужбовців» тощо).

За аналізом свідчень звільнених з військового полону та наявного у нас відеоматеріалу робимо висновок, що частина озвученої заручниками інформації використовувалася для проведення інформаційно-психологічних операцій, зокрема, для деморалізації особового складу підрозділів ЗС

України. Скажімо, імітація фактів дезертирства, особистих звернень до конкретних командирів, розповсюдження інформації про жорстокі катування та масову загибель (одним з показових прикладів деморалізуючого характеру є поширення інформації про кастрацію українських військовополонених та жорстокі тортури, що застосовуються проти них).

Колишні військовополонені свідчили, що їхні родини також часто ставали об'єктом психологічних та інформаційних маніпуляцій (згадаємо, наприклад, що теза «Україна забула своїх героїв» найчастіше звучала саме від членів родин військовополонених). Найпоширенішими маніпуляціями з родинами військовополонених були і залишаються на сьогодні:

- ✓ створення ініціативних груп для тиску на урядові структури, які беруть участь в переговорних процесах щодо обміну військовополонених;
- ✓ поширення інформації щодо можливого обміну військовополоненими з перспективою його зриву;
- ✓ організація пікетів та масових акцій під Адміністрацією Президента з вимогою звільнення полонених;
- ✓ організація приїзду родичів на окуповану територію та зустрічі з керівниками незаконних збройних формувань «ДНР/ЛНР» тощо.

Найбільш болісними є питання переходу на бік сепаратистів українських військовополонених (Служба безпеки України офіційно повідомила, що майже 20 українських військовополонених були завербовані до лав так званих «ДНР» та «ЛНР») [37]. Ця проблема стала перед нашою країною ще під час анексії Криму, коли військовослужбовці Збройних сил України масово здавалися російським солдатам та одразу добровільно переходили на службу до військових формувань окупаційної влади[27].

Безпрецедентним цинізмом став Указ Президента Російської Федерації «Про визнання дійсними військових звань, документів про освіту громадян

[27] Під час анексії Криму зрадили присязі на вірність українському народові та перешли до лав збройних сил Російської Федерації 9268 українських військовослужбовців: офіцерів — 2768; прапорщиків, мічманів — 1302; солдатів, матросів, сержантів, старшин — 5007; курсантів — 191 – прим. авт.

Російської Федерації, які є військовослужбовцями органів військового управління та військових формувань Республіки Крим, та документів про проходження ними військової служби», в якому офіційно закріплювалося положення про те, що «…при переході військовослужбовців Збройних сил України, які на момент анексії проходили службу у Криму, до Збройних сил Російської Федерації або при вступі на службу в будь-які воєнізовані підрозділи, їх звання, документи про освіту та проходження військової служби в Збройних силах України або інших органах, що передбачають військову службу, є правомочними» [258].

Масовий перехід українських військовослужбовців до Збройних сил РФ мав історичні аналоги. Так, під час війни 1812 року значна кількість вояків армії Наполеона перейшла на службу в російську армію. Перш за все це були поляки. Був навіть виданий наказ всіх військовополонених поляків відокремлювати від інших полонених та відправляти в місто Георгіївськ для розподілу по підрозділах, які перебували на Кавказькій лінії та у Грузії. Уже на місці поляки давали присягу вірно служити Російському імператору. Серед тих, хто присягали, були не тільки поляки, а навіть французи (у вислугу років перебіжчикам зараховувалася уся їхня попередня служба, у тому числі і імператору Наполеону) [254].

У німецьких архівах збереглися точні дані про кількість радянських військовополонених, які вступили на службу в збройні формування вермахту (приблизно 950 тис. колишніх військовослужбовців Червоної Армії). Вони обімали такі посади:

1) добровільні помічники (хіві);
2) служба порядку (оді);
3) фронтові допоміжні частини (шуму);
4) поліцейські та оборонні команди (гема) [41].

Відомо, що під час ведення бойових дій в Афганістані душмани або вбивали радянських військовослужбовців після жорстоких катувань, або зберігали життя тим військовополоненим, хто виявляв бажання перейти в

іслам та повернути зброю проти власної армії (див. розділ 1). За версією журнала «Военное обозрение», сьогодні в Афганістані може знаходитися близько сотні колишніх радянських військовослужбовців [149]. Одним з найвідоміших військовополонених-колабораціоністів став українець Г. Цевма. Уродженець міста Торез Донецької області, він потрапив в афганську провінцію Кундуз у 1983 р. у віці 18 років. Потрапивши у полон, постав перед вибором між прийняттям ісламу та смертю. Він вибрав перше… Так він став афганцем, зробивши у рядах бойовиків карколомну кар'єру, проходячи службу в особистій охороні польового командира Ахмад Шаха Масуда [99].

Схожі процеси епізодично відзначалися і під час чеченського конфлікту — коли полонені російські солдати, щоб вижити, були змушені прийняти іслам [177].

Однією з форм деформації поведінки полоненого у психологічному просторі «колаборації» є індоктринація, тобто заміна власних переконань іншими [70]. Мета індоктринації: підвищити співпрацю з полоненим (знизити рівень опору, змусити людину сумніватися в своїх переконаннях); посіяти сумніви (недовіру до влади, уряду, командирів; зниження опірності); посіяти незгоду між полоненими (якщо полонені сваряться, їх легше використовувати); хаос після повернення додому. Деякі звільнені в своїх інтерв'ю озвучували тези, тотожні з тезами пропаганди противника, зокрема: «зрив процесу обміну українською стороною», «непрозорість списків обміну», «недовіра уряду та влади» тощо.

29,9 % колишніх військовополонених відзначали той факт, що до вимушеної колаборації іноді призводив шантаж компрометуючими інтерв'ю, свідченнями та показами, які давалися військовослужбовцями на початкових фазах полону.

Зміни активності спілкування за умов полону характеризуються ворожістю до когось з військовослужбовців, причиною якої є «перевантаження» суб'єкта інформацією, яку той видає представникам

протиборчої сторони сподіваючись зберегти своє життя, отримати більш лояльне ставлення бойовиків, виклопотати першочерговість у разі обміну військовополоненими. Розвиток такої тенденції може призвести до відвертого насильства над таким полоненим з боку товаришів. Причому обов'язково такий факт військового злочину у полоні буде використаний проти самих агресорів з метою схиляння їх до колаборації. А це, у свою чергу, може призвести до аутоагресії (і перш за все — спроби суїциду) як результату прагнення уникнути покарання.

За свідченнями 51,4 % респондентів, серед полонених, які утримувались у таборах та приміщеннях камерного типу (у кількості від 50 до 100 осіб), виникала така конфліктна форма соціальної організації, яка призводила до нігілювання військових звань, правил та стандартів та встановлення загальних правил «табірного» середовища. Такі форми спілкування та взаємодії призводили до необґрунтовано агресивних дій стосовно своїх товаришів, помсти колишнім командирам та навіть садизму. Подібні вчинки одразу підкріплювалися підтримкою тих, хто утримував полонених, та переведенням таких військовослужбовців із агресорів в колабораціоністи.

Однак серед усіх форм співробітництва з ворогом найефективнішою виявляється та, що є наслідком зміни у військовополоненого власних політичних, релігійних та інших переконань. Такі умови створює психологічне середовище, яке утворюється у ***психологічному просторі «ідеологічна обробка»***. Саме у цьому просторі на перший план висуваються задачі «промивки мізків» військовополоненим з метою схиляння їх до співробітництва [354].

Проблема ідеологічної обробки військовослужбовців, захоплених у полон, не є новою у військовій науці і практиці [35; 70; 97; 110; 134; 243; 294; 329; 354]. Аналіз війн останнього століття дає можливість встановити, що особливу увагу ворогуючі сторони приділяють саме роботі з

військовополоненими. Основна її мета — змінити їх вороже ставлення до країни противника та схилити до співпраці [344].

Наприклад, досліджуючи проблему ідеологічної роботи з військовополоненими під час Першої світової війни, І. Срібняк у своїх дослідженнях особливу увагу приділяє процесу створення українського гуртка та підкреслює ескалацію революційних настроїв серед російських офіцерів в таборі військовополонених в Австро-Угорщині, їхню ідеологічну спрямованість на підтримку роботи Спілки визволення України [249].

У своїх дослідженнях В.П. Галицький відзначає, що під час радянсько-фінської війни серед фінських військовополонених проводилася інтенсивна ідеологічна робота, яка містила:

- ✓ проведення тематичних бесід відповідно до планів політичного загону табору;
- ✓ бесіди з поточних питань міжнародного та внутрішнього становища Радянського Союзу;
- ✓ поширення літератури фінською мовою та її обговорення;
- ✓ читання газет фінською мовою з подальшим обговоренням їх змісту;
- ✓ організація пересувних бібліотек;
- ✓ демонстрація кінофільмів з відповідними поясненнями та коментарями;
- ✓ створення активу військовополонених;
- ✓ цілеспрямоване та всебічне вивчення полонених за допомогою бесід з ними (групових та індивідуальних);
- ✓ використання листів та заяв військовополонених з різних питань;
- ✓ пропаганда Фінської народної армії та схиляння військовополонених до вступу до її лав і т. ін.

Однак спроба використовувати фінських військовополонених у досягненні політичних та ідеологічних цілей не принесла бажаного успіху з причин їх нечисленності та короткострокового перебування у радянському полоні [38].

Також слід зазначити, що ідеологічна робота серед фінських військовополонених велася недостатньо професійно через відсутність необхідної кількості політичних працівників зі знанням фінської мови [97].

Р. Дехнель у своїх дослідженнях вказує на те, що усі ці недоліки були враховані в політичній роботі серед військовополонених Другої світової війни, коли політорганам довелося переконувати німецьких солдат, що радянський полон — це не тортури та смерть, а навпаки, збереження життя та повернення додому після завершення війни. Полонені вважали, що після допитів та катувань вони будуть розстріляні або замордовані на сибірських копальнях [294].

У своїх дослідженнях діяльності органів радянської пропаганди у роки Другої світової війни О. Куцька зосереджує питання на використанні демократичних організацій полонених: румунського «Національного блоку», італійського «Союзу гарібальдійців», національного комітету «Вільна Угорщина», австрійського антифашистського союзу і особливо національного комітету «Вільна Німеччина», а також «Союзу німецьких офіцерів» на чолі з генералом Зейдліцем [134]. На її думку, рух «Вільна Німеччина», який отримав визнання в багатьох країнах, був наймасовішим та найвпливовішим. Його відділення та групи діяли у всіх таборах військовополонених. До 1945 р. майже 90 % німецьких солдатів, понад 7 тисяч офіцерів та 51 генерал приєдналися до цього руху.

Центрами роботи з військовополоненими стали тилові табори. Для роботи в них були спрямовані агітбригади, до складу яких входили письменники, художники, кінооператори. Вони проводили індивідуальні та колективні бесіди з військовополоненими, організовували вечори запитань та відповідей, читали лекції, поширювали політичну та художню літературу. Велику допомогу надавали емігранти з Німеччини. Так, посади вихователів у таборах були укомплектовані зазвичай німецькими антифашистами. Спільно з ними члени агітаційних та пропагандистських бригад проводили з військовополоненими збори, мітинги, конференції.

Ефективність діяльності німецьких антифашистів значно підвищилася після залучення до неї генерал-фельдмаршала Ф. Паулюса, який здався у полон під Сталінградом. Саме Ф. Паулюс у 1944 р. публічно виступив із заявою, в якій сказав: «…Німеччина повинна усунути Адольфа Гітлера та встановити нове державне керівництво, яке закінчить війну…». Ця заява мала велике поширення на фронті та у Німеччині. Як свідчили самі полонені, всюди в частинах солдати та офіцери обговорювали її всупереч суворій забороні командування [129].

У повоєнні роки чільну роль в табірному самоврядуванні зайняли представники антифашистського активу. А. Леманн так описує типового антифашистського функціонера: «…З однаково легким серцем вони йшли як в СС, так і в антифашистський актив. Вони добре виглядають, хочуть добре жити та досить розумні, щоб вивчити необхідну термінологію» [329].

Поведінку членів «антифа» багато в чому можна пояснити психологічним феноменом, описаним ще Ф. Зімбардо: полонені, наділені владою, ототожнюють себе з табірної адміністрацією та ревно виконують її функції [88].

Японські військовополонені, які поверталися з СРСР додому після Другої світової війни, були настільки в «комуністичному дусі», що досить довго являли собою об’єкт серйозної турботи японського уряду (влада навіть створювала спеціальні табори для японців, які поверталися із радянського полону) [110].

Нагадаємо — багатогранна ідеологічна робота з японськими військовополоненими в таборах передбачала як трансформацію тих традицій, що існували в японській армії, так і динаміку їх національно-психологічних якостей. Ідеологічна обробка полонених проводилася таким чином:

1) спочатку радянські фахівці організовували та навчали актив з числа лояльних японських солдат та офіцерів;

2) потім цей актив боровся за скасування обов’язкових поклонів у бік імператорського палацу, а також п’яти мілітаристських гасел, які в японській армії прийнято вимовляти хором після вечірньої переклички.

Під час війни в Кореї місцеві цілком ефективно працювали з військовополоненими в таборах. Політичне та військове керівництво США було стурбоване тим, що багато хто з 7 тисяч американських солдат, які потрапили в полон, піддалися впливу пропаганди супротивника. За свідченням Ю. Кінкідса, «майже кожен третій американський полонений в Кореї був винен у співпраці з ворогом, а 23 з них, побувавши в таборах китайських добровольців, навіть відмовилися повертатися на батьківщину». Після припинення вогню, який перервав військові операції в Кореї, великій групі розвідників, психіатрів та психологів було доручено виявити причини небувалого рівня зради військової присяги серед військовополонених [354].

У роки війни у Кореї методи переформування поведінки (переконання) військовополонених були детально опрацьовані та досягли високих технологічних форм. Досить сказати, що до кінця корейської війни 70 % американських військовополонених, число яких в Китаї досягало 7 190 осіб, або зізналися в скоєнні злочину, або поставили свої підписи під закликами припинити війну в Азії. Більш того, багато хто з них не відмовився від своїх зізнань і після повернення в США [70].

Наша безпосередня робота з військовослужбовцями, які пережили ситуацію військового полону, свідчить, що у сучасних умовах ідеологічний вплив на психіку полонених в зоні проведення операції об’єднаних сил спрямовується не стільки на зміст постулатів політичної системи так званих ЛНР та ДНР, скільки на фактори, пов’язані з «військово-політичним протистоянням Донбасу та України».

Ідеологічна обробка військовополонених має свої відмінності, які, перш за все, залежать від того, яким підрозділом утримувався полонений. Наприклад, військові підрозділи для ідеологічної обробки військовополонених активно використовували заходи, спрямовані на роботу

з групою (виявлення лояльних військовослужбовців; використання «підсадних качок»; відокремлення офіцерів від солдат; створення різного роду організацій серед військовополонених антиукраїнського або антиурядового спрямування; залучення військовополонених для виступів по телебаченню Російської Федерації, яке транслюється на аудиторію супротивника, для випуску інформаційно-пропагандистських матеріалів у соціальних мережах; опитування військовополонених з метою отримання інформації про морально-політичний стан супротивника та іншої розвідувальної інформації; схиляння військовополонених до участі у бойових діях на боці ворогуючої сторони; формування настроїв поразки через деморалізованих полонених тощо). Такі ідеологічні впливи призводили до того, що військовополонені від терпимості до нових цінностей та зразків поведінки переходили до прийняття нових цінностей та норм саме табірного середовища. Але, на думку опитаних, для більшості військовополонених характерним ставав адаптаційний конфлікт: найчастіше зовнішня поведінка військовополоненого не відповідала його внутрішнім переконанням.

Тут треба виділити ще одне інституційне середовище полону, в якому здійснюються маніпуляції свідомістю військовополонених, — ***психологічний простір «релігійна обробка»***. І хоча цей простір практично не виділяється під час проведення операції об’єднаних сил на сході нашої країни, його не можна недооцінювати.

Нагадаємо лише один історичний факт. Так, ідея використовувати проти СРСР 17 мільйонів радянських мусульман з’явилась у нацистського керівництва ще до Другої світової війни. До початку бойових дій в Німеччині не було певної політики стосовно національних меншин СРСР. Різні відомства пропонували різні, часом протилежні, рішення. Але невдачі на фронті змусили військове керівництво вермахту до залучення полонених — представників релігійних меншин СРСР до участі у бойових діях [339].

Таким чином, за умов надання збройному конфлікту релігійного забарвлення, полон може стати психологічним середовищем «релігійної

обробки» військовослужбовців, поведінка яких деформуватиметься відповідно до віросповідання, визначеного тими, хто утримує полонених.

Експлуатація військовополонених іноді може набувати форм торгівлі, коли людину просто використовують як товар, і тоді вона потрапляє у ***психологічне середовище «наживи»*** [174; 201].

З давніх часів полонені, як і будь-які інші трофеї, мали свою ціну: їх продавали в рабство, обмінювали на викуп або на своїх товаришів. На думку древньогрецького філософа Платона, у державному устрої допускається і навіть вітається праця рабів, як правило, варварів, захоплених у полон [180].

Під час війни в Афганістані місцеві жителі азартно полювали на радянських військовослужбовців. За полонених солдат і сержантів платили зброєю, боєприпасами та грошима, а от за полонених офіцерів платили валютою: ціни доходили до 5 тисяч доларів за голову [99].

В умовах поширення піратства у південних морях все частіше можна чути про захоплення суден та полонення їх екіпажів з метою наживи. Так, за даними М.О. Будакова, щороку кількість піратських атак збільшується приблизно на 10 % [20]. Водночас із кожним разом збільшуються й суми викупу, які вимагають пірати за звільнення захоплених кораблів і членів екіпажу. Якщо п’ять років тому в середньому сума викупу складала 150 тисяч доларів США, то сьогодні викуп становить понад п’ять мільйонів доларів США за одне судно з екіпажем. Згідно з даними Міжнародного морського бюро, виплати сомалійським піратам щороку складають суму понад 200 мільйонів доларів США [180].

Не виключенням в цьому питанні є війна в Сирії. За одного захопленого військовослужбовця збройних сил РФ в Сирії ісламісти готові платити близько п’яти тисяч доларів винагороди. А бойовики ісламістського угруповання Фронт Аль-Нусра, яке пов’язане з терористичною мережею Аль-Каїда, навіть відкрито оголосили винагороду за полонених солдатів з російського обмеженого контингенту [226].

Під час проведення операції об’єднаних сил, яка триває на сході України, за даними деяких джерел, звільнено із полону за допомогою сплати викупу понад 400 військовослужбовців. У середньому, за даними Служби безпеки України, бойовики вимагають заплатити за звільнення полонених від 2 тисяч гривень до 10 тисяч доларів США.

11,7 % опитаних військовослужбовців, які пережили ситуацію полону, вказують на те, що невід’ємну сторону деформації особистості у психологічному просторі наживи становить відхилення у цільових установках і ціннісних орієнтаціях особистості. Деформація особистості військовополоненого в умовах відчуття себе товаром була нерозривно пов’язана з формуванням спрямованості на себе, а не на діяльність чи на оточення (це мало прояви у самовідчуженні, самозаглибленості та егоцентристських формах поведінки військовополоненого).

Висновки за розділом

1. Під військовим полоном розуміється стан поневолення військовослужбовця противником та позбавлення його волі.

Попереднє виділення сфер, що найбільш часто пов’язують із полоном, неволею, рабством на підставі звичного слововживання та наукового осмислення, дозволяє побачити головне: основою полону є насильство.

Головне в умовах військового полону — не саме по собі насильство над захопленими військовослужбовцями, а вироблений психологічний ефект — залякування, створення масового психозу в середовищі полонених. Взагалі, це соціальна ситуація, що тримає всіх у страху і постійній напрузі. Полон насаджує у свідомості військовослужбовця невпевненість у собі, провокує почуття відсутності життєвої перспективи.

2. Сучасний військовий полон в умовах збройного конфлікту на сході нашої країни можливо розподілити на три основні типи:

1) військовий полон за психологічним типом «військовий підрозділ» (підрозділ, що укомплектований військовослужбовцями діючої армії РФ);

2) військовий полон за психологічним типом «підрозділ професійних найманців»;

3) військовий полон за психологічним типом «бандформування» (сформований з числа кримінальних елементів та місцевих жителів).

Серед основних причин захоплення військовослужбовців у полон під час проведення операції об’єднаних сил є:

а) захоплення у полон було неминучим внаслідок поранення військовослужбовця;

б) захоплення у полон стало результатом майстерності та кращої підготовки супротивника;

в) захоплення у полон є результатом відчаю та зневіри військовослужбовця у власних силах.

Метою захоплення у полон незаконними збройними формуваннями «ДНР/ЛНР» українських військовослужбовців є:

а) припинення спротиву з боку українських військовослужбовців;

б) необхідність отримання інформації про військові підрозділи ЗС України;

в) залякування українських військовослужбовців та українське суспільство в цілому;

г) демонстрація власної сили і майстерності;

д) обмін на своїх;

є) небажання вбивати;

ж) отримання викупу.

3. Кожен військовослужбовець, який потрапив у полон під час проведення операції об’єднаних сил, послідовно проходив такі 4 стадії військового полону:

І стадія — стадія захоплення у полон та транспортування до місця постійного утримання;

II стадія — стадія першого допиту;

III стадія — стадія безпосереднього утримання у полоні;

IV стадія — стадія обміну полоненими та повернення додому.

4. Процес перебування в статусі військовополоненого має певні фази протікання, серед яких можливо виділити:

I фаза — фаза вітальних реакцій. Характеризується підпорядкуванням всіх дій військовослужбовця збереженню власного життя з характерним звуженням свідомості, зміною моральних норм та обмежень, порушеннями сприйняття часових інтервалів та внутрішніх подразників;

II фаза — фаза шоку з проявами надмобілізації. Характеризується загальним психологічним напруженням, мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття та збільшенням швидкості розумових процесів, проявами безрозсудної сміливості (особливо під час рятування побратимів) при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації, але збереженні здатності до цілеспрямованої діяльності. У цій фазі військовослужбовець «завмирає», оцінюючи поведінку представників ворогуючої сторони та прогнозуючи свої подальші дії;

III фаза — фаза психофізіологічної демобілізації. В абсолютній більшості випадків пов’язується з розумінням масштабів трагедії («стрес усвідомлення»). Характеризується збільшенням інтенсивності тих чи інших проявів спілкування або навіть виникненням форм активного спілкування, невластивих за інших умов для цього військовослужбовця. Ця стадія може бути названа так само стадією особистісної контактності військовополоненого;

IV фаза — фаза вирішення. У цей період поступово стабілізується настрій та самопочуття, але зберігається знижений емоційний фон, обмеження контактів з оточуючими, гипомімія (маскоподібність обличчя) та амімія (відсутність емоцій), зниження інтонаційного забарвлення мови, сповільненість рухів, порушення сну та апетиту;

V фаза — фаза відновлення психофізіологічного стану. Ця фаза найбільш чітко проявляється у поведінкових реакціях: активізується міжособистісне спілкування, турбота про товаришів, нормалізується емоційне забарвлення мови та мімічних реакцій, спостерігаються прояви гумору та жартів;

VI фаза — фаза конфліктогенності. На цій фазі у більшості полонених спостерігаються стійкі порушення сну, невмотивовані страхи, кошмарні сновидіння, що перетворюються у нав'язливість, мають місце порушення діяльності шлунково-кишкового тракту та серцево-судинної систем. Під час дії цієї фази наростають внутрішня та зовнішня конфліктогенність, підсвідома «ідентифікація з агресором» (особливо у молодих людей), що призводить до значних проблем в групі військовополонених (аж до насильства, причиною якого стають міжособистісні конфлікти). Конфліктогенна фаза триває найдовше та має піковий спад соціально-негативного спілкування з моменту повідомлення військовополоненому про рішення його обміну.

5. Мета захоплення, інституційне середовище (сукупність основоположних правил, що визначають рамки людської поведінки й утворюють базис для її життєдіяльності в умовах полону), а також режим утримання, охорони, харчування та примусової праці, складають простір полону.

Серед основних психологічних просторів сучасного військового полону виділені та охарактеризовані:

а) психологічний простір «вибору»;

б) психологічний простір «культурна травма»;

в) психологічний простір «експлуатації»;

г) психологічний простір «боротьба»;

д) психологічний простір «колаборація»;

є) психологічний простір «релігійна обробка»;

ж) психологічний простір «нажива».

Основні результати данного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1; 4], Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [10; 12; 14; 20], Статті у закордонних наукових виданнях: [2; 3], Статті у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України, як фахові з психологічних наук: [2], Тези доповідей у матеріалах конференцій: [4; 6; 12; 21].

РОЗДІЛ IV
ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ РЕАЛЬНОЇ ЧИ УЯВНОЇ СИТУАЦІЇ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ НА ПСИХІЧНИЙ СТАН ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

4.1. Полонопобоювання та пропаганда полону в системі психологічного протиборства воюючих сторін

Серед різних обставин, що виявляють найбільш істотний вплив на психічний стан військовослужбовців у бойових умовах, на думку багатьох фахівців [295; 357], небезпідставно виділяється як сам полон, так і реальна можливість полону або взяття в заручники. Психологи стверджують, що цей фактор значно збільшує навантаження на психіку й зменшує стресостійкість військовослужбовця [102; 103].

Страх перед імовірністю потрапляння у ворожий полон (так звана ***полонобоязнь***) є типовим явищем будь-якої війни або локального збройного конфлікту.

У період Другої світової війни феномен полонобоязні набрав виражений ідеологічний підтекст. Міністр пропаганди нацистської Німеччини Й. Геббельс напередодні вторгнення до СРСР заявив, що майбутня війна буде несхожа на ті війни, які Німеччина вела проти Великобританії, Польщі, Франції й інших країн. «Війна Німеччини та Росії, — підкреслював він, — буде війною світоглядів, і обидві сторони будуть боротися не на життя, а на смерть» [214].

А. Кузьміних у монографії «Військовий полон та інтернування в СРСР (1939-1956 рр.) наводить такий приклад: «У «Пам’ятці про поведінку німецького солдата й офіцера на війні» говорилося: «Від кожного німецького солдата очікується, що він віддасть перевагу вмерти в бою зі зброєю в руках, ніж потрапити в полон» [133].

Презирство до полону виховувалося й серед військовослужбовців японської армії, тому що «японець або перемагає, або вмирає» [292].

Бійцям і командирам Червоної армії також вселялась думка про те, що «радянський воїн в полон не здається», бо інакше він стає «зрадником Батьківщини» [215]. Таким чином, офіційні установки формували страх перед полоном.

Полонобояння, як важливий фактор підвищення боєздатності збройних сил, цілеспрямовано культивувалося нацистською пропагандою протягом всієї війни. Наприклад, у лютому 1945 р. рядовий З. Шуберт на допиті свідчив: «Тільки острах перед росіянами змушував солдатів боротися. Якби німецькі солдати були переконані, що росіяни їх не розстріляють, і вони повернуться на батьківщину після війни, то більшість давно б здалася у полон» [214].

О. Бартов підвищений страх військовослужбовців вермахту перед радянським полоном пояснював острахом відплати за злочинну політику німецької влади на окупованих територіях і жорстоким поводженням з радянськими військовополоненими [285].

На думку Р. Герцштейна, завзятий опір німців обумовили такі фактори, як пруссько-німецька дисципліна, страх перед репресіями з боку гестапо, вроджений антикомунізм, а також суворі умови капітуляції, висунуті союзниками [44].

Так чи інакше, але саме страх опинитися в «руках росіян» пояснює тенденцію німецьких солдатів на завершальному етапі війни здаватися в полон англійцям і американцям. Тільки у квітні 1945 р. союзникам здалося понад мільйон солдатів і офіцерів вермахту [133].

Уже перші слухи про вступ на територію Німеччини радянських військ викликали паніку серед німецького населення. Повідомлення політуправлінь фронтів, що датуються березнем-квітнем 1945 р., свідчать про більш часті випадки суїциду серед цивільного населення на ґрунті страху перед російськими солдатами. Так, у повідомленні начальника 7-го відділу

політуправління 2-го Білоруського фронту від 2 квітня 1945 р. повідомлялося, що в районі села Зюбітц в сараї були виявлено три німецькі родини з розрізаними венами. Вони відмовилися від запропонованої медичної допомоги, заявивши: «Краще вмерти, чим жити з росіянами» [214].

Нерідко при відступі німецькі солдати пристрілювали своїх поранених товаришів, щоб ті не потрапили в полон до росіян [133]. Масові випадки самогубств були зафіксовані й при капітуляції Берлінського гарнізону [214]. Особливо побоювалися полону військовослужбовці військ СС. Багато хто з них починали свою службу в охороні концтаборів, внаслідок чого слово «полон» у них асоціювалося з газовими камерами, душогубками, печами для спалювання людей [133].

З метою ***подолання полонобоязні*** Ставка Верховного Головнокомандування директивою № 11072 від 20 квітня 1945 р. вимагала від військ змінити відношення до німців як військовополонених, так і до цивільного населення. «Більш гуманне відношення до німців полегшить нам ведення бойових дій на їхній території й, безсумнівно, знизить завзятість німців в обороні», — підкреслювалося в документі [216].

Політорганам довелося міняти відпрацьований за роки війни лексикон пропаганди, закликаючи солдатів не до помсти, а до великодушного відношення до переможених. Характерно, що в таборах політпрацівникам також доводилося переконувати німецьких солдатів, що російський полон — це не катування й смерть, а, навпаки, збереження життя й повернення додому після завершення війни. Полонені вважали, що після допитів і катувань вони будуть розстріляні або замучені на сибірських рудниках [133].

Найчастіше у своїх мемуарах колишні військовополонені й інтерновані називають час, проведений в Росії, Сибіром, навіть якщо утримувалися в таборах у європейській частині Радянського Союзу [43;120]. Це пояснювалося впливом нацистської пропаганди, що заявляла про те, що всіх німців «Ради» у разі перемоги зашлють у Сибір «на каторгу й вічне рабство». Тому слово «Сибір» потрібно розглядати як метафору несвободи, чужини.

Масовій здачі в полон, як правило, передувала деморалізація ворожих військ. У роки Другої світової війни одним з перших проявів масової деморалізації стала капітуляція 6-ї німецької армії під Сталінградом.

Причинами розкладання частин вермахту на завершальному етапі війни були несприятливі бойові дії, незадовільне матеріальне забезпечення, втома військ, втрата віри в перемогу. Крім того, все більше німецьких солдат усвідомлювали, що Німеччина веде злочинну війну, цілі якої суперечать інтересам німецької нації.

Здача в полон супроводжувалася ризиком бути розстріляним або стати об'єктом інших форм насильства. Саме на цю фазу полону приходився пік самовільних розправ з обеззброєними військовослужбовцями супротивника, попрання їх прав і людської гідності. Як правило, подібні розправи були спонтанною реакцією радянських солдатів на загибель бойових товаришів і злодіяння нацистів на окупованій радянській території [355]. Найбільш часто агресія проявлялася відносно військовослужбовців військ СС, льотчиків, бійців Російської визвольної армії («власовців»).

Жорстокість відносно захопленого ворога нерідко набувала витончених форм: полонених давили танками, закидали гранатами, залишали роздягненими й роззутими вмирати на морозі. Розповсюдженим явищем були зґвалтування німецьких жінок, у тому числі неповнолітніх [144; 232].

Щоб забезпечити собі шанс на виживання, німецькі солдати, які здавалися ***в полон, обирали різні стратегії поведінки.*** Одні заявляли, що є робітниками, ненавидять війну й Гітлера [19]. Інші видавали себе за поляків, чехів і представників інших слов'янських національностей. Треті у разі потрапляння в полон підбирали з поля бою поранених радянських бійців і доставляли їх до найближчого медпункту. ***Мало хто наважувався здаватися в полон поодинці, звичайно на це зважувалися в парі або невеликою групою*** [95].

Таким чином, хронологія Другої світової війни підтверджує значимість фактору полону як важливого елемента психологічного впливу на супротивника.

Накопичений у цей період досвід дозволив фахівцям зробити висновок про те, що успішним виявляється такий вплив, який спрямований на найбільш злободенні й значимі елементи повсякденної свідомості військовослужбовця. Причому сама ситуація полону (знаходження в полоні) значною мірою сприяє тому, що до військовослужбовця приходить усвідомлення:

- ✓ *по-перше,* реального застосування до нього знущань або катувань;
- ✓ *по-друге,* повної невизначеночті свого майбутнього;
- ✓ *по-третє,* абсолютної залежністі від супротивника;
- ✓ *по-четверте,* почуття, що виникає, неповноцінності або провини за «недотепну» поведінку на полі бою, а також розуміння можливого у зв'язку із цим осуду товаришів по службі, що уникли подібної долі.

Виходячи із цього, ***об'єктом психологічного впливу через полон (або загрозу полону) в першу чергу стають військовослужбовці супротивника***, які кожного разу знають або «довідуються» про долю (участь) своїх товаришів по службі, що перебувають в полоні.

Залежно від форм доведення подібної інформації до військовослужбовців досягається певний ступінь зосередження зусиль щодо деформування їх психологічної стабільності або стійкості. Ця обставина, у свою чергу, може стати основою для подальшого нарощування психологічного тиску й впровадження у свідомість військовослужбовців споконвічно передбачених установок, що випливають із конкретних обставин на полі бою.

Іншим об'єктом подібного впливу небезпідставно можна вважати представників командування, військово-політичного керівництва, а також різних державних, суспільно-політичних організацій або структур. У цьому

випадку бранці стають об’єктом шантажу, політичного тиску, залякування, предметом торгу і т. д.

Методологія психологічного тиску фактором полону, як правило, не має на увазі спроб зміни переконань об’єкта впливу, на що за умов високої динаміки бойових дій може просто не вистачити часу, а спрямована на емоційний компонент його свідомості як більш рухливий і схильний до змін. Ґрунтується вона на відомому в психологічній науці принципі контрасту, що виступає в якості одного з фундаментальних психологічних механізмів, які лежать в основі людської поведінки. Його суть полягає в тому, що людина, у переважній більшості випадків, сприймає навколишні явища щодо інших явищ або подій. Здатність порівнювати, будучи продуктом вищої нервової діяльності, відіграє в людській свідомості найважливішу роль, тому що дозволяє побачити, відчути або уявити різницю між предметами (явищами), поданих один за іншим.

Ось чому в матеріалах психологічного впливу після опису складних умов, за яких опинився особовий склад супротивника (нестача боєприпасів, достатньої кількості продовольства, відсутність зв’язку, смерть командира, розгром сусідніх підрозділів і т. д.), перелічуються ті можливості, які він одержить, опинившись у таборі для військовополонених, — гарне харчування, медичну допомогу, поштовий зв’язок з рідними й т.п. Детальний, образний, максимально конкретний і правдоподібний опис, уміле фактологічне протиставлення включає роботу принципу контрасту, і обіцяні можливості видаються більш бажаними. Припинення опору при цьому — основна мета психологічного впливу, в той час як полон уявляється в якості найбільш простого й реального способу реалізації бажаного, в конкретному випадку — або залишитися живим, або поліпшити матеріальні умови свого існування.

Досвід воєн і збройних конфліктів XX століття підтверджує, що ***пропаганда полону виступає в якості складової і одночасно заключної фази психологічного впливу з метою зламування морального духу***

супротивника й спонукання його до припинення збройного опору. Найбільшу результативність такий вплив приносить у випадку, якщо були досягнуті позитивні результати на попередніх етапах психологічного протиборства, які, як правило, здійснювалися по таких напрямках:

- ✓ дискредитація військового й військово-політичного керівництва супротивника;
- ✓ руйнування образу ворога, створення позитивного образу й відношення до своєї країни та дій своїх військ;
- ✓ активізація прагнення до ухилення від участі в бойових діях, вплив страху й невпевності перед майбутнім;
- ✓ демонстрація переваг власної зброї, матеріально-технічного забезпечення і т.д.

Спонукання супротивника до здачі в полон (***пропаганда полону***) — одне із самих перспективних і ефективних напрямків психологічної війни [103].

Однак, як вважають фахівці, дуже важливо при цьому вибирати правильні форми й засоби впливу:

- ✓ не прикрашати й не ідеалізувати перебування в полоні;
- ✓ повідомляти конкретні факти, покликані розсіювати страх перед невідомістю полону і його труднощами;
- ✓ підводити військовослужбовців до думки про доцільність здачі в полон в ім’я кінцевої мети — повернутися додому живим.

Результативність цього напрямку психологічних операцій В. Крисько успішно проілюстрував на прикладі війни у В’єтнамі: за період бойових дій приблизно 250 тисяч в’єтнамців добровільно перейшли на сторону супротивника. Витрати американської армії на те, щоб убити одного бійця В’єтконга, склали в середньому 400 тисяч доларів (!), у той час як переконання здатися в полон обходилося уряду США всього-на-всього в 125 доларів на людину [129].

Зважаючи на усе вище сказане, не має сумніву в тому, що *«гра» на почуттях і емоціях військовослужбовців, що зазнають загрози полону або самого полону, буде залишатись одним із пріоритетних напрямків психологічного протиборства й у сучасних збройних конфліктах*.

Прикладом цього може слугувати інформаційна кампанія, що розгорнулася проти України в анексованому Криму й на тимчасово непідконтрольних територіях Донецької й Луганської областей, яка має ті ж характерні риси, що й війна.

Частина східної України по справді стала плацдармом для інформаційних баталій, які перейшли на новий якісний рівень. Він характеризується інформаційними операціями й різного роду інформаційно-психологічними акціями, серед яких:

- ✓ популяризація уявної «історії Новоросії»;
- ✓ героїзація сепаратизму;
- ✓ пропаганда полону.

За час окупації Донбасу при сприянні та допомозі російських громадських організацій були організовані:

- ✓ союз художників «ЛНР», який вже провів ряд виставок у містах окупованої Луганської області та в РФ за підтримки російських колег;
- ✓ союз письменників «ДНР», який випустив збірник віршів «Година мужності». У друкуванні книги допомагало видавництво «Ексмо-Яуза» (м. Москва, РФ);
- ✓ союз художників «ДНР», які провели більше десятка виставок живопису, графіки й скульптури;
- ✓ союз письменників «ЛНР», який випустив три збірки: «Я бився в Новоросії» (оповідання), «Година мужності» (вірші) і «Опік» (вірші). Готується до виходу збірник «Я бився в Новоросії!-2»;
- ✓ презентація в «ЛНР» першої власної поштової марки, віддрукованої Московською друкарнею Держзнаку;

- ✓ створення документальних фільмів про війну на Донбасі студією «Новоросія» [61].

Надають пряму підтримку сепаратистам Донбасу й окремі творчі структури Росії. Серед них:

- ✓ режисер О. Джураєв, творче об'єднання «Білий Лелека» і знімальна команда «Світанок» знімають кіно про війну в «Новоросії». Зйомки відбуваються в Калінінграді, робоча назва стрічки — «Правда»;
- ✓ відразу кілька російських студій випустили цикли документальних фільмів про війну на Донбасі — режисер А. Мамонтов («Дебальцевський казан», «Південний схід», «Гоніння»), об'єднання «Перший канал» («Донбас у вогні», «Демократія масової поразки»), інтернет-видання «Правда ДНР» (багатосерійний фільм «Донецьк. Лінія війни»), ІЦ «Південно-Східний фронт» («Втеча з казана», «Новоросія. Зброя перемоги») та ін;
- ✓ театральний режисер А. Крупін одержав грант від молодіжного форуму «Таврида» (250 тис. руб.) на створення п'єси про «Донецьку народну республіку». Спектакль збираються ставити в Єкатеринбурзі [61].

В «ЛНР» і «ДНР» практично одночасно виникли два центри соціологічних досліджень з однаковою назвою — «Особливий статус». Результати перших соцопитувань цих центрів формують єдину картину соціально-політичного клімату:

1. Жителі окупованих регіонів вважають Україну агресором, який прагне їх знищити.

2. Населення «ЛНР» і «ДНР» довіряє своїй владі й очікує від них діючих рішень.

3. Люди на Донбасі не задоволені рівнем свого добробуту.

4. Військовослужбовці Збройних Сил України масово здаються в полон, не бажаючи боротися за «фашистський» режим «Київської хунти».

Фактично, створені в Донецьку й Луганську центри соціологічного дослідження виконують функцію «інформаційного компаса»: залежно від вказівок із Кремля, квазі-соціологи Донбасу підлаштовують думку аудиторії

під інтереси місцевої влади. Таким чином, створюється ефект колективної думки, яким можна керувати через поширення потрібних результатів соціальних досліджень.

Ситуація, в якій зараз перебуває населення на Донбасі, не може «завмерти» на роки. Погіршення соціального й медичного забезпечення, деградація промисловості й погіршення всіх сфер життєдіяльності суспільства змушує керівників невизнаних утворень «ДНР» і «ЛНР» шукати все нові шляхи для підтримки страху й очікування небезпеки з боку української влади.

На тлі триваючого конфлікту керівництвом «ДНР» віддане розпорядження керівництву місцевих мас-медіа з вимогою підготовки й поширення телевізійних сюжетів із постановочними зйомками, які б демонстрували нібито проведені силами АТО/ООС обстріли з важких озброєнь житлових кварталів Донецька.

Поширюється інформація й про нібито постійне перенесення масштабного наступу Збройних Сил України на «ДНР», що готується. Цей класичний прийом «стратегічного» характеру впливає на емоції масової аудиторії. Його головне завдання — будь-яким засобом змусити людей боятися (деморалізовані й залякані люди завжди будуть робити або хоча б схвалювати дії, які зовсім цим людям не вигідні [111].

Структури інформаційного протиборства, які є у складі збройних сил Росії, спільно працюють з центрами інформаційної пропаганди окупованих територій. Наприклад, на початку російської анексії Криму в складі Чорноморського флоту Росії в Севастополі дислокувалася окрема військова частина — група психологічних операцій, яка мала широкі можливості випускати свої матеріали інформаційного впливу, поширювати інформацію в позавідомчих джерелах, організовувала та координувала відповідну «роботу» серед місцевих засобів масової комунікації, громадських організацій тощо.

Сьогодні підрозділи «інформаційних бійців» російської армії є у складі всіх угруповань військ, які розгорнуті вздовж кордонів України, в тому числі

й на східному напрямі у складі Центру територіальних військ Південного військового округу, у складі Чорноморського флоту (включаючи підрозділи, які дислоковані на тимчасово окупованій території Криму), а також у Придністров'ї.

Українська розвідка неодноразово оприлюднювала інформацію про діяльність Управління інформаційного протиборства (в низці джерел ця структура називається також Центром інформаційного протиборства, але від цього його сутність не змінюється) Центру територіальних військ Південного військового округу збройних сил Росії [198].

Зазначену структуру було створено з єдиною метою — підвищення ефективності проведення заходів інформаційної війни проти України в межах зони відповідальності зазначеного центру територіальних військ, включаючи тимчасово окуповані райони Донецької та Луганської областей.

Розуміючи, що самотужки проводити активні інформаційні заходи впливу на українське військо важко, російськими кураторами у складі штабів 1-го та 2-го армійських корпусів угруповань «ДНР/ЛНР» були сформовані відповідні підрозділи — групи інформаційного протиборства та оперативного маскування. А на більш нижчому рівні — безпосередньо в «полі» або з реалізації конкретних проектів впливу — тимчасові оперативні групи фахівців, у тому числі від зазначеного вище центру інформаційного протиборства.

У відкритих джерелах [198] вдалося знайти інформацію про певні результати діяльності таких «фахівців»:

- ✓ підготовка матеріалів інформаційно-психологічного впливу на визначені цільові аудиторії, їхнє розміщення на підконтрольних інформаційних ресурсах РФ і так званих «ДНР/ЛНР»;
- ✓ поширення відповідної інформації антиукраїнського спрямування в соціальних мережах, адресна робота серед українських громадян та представників сил АТО через мережу інтернет;

- ✓ підготовка матеріалів впливу в проросійській інтерпретації про події на сході України та їхня передача іншим інформаційним структурам для подальшого поширення в російських та іноземних ЗМІ;
- ✓ організація теле- та радіомовлення, підготовка та організація розсилання з використанням мобільного зв'язку sms-повідомлень відповідного змісту військовослужбовцям сил АТО і населенню поблизу лінії зіткнення сторін;
- ✓ інформаційні заходи серед особового складу 1-го та 2-го армійських корпусів військ агресора;
- ✓ сприяння розбудові інформаційної інфраструктури так званих «ДНР/ЛНР»;
- ✓ проведення заходів щодо «керованого надання інформації» представникам міжнародних організацій та ЗМІ безпосередньо в районі АТО;
- ✓ нарощування власних можливостей інформаційного впливу через залучення до співпраці окремих громадян із антиукраїнськими настроями, формування їхніх відповідних мереж, у тому числі на інтернет-ресурсах;
- ✓ сприяння ватажкам угруповань «ДНР/ЛНР» щодо створення та діяльності власних структур інформаційного впливу (починаючи від так званих «міністерств інформації», «незалежних» ЗМІ тощо), їх координація.

Наведемо кілька типових прикладів діяльності Центру інформаційного протиборства.

Зокрема, 29 липня 2016 року українська розвідка виявила спробу російських «інформаційних бійців» із залученням підконтрольних ЗМІ зробити постановочні відеорепортажі на окупованій частині Донбасу на позиціях «7-ї окремої мотострілецької бригади» (м. Дебальцеве) та «6-го окремого мотострілецького полку» (м. Стаханов) про нібито обстріли силами АТО знімальних груп російських та іноземних телеканалів [198].

Схожа ситуація з підготовкою «фейкових» репортажів була виявлена на позиціях «11 окремого мотострілецького полку» (м. Донецьк) [198].

До речі, російське командування постійно здійснює заходи щодо розширення технічних можливостей зазначеного підрозділу інформаційного протиборства. Зокрема, в березні 2016 року з метою обмеження доступу населення тимчасово окупованих територій до українських джерел в мережі інтернет у м. Донецьку було направлено програмно-апаратний комплекс для проведення розподілених кібератак типу «відмова в обслуговуванні» (DDoS)» [198].

Керівництво угруповань «ДНР/ЛНР», за сприяння російських кураторів, активно розвиває «власні» структури інформаційного впливу та інформаційної інфраструктури: органи «влади» на кшталт «міністерства інформації ДНР», підконтрольні ЗМІ, власних операторів мобільного зв'язку (наприклад, «Фенікс») та інших телекомунікаційних послуг, інтернет-провайдерів тощо. В усіх цих проектах неприкрито стирчать «вуха» фахівців Центру інформаційного протиборства та інших силових структур Росії, які активно діють на тимчасово окупованих територіях України.

Скажемо відверто, що збройним силам Росії порівнянно з нами працювати легше, бо, окрім можливостей оборонного відомства та інших силових структур, в Росії функціонує загальнодержавна система активного інформаційного впливу. Зокрема, недавно у відкритому нормативному документі РФ офіційно включила інформаційні агентства «RT» («Росія сьогодні») та «ТАСС», а також «Всеросійську державну телевізійну та радіомовну компанію» («ВДТРК») (телеканали «Росія 1», «Росія 24», «РТР Планета» тощо) та телецентр «Останкіно» у список федеральних державних унітарних підприємств, які мають «Істотне значення для забезпечення прав і законних інтересів громадян РФ, обороноздатності і безпеки держави» [198].

В узагальненому вигляді Росія реалізує заходи, які дуже схожі на те, що ми спостерігаємо у західних країнах щодо набуття спроможностей ведення збройного протиборства в інформаційному домені. В той же час ці підходи мають своє власне «національне забарвлення», з огляду на внутрішні та зовнішні умови, в яких перебуває Росія.

«Національні особливості» визначаються тим, що, окрім збройних сил РФ, на російські правоохоронні органи та спецслужби покладено також значний перелік завдань, які вони називають «Забезпеченням інформаційної безпеки в сфері державної та громадської безпеки» [198].

Іншою особливістю є наявність значних та потужних державних ресурсів для теле- і радіомовлення, присутності в інтернеті, в тому числі за кордоном, які Росія активно розвиває протягом багатьох років.

Також важливо зазначити, що існують механізми чіткої централізації дій в інформаційному просторі на загальнодержавному рівні та координації їхньої діяльності з боку російського президента та його оточення.

Боротьба проти деструктивної пропаганди супротивника здійснюється цілою низкою заходів, серед яких інформаційне віщання на непідконтрольні території, боротьба із трансляцією телевізійних програм з території так званих «ДНР», «ЛНР», поширення інформації серед місцевого населення у вигляді друкованої продукції різними мовами, забезпечення більш повного доступу для журналістів, з метою створення максимально правдивої картини поточної ситуації на непідконтрольних Україні територіях [111].

4.2. Методи підриву психіки бранців в умовах сучасного військового полону

Якою би мужністю і силою духу не володів бранець, всі переваги будуть на боці тих, хто його полонив. З точки зору психологічної опірності все, що стосується «роботи» представників незаконних збройних формувань з українськими військовополоненими, пов’язане з методами підриву їх психіки на всіх рівнях з метою повної деморалізації.

За даними Української Гельсінської спілки з прав людини, близько 80 % осіб, які були у полоні в період збройного конфлікту в Україні, піддавалися тортурам.

Для того щоб витримати тортури і ув’язнення, бранець повинен мати сильний характер і жити надією на звільнення. У ситуації військового полону найбільш важливими факторами, що допомагатимуть військовослужбовцю зберегти своє життя, є ясно поставлені цілі і сильне бажання вижити.

У Декларації проти тортур, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1975 році, зазначено: «Жодна держава не може дозволяти й терпіти тортури чи інше жорстоке, нелюдяне або принизливе для гідності людини поводження або покарання. Виняткові обставини, такі, як, наприклад, стан чи загроза війни, внутрішня політична нестабільність або будь-яка інша виняткова суспільна необхідність не може бути використана як виправдання тортур чи іншого жорстокого, нелюдського або принизливого для гідності поводження чи покарання» [119].

Головним міжнародним актом у сфері боротьби з тортурами стала Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, прийнята Резолюцією 39/46 Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1984 року. Ст. 1 Конвенції визначає поняття «катування» таким чином: «Тортури» означають будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають в офіціальній якості, чи з їх підбурювання, чи з їх відома або мовчазної згоди».

Право на захист від катувань, нелюдського та принизливого для гідності поводження закріплене в основоположних загальнолюдських міжнародних документах:

- ✓ Загальній Декларації Прав Людини ООН, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. (Стаття 5);

- ✓ Женевських Конвенціях, прийнятих Міжнародною дипломатичною конференцією у 1949 р.;
- ✓ Європейській Конвенції про захист прав людини й основних свобод, прийнятій Радою Європи у 1950 р. (Стаття 3);
- ✓ Міжнародному Пакті про громадянські й політичні права, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 р. (Статті 7 та 10);
- ✓ Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принизливих для гідності видів поводження і покарання (Конвенція проти тортур), 1984 р.;
- ✓ Європейській Конвенції з попередження тортур і нелюдяного чи принизливого для гідності поводження або покарання, прийнятій Радою Європи у 1987 р.

У Статті 28 Конституції України стверджується: «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або принизливому для гідності поводженню чи покаранню».

Однак визначення цих термінів в українському законодавстві немає. З іншого боку, Україна є учасником Міжнародного пакту про громадянські й політичні права і першого факультативного протоколу до нього, Конвенції ООН проти катувань. Згідно зі ст. 9 Конституції, чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства. Ця норма міститься і в Законі «Про міжнародні договори України», стаття 17 якого вказує на пріоритет міжнародного договору стосовно норми національного закону, якщо між ними виникає колізія.

У національному законодавстві України немає спеціальних положень, що стосуються встановлення статусу і, відповідно — реабілітації жертв тортур. Перелік категорій громадян України, які мають право на отримання безкоштовних медичних послуг, соціальної допомоги, не включає жертв тортур і їхніх родичів [58]. Саме тому ми вважаємо за необхідне якомога швидше привести національне законодавство відповідно до вимог міжнародних стандартів.

Тортури офіційно заборонені конституціями та іншими законами майже у всіх країнах світу. У 127 з них за катування на допитах існує кримінальне покарання. Однак це не зупиняє протиборчу сторону збройного протистояння на сході нашої країни застосовувати тортури та катувати наших військовослужбовців.

Є багато різних причин застосування незаконними збройними формуваннями «ДНР/ЛНР» тортур щодо українських військовополонених. Серед основних цілей застосування тортур відносно українських бранців виділяються:

- ✓ *отримання інформації*: після потрапляння у полон майже 100 % українських військовослужбовців піддавалися тортурам з метою отримання інформації. Якщо отримана інформація неправильна чи не задовольняла катів або їх начальство, тортури продовжувалися.
- ✓ *отримання зізнань*: військовополоненого змушували під тортурами підписати письмову заяву та зізнання у скоєнні будь-якого злочину (діяння). Часто бранці підписували подібні декларації, звинувачуючи себе у неіснуючих злодіяннях проти жителів Донецької та Луганської областей, щоб уникнути катувань.
- ✓ *отримання зізнань, щоб звинуватити і покарати інших:* іноді військовополонених змушували підписати заяву, обмовляючи своїх побратимів, Збройні сили України або керівництво країни.

Будь-яка форма тортур і насильства в умовах сучасного військового полону може мати фізичні, психічні та/або соціальні наслідки. І хоча поділ на фізичні або психічні методи тортур ми вважаємо недоцільним і навіть штучним, проте, для спрощення і розуміння, звернемося до диференціації форм насильства і тортур на 3 групи:

- ✓ фізичні;
- ✓ психологічні та / або «білі тортури»;
- ✓ сексуальні.

Фізичні методи являють собою форми насильства, які спричиняють біль, дискомфорт і порушення функції різних частин тіла. Часто вбивство військовополоненого не є прямою метою тортур. Тому представники незаконних збройних формувань, а часто і хто-небудь з їх медичних поплічників, стежать, щоб бранець не вмирав під час тортур і щоб сліди тортур не виявлялися при ретельному огляді іншими людьми. Однак, незважаючи на всі запобіжні заходи, фізичні тортури завжди залишають наслідки, яких можливо ідентифікувати і документувати. Хочемо відверто сказати, що на сьогодні розроблені та активно застосовуються діагностичні методики і технології, які можуть виявити сліди фізичного впливу навіть через декілька років після перенесених колишніми полоненими травм і тортур.

Серед найпоширеніших типів фізичних тортур виділяють ті, які:

- ✓ викликають найсильніші болісні відчуття;
- ✓ викликають сильний жах і / або негайну смерть;
- ✓ ведуть до повного або екстремального виснаження;
- ✓ завдають каліцтва або інвалідність на все життя.

Серед *фізичних тортур, які викликають найсильніші болісні відчуття,* найчастіше представниками незаконних збройних формувань використовуються:

1. Побиття. Побиття є найбільш поширеним способом використання тортур, які стають більш серйозними, коли супроводжуються використанням мотузок, ланцюгів, ременів і інших «інструментів» або ніг, взутих у громіздке або важке взуття.

2. Тортури «Фаланга» являють собою жорстокі повторні побиття в області ступень (рідше, кистей рук або стегон), зазвичай, із застосуванням кийки, обрізка труби або аналогічного знаряддя. Такі побої мають негайні і довгострокові наслідки, але можуть спричинити і стійку інвалідність. А сильний біль під час ходьби постійно нагадуватиме бранцю про військовий полон і катування навіть після тривалого періоду часу після його звільнення.

3. Тортури пальців, у тому числі розміщення олівців або подібних предметів з подальшим стисканням або дробленням.

4. Підвішування. Військовополонених підвішують за ноги, за руки, за волосся і т. ін. Зазвичай, у цей час використовуються й інші види тортур такі як жорстоке побиття, фаланга, вплив диму, хімічних речовин, холодного чи гарячого, або ураження електричним струмом і т. ін.

5. Вплив холодом. Військові бранці піддаються впливу низьких температур на вулиці або в камері; можуть бути змушені спати на холодній підлозі або змушені стояти голими на холоді.

6. Вплив високими температурами. Військовополонені можуть бути змушені залишатися тривалий час на сонці або біля вогню; використання гарячих рідин або предметів; гасіння сигарет на тілі жертви і т. ін.

7. Тортури, що викликають сильне роздратування. Застосування деяких подразників: меленого перцю, солі і т. ін. на тонких і ніжних ділянках або частинах тіла військовополоненого, наприклад на слизових, ранах та/або порізах.

8. Вимушене стояння або ходьба босоніж на гострих, ріжучих і колючих предметах або поверхнях.

9. Стоматологічні тортури. Здорові зуби можуть бути поламані, вибиті або видалені різними невідповідними інструментами; бранців можуть заставляти жувати або кусати каміння, дерево або метал.

10. Катування з використанням волосся. Військовополоненого можуть тягати за волосся; можуть голити голову в принизливих формах; іноді волосся можуть спалюватися або розриватися.

11. Нанесення ран або порізів гострим ножем або іншими аналогічними предметами. На свіжі рани можуть бути застосовані лимонний сік, сіль, мелений червоний перець і т. ін.

12. Вимушені позиції. Бранець може бути примушений стояти або сидіти в певній позиції, від декількох годин до декількох днів; при цьому

військовополонений міг бути зв’язаний або піддаватися побиттю або іншим тортурам.

Серед *фізичних тортур, які викликають сильний жах і/або негайну смерть,* найчастіше представниками незаконних збройних формувань використовуються:

1. Катування електричним струмом. Цей вид тортур, як правило, передбачає використання чутливих частин тіла військовополоненого, таких як статеві органи, соски, вуха і т. ін. Іноді використовується в природних порожнинах або отворах частин тіла, і, таким чином, дуже важко було у подальшому виявляти сліди катування військовополоненого. Іноді бранця роздягали і прив’язували до металевого прута, таким чином, щоб отримати удар по всьому організму; або обприскували водою, щоб посилити вплив електричного струму.

2. Удушення. Військовополоненого могли душити по-різному і так сильно, що він відчував себе близько до смерті. Удушення може бути зроблено через закривання рота і носа, часто прив’язавши руки бранця і фіксуючи таким чином, щоб полонений не був в змозі рухатися. Іноді голову військовополоненого занурювали в воду або в різні рідини (такий метод тортур називається «мокра субмарина»). При «сухій субмарині» голову бранця поміщали в поліетиленовий пакет або щось подібне.

3. Симулювання виконання смертного вироку (екзекуції, у тому числі і розстрілу). Цей метод тортур зустрічався дуже часто і здійснювався сепаратистами різними способами. Зазвичай військовополоненому закривали очі або ставили біля стіни. Йому повідомляли, що його розстріляють і, зазвичай, стріляли вгору. Або залякували, що задавлять якимось транспортним засобом. Насправді, бранці чуяли запуск двигуна і шум автомобіля, який раптово зупинявся буквально поруч.

Серед *фізичних тортур, які ведуть до повного або екстремального виснаження військовополоненого,* найчастіше представниками незаконних збройних формувань використовуються:

1. Фізичне виснаження. Військовополонені змушені здійснювати тривалі і виснажливі фізичні вправи; або їх змушують довго стояти на одній нозі або на обох ногах, в колі або в квадраті, намальованим на підлозі; стояти з піднятими руками вгору і під кутом у 90 градусів, тримаючи в руках важкі предмети.

2. Примусова праця. Військовополонені змушені тривалий час працювати без надання їжі або води, а також в поганих або екстремальних погодних умовах.

Серед *фізичних тортур, які завдають каліцтва або інвалідність на все життя,* найчастіше представниками незаконних збройних формувань використовуються:

1. Метод «телефон». Поодинокі або одночасні удари долонями по вухах. Це може призвести до розриву барабанної перетинки або може пошкодити середнє і/або внутрішнє вухо військовополоненого, що може призвести до зниження слуху і розвитку приглухуватості або повної глухоти.

2. Каліцтва. Ампутація пальців, вух, носа і т. ін.

3. Спотворення. Використання кислот або інших агресивних речовин, обприскуючи на обличчя або на інші частини тіла військовополоненого.

Психологічні методи та/або «білі тортури», що найчастіше використовуються представниками незаконних збройних формувань, можна розділити на такі категорії і техніки:

- ✓ позбавлення;
- ✓ примус;
- ✓ загрози і приниження;
- ✓ ізоляція і обмеження зв’язку з навколишнім світом;
- ✓ медичні.

Методи позбавлення являють собою дії, які можуть призвести до дезорієнтації, розгубленості, до почуття самотності, страху, психологічного і фізичного дискомфорту, і т. ін. Військовополонені позбавлені багатьох речей, яких вони потребують (наприклад, світла або звука). Також вони

можуть тривалий час перебувати з зав'язаними очима, в закритому приміщенні, за відсутності їжі або з обмеженим доступом до продуктів харчування, до води, до змінного одягу, до медичного обслуговування; позбавлені умов для особистої гігієни, інших основних потреб і т. ін.

Бранці можуть бути позбавлені інформації та можливості мати уявлення про свій юридичний статус або про своє місце знаходження (часті переїзди з одного місця в інше, часте порушення сну, відсутність радіо, листів, газет і т. ін.). Позбавлення можуть стосуватися і соціальної сфери (наприклад, — військовополоненим не дозволяють здійснювати релігійні обряди тощо).

Методи примусу. Військовополонені змушені вчиняти дії або бути свідками подій, націлених на психічний тиск. Наприклад, підписання помилкових визнань або метод «неможливого вибору», під час якого бранець змушений вибирати з двох варіантів, які обидва мають майже однакові негативні наслідки.

Загрози і приниження, можуть бути спрямовані як на військовополоненого, так і на родину або на інших, близьких до бранця людей.

Ізоляція та обмеження зв'язку з навколишнім світом. Такі методи надають психічний вплив на бранця через надання різної неправдивої, суперечливою, заплутаною або недостовірної інформації, а також використання так званої «зворотної психології» (зворотною психологією називається результат, отриманий при здійсненні дій одного напрямку, який змушує людину зробити все навпаки і т. д.).

Медичні технології. Використання психотропних або інших препаратів (седативних, снодійних, психостимуляторів, галюциногенів або наркотиків, а також гіпноз або інші методи, техніки або засоби).

«Білі», або «чисті», тортури включають методи, які не залишають видимих слідів травм, але мають більш серйозні наслідки, що призводять до психічного руйнування особистості військовополоненого. Ці методи не

виключають можливості використання фізичних тортур або тілесних покарань.

Різні методи «білих» тортур можуть створювати серйозні психосоматичні розлади або викликати смерть військовополоненого, створивши психоневрологічний дисбаланс, навіть якщо первинна мета була тільки отримання зізнань.

Найбільш поширеними методами «білих», або «чистих», тортур, що використовуються представниками незаконних збройних формувань на сході нашої країни по відношенню до українських військовополонених, є:

- ✓ одиночне ув'язнення (сенсорні і соціальні позбавлення), які можуть викликати галюцинації, когнітивні, нейровегетативні та інші розлади;
- ✓ «стирання пам'яті»;
- ✓ позбавлення сну, світла або доступу повітря;
- ✓ моделювання або симуляція екзекуції або розстрілу;
- ✓ різні порушення або жорстоке поводження зі статевими органами бранця;
- ✓ примушування до принизливих дій або до повного оголення тіла;
- ✓ введення інсуліну, який спричинює гіпоглікемічний шок;
- ✓ використання електричного струму для спричинення м'язових судом або шоку;
- ✓ зневоднення або голодування при демонструванні води або їжі;
- ✓ використання оглушливого шуму, наприклад, військовополоненого тримають поміщеним головою в металеву шафу (сейф), по якому б'ють молотками або іншими тяжкими залізними предметами.

Сексуальні тортури можуть бути включені в групу фізичних тортур, але повинні бути розглянуті окремо — через особливості та серйозні наслідки для полонених. Ці методи можуть бути розділені на три категорії:

- ✓ з використанням різних предметів;
- ✓ без використання «інструментів»;
- ✓ з використанням тварин.

Важливо відзначити, що всі перераховані вище методи фізичного, психічного чи сексуального характеру, могли використовуватися представниками незаконних збройних формувань по відношенню до українських військовополонених одночасно, що часто і реєструвалося нами при роботі зі звільненими бранцями.

4.3. Порівняльна характеристика використовуваних терористами, піратами та представниками незаконних збройних формувань «ДНР/ЛНР» методів психологічного впливу на заручників та полонених

З 2014 по 2017 рік у правовому полі України поняття «збройний конфлікт», ураховуючи особливості гібридного конфлікту, визначався поняттям «Антитерористична операція) (АТО), а з 20 лютого 2018 року відбулася зміна формату, і на сьогодні конфлікт визначається як «Операція об’єднаних сил» (ООС). Законодавство України вказує, що під час терористичної діяльності можливе захоплення заручників незаконними формуваннями.

Саме ж поняття терміну «заручник» дається в Законі України «Про боротьбу з тероризмом» [82], проте не встановлюються жодні гарантії їхнього захисту.

Якщо порівняти терміни «заручник» та «полонений» в аспекті конфлікту на сході України, то слід зазначити, що в правовому полі стосовно постраждалих осіб використовується поняття «заручник», хоча в неофіційних джерелах ширше використовується поняття «полонений». В українському контексті це не просто терміни, що розрізняються семантично, а поняття, що безпосередньо впливають на статус особи та на її захищеність з боку держави. В українському правовому полі «заручник» соціально захищений менше, окрім того законодавство України поки що не передбачає допомогу родинам «заручників».

Більшість наших політиків та науковців вважають діяльність «ДНР/ЛНР» різновидом тероризму. Проте ми дотримуємось іншої точки зору, згідно з якою діяльність незаконних збройних формувань «ДНР/ЛНР», піратство на морі та тероризм є окремими феноменами.

Терор, перш за все, — це політика залякування, придушення політичних противників насильницькими методами. Терористи здебільшого прагнуть викликати ситуацію хаосу в політичних, економічних структурах суспільства, спровокувати стан страху в масовій свідомості. Дії терористів спрямовані на те, щоб створити паніку в суспільстві, дезорієнтувати і дезорганізувати роботу державних органів [183].

Діяльність піратських угруповань спрямована, перш за все, на отримання вигоди та матеріального збагачення. Вона, як правило, не несе в собі певного політичного контексту. Пірати діють здебільшого у своїх власних інтересах та не спираються на певні державні інтереси [193].

В основі діяльності незаконних збройних формувань «ДНР/ЛНР» — гібридна війна, що ведеться Російською Федерацією проти незалежності та територіальної цілісності України. І це не локальний конфлікт — це справжня спроба переформатувати світовий порядок.

7 % національної території окуповані (Кримський півострів і частина Донбасу). Число жертв перевищує 13 000. 1,5 мільйона людей були змушені покинути свої домівки. Більше 3 мільйонів українців досі проживають на окупованих територіях. 25 % нашого промислового потенціалу втрачено (включаючи 80 % родовищ природного газу та 10 % портової інфраструктури).

Ми втратили 15 % національного ВВП. Щорічна інфляція в перший рік воєнної агресії Росії склала 25 %, а у 2015 року цей показник зріс до пікових 43,3 %. Прямі іноземні інвестиції впали до рівня історичного мінімуму. Дефіцит бюджету зріс до 14 %. Уже через рік військової агресії Росії (на початку 2015 року) наші золотовалютні резерви зменшилися майже втричі — до 5,6 млрд доларів.

Дії агресора привели до експропріації всієї державної і приватної власності України на окупованих територіях. Фактичною експропріацією також слід вважати свідоме знищення або вивезення в Росію майна підприємств Донбасу (таких, як донецький «Топаз» або луганський «Луганськтепловоз»).

Через будівництво «кримського мосту» Росія встановила фактичну монополію на транзит через Керченську протоку і обмежила доступ у порти Азовського моря. Економічна активність України в акваторії цього моря — від рибальства до геологічної розвідки — стримується незаконним впливом з боку збройного окупанта.

Однак економічні тактики є лише частиною загальної стратегії політичної дестабілізації, в якій також потрібно виділити кілька окремих напрямків. Перш за все, це створення через російські засоби масової інформації загальної атмосфери недовіри та ентропії. В останні роки з ефіру російських засобів масової інформації можна дізнатися про те, що: Україна — це неспроможна держава; українська політична нація є радикальною і нетерпимою; Україна не є суверенною і незалежною державою тощо.

На всіх рівнях комунікацій агресора лунають заклики змінити територіальний устрій і переписати Конституцію України. Росія витрачає значні кошти на кампанію по дискредитації України в міжнародних медіа задля відлякування іноземних інвесторів від нашої держави.

Другий важливий напрямок — це маніпулювання політичним процесом. За допомогою фейкових матеріалів у медіа Росія створює недовіру до виборчої системи України.

У Москві також створено і постійно висвітлюється російською пропагандистською машиною український «уряд у вигнанні». Також активно використовуються інститути «м’якої сили» — освітні, культурні, релігійні інститути для створення штучних конфліктів в українському суспільстві.

Серед якісно нових гібридних загроз, з якими зіткнулась Україна в останні роки, одну з найбільших небезпек несли кіберзагрози. 2017 року ми

зазнали найбільшої хакерської атаки на об’єкти промисловості та державні інститути (вірус Petya. A). Через російські «фабрики тролів» постійно ведеться дискредитація як окремих фігур національної політики, так і політичного процесу в цілому.

Важливим також є глобальний вимір російської агресії. Анексія Криму стала заявкою Росії на зміну статус-кво у світовому ліберальному порядку. Під сумнів була поставлена робота міжнародної правової системи, яка не змогла адекватно і швидко відреагувати на дії Росії в Україні. Це, у свою чергу, дало новий поштовх і «зелене світло» всім антисистемним силам по всьому світу.

Сьогодні Росія продовжує використовувати слабкі сторони в глобальному просторі і свідомо паралізує його сильні частини. Будь-яку лінію напруги в глобальній політиці Москва перетворює в тріщину, яку згодом свідомо доводить до розлому, а потім до лінії фронту. Крім щоденних звітів про український фронт, ми спостерігаємо цю тенденцію в Сирії і в інших країнах.

Через такі дії Росії цинізм і політична корупція стали основною темою глобальної політики. Москва системно займається дезінтеграцією європейської спільноти, фінансує політичні еліти від радикальних рухів до колишніх керівників європейських держав.

Очевидно, усе це гальмує глобальний розвиток і повертає світ до архаїчного світовому порядку. *І це не тероризм, це війна і війна реальна, яка вбиває і руйнує, знищує єдність і мир. Саме ця війна робить майбутнє непередбачуваним.*

Спробуємо провести аналогії між діяльністю терористичних угруповань, піратською діяльністю та діяльністю представників незаконних збройних формувань (див. табл. 4.1), доопрацювавши розпочату роботу в цьому напрямку А.Ю. Побідаша [193].

Таблиця 4.1

Порівняння використання терористами, піратами та представниками незаконних збройних формувань «ДНР/ЛНР» методів впливу на психіку заручників/полонених

Методи впливу на психіку	**Терористи**	**Пірати**	**Незаконні збройні формування «ДНР/ЛНР»**
Елементи залякування через демонстрацію своєї сили та великої кількості зброї			
Постійна погроза вибухом	Дуже часто застосовується при захопленні заручників у літаках, будівлях, на суднах тощо. Закладання вибухівки в споруди та будівлі, демонстрація вибухових пристроїв заручникам. Постійна демонстрація дистанційних пристроїв виклику вибуху. Підривання гранат, встановлення мін та «розтяжок». Повідомлення владі та заручникам про замінування. Кидання фальшивих гранат	Не застосовується	Застосовується рідко, під час утримання полонених у ямах, в основному професійними найманцями. Здебільшого це повідомлення полоненим про намір їх ліквідувати за допомогою гранат або фугасів. Часто застосовують скидання в ями «муляжів» або розряджених фугасів

Продовж. табл. 4.1

Постійні погрози зброєю	Часто застосовується при захопленні заручників терористами. Проявляється в постійному триманні зброї на видному місці, знятому запобіжнику, пересмикуванні затвору, взятті під приціл заручників. Встановлення кулеметів у певних місцях. Іноді застосовується холодна зброя для залякування	Постійно застосовується при захопленні суден. Проявляється в постійному триманні зброї напоготові, знятому запобіжнику, пересмикуванні затвору, взятті під приціл заручників. Встановлення кулеметів на містку, кормі та інших місцях судна	Постійно застосовується, особливо представниками бандформувань. Проявляється в постійному утриманні полонених «на мушці», крім того, постійна демонстрація зарядженості зброї та готовності її застосовувати. Також залякування холодною зброєю, особливо характерне для найманців та бійців спеціальних підрозділів. Дуже часто застосовують погрози відрізати голову, кастрації та ін.
Застосування зброї	Терористи часто застосовують постріли в стелю, стіни. Імітують розстріли біля стіни, стріляють холостими	Пірати періодично застосовують постріли в стелю, стіни з метою залякування екіпажу; постріли під час розмови членів екіпажу з рідними або судновласником.	Застосовується постійно стрільба в повітря, під ноги полоненим, у стіну з метою залякування бранця та примушення його до виконання всіх вимог та

Продовж. табл. 4.1

	набоями, роблять постріли з гранатомету	Імітують страту членів екіпажу біля краю борту судна для прискорення переговорів про викуп.	розпоряджень. Застосування холодної зброї характерне для допитів полонених, найбільш часто відбувалися демонстрації намірів відрізання голови або кінцівок та інших частин тіла як самому полоненому, так і його товаришам з метою отримання свідчень
Застосування зброї на ураження	У деяких випадках терористи вбивають заручників. Вони здійснюють це перед іншими заручниками, перед телекамерами з метою залякування та підштовхування до виконання своїх вимог.	Пірати дуже рідко вбивають своїх заручників. Такі випадки сталися всього кілька разів. Зокрема під час втечі або реальної загрози штурму з борту військового корабля. Також був випадок, коли пірати мстилися за своїх вбитих «колег». Проте піратам просто не вигідно	Застосовувалося часто під час захоплення полонених, також у випадках унеможливлення транспортування полонених (поранення, контузії, відсутність транспорту, оточення тощо), також для професійних найманців характерне жорстоке вбивство полонених з метою

Продовж. табл. 4.1

	Також вони можуть стріляти в заручників при спробі втечі або невиконанні заручниками їхніх вимог	страчувати своїх заручників. Адже, за неписаним «піратським кодексом», життя одного заручника коштує 100 тис. доларів викупу, тобто кожен вбитий заручник зменшує суму викупу на 100 тис. доларів. Також при захопленні судна пірати стріляють у всі боки з метою залякування екіпажу та зламу опору при атаці.	залякування військ та породження різного роду чуток та пліток. Крім того, під час втечі полоненого зброю застосовують на ураження, у разі припинення втечі зброю застосовують для самосудів. У випадках повторного потрапляння в полон військовополоненого розстрілюють
Розміщення серед заручників осіб, обвішаних вибухівкою («шахідів»)	Застосовується при захопленні великих приміщень з метою кращого контролю заручників та їхнього додаткового залякування	Не застосовується	Представники бандформувань для розваги обвішували полоненого вибухівкою, зв’язували йому руки, заклеювали рот скотчем, вдягали на обличчя маску («балаклаву»), прив’язували до спини прапор

Продовж. табл. 4.1

			так званих ДНР або ЛНР та змушували йти в бік українського блокпосту. Здебільшого такі полонені гинули через те, що представники Збройних Сил України сприймали їх як бойовиків-смертників
Катування заручників	Іноді терористи катують заручників з метою продемонструвати іншим серйозність своїх намірів та з метою залякування. Також, з їхньої точки зору, залякування підштовхує владу до більш активних дій. Іноді трапляється доведення заручників до смерті або каліцтва	У деяких випадках пірати катують моряків з метою пожвавлення виплати викупу за судно. Також це демонструє судновласнику та владі загрозу життю моряків. Пірати використовують протягування моряків під кілем, таскання на мотузці за човном тощо. Проте здебільшого без летальних наслідків та серйозної шкоди для здоров’я	Застосовувалося під час допитів військовополонених з метою отримання свідчень або для примушення до колаборації, іноді — з метою покарання недисциплінованих полонених. Також є професії, представники яких не виживають у полоні (снайпери, розвідники, льотчики, коректирувальники вогню артилерії тощо), для них полон — це смерть

Продовж. табл. 4.1

Психологічні методи посилення занепокоєння з метою доведення окремих осіб до істеричного стану			
Сортування заручників	Часті випадки, коли терористи «сортують» заручників за різноманітними ознаками (національною, віковою, статевою тощо). Пари та сім'ї, які потрапили у заручники разом, розєднуються, унаслідок чого люди не бачать своїх близьких	Майже завжди пірати «сортують» членів екіпажу за національною ознакою, іноді за статусом на судні і т. ін. До деяких членів екіпажу пірати ставляться дещо м'якше (особливо до мусульман), до інших — гірше. Це дозволяє ослабити опір екіпажу та допомагає легше контролювати заручників	Скринінг полонених відбувається постійно, під час захоплення військовослужбовця легше вбити, ніж транспортувати, кормити, охороняти, утримувати, тому відбирають тих, хто є «найціннішим». Бандформування обирають тих, хто має реальні перспективи заплатити викуп. Найманці відбирають тих, хто має якусь медіаактивність та особисто вихвалявся погрозами до них, як, наприклад, славнозвісний «Доберман», який прилюдно пообіцяв «…відловлювати чеченців та брити їм голови»

Продовж. табл. 4.1

Депривація сну та дезорієнтація в часі	Використовується деякими терористами з метою послаблення опору заручників, дезорієнтації та фізичного і морального виснаження. Також це сприяє зниженню уваги заручників та їхній дезорієнтації у просторі та часі	Пірати іноді цілеспрямовано використовують депривацію сну. Це робиться з метою підштовхування членів екіпажу до перемовин із судновласником та рідними. Дезорієнтацію в часі пірати не використовують, а якщо й відбирають годинники, то з метою наживи. Якщо ж судновласник дає свою попередню згоду на виплату викупу, пірати перестають перешкоджати сну моряків	Застосовується постійно. Найчастіше під час допитів полонених позбавляють сну та їжі. Фізично виснажену людину легше «зламати» морально
Використання дітей для досягнення своєї мети	Терористи можуть відпускати дітей одразу або вже після перемовин. Іноді вони, навпаки, шантажують дітьми заради досягнення своєї мети. Вплив на дітей також пригнічує інших заручників	На борту суден, захоплених піратами, зазвичай немає дітей	Здебільшого дітей використовували професійні найманці як прикриття, для унеможливлення ураження їх засобами артилерії

Продовж. табл. 4.1

Обіцянки відпустити частину заручників або відпускання частини заручників	Терористи іноді відпускають частину заручників (жінок, дітей, людей похилого віку). Іноді вони використовують такий хід: обіцяють відпустити певну частину заручників, навіть говорять кого, а потім не відпускають. Це дуже сильно діє на заручників, яким щойно дали надію й одразу ж відібрали її.	Пірати обіцяють відпустити всіх заручників лише після сплати викупу. Наприклад, капітан судна «Фаїна» помер у полоні через відмову піратів відпустити його для лікування.	Завжди використовувалося для схиляння полонених до колаборації. Полоненим пропонувалося заробляти «бали», слідкуючи за своїми товаришами, за згоду працювати на іноземну розвідку після звільнення, за згоду катувати своїх товаришів тощо
Розповсюдження специфічних запахів у приміщенні (гару, газу і т.д.)	Деякі терористи розповсюджують запахи гару, газу і т.д. з метою залякування заручників та провокації владних структур. Це призводить до занепокоєння та паніки серед заручників	Не застосовується	Не застосовувалося

Продовж. табл. 4.1

Мовчазно-агресивна та відверто ворожа поведінка злочинців	Терористи з метою залякування та пригнічення полонених ведуть себе відверто агресивно, ворожо, зневажливо. Така поведінка викликає в людей страх та занепокоєння. Вона підштовхує до підкори та потурання	Пірати ведуть себе агресивно та ворожо по відношенню до членів екіпажу. Причиною цього можуть слугувати не лише злочинні мотиви. Це також може бути расова неприязнь та суспільна несправедливість. Також така поведінка застосовується з метою залякування екіпажу	Завжди, особливо на перших стадіях захоплення в полон, бойовики славляться дуже ворожо, особливо до представників конкретних підрозділів (добровольці, десантники, артилеристи), також під час допитів полонені відчувають вкрай вороже ставлення, з метою залякування та психологічного тиску з боку бойовиків
Демонстрація своєї переваги над заручниками	Терористи здебільшого демонструють свою перевагу над заручниками. Вони різко висловлюються в їхній бік, б’ють, знущаються тощо. Це робиться з метою	Пірати демонструють свою перевагу над екіпажем побиттям деяких членів екіпажу (з провини і просто так), зневажливого ставлення, образ та знущань. Усе це призводить до ненависті з	Здебільшого до такої демонстрації вдавалися представники бандформувань та найманці, які влаштовували показові розправи, знущання над великою кількістю полонених

Продовж. табл. 4.1

	підкреслення своїх намірів та підкорення заручників власній волі	боку екіпажу та бажання скоріше покинути полон	одночасно (присідання, підстрибування протягом кількох годин, стояння в упорі лежачі на одній руці, тощо), прилюдне ґвалтування когось із полонених, показові кастрації та ін. Крім того в підрозділах найманців практикувалося дарування полоненого як раба
Відсутність їжі та питної води в заручників	Терористи можуть часто застосовувати позбавлення нормального харчування та питної води. Вони це роблять з метою послаблення заручників та зниження їхнього спротиву. Також це дає зрозуміти владним структурам, що час	Пірати навпаки, самі годують полонених моряків, навіть після того як закінчаться запаси іжі на судні. Хоч піратська їжа є не дуже смачною та бідною, проте саме вона не дає морякам вмерти з голоду. Їжа здебільшого є дуже одноманітною. Усе це робиться піратами для того, щоб моряки	Завжди для всіх полонених застосовувалося катування голодом та спрагою з метою психологічного надлому та припинення спротиву. Полонених годували не більше одного разу на добу, а під час транспортування не давали не їжі не води

Продовж. табл. 4.1

	на роздуми обмежений. Це може проявлятися навіть у відбиранні наявних у заручників запасів їжі та води	скаржилися близьким на жахливі умови утримання. Питну воду пірати також привозили та давали морякам	
Обмеження можливості справляти свої природні потреби, дотримуватись правил особистої гігієни, задовольняти деякі звички	Обмеження можливостей справляти природні потреби використовується терористами задля приниження заручників та кращого контролю над ними (адже під час походу до туалету можлива втеча). Це ставить заручників у безвихідне положення та робить дуже залежними від загарбників; також цей факт створює дискомфорт у	Пірати також обмежують можливість нормально справляти природні потреби та дотримуватись правил особистої гігієни. Це викликано, перш за все, особливостями життя на судні та умовами утримання на ньому. Цілеспрямованими діями піратів це важко назвати. Пірати навіть привозили та пригощали цигарками екіпаж	Застосовувалося як один із способів психологічного тиску на полонених. У підрозділах бандформувань як створення умов за яких людина обов’язково порушить правила утримання (полоненим заборонялося випорожнення в камері, а до туалету їх не виводили, ті хто не витримував, ставали жертвами насилля). У підрозділах професійних найманців де полонених тримали в ямах,

Продовж. табл. 4.1

	заручників при спілкуванні одне з одним. Терористи також забороняють заручникам, як правило, курити та задовольняти інші звички		взагалі було відсутнє поняття туалет (полонені і їли, і спали, і випорожнялися в ямах)
Перебування тривалий час на одному місці	Терористи обмежують пересування заручників з метою їх легшого контролю. Це призводить до дискомфортних відчуттів у заручників (набряки, судоми тощо). Усе це призводить до зниження рівня супротиву терористам та погіршення самопочуття і настрою в заручників	Пірати, знаходячись на судні, здебільшого обмежують свободу пересування моряків. Це робиться з метою запобігання втечі та кращого контролю за екіпажем. Самі умови життя на судні пов’язані з обмеженим та замкненим простором. Моряки дещо легше, ніж звичайні люди, переносять обмеження простору. Проте і вони страждають від набряків та інших проявів гіподинамії. Це призводить до зниження настрою та зменшення супротиву піратам	Застосовувалося в основному військовими підрозділами. Полонених тримали в полі в положенні сидячі «навколішках», що викликало сильні болі в суглобах та затікання м’язів ніг. Кожна спроба встати та розім’ятися сприймалась як провокація та призводила то масового покарання (полонених змушували присідати по 300—400 разів), тих хто не витримував прилюдно катували, або передавали найманцям з метою знищення

Продовж. табл. 4.1

Повна інформаційна ізоляція та дезінформація заручників			
Відбирання мобільних телефонів, заборона дивитися телевізор, слухати радіо	Терористи відбирають мобільні телефони в заручників з метою обмеження їхнього спілкування, відсутності змоги інформувати владу про ситуацію, дії терористів та їхні сили й засоби. Також заручникам не дають дивитися телевізор та слухати радіо, з тим щоб заручники не мали змоги отримувати достовірну інформацію про те, що дійсно робиться задля їхнього визволення. Це веде до посилення відчуття тривоги, розпачу, зневіри та безвихіддя	Пірати відбирають мобільні телефони в моряків за принципом: «подобається — собі, не подобається — у воду». Це також робиться для того, щоб моряки не змогли розповісти про стан на судні та втрутитися в хід переговорів. Тобто переговори мали проходити так, як це потрібно піратам. Також морякам не дають дивитися телевізор та слухати радіо, з метою запобігання бунту серед моряків та уникнення несподіванок. Це призводить до підвищення тривожності моряків, апатії, байдужості та відчуття забутості рештою світу	У полонених відбирають усі засоби зв’язку з метою унеможливлення контактів зі своїми, кріс того відібраний телефон часто використовується для залякування родин полонених та вимагання викупу. Дивитися телевізор та слухати радіо полонені не мали можливості, крім тих, кого утримували в будівлях пенітенціарної системи, де подібні заходи передбачені розпорядком типового тижня

Продовж. табл. 4.1

Голосові повідомлення з фальшивою інформацією або залякуваннями. Трансляція національних мотивів	Терористи повідомляють заручникам недостовірну інформацію з метою підкори їхньої волі, залякування. Це викликає в заручників занепокоєння, занепад духу, втрату віри в порятунок. Трансляція національних мотивів викликає почуття домінування терористів, підкреслює їхні націоналістичні наміри. Це ніби «деморалізує» заручників та дає їм зрозуміти, що вони ненависні терористам за національною ознакою	Пірати здебільшого не транслюють національні мотиви на судні. Дезінформацію проводять зазвичай ватажки піратських банд. Це робиться з метою проведення переговорів у необхідному для піратів руслі. Фальшива інформація викликає в моряків занепокоєння, підвищення тривоги тощо. Проте цей метод впливу має меншу актуальність та силу впливу, ніж у разі застосування терористами	Здебільшого полоненим повідомляють, що їх зрадили товариші, «злили» командири, покинула рідня та ін. Також більшості повідомляли, що вони тут (у полоні) на завжди, що їх ніколи не поміняють. Це робилося з метою «зламати» волю полоненого до спротиву та змусити пристосовуватися до нових правил взаємодії з ворогом

Продовж. табл. 4.1

Вимушені дзвінки, які доводилося робити заручникам своїм близьким по телефону	Терористи змушують заручників дзвонити своїм рідним з метою підсилення паніки й стану занепокоєння у рідних та близьких заручників. Збільшення суспільного тиску на владу та силові структури призводить до більш активного ведення перемовин з терористами. Також це погіршує настрій серед заручників, адже вони починають переживати за стан своїх близьких	Пірати періодично змушують полонених моряків телефонувати своїм близьким та рідним. Це робиться з метою підсилення тиску на владу та судновласника з боку родичів моряків. Також це дає можливість зрозуміти, що моряки живі та пірати все ще чекають викупу. Пірати можуть стріляти під час розмови з метою підсилення ефекту. Після розмов із близькими в моряків виникає занепокоєння з приводу того, що вони будуть дуже хвилюватися за їхню долю	Полоненим під час захоплення «добрий» охоронець давав мобільний телефон, щоб ті могли повідомити родичам про своє становище, надалі цей контакт використовувався для тиску як на сім’ю полоненого, так і на нього самого через родичів

Спираючись на отримані дані, спробуємо коротко представити головні особливості трьох злочинних угрупувань.

Формула терору: висунення вимог терористами — загроза насильства — відмова владних структур виконати вимоги терористів — здійснення терористами насильницької акції — приведення в стан жаху населення країни — неадекватні дії правоохоронних органів — нові хвилі страху — нові терористичні акції.

Формула піратства: захоплення корабля піратами — загроза насильства — перебазування корабля до піратського відстійника — висунення вимог викупу корабля — відмова судновласника сплатити викуп — наведення жаху на екіпаж — проведення переговорів та уточнення суми викупу — передавання викупу — визволення корабля з полону — пошук піратами нового судна для атаки [193].

Формула дій бойовиків — представників незаконних збройних формувань «ДНР/ЛНР»: захоплення полонених — первинний скринінг (за інформативністю — військовий підрозділ; за ціною ймовірного викупу — бандформування) — транспортування до місць утримання полонених — допит — застосування фізичного та морального тиску на полонених (погрози, знущання, нанесення побоїв, публічні приниження, імітації розстрілів, застосування тортур, кастрації, ампутації кінцівок, публічні страти) — експлуатація (індоктринація; схиляння до співробітництва; відверті пропозиції до колаборації) — проведення переговорів щодо обміну полонених (уточнення суми викупу — бандформуваннями; уточнення списків тих кого обмінюють та формули обміну «голова на голову», або «всіх на всіх» — військовими підрозділами) — визволення полонених (обмін; втеча; викуп) — унеможливлення подальшого викриття воєнних злочинів (погрози розправи та засудження полоненого силовими структурами України в разі контактування з ними — військові підрозділи; покращення умов утримання та харчування після отримання гарантій викупу —

бандформування; унеможливлення процедури впізнання за рахунок поранення голови, виколювання очей та т. ін. — найманці).

4.4. Психологічні особливості жертв сучасного військового полону

Долі стати полоненим в умовах проведення АТО/ООС не уникли ні мирні жителі Донецької та Луганської областей, ні православні священики, ні волонтери, ні працівники комунальних організацій, що відновлюють світло, газ, водопостачання в зруйнованих війною містах. А вже про військовослужбовців Збройних сил, Національної гвардії України, «добробатів», співробітників поліції, Державної прикордонної служби та служби з надзвичайних ситуацій України і говорити не доводиться… Більш ніж 3200 наших громадян пройшли за період проведення АТО/ООС через полон.

Жертвами сучасного полону стають не тільки безпосередньо особи, які опинилися через різні причини в полоні, але й їхні родичі, а також мимовільні свідки — мирне населення, яке проживає на території окремих районів Донецької та Луганської областей, де з 30 квітня 2018 року проводиться Операція об’єднаних сил, так і на території, підконтрольній Україні.

Близькі родичі військовополонених і військовослужбовців, «зниклих без вісті» (можливих військовополонених) раптово опиняються в ситуації «психологічного розгойдування»: вони метаються від надії до розпачу. Практично всі вони демонструють гострі реакції на стрес з характерним поєднанням цілого комплексу афективно-шокових розладів (горя, пригніченості, тривоги), параноїльності (ворожої недовіри, настороженості, маніакального завзяття) і соматоформних реакцій (непритомності, серцевих нападів, шкірно-алергічного висипання).

Через потужний негативний афект вони заражають значну частину «благополучного» населення (яких безпосередньо не торкнувся військовий

полон) негативними емоціями, а також сумнівами щодо ефективності допомоги і щирого співчуття з боку людей, наділених повноваженнями для проведення переговорів по звільненню полонених. Основними індукторами такого роду емоційних станів стають літні родичі військовополонених (або військовослужбовців, «зниклих без вісті» (можливих військовополонених**)**, в яких ресурси адаптації об'єктивно знижені і які, у силу цього, викликають підвищене співчуття до себе, а також почуття провини у відносно благополучних сусідів.

Стан військовослужбовців, тільки що звільнених з полону, визначається залишковими явищами пережитих ними гострих афективно-шокових реакцій.

У клініко-психологічному плані це досить типова картина так званої адинамічної депресії зазвичай з властивими їй «масками» астенії, апатії, ангедонії. Характерними рисами стає небажання згадувати пережите, прагнення «швидше приїхати додому, усе забути, скоріше повернутися до звичайного життя». Особливо відзначимо нав'язливе бажання скоріше «очиститися», зокрема «прийняти ванну», — воно було особливо симптоматичним і висловлювалося багатьма звільненими з полону військовослужбовцями.

За розповідями звільнених військовослужбовців, захоплення в полон сприймається як подія, що має травматичний характер. Серед ***факторів, що впливають на рівень «травмування» військовослужбовців умовами полону,*** можливо виділити***:***

- ✓ несподіваність потрапляння в полон;
- ✓ кількість жертв;
- ✓ ступінь жорстокої поведінки представників незаконних збройних формувань «під час» та «після» захоплення військовослужбовців ЗС України в полон;
- ✓ ступінь соціальної та фізичної незахищеності військовополонених;

✓ несподіванка у виборі представниками незаконних збройних формувань з числа захоплених у полон військовослужбовців ЗС України потенційних жертв і об’єктів для знущань;

✓ відповідність вимог представників незаконних збройних формувань і мотивів їхньої поведінки світовим правовим нормам, що регламентують відношення до військовополонених.

Типовою для військовослужбовців є ***схема «стандартного» реагування*** на потрапляння в полон (див. рис. 4.1.).

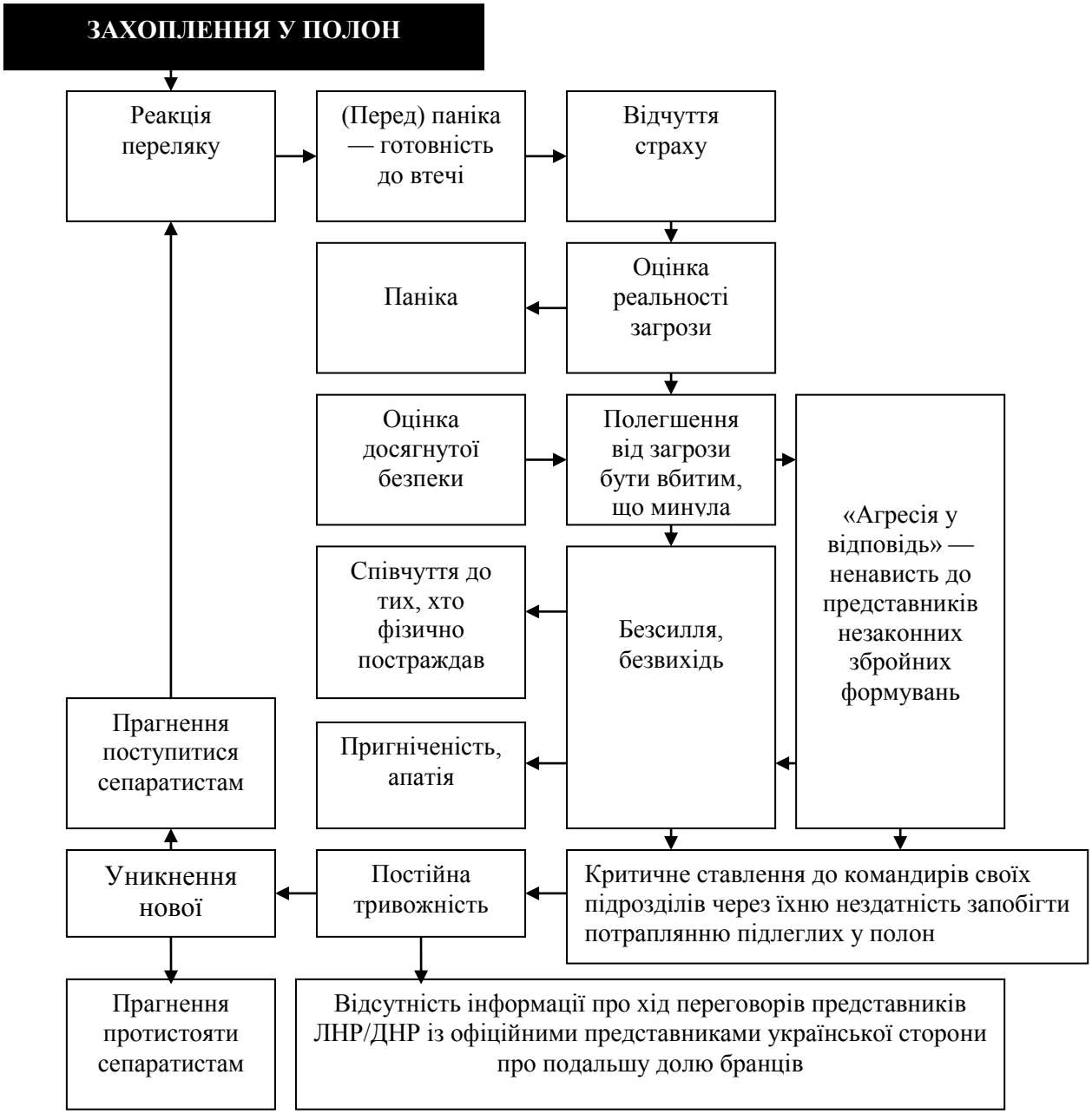

Рис. 4.1. **Схема типової реакції військовослужбовця на потрапляння у полон**

Фактично, **послідовні реакції військовослужбовців на полон можна умовно розбити на три стадії:** ***рефлекторну, психологічну та соціальну*****.**

На початковій, ***рефлекторній,*** стадії перша нормальна реакція — миттєвий переляк — тут же переходить у готовність до втечі. За якусь мить військовослужбовця «наздоганяє» почуття страху, настає більш усвідомлена та концептуальна реакція: індивід уже здатний оцінити реальність загрози та намагається це зробити. За результатами реакції втеча триває або її змінює полегшення від загрози бути вбитим, яка минула. Потім починається не рефлекторна, а вже ***психологічна*** реакція на полон.

Залежно від типу особистості військовослужбовець переживає почуття безсилля і безвиході і/або відчуття відповідної агресії стосовно представників незаконних збройних формувань: ненависть, бажання їхньої смерті тощо. Військовослужбовці, які психологічно є менш стійкими, переживають почуття пригніченості й апатії.

Наступну стадію реагування на потрапляння в полон можна визначити як ***соціальну***. У психологічно стійких військовослужбовців виникає реакція критичного ставлення до командирів своїх підрозділів через їхню нездатність запобігти їхньому потраплянню в полон. Психологічно слабші потрапляють в «апатично-тривожний маятник» — періодично переходять від адаптації до тривожності й назад.

Стан постійної тривожності знаходить три поведінкові виходи:

1) Психологічно більш стійкі військовослужбовці мобілізуються і знаходять у собі сили протистояти представникам незаконних збройних формувань.

2) Психологічно слабкі, але більш стійкі військовослужбовці шукають захист у відмежуванні від інформації про полон і його наслідки.

3) Психологічно слабкі та нестійкі військовослужбовці виявляють прагнення поступитися вимогам сепаратистів.

І тут відбувається найцікавіше з погляду мети представників незаконних збройних формувань: у військовополонених вмикається певний

психологічний механізм, який можна назвати «петлею страху». Поступка сепаратистам посилює реакцію переляку від полону, і військовослужбовець знову починає емоційно переживати всі стадії реакції на захоплення його в полон. Після цього його прагнення поступитися вимогам представникам незаконних збройних формувань ще більше посилюється, що, у свою чергу, посилює реакцію переляку. Людина, яка потрапила в «петлю страху», зазнає все більшого рівня деморалізації та здається своїм катам.

У ситуації військового полону змінюється і структура спілкування між бранцями. Спробуємо виділити основні стадії розвитку такого спілкування.

Перша стадія. Полонений немовби завмирає, затаюється, придивляється до інших бранців, оцінює перспективу подальших контактів із ними. Для цієї стадії характерне зниження активності спілкування. Вербальне спілкування припиняється майже повністю, проте людина не «випадає» зі спілкування — вона уважно стежить за поведінкою інших полонених. Відбувається оцінка небезпеки з боку соціального оточення, намагання прогнозувати розвиток подій, визначення для себе потреби будь-яких негативних дій.

У переважної більшості військовополонених спрацьовує один із механізмів психологічного захисту — заперечення. Люди просто не вірять (а часто і не хочуть вірити), що «це» сталося з ними. Якщо умови утримання суворі, то вже за кілька годин хтось із полонених може почати люто спалахувати, лаятися із сусідами, можливо, навіть зі своїми близькими друзями. Така агресія допомагає «скинути» емоційне перенапруження, але разом із тим виснажує людину. Ця стадія спілкування може тривати кілька годин залежно від особистісних особливостей і стану військовополоненого.

Друга стадія. Збільшується інтенсивність тих чи інших проявів спілкування, іноді виникає невластива цим військовослужбовцям (у буденних, нестресових ситуаціях) активність у спілкуванні. Надзвичайність

ситуації скасовує сформовані стереотипні форми поведінки, військовополонений поводиться не так, як у повсякденному житті. На цій стадії відбувається рольовий розподіл бранців, визначаються лідери, пасивні спостерігачі, «активісти» тощо. Водночас часто відбувається бурхливий обмін інформацією (особливо за рівності інтелектуального та мовленнєвого потенціалу), воїни повідомляють банальні (але такі, що здаються їм цікавими в цій ситуації) відомості про себе, часто поводяться надмірно афективно. Деякі стають агресивними, причому не тільки стосовно інших військовополонених, але й до представників незаконних збройних формувань. Ці військовослужбовці намагаються дистанціюватися від інших полонених і вступають у конфлікт із «колегами по нещастю», якщо ті порушують їхній особистий простір.

Третя стадія. Якщо поруч перебуває один із військовополонених, в якого спостерігається тілесне нездужання, то виникає більш тісне спілкування, пов’язане з турботою про хворого. При цьому руйнується зональний поділ міжособистісної території людей. Ситуація надання допомоги (хоч і вимушеної) є потужним антистресовим фактором, причому як для того воїна, який надає допомогу (він відчуває свою необхідність для оточуючих), так і для того, кому її надають (він також відчуває себе цементуючою ланкою). На цій стадії уточнюється статус полонених, відбувається створення неформальних мікрогруп.

Четверта стадія. Якщо ситуація не вирішується, то відбуваються певні зміни в спілкуванні. В одних випадках переважають компоненти взаємодії, що консолідують полонених, в інших — компоненти, що дезорганізують їх, тобто в кожній неформальній групі (яка утворилася раніше) може з’явитися опонент лідера, який у всьому не згоден із його думкою, діями. Цей опонент використовує будь-який привід довести неспроможність лідера.

На цій стадії залежно від індивідуальних властивостей (у кого раніше, у кого пізніше) починає розвиватися астенічний синдром, тобто апатія. Він

характеризується підвищеною стомлюваністю, вегетативними симптомами, виснаженістю нервово-психічних процесів і порушенням сну. У цьому разі настрій різко знижується, з'являється постійна сльозливість, підвищена чутливість до яскравого світла, гучних звуків, різких запахів. До речі, саме в такі моменти люди не переносять будь-яких дотиків до них.

Під час тривалого перебування в полоні в середовищі бранців виникає одна з двох форм соціальної організації, які завжди з'являються в ізольованих спільнотах, наприклад у казармі, експедиції, полоні або в'язниці. Використовуючи тюремний жаргон, одну з форм називають «закон», іншу — «беззаконність». При *першій* суворо регламентується норми взаємин, ієрархії, розподілу їжі і, що важливо, особистої та колективної гігієни. Ці норми можуть здаватися витончено ненормальними, але за своєю суттю вони спрямовані на виживання військовослужбовця, ізольованого в ненормальних умовах. При *другій* формі соціальної організації «проявляється» переважно груба сила та нижчі інстинкти, що пробуджують під час екстремальної примусової ізоляції людей. Що переможе (нерідко в жорсткій боротьбі), залежить від інтелекту, життєвого досвіду полонених, а також від стороннього впливу на них представників незаконних збройних формувань.

За розповідями звільнених військовослужбовців, **у ситуації військового полону можна спостерігати поведінку таких трьох типів:**

Перший тип — це регресія зі «зразковою» інфантильністю і автоматизованим підпорядкуванням, депресивні переживання страху, жаху і безпосередньої загрози для життя. Це апатія в її прямому і безпосередньому вигляді.

Другий тип — це демонстративна покірність, прагнення полоненого «випередити наказ і заслужити похвалу» з боку представників НЗФ. Це скоріше не депресивна, астенічна активно-пристосувальна реакція.

Третій тип поведінки — хаотичні протестні дії, демонстрації невдоволення і гніву, постійні відмови підкорятися, провокування конфліктів з сепаратистами.

Крім таких відмінностей у поведінці полонених окремо відзначалися специфічні психопатологічні **феномени двох типів.**

Феномени першого типу — ситуаційні фобії. В умовах військового полону люди відчували ситуаційно обумовлені агорафобічні явища: боялися підходити до вікон і дверей, встати у весь зріст, прагнули ходити пригнувшись, «короткими перебіжками», боялися привернути увагу сепаратистів і т. п. Звичайно, усе це визначалося прагненням вижити в нелюдських умовах полону. Проте вже найближчим часом після звільнення колишні військовополонені з вираженим афектом скаржилися на появу нав'язливої агорафобії (острах відкритих просторів) і схильності до обмежувальної поведінки. У них знову з'являлися такі симптоми, як острах підходити до вікон, вхідних дверей — уже в домашніх умовах, острах лягти в ліжко і бажання спати на підлозі, під ліжком і т. п.

Другий тип феноменів — це різні спотворення сприйняття. У структурі «синдрому жертви» вже після визволення деякі з колишніх військовополонених висловлювалися про правильність дій сепаратистів; про обґрунтованість їхньої холодної жорстокості і нещадності; про виправданість їхніх дій і т. ін.

Такі висловлювання, по суті, відповідали «стокгольмському синдрому», і були пронизані афектом ворожої недовіри та не піддавались критиці. Такі думки виникали лише після звільнення — в умовах полону саме ці люди демонстрували описану вище поведінку третього типу, відрізнялися хаотичними протестними діями, провокуючи конфлікти і агресію з боку сепаратистів. Судячи з усього, таке реактивне виправдання представників НЗФ «ДНР/ЛНР» можна розглядати як прояв своєрідної «істерії полегшення».

Українські військовослужбовці, що опинилися в полоні ведуть себе таким чином:

1. Виділяється група **нетерпляче-відчайдушних (**зазвичай їх не більше 0,5 % від усіх військовополонених). «Нерозумних» могло стати набагато

більше (до 60 %), якщо «нетерплячі» розпалювали своїм безглуздям «істероїдних» людей.

У таких ситуаціях військовослужбовці-істероїди ставали дуже агресивні. Вони могли відповісти злістю, розлюченістю на будь-який тиск, утиски з боку представників НЗФ. Чим більше їх тиснули екстремальні обставини полону, тим більше в істероїдах проявлявся опір. При деяких обставинах їхній опір міг стати героїчним.

2. **Група непохитних**. В умовах військового полону найбільш корисні ті, хто непохитний перед негараздами, розумно сміливий та обережний. Стресовий тиск зміцнює їхня стійкість. Вони морально підтримують інших. Їх може бути 5—12 % серед військових, які через різні обставини потрапили в полон. Саме «непохитні» допомагають пережити жахи полону іншим нещасним.

3. **Група «бунтівливих»**. Серед військовополонених багато бентежних — близько 30—50 %. Вони морально пригнічені, психічно приголомшені. Їхнє страждання заглушає всі інші почуття, заважає спілкуванню. У таких військовополонених монотонність тяжкого переживання страху й безпорадності може супроводжуватися шизоїдними явищами. Чим довше, сильніше, трагічніше тиск екстремальних обставин військового полону, чим глибше психічне виснаження військовополонених, тим більше військовослужбовців будуть вести себе таким чином.

4. Інші військовослужбовці, чим довше буде тривати полон, тим сильніше вони будуть зближуватися з захопившими їх представниками НЗФ.

Таких людей можна віднести до двох типів:

Перший тип становить від 10 до 25 % від загального числа військовополонених. Ці люди зближуються з сепаратистами за розрахунком, щоб поліпшити хоч скільки-небудь своє існування, зменшити загрозу бути вбитим або покаліченим особисто для себе. Це «поплічники» сепаратистів. Вони не однорідні і діляться на обачливо-розумних і обачливо-злісних.

Обачливо-розумних до колабораціонізму штовхає слабкість, надлом душі або великий страх за близьких. У них є самовиправдання: «Жертвуючи собою, ми для користі інших пішли служити ворогам. Ми не «зрадники», а таємні «свої».

Обачливо-злісні служать сепаратистам у пошуках можливості піднестися при новій розстановці сил і задовольнити свої комплекси за рахунок слабких військовополонених, утискаючи їх або, навпаки, милостиво допомагаючи їм.

Другий тип становить близько 20—30 % військовополонених. Чим довше триває ситуація полону, тим сильніше ці люди будуть відчувати як би родинну близькість з захопившими їх сепаратистами, розділяючи з ними їхні переживання й неприязнь до всього українського.

Через страх перед сепаратистами ця категорія військовополонених починає діяти як би заодно зі своїми мучителями. Спочатку це робиться для порятунку свого життя, щоб уникнути насильства. Смирення та демонстрація смирення знижує майже будь-яку саму сильну агресивність. Потім тому, що зароджене «стокгольмським синдромом» ставлення до людини, від якого залежить життя, повністю охоплює військовополоненого, і він навіть починає щиро симпатизувати своєму мучителю. Тобто, виникає сильна емоційна прихильність до того, хто погрожував і був готовий вбити, але не здійснив загрози.

«Стокгольмський синдром» посилюється, якщо військовополонених поділяють на окремі підгрупи, що не мають можливості спілкуватися один з одним.

<u>Для формування «стокгольмського синдрому» у військовополоненого необхідно, на наш погляд, збіг таких обставин:</u>

- ✓ психологічний шок і фактор раптовості в ситуації захоплення;
- ✓ тривалість утримання в полоні. Військовополонені піддаються найсильнішому психологічному тиску. Фактор часу на боці сепаратистів: з плином часу зростає ймовірність усе більшого підпорядкування чужій волі;

- ✓ принцип психологічного захисту. Будь-який стресовий стан занурює людину в депресію, і тим глибше, чим сильніше переживання.

«Стокгольмський синдром» прямо пов’язаний із механізмами психологічного захисту. Людина нібито уподібнюється маленькій дитині, яку несправедливо образили. Вона чекає захисту і, не знаходячи його, починає пристосовуватися до кривдника, з яким можна домовитися лише єдиним безпечним способом. Подібна метаморфоза в поведінці військовополоненого і є, по суті, формою психологічного захисту.

Крім того, перебування в статусі військовополоненого має свої умови формування ворожості та характеризується певними її видами.

Опитування 694 військовослужбовців — колишніх бранців показало, що на думку 77 % респондентів ескалації у них ворожості сприяли безпосередньо умови утримання в ямах та льохах, які характеризувалися: невеликими розмірами, великою скупченістю людей, відсутністю засобів гігієни, освітлення, циркуляції повітря, спальних місць і т. д. Усе це призводило до проявів сильних негативних реакцій по відношенню до ворога, своїх товаришів та себе. Перебування військовополонених у таких умовах створювало середовище агресії, яка була спрямована, як на сепаратистів, так і на своїх товаришів, яких запідозрили в співпраці з ворогом. У цьому разі ворожість проявлялась як інтенсивна і тривала неприязнь, при якій негативне ставлення до будь-кого проявлялося, як активно та відкрито, так і прихованим чином.

53,2 % опитаних зазначили, що більшість військовополонених проявляли стійкість, розумну сміливість та обережність. Таким військовополоненим, як правило, була властива *пасивно-агресивна поведінка*. Психологічний тиск ситуації полону зміцнювало їхню впевненість у собі, вони морально підтримували інших, надавали психологічну допомогу слабким, сприяли адаптації тих, кого полонили недавно. Допомагаючи іншим, вони знаходили психологічний ресурс виживання в полоні, що надалі сприяло реабілітаційній роботі з ними.

Інший тип реакції, на думку 62 % опитаних, проявлявся як *бажання, спонукання заподіяти шкоду кому-небудь,* хто сприймається як ворог. У військовополонених з такою реакцією спостерігався високий рівень ворожості, схильність приписувати іншим об’єктам і явищам негативні якості. На думку 34 % військовослужбовців, які пережили ситуацію полону, при переважанні ворожості формування негативного ставлення до нових об’єктів спостерігалося частіше, ніж формування позитивного, що сприяло прояву упередженості.

На думку більшості опитаних (83 %), основою формування ворожості слугувала *недовіра*. Опитані свідчать, що військовополонених постійно намагалися схилити до співпраці з представниками протиборчої сторони. У своїх спогадах колишні полонені описують відкрите примушування до стеження за своїми товаришами, з метою «заробити бали», щоб отримати пріоритет під час обміну військовополоненими. Подібні пропозиції призводили до прояву недовіри та ворожості до всіх [153].

41 % опитаних показали, що ескалація недовіри призводила до того, що вороже ставлення могло бути неадекватно узагальненим, аж до того, що полонений сприймав будь-які об’єкти або впливи ззовні як негативні. Така ескалація призводила до формування ворожої картини світу, що дуже сильно знижувало надалі ефективність надання психологічної допомоги військовослужбовцям, які пережили ситуацію полону.

Крім того, схожий тип реакції військовополонених, на думку 50 % опитаних, характеризується як *сприйняття нейтрально або доброзичливо налаштованих товаришів як своїх особистих ворогів*, тобто особами, що представляють безпосередню загрозу власній безпеці, без об’єктивних на це підстав.

46 % респондентів вказує, що проблема виникає, коли *ворожість стає почуттям, що визначає такий стиль поведінки військовополонених, який характеризується постійною підозрілістю і цинізмом.* Після повернення з полону таке вороже сприйняття світу стає постійною їхньою

характеристикою, якістю особистості, що ускладнює подальшу роботу з їхньої психологічної реабілітації.

Таким чином, *у військовополонених в умовах загальної недовіри ворожість проявляється у вигляді готовності або бажанні заподіяти зло*.

Переважна більшість військовослужбовців, які пережили ситуацію полону (75,5 %) відзначають, що найбільш небезпечною для життя формою поведінки полоненого є відкрита агресія.

Опитані свідчили, що агресивного полоненого могли просто вбити або показово катувати, щоб залякати інших полонених.

На думку військовослужбовців, які утримувалися в полоні, розправи над полоненими дуже сильно пригнічували психіку і поведінку. Пережиті тортури, на думку 14 % опитаних призводили до проявів таких негативних реакцій, як заздрість і пов'язана з нею ворожість до тих, хто уникнув цієї долі (особливо це характерно для осіб, які пережили понівечення, ампутації та кастрації). Подібні переживання заздрості характеризувалися загальною підозрілістю та негативізмом. Це призводило до спроб тих, хто не в змозі допомогти собі, нашкодити іншим. На їхню думку, муки інших військовополонених, якщо не спокутували їхні власні страждання то, принаймні, відновлювали справедливість (нагадаємо, що в медицині відомі випадки, коли невиліковно хворі прагнули заразити інших людей через заздрість їхньому здоров'ю [94].

На думку 49 % військовослужбовців, які пережили ситуацію полону, підозрілість, негативізм та заздрість ставали основою ворожості, яка проявлялась як спроба самоствердитися за рахунок об'єкта заздрості. Ворожість, породжена заздрістю, спрямовувалася на усунення несправедливості, через прагнення зруйнувати перевагу іншого. Це проявлялось у схильності робити грубі та хворобливі зауваження, а також більш відкрито знущатися з інших полонених.

Військовослужбовці, які пережили ситуацію полону, відзначають, що деякі полонені, рухомі заздрістю, вибирали бік ворога, для отримання

фізичної можливості «відновлювати справедливість». За даними 20,2 % опитаних, такі полонені погоджувалися розстрілювати своїх товаришів; брали участь у знущаннях над товаришами по службі; під виглядом надання допомоги полоненим брали участь у допитах; за допомогою насильницьких дій намагалися схиляти військовополонених до колаборації.

Ворожі військовополонені, на думку опитаних, у своїй спробі самоствердитися за рахунок своїх товаришів не просто більш інтенсивно реагували на конфліктні ситуації, а скоріше провокували і створювали їх. Це проявлялось у схильності приписувати навіть нейтральним об’єктам і ситуаціям негативні якості.

Таким чином, у військовополонених в умовах переживання неповноцінності і заздрості, ворожість проявляється у вигляді самоствердження через насильство.

Почуття неповноцінності, на думку опитаних, властиве військовополоненим після пережитих ними тортур, зґвалтувань, осліплень, ампутацій пальців або цілих кінцівок і навіть кастрацій, призводило до переживання важких депресивних настроїв і здійснення суїцидальних вчинків.

Серед опитаних 67 % зазначили, що апатичні стани завжди притаманні психологічному середовищу військового полону. Однак, апатія завжди переривається спалахами безпорадної злості.

29,8 % військовослужбовців відзначили, що стан апатії для них був характерним протягом усього часу перебування в полоні. Для цих військовослужбовців *монотонія життя в полоні, переживання страху й безпорадності супроводжувалися інфантильною поведінкою, плаксивістю, зміною настроїв, емоційним зближенням із представниками ворогуючої сторони і навіть співпрацею з ними.*

Почуття нездатності впоратися з новим середовищем характерне для опитаних, які пережили ситуацію полону і повернення, відчувають сильний сором і провину, а 2,1 %, які вказали, що «зламалися» і змушені були

співпрацювати з представниками ворожої сторони, постійно переживають почуття абсолютної безнадії і відчаю.

На думку 19 % опитаних, подібні переживання призводили до зміни спрямованості ворожості у військовополонених на себе. На їхню думку, така ворожість виражалась у спробах самозвинувачення, самоприниження.

Ворожим ставленням до себе деякі респонденти пояснюють суїцидальні спроби і аутоагресію. На думку опитаних, основою суїцидальних вчинків ставали відчуття несправедливості навколишнього світу, негативної оцінки суб’єктивного майбутнього.

Таким чином, у військовополонених в умовах переживання відчуття недоброзичливості навколишнього світу, негативної оцінки суб’єктивного майбутнього, ворожість проявлялась у вигляді депресивних настроїв.

Висновки за розділом

1. Серед різних обставин, що впливають на психічний стан військовослужбовців у бойових умовах, виділяються як сам полон, так і реальна можливість потрапляння до нього. Страх перед імовірністю потрапляння у ворожий полон (так звана полонобоязнь) є типовим явищем будь-якої війни або локального збройного конфлікту.

Методологія психологічного тиску фактором полону не має на меті спроб зміни переконань об’єкта впливу, а спрямована на емоційний компонент його свідомості як більш рухливий і схильний до змін.

Спонукання супротивника до здачі в полон (пропаганда полону) — одне із самих перспективних і ефективних напрямків психологічної війни.

Пропаганда полону виступає в якості складової і одночасно заключної фази психологічного впливу з метою зламування морального духу супротивника й спонукання його до припинення збройного опору.

2. Використання методів підриву психіки бранців з боку представників незаконних збройних формувань має за мету повну деморалізацію українських військовополонених..

Основними цілями застосування бойовиками тортур фізичного, психічного чи сексуального характеру по відношенню до українських бранців є: а) отримання інформації; б) отримання зізнань; в) отримання зізнань, щоб звинуватити і покарати інших.

3. Наведення аналогій між діяльністю терористичних угруповань, піратською діяльністю та діяльністю представників незаконних збройних формувань, дозволило представити формулу сучасного військового полону: захоплення полонених — первинний скринінг — транспортування до місць утримання полонених — допит — застосування фізичного та морального тиску на полонених — експлуатація (індоктринація; схиляння до співробітництва; відверті пропозиції до колаборації) — проведення переговорів щодо обміну полонених — визволення полонених.

4. Жертвами сучасного військового полону стають не тільки безпосередньо особи, які опинились у силу різних причин у полоні, але й їхні родичі, а також мимовільні свідки — мирне населення, яке проживає на території окремих районів Донецької та Луганської областей.

Близькі родичі військовополонених і військовослужбовців, «зниклих без вісті» (можливих військовополонених) раптово опиняються в ситуації «психологічного розгойдування»: вони метаються від надії до розпачу. Практично всі вони демонструють гострі реакції на стрес з характерним поєднанням цілого комплексу афективно-шокових розладів (горя, пригніченості, тривоги), параноялькості (ворожої недовіри, настороженості, маніакального завзяття) і соматоформних реакцій (непритомності, серцевих нападів, шкірно-алергічного висипання). Через потужний негативний афект вони заражають значну частину «благополучного» населення (яких безпосередньо не торкнувся військовий полон) негативними емоціями, а також сумнівами щодо ефективності допомоги і щирого співчуття з боку

людей, наділених повноваженнями для проведення переговорів по звільненню полонених. Основними індукторами такого роду емоційних станів стають літні родичі військовополонених (або військовослужбовців, «зниклих без вісті» (можливих військовополонених), в яких ресурси адаптації об'єктивно знижені і які, у силу цього, викликають підвищене співчуття до себе, а також почуття провини у відносно благополучних сусідів.

Захоплення в полон самими військовополоненими сприймається як подія, що має травматичний характер. Серед факторів, що впливають на рівень «травмування» військовослужбовців умовами полону, можливо виділити: а) несподіваність потрапляння в полон; б) кількість жертв; в) ступінь жорстокої поведінки представників незаконних збройних формувань «під час» та «після» захоплення військовослужбовців ЗС України в полон; г) ступінь соціальної та фізичної незахищеності військовополонених; д) несподіванка у виборі представниками незаконних збройних формувань з числа захоплених у полон військовослужбовців ЗС України потенційних жертв і об'єктів для знущань; е) відповідність вимог представників незаконних збройних формувань і мотивів їхньої поведінки світовим правовим нормам, що регламентують відношення до військовополонених.

У ситуації військового полону змінюється структура спілкування між бранцями, вмикається певний психологічний механізм, який можна назвати «петлею страху». Крім того, у ситуації військового полону можна спостерігати поведінку таких трьох типів: 1) регресія зі «зразковою» інфантильністю і автоматизованим підпорядкуванням, депресивні переживання страху, жаху і безпосередньої загрози для життя. Це апатія в її прямому і безпосередньому вигляді; 2) демонстративна покірність, прагнення полоненого «випередити наказ і заслужити похвалу» з боку представників НЗФ. Це скоріше не депресивна, астенічна активно-пристосувальна реакція; 3) хаотичні протестні дії, демонстрації невдоволення і гніву, постійні відмови підкорятися, провокування конфліктів з сепаратистами.

У військовополонених в умовах переживання відчуття несправедливості, недоброзичливості навколишнього світу, негативної оцінки суб’єктивного майбутнього ворожість проявляється у вигляді депресивних настроїв.

Основні результати данного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1; 2], Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [2; 18; 21], Статті у закордонних наукових виданнях: [1], Тези доповідей у матеріалах конференцій: [14; 17].

РОЗДІЛ V
ПСИХОЛОГІЧНІ ТИПИ КОМАНДИРІВ НЕЗАКОННИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ, ЯКІ УТРИМУЮТЬ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ

5.1. Психологічні особливості командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, які утримують українських військовополонених у зоні проведення Операції об'єднаних сил

Після розпаду СРСР збройні конфлікти охопили величезний пострадянський простір — приблизно третину території колишнього Радянського Союзу з населенням більш ніж 30 млн. чоловік.

Нагадаємо лише хронологію тривалих збройних сутичок із застосуванням важкого озброєння й участю регулярних збройних сил країн — учасниць збройного конфлікту:

- ✓ вірмено-азербайджанський (1988—1994 рр.);
- ✓ грузино-осетинський (1991—1992 рр.);
- ✓ придністровський (1992 р.);
- ✓ осетино-інгушський (1992 р.);
- ✓ грузино-абхазький (1992—1994 рр.);
- ✓ таджицький (1992—1997 рр.);
- ✓ чеченський (1994—1996 рр.);
- ✓ безперервні збройні конфлікти та антитерористичні операції на Північному Кавказі (1999—2015 рр.);
- ✓ анексія Росією Криму (2014 р.);
- ✓ воєнні дії в Донецькій та Луганській областях України (2014 р. — по т/час).

Крім того, хотілося б нагадати і деякі швидкоплинні збройні сутички:

- ✓ Сумгаїт і Кіровабад (1988 р.);

- ✓ Тбілісі, Фергана (1989 р.);
- ✓ Баку, Зш (1990 р.);
- ✓ Вільнюс (1991 р.);
- ✓ жовтневі події в Москві (1993 р.);
- ✓ події в Киргизії та Узбекистані (2005 р.);
- ✓ грузино-осетинський конфлікт (2008 р.);
- ✓ події в Киргизії (2010 р.) [207].

За оцінкою С.А. Гурова [60], на території колишнього Радянського Союзу і сьогодні існує понад 200 зон і осередків потенційної або такої, що проявляється, етнополітичної та конфесійної напруженості, 80 з яких пов'язані з неврегульованістю територіальних, етноконфесійних та міждержавних відносин.

На жаль, треба констатувати, що в кожному з локальних воєнних конфліктів та збройних сутичок, які виникали (або існують і зараз) на території колишнього Радянського Союзу, брали (і беруть) участь військовослужбовці збройних сил Російської Федерації.

Незважаючи на велику кількість робіт у російських наукових колах з питань психології поведінки військовослужбовців у локальних війнах та збройних воєнних сутичках [105; 114; 145; 247], до сьогодні ми не зустріли жодного дослідження, присвяченого феномену російської жорстокості по відношенню до полонених та мирного населення. Нібито і не існує встановлених світовим співтовариством численних фактів звірств російських військовослужбовців у першу та другу чеченські війни, війні в Сирії та особливо, — воєнних діях на Донбасі, в яких «іхтамнету» приймають активну участь…

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Юрій К.: *«…У полон потрапив після тяжкого поранення під час бойових дій біля м. Дебальцеве Донецької області. Після тривалого артилерійського обстрілу нас атакували військовослужбовці ЗС РФ (солдати й офіцери*

Псковської дивізії ВДВ). Незважаючи на поранення, перший день мене утримували під відкритим небом у чистому полі разом із іншими полоненими українськими бійцями. Потім нас вивезли на територію РФ (у російському військовому шпиталі мені надали першу медичну допомогу), але того ж дня всіх полонених повернули знову в Україну та передали бойовикам "ДНР". При цьому російські офіцери, які охороняли заручників, дуже сильно лаяли своє керівництво. Говорили: "Генерали-недоумки спочатку дають команду вивозити полонених "укропів" у Росію, однак після заяв Путіна про відсутність російських військ в Україні боягузливо повертають їх. Але українські вояки вже бачили "російські вуха", і скоро про це дізнається весь світ"...»

Віктор Д.: *«...Під час бойових дій біля м. Іловайськ мене та ще 110 військовослужбовців нашого підрозділу взяли в полон військовослужбовці регулярних військ Російської Федерації. Керувала російськими військовими особа, на прізвисько "Лис". Під час бою ми знищили 4 російських танки Т-72, 2 БМП та 1 БРДМ, узяли в полон 9 росіян (десантники та екіпаж одного з підбитих нами танків), які розповіли, що вони є військовослужбовцями ЗС РФ та начебто, за словами їхніх командирів, їхали для навчання в Ростовську область, але фактично були направлені воювати в Україну...»*

Анатолій Р.: *«...У наш тил заїхало багато військових та бронетехніки (33 танки). Спочатку ми вважали їх нашим підкріпленням, але несподівано отримали повідомлення, що таких танків на озброєнні ЗС України немає. Почався обстріл з "Градів" та мінометів з території РФ, а згодом ці танки та військові (регулярні ЗС РФ) штурмом взяли наші позиції. Усіх українських полонених через територію РФ, через м. Ростов-на-Дону, вивезли в "ДНР". Російські військові навіть не приховували своєї належності, казали, що прийшли на допомогу своїм співгромадянам в Україні. Відразу після бою та потрапляння в полон ми просили поховати тіла загиблих побратимів, але російські військові відмовили нам. Наказали згрузити тіла загиблих у вантажні машини, щоб просто підірвати їх разом...»* [366]

Віталій Ф.: *«…Ми зайняли висоту поблизу м. Іловайськ, де після жорстокого бою наш військовий підрозділ розбили кадрові військовослужбовці ЗС РФ. Я пам'ятаю, як заїхали російські війська. Ті, хто вижив у тому бою, ховалися в с. Дзеркальне, але росіяни поодинці захопили нас у полон. Перші три дні нас тримали в полі, російські офіцери проводили допити полонених. Розпитували не тільки військову інформацію, але й збирали дані про наші родини. Пропонували прийняти російське громадянство. Росіяни забрали в полонених усе: телефони, гроші, документи, особисті речі, навіть обручки…..Часто зв'язуюсь з хлопцями, з якими разом був у полоні. Наше основне почуття — люди в Україні не уявляють, що в районі проведення АТО йде справжня війна, війна з російським агресором…»* [366]

Руслан В.: *«…У полон був захоплений після бою з російськими військовослужбовцями. Був вивезений спочатку з України до РФ, а потім — до м. Сніжного Донецької області…»*

Сергій У.: *«…Був захоплений у полон після бою з російськими військовими — бурятами. Після потрапляння в полон був вивезений до РФ, згодом до м. Сніжне Донецької області. Керував бойовиками-охоронцями громадянин РФ з позивним "017"…»*

Єгор В.: *«…22.08.2014 року, виконуючи редакційне завдання, разом з двома колегами-журналістами я виїхав у м. Іловайськ. 23 серпня ми разом з деякими підрозділами ЗС України опинилися в оточенні російських вояків, почалися важкі бойові дії. Росіяни використовували реактивну артилерію та бронетехніку. Незважаючи на чисельну перевагу російських військових підрозділів, українські бійці дали гідну відсіч ворогу. У полон до ЗС України потрапили російські десантники Ульянівської дивізії ВДВ ЗС РФ (Ахметов, Ільмітов та інші), було підбито кілька російських танків Т-72Б (з російською документацією на борту). Бої тривали до 29 серпня 2014 року. Згодом українські військові та добровольчі підрозділи стали прориватися з*

оточення в напрямку підконтрольній Україні території. У складі однієї з груп нас і захопили в полон російські військовослужбовці…»

Богдан Р.: *«…У полоні нас тримали на одному із прикордонних пунктів України з РФ. Заручників часто залучали до робіт — розбирати завали, прибирати вулиці тощо. Ми регулярно бачили техніку та важке озброєння ЗС РФ, що в'їжджали з території Росії …»*

Віталій Г.: *«…Після взяття в полон бойовики "Оплоту" вивезли мене до м. Горлівка. Під час конвоювання по місту до мене підійшли декілька осіб монголоїдної зовнішності у військовій формі ЗС РФ (як потім пояснили самі бойовики, це були "буряти"), які відразу стали бити мене по обличчю прикладами автоматів. Показово, що при цьому "буряти" запитували, "зачем я пришел на их землю". Під час полону я бачив (у м. Вуглегірськ та Горлівка) багато кадрових військовослужбовців ЗС РФ (російське військове обмундирування, зброя, акцент — усе це свідчило про їхню належність до держави-агресора)…»*

Юрій Н. *та* ***Віктор О.***: *«…У полон ми потрапили під час проведення розвідки, захопили нас бійці ЗС РФ (російська військова форма, амуніція; як з'ясувалося, це був зведений підрозділ з дагестанців, аджарців; командир з позивним "Кізляр"; бойове злагодження перед висуванням в Україну проходили десь у Ростовській області). Під час перших днів полону росіяни утримували нас (6 українських бійців) у лісі в кайданах, прив'язали до дерева. Змусили копати для них укріплення, залякували розстріляти. Згодом через територію РФ перевезли до м. Сніжне Донецької області та передали місцевим бойовикам "ДНР"…»*

Ганна І.: *«…У полон потрапила під час виходу в складі свого підрозділу з м. Іловайськ. Унаслідок обстрілу нашої колони важкою артилерією ЗС РФ отримала 6 поранень та була захоплена в полон кадровими російськими військовими. Увесь час мене тримали в ямі, тричі допитували співробітники ФСБ РФ. Незважаючи на поранення (від болю часто втрачала свідомість),*

лікарської допомоги в полоні майже не отримувала (лише раз на день укол знеболювального)…»

Олександр Б.: *«…У полон був захоплений військовослужбовцями Псковської повітряно-десантної дивізії ЗС РФ. Мене та ще декілька десятків українських бійців вивезли через прикордонний пункт пропуску "Успенка" автомобілями ЗС РФ на територію Росії, а через добу переправили до м. Донецьк».*

Олексій А.: *«…Я потрапив у полон під час відходу військ із Іловайська. Під час мого полону солдати РФ не приховували, що вони кадрові військові — зазначали, із якого саме російського міста й до якої військової частини РФ належать. Зокрема вихвалялися, що за перебування в Україні отримують потрійний оклад (60.000—70.000 рублів танкісти, десантники). Під Іловайськом були тисячі російських військ…».*

Подальшу долю військовополоненого в збройних силах РФ визначає безпосередньо командир підрозділу, який захопив у полон солдатів противника.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Олександр К. *та* ***Микола О.***: *«…Допитував нас офіцер ГРУ ГШ ЗС РФ із позивним "016", який на свій розсуд наказував, кого з нас одразу розстріляти, а кого передати бойовикам "ДНР"…»*

При захопленні полонених і подальшого ставлення до них командирів військових підрозділів РФ ми розподілили на три основних типи: «Вікінг», «Зомбі» та «Робін Гуд».

«Вікінг» — це професійний «вояка», рішучий, вмілий, чітко і беззаперечно виконує накази вищого керівництва. У бою діє жорстко і рішуче, іноді інтуїтивно. Основний акцент робить на знищення противника.

У полон до такого потрапляють лише ті, що вижили після бойового зіткнення або поранені.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Євген Н.: *«…18.08.2014 року мій військовий підрозділ прибув до м. Іловайську, де щодня брав участь у бойових діях із представниками незаконних збройних формувань ДНР та регулярними підрозділами ЗС РФ. 29.08.2014 року згідно із домовленостями між керівництвом України та РФ мав бути створений «зелений коридор» для відходу українських бійців з м. Іловайська, але фактично після виходу підрозділів ЗС та Національної гвардії України військові РФ почали прицільний обстріл колони, застосовуючи великокаліберну зброю, артилерію, танки, міномети, тощо. З боями ми прорвалися до с. Червоносільське, де зайняли кругову оборону. Бій тривав понад 40 годин, 10 українських бійців, які залишилися живими, були взяті в полон солдатами десантно-штурмового батальйону ВДВ ЗС РФ (місце постійної дислокації — м. Псков). Мене та інших українських полонених допитували співробітники ФСБ РФ, які пропонували конфіденційне співробітництво в обмін на моє звільнення та матеріальне (грошове) заохочення. Вони, не криючись, заявляли мені та іншим заручниками про свою належність до спецслужб Росії. Солдати й офіцери ЗС РФ перебували на території України в російській військовій формі, а військова техніка мала розпізнавальні знаки ЗС РФ. Крім цього, вояки ЗС РФ вирізнялися специфічним російським акцентом та необізнаністю в географії Донецької області…»*

Андрій Р., Костянтин Л. та Андрій К.: *«…22.08.2014 року наш підрозділ був направлений для захисту м. Іловайськ від російських терористів. Патрулювали вулиці міста, виставили блокпости та секрети на околицях, готувалися до оборони. За даними військової розвідки, уже тоді було відомо про велике скупчення військових підрозділів ЗС РФ та бойової техніки в передмісті Іловайська (лише в нашому секторі оборони перебувало*

близько 75 одиниць танків, БМП, БРДМ та САУ). Через деякий час розпочався масований обстріл українських блокпостів, секретів та місць дислокації, росіяни пішли на штурм. Незважаючи на значні втрати, ми тримали оборону, знищили кілька десятків російських вояків. 28.08.2014 року ми зрозуміли, що підрозділи українських ЗС та добровольчі батальйони, які залишилися в м. Іловайськ, потрапили в оточення, але по радіозв'язку російські офіцери пообіцяли надати можливість вийти так званим "зеленим коридором" (росіяни зазначали, що не бажають втрат зі свого боку, тому запевнили, що під час виходу обстрілу не буде). Зранку 29.08.2014 року наша колона — понад 80 одиниць військової техніки та кілька сотень бійців — вийшла в напрямку м. Старобешеве, але о 9.00 російські підрозділи несподівано розпочали масований артилерійський обстріл. Втрати були дуже великими, майже всю техніку знищено, багато бійців загинуло або отримало важкі поранення. Нашій групі вдалося вийти з-під обстрілу та зайняти кругову оборону біля сел. Катеринівка. Майже до вечора ми відбивали наступ російських військ за підтримки одного танка, що вистріляв увесь боєкомплект і був знищений унаслідок прямого влучання артилерійського снаряду. Вночі з 29 на 30 серпня було ухвалено рішення, потайки повернутися до місця обстрілу колони та зібрати поранених українських бійців. Однак, наблизившись до поля, ми почули гуркіт військової техніки ЗС РФ та поодинокі постріли — російські військовослужбовці добивали наших поранених. Наступного дня біля 12.00 до нас під'їхав один з місцевих мешканців та передав ультиматум командування ЗС РФ здатися в полон або нас знищать. Враховуючи значні втрати та порожній боєкомплект, вирішили припинити збройний опір. Захопили нас бійці 72 Іванівської десантної дивізії ЗС РФ (їхній командний пункт розміщувався на висоті "Чорна гора"). Уже в полоні наші командири запитували росіян: "Чому відкрили артилерійський вогонь, якщо досягнуто домовленості про "зелений коридор"? Офіцери ЗС РФ тільки посміхалися та зазначали, що чекали виходу українських підрозділів три доби для повного знищення

"укропів". За цей час російські війська випадково розстріляли дві колони біженців, адже прийняли їх за українських військових…»

Полонені для «Вікінга» — це, перш за все, джерело інформації про дислокацію військ супротивника, їхню чисельність, озброєння та морально-психологічний стан. Такі командири самі керують процесом допиту військовополонених, використовуючи як помічників для вибивання інформації військовослужбовців свого підрозділу.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Дмитро К.: *«…Утримували мене в підвалі (бомбосховищі) будівлі колишнього Управління СБУ в Донецькій області. Умови тримання були нелюдські: скупченість заручників, відсутність нормальних умов для сну (для 122 заручників було лише 11 двоярусних ліжок), холод, катування голодом, відсутність питної води (50 літрів води на день для 122 заручників), постійні психологічні знущання, систематичні тортури та побиття полонених, залякування розстрілом та погрози вбити наших рідних. У полоні під час допитів бойовики зламали мені кілька ребер, перебили два пальці на лівій руці та всі пальці на обох ногах, зламали ліву ступню та грудну клітину, також відбили нирки. Катували заручників російські терористи на прізвиська "Адреналін", "Рулет", "Батон", "Жора", "Грєшнік", "Нік", "Люся", керували катуваннями — "Молчун", "Заяц", "Давід"…»*

Юрій Ш.: *«…У полон потрапив під час захисту нового терміналу Донецького аеропорту. Бойовики кілька місяців намагалися захопити термінал, іноді на одного українського захисника припадало по п'ять-сім терористів, які йшли в атаку. Багато військовослужбовців ЗС РФ та російських найманців знайшли собі там могилу. Навіть елітні підрозділи російських спецназівців та десантників були не спроможні вибити з терміналу українських бійців (вони здебільшого були призвані під час мобілізації), тому розлючені терористи по-варварськи підірвали перекриття*

терміналу. Тих, кого не завалило залізобетонними плитами, захопили в полон. Багато моїх побратимів загинуло, захищаючи рідну землю від збройної агресії РФ проти України. У полоні українських "кіборгів", захисників Донецького аеропорту, катували особливо жорстоко. Керував тортурами офіцер спецслужб РФ з позивним "Москва"...»

Коли який-небудь командир озвучує вирок, усі розуміють, що хтось повинен його виконати. Якщо вирок — це розстріл, то комусь доведеться взятися за зброю. Тому, якщо хтось виносить вирок полоненому і не збирається сам виконувати його, значить, йому потрібен кат. Здебільшого це особи, що визвалися добровільно виконувати цю «роботу». І все-таки не зовсім звичайне «ремесло» ката накладає відбиток і на його характер, і на його поведінку.

Катами у «Вікінга» стають особи, які компенсують свою некомпетентність у бою виконанням «брудної» роботи.

У підрозділі, яким командує «Вікінг», прояв боягузтва в бою може призвести до сумних наслідків. У цьому відношенні для нас буде дуже цікавим так званий синдром «втечі в порожній окоп» у «зламлених» солдат. Саме тут проявляються складні циклічні процеси душевної трагедії солдата, який проявив боягузтво в бою.

Сором перед своєю ганьбою гнітить солдата. Псевдодеменція, що виникла у нього під час бойових дій (тобто захисна від стресу війни дурість), не рятує його від страху за співтоваришів-солдат, які можуть загинути (або загинули) через його нерозторопність або бойову недосконалість.

У такій ситуації, коли під час бою боєць лягає на дно окопу, закриває обличчя руками і кричить, намагаючись заглушити звуки бою і команди, що йому віддаються, може бути тимчасовим відпочинком. А «скидання», «витіснення» своєї агресивності, звичайно, можливі при подальшому «спілкуванні» з полоненими.

Проявляється свого роду біологічний «суспільний жах смерті», тобто жахливий страх загибелі своєї зграї, без якої ти, стадна особа, не виживеш. Виникає непевний страх-сором перед собою, ставшим ніби небезпечним для своєї зграї, і нібито виганяючим тебе з неї. «Зламлений» йде в пустий окоп, у пусте поле, у ніч. Це не дезертирство! Це неусвідомлювана спроба порятунку «зграї» від себе.

Але в самоті порожнього окопу страх особини, не здатної прожити без зграї і приреченої самотністю на смерть з її жахом самотньо гинучого, стає гострішим. «Зламлений» біжить назад до своїх товаришів, у рідний натовп-метушню, де відчуває себе частиною «зграї», знаходить надію на нове життя серед «своїх». Повернутися його змушує можливість «стати в пригоді» для «брудної» роботи, без побоювання бути вбитим при зустрічі з ворогом. Тут у «зламленого» з'являється можливість довести всім, що є речі (знущання, насильство, тортури), які інші бояться робити, а він ні.

Феномен «втечі в пустий окоп» може мати інше походження. Відомо, що багатьом людям властиво накопичувати агресивність. Щоб вона не «полилася через край» у вигляді злих вчинків, люди несвідомо виплескують її дрібними порціями один на одного, не руйнуючи взаємин, а лише «підперчуючи» їх. Але якщо обставини монотонно-одноманітні, група невелика, і весь час усі один в одного перед очима, то й у людей, здавалося б, здатних до найвищого самовладання, виникають припадки «взаємного сказу». Цей стан відомий як «полярна хвороба», «експедиційний сказ» в ізольованих групах, ексцеси «дідівщини» при ізоляції у казармі або в маленькому гарнізоні.

У подібних ситуаціях, як писав Конрад Лоренц, «…нагромадження агресії тим більш небезпечно, ніж краще знають один одного члени цієї групи, чим більше вони один одного розуміють і люблять… Людина на дрібні жести свого кращого друга — варто того кашлянути або висякатися — відповідає реакцією, яка була б адекватною, якщо йому дав ляпасу п'яний хуліган» [143].

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Володимир Б.: *«…Командир сказав йому, а ти такий сміливий з ножем, лише коли він (тобто я) зв'язаний? Давай я розв'яжу йому руки та дам ніж, — подивимося, як ти будеш битися з ним сам на сам…»*

Петро Д.: *«…Самі російські офіцери постійно звинувачували місцевих бойовиків у боягузтві, із цього приводу між ними виникали сутички. По дорозі до м. Сніжне, куди вивезли полонених після передачі сепаратистам, бойовики по-звірячому побили нас за те, що ми бачили та чули, як, на думку росіян, негідно воюють місцеві терористи…»*

Таких катів можна віднести до типу «Боягуз». Для них характерно самоствердитися в очах своїх товаришів по службі, демонструючи свою сміливість під час допиту полонених. Найчастіше вони використовують колючі або ріжучі предмети для нанесення поранень полоненим. Під час проведення допитів військовополонених вони люблять демонструвати предмети тортур (ножі, щипці, садові ножиці, спеціальні інструменти, тощо). Наносять полоненим різані поранення кінцівок, шиї, тулуба, вдаються до ампутації окремих частин тіла.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Михайло С.: *«…До полонених систематично застосовували заходи фізичного тиску (побиття). Катували українських бійців бойовики-охоронці на прізвиська "Ліс", "Майба", "Дорн", "Сємьорка", "Сем" та інші. Окремим полоненим прострілили ноги, також нас примушували з'їсти свої українські військові шеврони…»*

Сергій М.: *«…У тортурах над полоненими брали безпосередню участь громадяни РФ…»*

Василь П.: *«…У полон я потрапив поблизу с. Дзеркальне Донецької області, де наш батальйон потрапив у засідку, яку влаштували*

військовослужбовці ЗС РФ. Це були кадрові військові підрозділи з Росії (десантники). Мене вразило те, що відразу після нашого полонення росіяни стали мародерствувати — відібрали в нас особисті речі, годинники, гроші, телефони…»

Зовсім інший тип ката, який теж відчуває себе в бою «не у своїй тарілці» — це «Профі». Як правило, це військовослужбовець, який до служби в армії працював у пенітенціарній системі. Він з легкістю погоджується (а часом, і самостійно викликається) стати конвоїром, охоронцем, який проводить допит, а за потреби — і тим, хто покарає військовополоненого за непокору, тобто, катом. «Профі можуть бути і діючі військовослужбовці підрозділів розвідки.

Кат типу «Профі» перед початком розмови з полоненим, як правило, розповідає про свій «значний» досвід. Він дозволяє собі браваду в стилі «у мене 100 % полонених розколюються». Але що стосується вбивства військовополонених, то «Профі» неохоче беруть участь у таких заходах, саме через свою юридичну грамотність. «Профі», як правило, відводять приречених військовополонених подалі від свідків, при цьому приховують своє обличчя з метою уникнення надалі можливого покарання за вчинення тяжкого злочину.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Віктор П.: *«…Побиття полонених було звичайною справою. … Також під час допиту кожного били ногами, прикладами зброї, гумовими палицями по ногах, по спині та животі…»* [367]

Олександр Ю.: *«…Полонених били кожного дня, мені особисто зламали ребра, декілька пальців на руках, а також встромили ніж у ногу нижче коліна. Інколи, коли в полонених не залишалося сил працювати (примусово вивозили на роботи — розбирати зруйновані будівлі), бойовики використовували електрошокер…»*

Михайло Ф.: *«…Серед тих, хто катував та психологічно тиснув на полонених, були представники російських збройних сил (носили російську військову форму та мали помітний російський акцент)…»* [367]

Сергій Л.: *«…У знущаннях над заручниками, що були цивільними особами, а також над полоненими українськими військовослужбовцями брали участь громадяни РФ, зокрема бойовик із позивним "Монгол" — мешканець Забайкалля…»* [367]

Віталій Т.: *«…Тортури над полоненими були звичайною практикою, особливо з боку представників російської військової розвідки. Били, використовуючи спеціальні військові засоби — спеціальні гумові рукавиці, які не залишають ззовні слідів від побоїв. Вони не приховували своє громадянство, навіть самі вихвалялися, на формі носили російські військові шеврони. Крім цього, в їхніх діях відчувалася спеціальна підготовка, вони розмовляли з російським акцентом…»* [367]

Володимир Р.: *«…У тортурах брали участь і громадяни РФ. Наприклад, мене допитував Міша на прізвисько "П'ятий". Він сам заявив, що є кадровим співробітником російських спецслужб та постійно проживає в м. Москва, хизувався, що, на відміну від України, РФ забезпечує його в повному обсязі, а в разі його загибелі на Сході України його родина буде повністю під захистом держави…»* [367]

Тип ката «Профі» «охоче» взаємодіє і з іншим типом командирів «Зомбі». Ці кадрові офіцери, які прийшли воювати «з української хунтою» за покликом серця, переконані у своїй правоті. Відмінна риса — впертість, прямолінійність та крайня жорстокість по відношенню до «нациків і бендерівців». Більшість щиро вірять, що борються з «фашизмом», як це робили їхні діди і прадіди в роки Другої світової війни.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Олександр П.: *«…25 серпня 2014 року, після кількох цілодобових артилерійських обстрілів, мій підрозділ оточили військовослужбовці регулярних військ РФ. Це були десантники з Костроми, які захопили нас у полон. Російські вояки були дуже добре озброєні, їх підтримували танки та БПМ. Спочатку ворожа артилерія знищувала українські позиції (було багато вбитих та поранених), тільки потім російські військові йшли в наступ. Фактично всі російські вояки були ідеологічно зомбовані, стверджували, що воюють проти "фашистів, які спеціально вбивають та ґвалтують мирне населення Донбасу". Для офіцерів і солдатів ЗС РФ стало справжнім шоком, що серед українських бійців значна частина — це етнічні росіяни, які захищали свою українську землю. Співробітники ФСБ РФ забороняли російським військовослужбовцям розмовляти з полоненими, але відчувалося, що в деяких росіян "відкрилися очі" на брехню путінської пропаганди. Після трьох діб тримання в полі без їжі та води українських полонених передали бойовикам так званої ДНР, які вивезли нас у м. Сніжне Донецької області. Умови полону були жахливі, ми жили в автомобільних боксах, харчувалися нерегулярно, нас систематично били та постійно психологічно тиснули на нас. Заручників насиллям примушували працювати, зокрема розвантажувати залізничні вагони та машини з боєприпасами, які надходили з РФ…»*

Євген С.: *«…У полон мене захопили військовослужбовці ЗС РФ 30 серпня 2014 року біля м. Іловайськ. Це були кадрові вояки, які прийшли на українську землю вбивати та грабувати мирних громадян. Відчувалося дуже сильне ідеологічне зомбування російських військовослужбовців путінською пропагандою: вони заявляли, що "всі українці є фашистами, тому ми прийшли звільнити російських співвітчизників в Україні, щодо яких "хунта" віддала наказ про знищення". Зазначу, що для російських солдатів виявилося несподіваним, що серед захисників України багато етнічних росіян, та коли українські бранці розмовляють з ними російською мовою. «Ідіотським» було те, що серед російських військовослужбовців — захисників "руського миру в*

Україні" — були калмики, буряти та чеченці, які взагалі не розмовляли російською мовою…» [368]

Андрій П.: *«…У полон потрапив під час виходу нашого підрозділу на допомогу українським бійцям у Луганському аеропорту (потрапили в засідку). Був важкопоранений, але відразу бойовики "ЛНР" кинули мене в камеру, де знаходилося ще 6 полонених. Ставлення до нас було дуже поганим: полонених постійно принижували, застосовували нецензурну лайку, називали "фашистами". Погрожували вбити (щоб «не возитися") та відмовлялися годувати (говорили, що харчі в них є тільки для себе). Ніяку медичну допомогу пораненим (перев'язки або лікування) не надавали. Через перебування в полоні в мене значно погіршився стан здоров'я (проблеми з тиском, дуже болить голова, нав'язливі спогади про ті жахливі події). Моя дружина каже, що я повернувся з полону зовсім іншою людиною…»* [368]

Антон У.: *«…У полоні допитували співробітники ФСБ РФ, які звинувачували мене в тому, що я "прєдатєль Родіни"…»* [368]

Віра в «справедливу війну з української хунтою» знімає внутрішній бар'єр моральної відповідальності за безпосередню участь у допитах, побиттях військовополонених, застосуванні тортур, знущання і, навіть, розстріли. «Зомбі» не приховують своїх облич, не приховують своєї приналежності до збройних сил РФ, тому що переконані у своїй безкарності.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Ігор Ф.: *«…Полонених систематично били, і робили це не тільки терористи-чоловіки ("017", "Молчун" та інші), а й бойовики-жінки (наприклад, "Багіра"). Відчувалося, що російські терористи дуже боятися нас, тому їхнє катування було спробою самоствердження та свідчило про людську неповноцінність…»* [368]

Олександр Б.: *«…Полонених постійно залякували погрозами фізичного катування — відрізати вухо, вставити голки під нігті, тощо. Зазначені*

погрози дуже подобалися військовослужбовцям РФ, які, не ховаючись, носили російську військову форму та розмовляли зі специфічним акцентом. Крім цього, полонених постійно били. Особливо жорстоко катували представники російських спецслужб (ГРУ або ФСБ) з позивними "017" та "Купол". Згадані особи навіть хизувалися своєю безкарністю через російське громадянство…»

Виділяється ще один тип командира — «Робін Гуд». Характеризуючи цього офіцера можна відзначити, що це інтелектуал, креативний при прийнятті рішення. Він теж прийшов звільняти «пригнічене російськомовне населення України і захищати слабких від бандерівців і фашистів». Старанно виконує розпорядження старших начальників. Однак, на відміну від «Зомбі» цей офіцер розуміє «ціну» путінським гаслам і тому старанно приховує свою приналежність до збройних сил РФ, не носить відкрито знаків розрізнення, не розповідає полоненим хто він і звідки, не бере участь у сумнівних акціях. Всіляко намагається не забруднити свої руки кров'ю. Не цурається оманою схилити військовополонених до зради, а якщо це не вдається, — намагається не возитися з ними, а відразу передати їх місцевим бандформуванням.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Ігор К. *та* ***Віктор М.***: *«…У полон потрапили під час виходу підрозділів Збройних сил України та добровольчих батальйонів з м. Іловайськ так званим "зеленим коридором". Усупереч досягнутим домовленостям із командуванням угрупування ЗС РФ, що намагалося захопити м. Іловайськ, під час нашого виходу відразу розпочався обстріл із російських танків, важкої артилерії та реактивних систем залпового вогню. Після чого російські війська продовжували добивати підрозділи українських військ, яким завдали відчутних втрат. Нас оточили та захопили військовослужбовці військово-десантних військ ЗС РФ. Росіяни утримували українських бійців серед кукурудзяного поля і не давали їм ані їжі, ані води. Був шалений*

психологічний тиск, майже безперервно погрожували розстрілом, обіцяли вбити, щоб не возитися з «укропами». Багато важкопоранених полонених померло протягом перших трьох днів через брак медичної допомоги. Ми просили офіцерів ЗС РФ віддати наші аптечки, які вилучили під час обшуків, але росіяни відмовилися це зробити. Через три доби українських бранців передали бойовикам так званої "армії ДНР", які вивезли нас до м. Сніжне Донецької області…» [368]

Руслан Т.: *«…У полон мене та моїх товаришів захопили військовослужбовці ЗС РФ. Наш підрозділ прикривав м. Іловайськ, оскільки на той момент почався його штурм російськими військами. Бої тривали декілька днів, потім нас оточили. У нас було багато поранених, росіяни це знали та цим скористалися. Їхній офіцер з позивним "Ліса" запропонував здатися, давши слово офіцера, що пораненим буде надана невідкладна медична допомога, а всіх українських бійців відразу вивезуть до буферної зони та передадуть ЗС України. Але це був обман. Росіяни (які навіть не ховали своєї приналежності до ЗС РФ, носили російську форму) розділили полонених українських військовослужбовців за підрозділами і всіх бійців добровольчих батальйонів відразу передали бойовикам т. зв. ДНР…»* [368]

«Робін Гуд» не тримає у своєму підрозділі катів, але допускає прояви спонтанних розправ над полоненими, як актів відплати. У цих підрозділах проявляється такий тип ката, як «Месник».

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Анатолій Ю.: *«…У полон потрапив під м. Дебальцеве ... Командир сказав, що "оскільки під час нашого захоплення ніхто не загинув із його людей, він нас передасть далі в повному складі"…»* [369]

В'ячеслав Р.: *«…У полон мене захопили кадрові військовослужбовці ЗС РФ (російська військова форма, озброєння, акцент, військові прапори на техніці). До цього був бій, під час якого українські бійці знищили кількох*

російських вояків. Тому військовослужбовці ЗС РФ ставилися до полонених украй агресивно. Нас три дні тримали в ямі із зав'язаними руками й очима без харчування та можливості справити природні потреби. При цьому, неодноразово ставили на коліна та імітували розстріл, але стріляли над головами…» [369]

Віталій К.: *«…Отримав наказ командира встановити зв'язок з іншим підрозділом. Вирушивши разом із групою (у кількості 6 бійців), потрапив у засідку, яку влаштували російські військовослужбовці зі складу батальйонно-тактичної групи Псковських десантників ЗС РФ (приблизно 10—12 БМП-2, 30 БМД та 3 гармат Д-30). Як з'ясувалося вже в полоні, напередодні ,під час бойового зіткнення з українськими військами, псковські десантники зазнали значних втрат, тому ставлення до українських бранців було вкрай жорстоким. Мене допитував офіцер ФСБ РФ із позивним "Старшина", який, застосовуючи тортури, зламав мені 3 ребра з лівого боку, вибив кілька зубів, завдав численних ударів по обличчю (з'явилися гематоми), тулубу та кінцівках. Увечері українських полонених вивезли на машинах на територію РФ (Ростовська область), де допитали повторно. Наступного дня нас перевезли до міста Сніжне Донецької області та передали бойовикам НЗФ "ДНР"…»* [369]

У цю категорію катів люди потрапляють спонтанно. Серед них, як правило, особи, що глибоко переживають втрату близької людини або товариша по службі. Горе, яке вони переживають, може бути таким великим, а можливості організму (і психіки) протистояти небезпечним, шкідливим факторам не безмежні, що їхня інтенсивність може так зростати, що не тільки поверхневих, але і глибинних адаптаційних резервів організму буде недостатньо для нормального безболісного віддзеркалення цих впливів або для подолання їх. Коли системи адаптації виходять на черговий критичний рівень функціонування, «включаються», у першу чергу, системи, які, у буквальному сенсі, вимагають позбавлення від стресора, що створює больові

синдроми і хворобливоподібні стани як сигнали про його небезпеку та нетерпимість.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Іван Б.: *«…Відразу після бою, де я потрапив у полон разом з 2-ма побратимами, нас зв'язали та змусили йти попереду через заміноване поле (позаду на дистанції йшли військові РФ). Пройшовши пів поля, я почув, як позаду мене пролунав вибух (як потім з'ясувалося, загинули два моїх товариші та три російські військові, ще троє росіян отримали поранення). Своїх вбитих та поранених вони винесли з поля, наші бійці залишилися там. Мене особисто вони почали бити руками й ногами, їхній командир повалив мене на землю та намагався вирвати кадик. Мене закинули до кузова машини та повезли в невідомому напрямку. Після зупинки машини мене викинули на землю та знову почали бити на очах у жінок та дітей, які стояли на автобусній зупинці. Потім мені на голову одягли пакет, а бойовики вишикувались у "живій коридор" та пустили мене через нього, наносячи удари. Потім мене допитували та знову били — руками, ногами, великим ножем. Цим же ножем мені зрізали волосся. Під час допиту я дізнався від самих бойовиків, що вони з російського спецназу. Потім мене відвезли до якогось підвалу, де я провів 17 діб…»* [370]

Часто, перед початком допиту, «Месник» розповідає полоненим історії з власного життя, як він жив до війни, який був щасливий, чим займався і як усе це закінчилося в одну мить. Мета такої розповіді — залякати полоненого, сформувати в його уяві чітку картину невідворотності лютої смерті за все те «зло», яке він і такі, як він, вчинили. «Месник» катує полонених не ховаючи обличчя. Усвідомивши, що помста не приносить полегшення, часто вдається до вживання спиртних напоїв і/або наркотичних засобів. Поступово «Месник» озвіряється на всіх, включаючи і товаришів по службі, починає шукати «героїчної» загибелі в бою.

5.2. Психологічні особливості ватажків незаконних збройних формувань, які утримують українських військовополонених у зоні проведення Операції об'єднаних сил

Досить умовно в структурі незаконних збройних формувань (НЗФ), що діють на території так званих ДНР/ЛНР, можна виділити такі елементи:

- ✓ ватажок і один-два його помічника, які виконують роль штабу (як правило, підготовані люди з числа колишніх військовослужбовців або працівників правоохоронних органів);
- ✓ група охорони керівництва, що супроводжує ватажка і охороняє його на стоянках і в базових районах;
- ✓ група розвідки та мережа розвідників (остання може складатися з місцевих жителів, що не входять безпосередньо в загін);
- ✓ зв'язкові;
- ✓ фахівці з диверсій і терору;
- ✓ снайпери і стрілки.

Спеціально призначені бойовики займаються питаннями забезпечення загону боєприпасами, продовольством та іншими засобами, а також зв'язком. Створюються і служби безпеки, контррозвідки (наприклад, «МДБ», «Генпрокуратура», «МВС»).

З розвитком конфлікту на сході країни і неприйняттям активних заходів з боку силових структур України щодо роззброєння НЗФ, останні з'єдналися в більш великі формування, відбулася централізація управління, були створені базові райони, навчальні центри і склади. Накопичено та продовжує накопичуватися зброя, зокрема важка техніка і озброєння.

На цей час російськими кураторами створені підрозділи сепаратистів, об'єднаних у структуру «армійських корпусів», закінчено формування «МВС», органів «держбезпеки» («МДБ»), інших незаконних структур («ГРУ ДНР», загін особливого ризику «Легіон», тощо).

Комплектування загонів здійснюється досить добре підготованим особовим складом різних вікових категорій (20 — 50 років) за принципом добровільності, а також за рахунок мобілізації чоловічого населення. Примусово мобілізовані бойовики значно поступаються добровольцям у підготовці, бойових якостях, психологічній готовності до бойових дій з силами правопорядку.

У незаконних збройних формуваннях існує також значна питома вага колишніх злочинців — звільнених з колоній, СІЗО та в'язниць. Знаходять собі притулок у бандформуваннях і злочинці, які знаходяться в розшуку. Тому не випадково діяльність НЗФ успішно поєднується з грабежами, розбоєм, мародерством і насильством.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Дмитро Ст.: *«…Полонених катували та били. Мені особисто бойовики НЗФ "Оплот" зламали нижню щелепу (спеціально вдарили прикладом автомата), вибили з суглоба праву ногу в колінному та тазостегновому суглобах, розбили голову з потиличного боку…»*

Олександр П.: *«…Бойовики "ДНР" мордували голодом полонених…»*

Андрій Ш.: *«…У полон потрапив під час захисту від російських терористів м. Дебальцеве, був тяжко поранений у грудну клітину. Незважаючи на це, бойовики НЗФ "Призрак" жорстоко побили мене прикладами, руками і ногами. Били неодноразово протягом усього мого перебування в полоні. Серед катів я запам'ятав бойовика, на прізвисько "Пуля"…»* [371]

Сергій Щ.: *«…У полон мене захопили терористи так званої ЛНР під час бою біля н. п. Сентяківка Луганської області. Перший місяць тримали в якомусь підвалі в м. Луганськ. За 30 діб годували всього чотири рази. Майже щодня водили на допити. Їх проводили терористи на прізвиська "Шаман" та "Спец". Бойовики застосовували засоби фізичного впливу: побиття, тортури електричним струмом, виводили на мороз та обливали водою, підвішували за*

кайданки на кілька годин. Потім мене перевезли до м. Донецьк на базу НЗФ "Оплот", де я був ще три місяці. Одного дня базу терористів захопили озброєні бойовики, які називали себе "козаками ДНР", і мене вивезли в інше місце, де утримували ще два місяці. Але і цю базу найманців захопили під час штурму військовослужбовці спецназу ЗС РФ. Росіяни передали мене представникам так званого "міністерства державної безпеки ДНР", а ті ув'язнили до підвалу колишнього УСБУ в Донецькій області. Загалом, під час полону майже п'ять місяців мене утримували окремо від інших полонених. Я щохвилини чекав на смерть. Але найстрашнішим було чути крики людей, яких "козаки ДНР" катували в сусідній кімнаті підвалу, а потім розстрілювали на вулиці. Це був постійний психологічний шок. Пам'ять про нього, думаю, залишиться в мені на все життя…»

Володимир К.: *«…Били ногами й руками, намагалися ножем вирізати око. Здебільшого бойовики робили це заради власної розваги…»* [371]

Тарас Т.: *«…У полоні постійно били руками, ногами та зброєю по всіх частинах тіла. Бойовики заходили до підвалу чи архіву та хаотично починали бити всіх полонених і заручників. Це робили не так для нашого залякування, як заради задоволення самих терористів…»*

Юрій Б.: *«…На кожному допиті били, при цьому, самі допити проводили співробітники спецслужб РФ, а катували за їхньою вказівкою місцеві бойовики "ДНР". Під час тортур мені вибили 3 зуби, зламали щелепу та ребро. Своєрідним знущанням була їжа, якою годували полонених 1 раз на добу — залишки їжі від терористів, куди вони спеціально додавали дизельне пальне та бите скло. Через це сьогодні я маю три серйозних захворювання шлункового тракту…»* [371]

НЗФ мають і т. зв. «резерви» — співчуваючі їм групи населення, які мають постійне місце проживання, формально ведуть законослухняний спосіб життя, але майже завжди мають укриття і зброю в схованках. Фактичний резерв складають і колишні учасники незаконних формувань, які

в ході заходів щодо роззброєння, добровільно відмовилися від участі в них, склали зброю і легалізувалися. Періодично ці дві категорії населення вливаються в діючі загони бойовиків для участі в масштабних акціях, ведуть розвідку, застосовуються для дезінформації сил правопорядку.

Ватажки НЗФ — персони вольові та енергійні. Їхній середній вік складає 39 років, матеріально забезпечені (хоча в минулому могли бути як безробітними так і малозабезпеченими). Близько 86 % мають вищу або середньоспеціальну освіту. Здебільшого пройшли хорошу військову підготовку і є професіоналами зі зброї та ведення бойових дій. З числа керівників НЗФ так званих ДНР/ЛНР більше 50 % проходили службу в органах внутрішніх справ, 25 % — професійні військові, близько 8 % — представники інших професій, 17 % ніде не працювали. Соціально-демографічна характеристика організаторів НЗФ свідчить, що всі вони — особи чоловічої статі, 97 % перебували або перебувають у шлюбі.

З погляду психологічної характеристики можна виділити два типи ватажків НЗФ:

- ✓ **корисливо-злочинний тип** (приблизно 64 % від усіх ватажків НЗФ). Він характеризується корисливими спонуканнями. В основі вчинків людей цього типу лежить зажерливість, користолюбство, придушлива влада грошей. У співвідношенні цінностей духовних і матеріальних їхній інтерес обмежений рамками матеріально-речових відносин, причому способи та засоби досягнення цілей відступають на другий план.
- ✓ **морально-деформований тип** (приблизно 28 % від усіх ватажків НЗФ). Він характеризується заперечним або різко негативним ставленням до конституційного строю, його політичних інститутів, економічного укладу, способу життя. В основі злочинної діяльності ватажків НЗФ цього типу лежать ворожі ідеї різного змісту та спрямування. Відмінними рисами цього типу є чітко виражена ворожа спрямованість особистості, а стійкість і переконаність у своїх ідеях такі, що іноді доходить до фанатизму.

Виходячи з результатів контент-аналізу автобіографічних розповідей колишніх військовополонених, можна виділити два типи польових командирів бандформувань «ДНР/ЛНР»: «Джокер» і «Весільний генерал».

Найбільш поширеним типом польового командира бандформування на Донеччині є «Джокер». Це, як правило, колишні військові, які після служби в армії пов'язали своє життя з кримінальними структурами. Переконані у своїй безкарності, найчастіше вони люди імпульсивні, з високою тривожністю та сильною емоційною збудливістю. Концентруються на власних переживаннях, а в поведінці керуються лише своїми меркантильними інтересами. У «Джокера» відсутнє уявлення про цінність людського життя. Їх відрізняє виняткова суб'єктивність (упередженість) сприйняття і оцінки подій, підозрілість, недовірливість і мстивість, що здебільшого «успішно» реалізується при роботі з військовополоненими.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Роман Б.: *«…Нас затримали бойовики так званої ДНР під час перевезення волонтерської допомоги військовослужбовцям ЗС України. Утримували спочатку в приміщенні "військової поліції ДНР" у сел. Новотроїцьке, потім перевезли до підвалу колишнього Управління СБУ в м. Донецьк. Перший допит тривав 8 годин, на якому відразу бойовики "ДНР" жорстоко побили мене, зламали кілька ребер та завдали численних гематом і синців. Під час наступних допитів був поранений пострілом у голову, його зробив один із бойовиків із автомата АК-74. Напівсвідомим був кинутий у підвал без жодної медичної допомоги. Незважаючи на поранення, мене катували постійно. Керував тортурами українських заручників бойовик на прізвисько "Заєць" (комендант катівні в будівлі колишнього УСБУ в Донецькій області), у тортурах також брали участь російські терористи з позивними "Йожик", "Крутой", "Сєвєр"…»* [372]

Петро Л., ***Володимир П.*** *та* ***Олександр П.***: *«…Після захоплення в полон нас та інших українських бійців доправили до колишнього УСБУ в*

Донецькій області, де ув'язнили в приміщенні архіву. Ця кімната аж ніяк не була призначений для тримання людей: спали на п'ятиярусних полицях для зберігання архівних документів, столів та стільців не було, приміщення не мало вікон та не провітрювалося, через велику скупченість та відсутність елементарних санітарних умов навколо був бруд та сморід. Годували один-два рази на день залишками їжі терористів, медичної допомоги не надавали. Чинили постійний психологічний тиск та били. Російські терористи декілька разів виводили українських полонених на так звані "зустрічі з місцевим населенням". На таких заходах спочатку виступали бойовики, які безпідставно звинувачували нас у навмисних вбивствах мирних громадян, а потім наказували місцевім мешканцям бити нас. Серед катів пам'ятаємо бойовиків з позивними "Адреналін", "Йожик", "Слав'ян", "Кент" (усі віком від 25 до 35 років)…» [372]

Роман Б.: *«…Перші дні бойовики утримували мене в приміщенні адмінбудівлі колишнього підрозділу СБУ в м Краснодон Луганської області, потім перевезли до підвалу приватного будинку в сел. Шевелівка в передмісті Краснодона. Майже щодня били руками й ногами, зброєю, саперною лопаткою. Примушували перейти на бік російських терористів, погрожували розстрілом. Постійно вимагали, щоб я телефонував рідним для збирання коштів з метою мого викупу з полону…»* [372]

Юрій С.: *«…Побиття були з першого дня полону: бойовики так званої ЛНР розбили мені голову прикладами зброї. Унаслідок поранень і тортур багато українських полонених потребували лікування, але замість цього російські терористи давали нам лише йод, "зєльонку" та вату. Насправді нас залишили напризволяще. Порятунком для поранених та закатованих заручників стала санінструктор одного з добровольчих батальйонів (позивний — "Мама Таня"), що також була ув'язнена і як могла допомагала нам. Бойовики "ЛНР" постійно фізично знущалися з полонених. Нас били руками і ногами, підвішували до турніків та били гумовими палицями, змушували віджиматися від підлоги під супровід ударів зброї. Через*

катування я маю постійні сильні болі голови, спини та рук. Катували заручників терористи, на прізвиська "Золотий" та "Колобок", а керували ними — "Батя" (так званий комбат НЗФ "Зоря") та "Рекс"…» [372]

Василь А.: *«…Наш підрозділ потрапив у засідку, мій БТР підбили, унаслідок чого з 14 осіб загинули 4, решта була захоплена в полон. Нас відвезли до м. Алчевськ, де вишикували на дорозі (стояли на колінах). Згодом приїхав лідер терористів Захарченко, який всіляко знущався з нас, нецензурно лаявся та під загрозою розстрілу наказав полоненим розповісти викривлену інформацію стосовно України в інтерв'ю для журналістів "Life News" (чекали поруч). При цьому, кожному полоненому роздали заздалегідь заготовлені тексти…»* [372]

Сергій Л.: *«…Мене затримали невідомі люди з георгіївськими стрічками, які заявили, що я сидітиму в "ямі" до кінця війни. Утримували в підвальному приміщенні колишнього УСБУ в Донецькій області. Умови були жахливі. У камері 4 м^2 перебувало 10 заручників, потреби справляли в пластикову пляшку. У камері разом зі мною перебували жінки, люди з вогнепальними пораненнями, яким жодної медичної допомоги не надавали. Годували хлібом і водою, їжу видавали через віконце в залізних дверях. Усього в підвалі було близько 9 камер, в яких перебували лише цивільні. Полонених українських бійців утримували окремо. Бойовики "ДНР" періодично били заручників. Так, унаслідок побиття начальником «Хатинки» (так називали будівлю УСБУ в Донецькій області самі бойовики) з позивним "Шахтер" помер один із заручників…»* [372]

Віталій Р.: *«…Я потрапив у полон до бойовиків НЗФ "Оплот" (як потім з'ясувалося — раніше ці особи проходили службу в Донецькому "Беркуті", брали участь у подіях на Майдані на початку 2014 року). Під час бою наш танк був підбитий, сам отримав численні уламкові поранення ніг, рук та обличчя. Мене фактично притягнули до лідера бойовиків "ДНР" Захарченка, який знаходився в м Вуглегірськ. Побачивши мене та ще одного полоненого, він одразу віддав наказ нас розстріляти. Мого товариша вбили, а мене не*

встигли: російські журналісти, які були поруч, попросили залишити живим для зйомок фільму про взяття в полон ще одного "укропа"...» [372]

Олексій П.: *«...Мене затримали на блокпосту так званої ДНР невідомі особи в масках і військовій формі з автоматами. Бойовики побили й відвезли мене в багажнику мого авто в м. Горлівка, де кинули в підвал будівлі колишнього УБОЗ. Допитував Безлер на прізвисько «Бєс», пізніше — представники т. зв. "КДБ ДНР". Під час допитів мене жорстоко побили (залишилися гематоми). Як з'ясувалося, уся моя провина була лише в тому, що я був співробітником МВС...»* [372]

Володимир М.: *«...У полон я та 16 моїх бойових побратимів потрапили під час бойових дій у Донецькому аеропорту. Нас тримали в підвалі колишнього Донецького управління СБУ, захопленого бойовиками "ДНР". Усіх полонених постійно били, а також періодично застосовували фізичні тортури. На моїх очах терорист, на прізвисько "Моторола", вбив мого товариша Ігоря Б...»*

«Джокер» найчастіше користуються послугами катів типу «Садист», для яких головною метою є самоствердження за рахунок безпорадних полонених і демонстрація своєї зверхності.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Андрій М.: *«...У полон мене захопили при виході українських військ з м. Іловайськ. Наш підрозділ потрапив під обстріл російських військ, під час евакуації поранених мене затримали російські військовослужбовці та бойовики "ДНР". Катування почалися з перших хвилин полону: усіх затриманих, у тому числі поранених українських бійців, жорстоко побили, наносячи удари руками, ногами, зброєю. Поранених били по ранах, завдаючи їм нестерпного болю. Росіяни та бойовики «ДНР» відкрито мародерствували, забираючи в полонених гроші, одяг, цінні речі, зокрема натільні хрестики та каблучки. Нас відвезли в підвал на базу терористів у*

сел. Старобєшеве, де катування продовжувалися. Побої були системні. Чинили постійний психологічний тиск…» [373]

Дмитро П.: *«…Місце мого утримання в полоні було справжнім концтабором (підвал колишнього УСБУ в Донецькій області). Українських бранців постійно били, знущалися, залякували тортурами й садистським вбивством або ймовірною розправою колишніми бійцями донецького "Беркута". На полонених постійно психологічно тиснули, погрожували, що ніколи не віддадуть Україні або навпаки, що українська сторона відмовляється від обміну полонених, тому заручників розстріляють. Участь у знущаннях брали представники російських пропагандистських ресурсів ("Росія 24" та "Life News"). Ці особи не мають права більше називати себе журналістами, вони є поплічниками терористів і повинні бути засуджені за свої злочини. Серед катів були представники ФСБ РФ, які хизувалися багатим досвідом тортур як на Донбасі, так і на території Чеченської Республіки на початку 2000-х років. Особливою жорстокістю відзначалися бойовики на прізвиська "Монгол", "Багіра", "Опер", "Робінзон", "Ленін", серед яких є декілька громадян РФ…»*

Андрій М. *та* ***Юрій П.***: *«…Полонених роздягли: більшу частину закрили в автомобільних гаражах, а деяких посадили в собачий вольєр на вулиці і постійно знущалися: бойовики стріляли в них з травматичної та пневматичної зброї, кидали каміння, їжу приносили в мисках для собак, а хліб кидали на підлогу. Одного з полонених після жорстокого катування прикували кайданками до вольєру, морили голодом, допоки ця людина не померла. Катували всіх полонених, били зброєю, дерев'яними та гумовими палицями. Терористи постійно залякували розстрілом, стріляли над головою, у такі моменти кожен з нас внутрішньо прощався з життям. Також бойовики телефонували нашим рідним, вимагали або гроші за звільнення з полону, або вони стратять нас…»*

Валерій Х.: *«…У полоні мене утримували разом з іншими військовослужбовцями ЗС України в підвалі колишнього УСБУ в Луганській*

області. Це була справжня катівня, де не тільки жорстоко били, але й вбивали заручників без суду і слідства. Бойовики "ЛНР" створили такі умови, щоб українські полонені або вмирали від катувань, або сходили з розуму, або психологічно ламалися. Це просто диво, що я вижив та повернувся до своєї родини…»

Юрій І.: *«…Увесь час полону мене утримували в підвалі на якомусь заводі. Годували один раз на день низькокалорійною їжею, я та інші українські полонені страждали від голоду. Мінімально необхідних умов для тривалого утримання людей не було. Для бойовиків "ДНР" ми були "укропами", яких залишили живими для обміну на російських терористів, що були заарештовані в Україні. Сепаратистів жодним чином не цікавили умови нашого утримання, вони зовсім не опікувалися наданням належного лікування українським пораненим бійцям. Неодноразово заручникам заявляли, що в разі будь-яких скарг їх розстріляють…»* [373]

Анатолій Р.: *«…Перші дні нас тримали в чистому полі, а потім перевезли через російську територію в м. Сніжне, розмістили в гаражі (боксі) для автомобілів. По 30 полонених у боксі. Спали просто на бетонній підлозі, годували водою. Туалету не було, тому природні потреби справляли в гаражі…»* [373]

Віталій К.: *«…Російські десантники, захопивши в полон, спочатку вивезли нас до Ростовської області РФ, а наступного дня передали бойовикам НЗФ "ДНР" у м. Сніжне Донецької області. Українських офіцерів відокремили від солдатського й сержантського складу та вивезли до Донецька, де ув'язнили в підвалі будівлі колишнього УСБУ в Донецькій області. Загальна кількість заручників — 140 осіб. Усі вони перебували в одному приміщенні у страшенній скупченості та тісноті. Харчування було дуже поганим (на добу приблизно 100 грамів каші на 1 особу). Санітарні умови не витримували жодної критики: приміщення не провітрювали та не прибирали. Охоронці навіть не щодня виводили полонених до вбиральні.*

Першу допомогу пораненим надавав український військовий медик, який потрапив у полон».

«Джокер» всіляко намагаються схилити полонених до колаборації. Військовополонені, які не витримали знущань і катувань та погодилися на роль ката для своїх товаришів, складають основний кістяк ката типу «Боягуз».

Із безпосередніх свідчень звільненої з військового полону особи

Володимир М.: *«…Полонених не тільки били, на них постійно психологічно тиснули — змушували переходити на їхній бік (погрожували розстрілом, обіцяли прив'язати до дерев під час обстрілів або надіслати нас по частинах нашим рідним у конвертах). Ті, хто погодився, потім приходили та погрожували своїм колишнім побратимам-полоненим (погрожували, що знають, де живуть їхні сім'ї)…»* [373]

Нерідко бандформування «прилаштовуються» у другий ешелон військових підрозділів і «наводять порядок» у захоплених населених пунктах, роблячи за військових «брудну роботу»: розправляються з невгодними, здійснюють тортури та ліквідацію військовополонених.

Із безпосередніх свідчень звільненої з військового полону особи

Іван А.: *«…У полон потрапив поблизу м. Іловайськ після багатоденних бойових дій проти військових підрозділів ЗС РФ. Росіяни оточили нас та почали розстрілювати із танків, артилерії, реактивних систем залпового вогню, тощо. Ми відбили кілька атак десантників Псковської дивізії ВДВ ЗС РФ, але через чисельну перевагу ворога та значні втрати (вбитими і важкопораненими) були змушені припинити збройний опір. Декілька днів українських полонених тримали в полі, російські військовослужбовці постійно психологічно знущалися, траплялося побиття. Важкопоранені*

українські бійці залишилися напризволяще, ми не малі можливості їм допомогти, а російські офіцери навіть не намагалися це зробити. Потім полонених передали бойовикам незаконних збройних формувань так званої ДНР — їх росіяни звинувачували в боягузтві: "Ви тільки грабувати місцевих мешканців умієте та "геройствувати" по телебаченню, а всю брудну роботу ми за вас виконуємо….". Уже в полоні бойовиків "ДНР" заручників постійно били руками, ногами, гумовими палицями та зброєю, особливо часто по нижніх кінцівках та нирках. Також терористи виводили заручників на так звані "народні суди", де заохочували місцеве населення до знущань з українських бранців…»

Таких польових командирів можна віднести до психологічному типу «Весільний генерал». Таких «героїв» не можна сплутати: обвішані зброєю (автомати, пістолети, шаблі, ножі і т. п.), з великою кількістю нагород (орденів і медалей сумнівного походження), які роз'їжджають на прикрашених машинах з прапорами «ДНР/ЛНР» і георгіївськими стрічками. Прагнуть «відновити справедливість», експропріювати майно в тих, кого вважають посібниками «укрів». Люблять вигадувати собі позивні, на кшалт «Царь», «Барон», «Князь» та т. ін.

Із безпосередніх свідчень звільненої з військового полону особі

Андрій Б.: *«…Через три дні були постійно допити, допити, допити, але, у принципі, усе одне й те ж саме. І єдине що на наступний день зранку, прямо зранку мене відвезли до їхнього головнокомандувача, не знаю, прізвища не пам'ятаю таке. Який-то недоук, метр п'ятдесят на зріст, з погонами генералісимуса, такі величезні зірки, які-то більше ніж погони, навіть позивний у нього «Царь». Ось, Наполеон місцевий. Ось, ну особливо він мені теж нічого там такого не розповідав, єдине що, ну як би з'ясувати позицію, що навіщо і чому, як би приїхав і що там робити. Після короткої розмови мені пообіцяв особисто, що мене не поміняють, ось, що я буду там, ось, і він*

буде контролювати питання, щоб мене не поміняли. … хтось з хлопців казав, що це людина раніше була директором цирку в Донецьку…»

«Весільний генерал», як правило, не усвідомлюючи того, є «ширмою», прикриттям для діяльності спецслужб РФ на території «ДНР/ЛНР». Для такого типу польового командира характерне використання катів типу «Профі», що мають «зеківський» досвід і активно використовують його для власної наживи та жорстокого поводження з полоненими і заручниками.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Валерій Х.: *«…Проросійські бойовики постійно били полонених та заручників зі складу місцевого населення як на допитах, так і заради власної розваги. Самі терористи говорили, що між в'язницями "ДНР" і "ЛНР" змагання — яка з них страшніша і жорстокіша для заручників, де є особливі катування та скільки в них закатовано і розстріляно полонених. Серед катів було багато колишніх зеків, що раніше відбували покарання за тяжкі насильницькі злочини…»*

Володимир Л.: *«…Мене та інших полонених регулярно били гумовими палицями, особливо жорстокими були охоронці-колишні зеки. Систематично знущалися, залякували та погрожували вбивством…»*

5.3. Психологічні особливості командирів підрозділів найманців, які утримують українських військовополонених у зоні проведення Операції об'єднаних сил

Події на Донбасі показали, що в рядах НЗФ можуть перебувати найманці, а також добровольці з інших регіонів України, близького та далекого зарубіжжя. Найманці — найбільш підготовані та боєздатні бойовики, які використовуються при виконанні найскладніших завдань, що вимагають високої бойової кваліфікації, а також як радники командирів

бандгруп і інструкторів навчальних центрів. Зокрема, на Донбасі найманців вербують структури «Доброволець.орг», терористичне угрупування «Інтербригади» (пов'язані з діяльністю екстремістської партії «Другая Росія»), установи, афілійовані з ФСБ і ГРУ. Найманці можуть об'єднуватися в окремі загони (або складати їхній кістяк), які орієнтовані на конкретні бойові завдання з вчинення терактів і диверсій (наприклад, батальйони «Пятнашки», «Суть врємєни», тощо).

Найманець («солдат удачі» [48]) — особа, що вступає в збройний конфлікт не з ідеологічних, національних, політичних міркувань (і не належить до ідеологічної групи, що так або інакше зацікавлена в результаті конфлікту) та не відповідно до військового обов'язку, а заради вигоди.

Визначення найманця сформульовано в ст. 47 п. 2 першого Додаткового протоколу [76] до Женевських конвенцій, підписаного в 1977 р. Згідно з цим документом, найманцем вважається особа, яка:

- ✓ спеціально завербована на місці або за кордоном для того, щоб зітнутись у збройному конфлікті;
- ✓ фактично бере безпосередню участь у воєнних діях;
- ✓ бере участь у бойових діях, керуючись, головним чином, бажанням одержати особисту вигоду, і якій у дійсності обіцяно стороною або за дорученням сторони, що перебуває в конфлікті, матеріальну винагороду, що істотно перевищує винагороду, обіцяну або виплачувану комбатантам такого ж рангу і функцій, які входять до особового складу збройних сил цієї сторони;
- ✓ не є ні громадянином держави тієї сторони, що перебуває в конфлікті, ні особою, яка постійно проживає на території, яка контролюється стороною, що перебуває в конфлікті;
- ✓ не входить до особового складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті;
- ✓ не надіслана державою, яка не є стороною, що перебуває в конфлікті, для виконання обов'язків як особа, що входить до складу її збройних сил.

Міжнародне гуманітарне право (або право збройних конфліктів [161]) найманство прямо не забороняє, а говорить лише про те, що найманці не є комбатантами і не мають права на статус військовополоненого. Це означає, що найманець ризикує бути притягнутим до кримінальної відповідальності за участь у збройному конфлікті, якщо потрапляє в полон, і умови утримання в полоні на нього теж не поширюється, що також є психологічною основою для негуманного ставлення до полонених, спрацьовує принцип «як зі мною, так і я».

У зв'язку з випадками використання найманців у воєнних конфліктах, у 1979 році Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію про необхідність розробити конвенцію про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців; був створений спеціалізований комітет, до складу якого увійшли представники 35 держав [238].

1989 року ООН прийняла Конвенцію про заборону вербування, використання, фінансування і навчання найманців [156], яка набрала чинності дванадцять років по тому, маючи на лютий 2006 р. всього 24 держави-учасника.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Олег Б.: *«…Розмовляючи з бойовиками НЗФ "Схід"", що утримували мене в полоні, я переконався в тому, що вони здебільшого є громадянами РФ (із їхніх зізнань, а також із специфічних фразеологічних зворотів та акценту)…»* [367]

Олександр М.: *«…У полон мене захопили та утримували перші три місяці представники російського НЗФ, так звані козаки — здебільшого громадяни РФ (хизувалися своїми паспортами). До них приїжджали групи російських військових (специфічна російська форма, поведінка та акцент). Козаки розповідали, що командують ними кадрові офіцери ЗС РФ, під час бойових дій вони узгоджують усі свої дії з регулярними військовими підрозділами збройних сил РФ, які надають потрібну підтримку…»* [367]

Олександр М.: *«…У полон мене захопили військовослужбовці десантно-повітряних військ ЗС РФ, також "кадирівці" (найманці чеченської національності з-поміж громадян РФ)…»* [367]

Володимир Д.: *«…Серед наших охоронців були громадяни РФ (позивні "Морпєх" та "Русий"). Вони розповідали, як живуть у Росії, а також про те, що отримують винагороду за участь у бойових діях в Україні в розмірі 15 тисяч російських рублів щомісяця…»* [367]

Іван Р.: *«…Особливою жорстокістю відрізнялися "кадирівці" — російські військові з Чечні. Вони стріляли повз нас із вогнепальної зброї та погрожували зарізати ножами…»*

Психологічна підготовка таких осіб починалася ще в підлітковому віці в групових бійках, побитті «чужинців»; удосконалювалась у злочинних діях бойовиків — членів організованих злочинних груп — при насильстві над молодими солдатами або «цапами відбувайлами» у виправних установах.

Зазначені особи відрізняються великою обережністю, уважністю, мобільністю, винахідливістю. Зазвичай вони ретельно готуються до «роботі», оглядають місце проведення операції (акції), визначають місця де будуть розміщатися вогневі точки, з яких будуть вести вогонь по супротивнику, способи маскування, шляхи відходу, розташування транспорту. Продуманість усіх деталей, ретельний вибір і перевірка зброї, «замітання» слідів і т. д. входять до «професійної» діяльності найманців, є необхідним атрибутом їхньої «роботи», яку необхідно виконувати успішно, бо інакше можна поплатитися власним життям.

Коли одна людина сприймає іншу абстрактно і лише як мішень для пострілу, вона має бути відчуженою особою, тобто емоційно холодною, безпристрасною, що виключає співпереживання, ідентифікацію з людьми, уміння поставити себе на їхнє місце. Вона повинна мати якщо не повну, то досить значну відстороненість від життя, некрофільські риси (прагнення до знищення живого). Вказані особливості притаманні більшості найманців.

Деякі з них взагалі не сприймають як жертву живу людину, тим більш, як індивідуальність. Цим визначається і їхнє ставлення до полонених як до непотрібних свідків.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Тетяна Б.: *«…На військову службу я вступила добровільно, призначена була санінструктором. У полон потрапила біля сіл. Велика Гора Луганської області під час організації обміну між ЗС України та бойовиками "ЛНР" поранених і вбитих. Обмін організовувався з огляду на те, що серед українських полонених було багато поранених, я добровільно погодилася виступити як парламентер від нашого підрозділу (вимога бойовиків, що перемовини вони будуть вести тільки з жінками). Разом зі мною слідував чоловік (капелан). Однак, після нашого виходу до блокпосту терористів ми були захоплені в полон військовослужбовцями кавказької національності, які звинуватили нас у розвідці їхніх позицій. Як потім з'ясувалося, наших полонених бійців, яких бойовики пропонували обміняти, уже розстріляли…»* [373]

Михайло Ф.: *«…Тортури застосовували постійно, полонених били та з них знущалися. Окрім цього, кілька українських бійців, з якими я разом утримувався, були розстріляні терористами…»*

Чи є єдиним мотивом їхніх дій корисливість, сугубо матеріальний інтерес? Безумовно, ні, оскільки їхня поведінка полімотивована. Один з провідних фахівців у галузі юридичної психології Ю.М. Антонян наголошував: «По-перше, …наймані вбивці, здебільшого, некрофільські натури, чия поведінка визначається самою потребою у вбивстві. По-друге, це гравці, яким дуже потрібно побувати в гострих, збуджуючих ситуаціях ризику і небезпеки, що зовсім не суперечить раніше висловленим твердженням про холоднокровність та обачності таких людей. У названих ситуаціях можуть успішно діяти спокійні, витримані особистості, які вміють

прораховувати різні варіанти. По-третє, зовсім не виключено, що окремі найманці просто мстяться людям за те, що ті вдачливіші та багатші, що вони роблять те, про що вбивця може лише мріяти» [6].

На відміну від інших учасників воєнного конфлікту найманці — спокійні люди. Їх важко вивести з рівноваги. Ймовірно, вони навряд чи дадуть втягнути себе у вуличну сварку або домашній конфлікт. Відмінна їхня риса — вміння бути непомітними, нічим не привертати до себе уваги.

Таким чином, найманці — це особлива категорія учасників воєнного конфлікту, для яких вбивство людей у зоні ведення бойових дій стало «роботою», а ставлення до військовополонених — типове ставлення до непотрібних свідків.

За оцінкою бойового професіоналізму, поведінці при захопленні полонених і подальшого відношення до них командирів підрозділів, професійних найманців можна підрозділити на два основних типи: «Рембо» і «Інквізитор».

Для середовища найманців найбільш характерним типом польового командира є «Рембо». Це професіонал з бойовим досвідом, рішучий і жорсткий. Уся його діяльність спрямована на перемогу до бою, усе робиться для залякування супротивника. Основний акцент робить на ставлення до полонених, як до потенційних смертників. Полон, на думку такого командира, — це відстрочена, болісна смерть.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Владислав Р.: *«…На початку липня 2014 року я був направлений у службове відрядження з м. Маріуполь до м. Біла Церква. Під час зупинки пасажирського поїзда в м. Донецьк до мене на пероні підійшли озброєні терористи НЗФ "Восток" і провели обшук. Знайшовши військовий квиток, посвідчення про відрядження та паспорт громадянина України, відразу жорстоко побили мене, а потім заарештували. Мене відвезли на територію колишньої військової частини внутрішніх військ, яку вже захопили*

терористи. Там мене знову побили, наділи маску на обличчя, прикували до батареї. Зі мною разом утримували ще 2 заручники, яких я не знаю. Протягом 3 діб нам не дозволяли розмовляти, не давали їсти, пити, справляти природні потреби, час від часу катували. Згодом перевели до іншого приміщення, де було ув'язнено близько 25 українських полонених. Мене та інших заручників неодноразово допитував один з керівників НЗФ "Восток", на прізвисько "Одеса", який розповідав, що він колишній офіцер ЗС України та живе в м. Одеса. Саме він, погрожуючи катуванням, змушував українських заручників давати неправдиві інтерв'ю про українські ЗС…» [374]

Василь Б.: *«…Побиття полонених бойовики використовували як засіб залякування. Російські терористи намагалися фізичним впливом змусити нас утратити людську гідність та стати безсловесними рабами. У катуваннях брали участь російські найманці чеченської національності, які спеціально трощили полоненим ребра та вибивали зуби (наприклад, Андрію Ф.)…»*

Особливістю підрозділу найманців є і те, що там не терплять боягузів. Проте, допускають і навіть заохочують, якщо катом стає один з полонених.

Із безпосередніх свідчень звільненої з військового полону особи

Дмитро К.: *«…У полон я потрапив, коли разом із двома військовослужбовцями зайшов у магазин, щоб купити продукти (н. п. Войкове Амвросіївського району Донецької області). Нас одразу вивезли до м. Слов'янськ Донецької області, що вже захопили російські терористи І. Гіркіна — Стрєлкова. Тримали в підвалі, щодня допитували, а також жорстоко били. У мене зламана рука, струс мозку, численні забої кінцівок та обличчя. Катували як російські терористи (малі помітний акцент та не приховували російського громадянства), так і місцеві найманці, а також зрадники — військовослужбовці 79 ОМБр, які перейшли на бік бойовиків. З-поміж них я запам'ятав особу з позивним "Далекобійник". Він був справжнім*

садистом. Допитами та тортурами керував бойовик із позивним "Абвер". Деяких заручників розстрілювали. Зокрема, бойовики вбили вісімнадцятирічного юнака з Вінниці, який навіть не був військовослужбовцем ЗС України, але в нього терористи знайшли символіку "Правого сектору". Цього хлопця довго били, знущалися, а потім застрелили. Бойовики також хвалилися, що розстріляли як "антисоціальний елемент" групу циган…»

Крім того, діяльність найманця пов’язана з постійним перебуванням в умовах інтенсивних (сильних або тривалих) екстремальних впливів, що часом викликають у деяких із них психічні стресові розлади. Розлади психіки, виникаючі при стресі, підрозділяють на ті, що переважно є захистом від стресорів (можливо, і болючим захистом) [298], і на такі, коли стресори пробуджують уже наявні в людини хворобливі дефекти психіки, її схильність до психічного захворюванню [112].

На думку Л. А. Китаєва-Смик [114], на відміну від стресової кризи першого рангу (із квапливою мобілізацією поверхневих адаптаційних резервів, як на пожежну тривогу), і від стресової кризи другого рангу (із мобілізацією глибинних адаптаційних резервів і виходом опановуючої поведінки на рівень напруженого, але безболісного витрачання цих резервів) при стресовому кризі третього рангу включаються механізми болісної адаптації до стресора, який постійно нагадує, що треба швидше «видужувати», тобто усувати стресор. Інакше кажучи, для надання самодопомоги найманцю необхідно усунути причину свого розладу. Такою причиною нерідко є полонені. Саме при таких ситуаціях у підрозділах найманців з’являється тип ката «Садист».

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Олександр Д.: *«…У полон потрапив під час бойових дій біля м. Дебальцеве. Майже всіх полонених піддавали тортурам та побиттю.*

Катували бойовики-садисти ... Під час тортур застосовували як грубу фізичну силу (били руками, ногами, зброєю), так і електричний струм. Дуже жорстоко катували українських полонених артилеристів: їм спеціально ламали руки та пальці…» [367]

Костянтин Д.: *«…Тортури відбувалися кожного дня. Бойовики заводили в приміщення двох-трьох полонених, там їх оточували терористи. Бойовики вмикали на комп'ютері відеозаписи зруйнованих міст Донецької області та починали жорстоко бити полонених. По-садистському катували терористи на прізвиська "Рулєт" та "Варвар", найбільші тортури відбувалися над українськими артилеристами…»* [367]

Станіслав Т.: *«…Мене тримали в підвалі колишнього Управління СБУ в Донецькій області. Бити розпочали з перших хвилин: українських заручників по троє заводили в підвальне приміщення, а бойовики «ДНР» вишиковувалися по обидва боки й били ногами, кулаками, прикладами автоматів, намагалися нагодувати нас землею, а також розстрілювали із пневматичної зброї (в мене влучили тричі). Разом зі мною в підвалі тримали приблизно 70 заручників. Били щодня, особливо російські найманці докладали зусиль після масових "п'яних шабашів". Били, не розбираючи, просто заходили в підвал і починали бити заручників ліворуч і праворуч. Справжніми садистами були бойовики, на прізвиська "Сємьорка", "Сєм", "Ліс"»* [367]

Олександр Д.: *«…Полонених били руками і ногами, прикладами автоматичної зброї та дерев'яними палицями. Серед бойовиків-садистів був громадянин РФ з характерним позивним "Маніяк"…»* [367]

Олександр М.: *«…Катували мене "кадирівці" — російські найманці з Кавказу. Били по голові гранатометом РПГ-25, наносили удари ногами по обличчю та по нирках. Погрожували, що знають, де живуть мої рідні в Україні та можуть їх вбити. Вони також дзвонили на мобільний телефон дружини та погрожували їй. У полонених по-садистському вирізали окремі ділянки шкіри, де були нанесені татуювання з національною українською символікою або патріотичним змістом. Усе це знімали на відео та*

викладали в YouTube. Коли моя дружина побачила, як знущаються з мене та інших полонених, вона тяжко захворіла…» [367]

Юрій Д.: *«…У полоні з українських бійців постійно знущалися та катували їх: били ногами, зброєю; кілька годинні допити із застосуванням фізичної сили; стрільба по полоненим із травматичної та пневматичної зброї. Я був свідком, як бойовики зламали щелепи, руки й ноги деяким полоненим (зробили це бойовики-садисти на прізвисько "Адреналін", "Батон", "Мовчун", "63"…»* [367]

Ігор Л.: *«…Після захоплення нас у полон та вивезення на територію РФ російські військовослужбовці зі складу осіб чеченської національності жорстоко побили мене та інших полонених: били прикладами автоматів по голові та ножем різали по шиї, імітуючи відрізання голови. Унаслідок російських тортур я став інвалідом 2-ї групи. Також, під час допитів, коли мої відповіді на запитання не задовольняли співробітника ФСБ РФ, за його вказівкою, у приміщення заходили невідомі особи в чорній формі та балаклавах і, по-садистському, били…»* [367]

Леонід Р.: *«…Під час перебування в полоні нас постійно били гумовими палицями, ногами та кулаками. Били без будь-якої причини, коли їм заманеться, особливо жорстоко били, коли охоронці перебували в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Найжорстокішими були бойовики, які щойно повернулися з "окопів". Серед бойовиків-садистів я пам'ятаю начальника зміни охорони на прізвисько "Адреналін" та охоронців на прізвиська "Бурий", "Скіф", "Варвар", "Рулєт", "Дєд"…»* [367]

Федір Т.: *«…Мене та інших полонених постійно били та катували. Намагалися виколоти очі, роздягали догола на морозі. Періодично телефонували моїм близьким родичам, здебільшого, вночі, та розповідали їм, як мене катують. Серед садистів, що застосовували тортури до українських полонених, була й жінка-снайпер НЗФ "ДНР" з позивним "Кнопка"…».* [367]

Олександр Л.: *«…Катували полонених під час проведення допитів, робили це жахливо та по — садистському…».* [367]

Тимофій С.: *«…Бойовики "ДНР" систематично били полонених як під час допитів, так і заради власного задоволення. Так, одного разу мене та мого товариша Руслана К. просто вивели з підвалу та жорстоко побили троє бойовиків, які щойно повернулися з бойових позицій (били автоматами, унаслідок чого мені вибили зуби). Над українськими полоненими часто знущалися т. зв. "донські козаки", які розмовляли з більш вираженим російським акцентом. Серед катів можу пригадати бойовиків на прізвиська "Зомбі", "Давід" та "Заєць"…»* [367]

Це найнебезпечніша категорія катів. До неї потрапляють люди за власним бажанням, більш того, деякі з них до зони ведення бойових дій потрапили саме з метою стати катами, для реалізації своїх хворобливих фантазій. Під час допиту таких катів представляють полоненим як «психів», наприклад: «Серед нас є люди, які прийшли воювати, а є такі, які прийшли вбивати… Це Б., він прийшов, щоб вбивати». Найчастіше особи цього типу знущаються над полоненими не поспішаючи, «смакуючи» свою перевагу над беззахисними, а часом і пораненими людьми, виколюють їм очі, відрізують вуха, ґвалтують і каструють.

Серед підрозділів найманців такий тип польового командира, як «Інквізитор», зустрічається вкрай рідко і, як правило, має яскраво виражену релігійну спрямованість. Цей тип борців «за віру», не виключаючих можливості заробітку, зустрічався у воєнних конфліктах на території Чечні, Афганістану, Іраку, тобто в тих збройних конфліктах, де зіткнення відбувалися між протиборчими сторонами, в яких більшість віруючих християни з одного боку і мусульмани з іншого. Бойові дії на сході України вкрай важко уявити як воєнний конфлікт з релігійною підосновою. Хоча окремі епізоди підкреслюють наявність таких спроб звести агресії Російської

Федерації проти України до конфлікту між православними Київського і Московського патріархатів.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

В'ячеслав Т.: *«…У полоні до мене та інших полонених неодноразово застосовували заходи фізичного впливу. Був свідком, як у тортурах брала участь особа, яка називала себе священиком УПЦ МП (прибув разом з найманцями з РФ — "донськими козаками"). Цей "батюшка" особисто ударом хреста розбив голову одному з українських полонених…»* [367]

Негативно-зневажливе ставлення до людської особистості, її найважливіших благ (життя, здоров'я, тілесної недоторканності, честі, гідності, спокою і т. ін.) лежить в основі ставлення представників НЗФ до українських військовополонених.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Володимир Л.: *«…Мене та інших полонених регулярно били гумовими палицями, особливо жорстокими були охоронці колишні зеки. Систематично знущалися, залякували та погрожували вбивством…»* [367]

Костянтин Д.: *«…З полонених постійно знущалися, принижували їхню честь і гідність. Також їх роздягали і ставили на коліна, наставляли зброю, водночас знімали відео та фотографували. У бойовиків були цілі альбоми зі світлинами катувань полонених. Вони хизувалися, що катування заручників терористами в Сирії чи Іраці є «дєтскім лєпєтом», порівняно зі знущаннями російських бойовиків в Україні…»* [367]

Сергій Щ.: *«…Через соціальні мережі та мобільний зв'язок ці бандити неодноразово виходили на контакт із моєю матір'ю та вимагали викуп за звільнення: спочатку 8000 дол. США, згодом ціна зросла до 10000 тис. доларів США…»*

Валерій Х.: *«…Тиснули не тільки на мене, але й на мою родину. Допити полонених спеціально знімали на відео російські журналісти, які потім викладали це відео в YouTube. Після чого телефонували нашим близьким (зокрема, моїй дружині) та вимагали викуп за звільнення. При цьому погрожували, що полонені найближчим часом можуть бути розстріляні…»*

Юрій С.: *«…Погрожували вбивством. Під час допитів і побиття приставляли до скроні полонених заряджений пістолет та залякували пострілом. Крім цього, погрожували смертю й моїм близьким, дзвонили на їхні телефони та вимагали викуп…»*

Віталій Ф.: *«…Морально-психологічний тиск був постійним. Полоненим погрожували стратою за "напад на ДНР". Крім цього, бойовики вимагали 30.000 гривень за моє визволення з полону»* [367]

Олександр Ш.: *«…У полоні до мене водночас із тортурами постійно застосовували заходи психологічного впливу — бойовики т. зв. ДНР погрожували вбивством (перезаряджали зброю та цілилися в мене). Одного разу пролунали справжні постріли над моєю головою. Також, бойовики за гроші дозволяли деяким місцевім мешканцям катувати українських полонених…»*

Володимир Р.: *«…Постійно психологічно тиснули погрозами розстрілу, намагалися завербувати до лав НЗФ, також погрожували розправою над рідними та близькими…»*

Микола К.: *«…Усіх полонених примушували перейти на бік сепаратистів, особливо тяжким було становище полонених військовослужбовців — мешканців Донецької та Луганської областей; їх не тільки били, але й погрожували, що вчинять фізичне насильство над їхніми родичами…»* [367]

Євген Н.: *«…Російські терористи щодня психологічно знущались із заручників, ображали, використовуючи нецензурну лайку, постійно погрожували вбити: розстріляти, зарізати, повісити. Після перевезення в м. Іловайськ нас залучили до примусової праці, пов’язаної із розмінуванням,*

збиранням трупів загиблих, копанням могил, розбиранням зруйнованих будинків тощо. Набула поширення практика рабської праці українських заручників за грошову винагороду, яку зацікавлені особи з місцевого населення виплачували так званому "російському коменданту Іловайська"...»

Одним з найпоширеніших психічних дефектів багатьох ватажків НЗФ є їхня байдужість до загрози покарання, громадського осуду. Їхня злочинна поведінка високо корелює з психічними аномаліями: легким ступенем олігофренії, психопатії, акцентуаціями характеру, алкогольною деградацією та ін. Вони часто знущаються над полоненими у стані невротичних і психопатичних зривів.

Соціально-моральна деградація ватажків НЗФ посилюється в процесі їхнього тривалого керівництва над своїм підлеглим «військом». Невротизм, псіхопатизація, акцентуйованість характеру, неадекватність поведінки, стійка схильність до агресивних проявів, соціально-рольова деформація — такі звичайні наслідки не тільки їхнього злочинного способу життя, але й тривалого перебування поза законом.

Вони раби своїх установок, стереотипів, звичок. Вони зазвичай обтяжені неврозами, алкогольною деградацією, розумовою недостатністю, інфантилізмом. Відрізняються крайньою емоційною нестійкістю, форсуючи афективні стани навіть у нескладних конфліктних ситуаціях. Відрізняються підвищеним рівнем тривожності, слабкістю гальмівних процесів.

Свої недоліки намагаються компенсувати підвищеною агресивністю, підвищеним загальним енергетизмом поведінки. У спілкуванні з полоненими виявляють владність, крайню грубість і жорстокість.

Із безпосередніх свідчень звільнених з військового полону осіб

Максим Ф. *та* ***Руслан Ш.***: *«...Постійно залякували, погрожували вбити, прострелити ногу або відрізати вухо чи палець, вказані погрози супроводжувала демонстрація вогнепальної та холодної зброї...»*

Микола Ст. *та* ***Олександр П.***: *«…Заручників постійно залякували розстрілом та застосуванням садистських тортур — вирізати око, відрізати пальці або руку, прострелити ногу та інше. Погрожували направити українських полонених попереду російських терористів під час наступу на Донецькій аеропорт, який обороняли ЗС України…»*

Ватажки НЗФ можуть відрізнятися якимось стійким, домінуючим емоційно-негативним станом (гіпертрофованим почуттям образи, помсти, ревнощів).

Серед індивідуальних рис особливо виділяється стійка злобливість, мстивість, жорстокість, заздрісність, усіляке утвердження своєї переваги над оточуючими, рішучість йти на ризик, самозамилування помилковим героїзмом, хвастощі і позування. У спілкуванні з полоненими вони виявляють владність, жорстокість, крайню грубість, насильство, шантаж і погрози.

Висновки за розділом

1. Визначені та охарактеризовані основні психологічні типи командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, які утримують українських військовополонених у зоні проведення Операції об’єднаних сил: «Вікінг», «Зомбі» та «Робін Гуд».

✓ «Вікінг» — це професійний «вояка», рішучий, вмілий, чітко і беззаперечно виконує накази вищого керівництва. У бою діє жорстко і рішуче, іноді інтуїтивно. Основний акцент робить на знищення противника. У полон до такого потрапляють лише ті, що вижили після бойового зіткнення або поранені. Полонені для «Вікінга» — це, перш за все, джерело інформації про дислокацію військ супротивника, їхню чисельність, озброєння та морально-психологічний стан. Такі командири самі керують процесом

допиту військовополонених, використовуючи як помічників для вибивання інформації військовослужбовців свого підрозділу.

Катами у «Вікінга» стають особи, які компенсують свою некомпетентність у бою виконанням «брудної» роботи: «Боягуз» та/або «Профі».

а) «Боягуз». Для них характерно самоствердитись в очах своїх товаришів по службі, демонструючи свою сміливість під час допиту полонених. Найчастіше вони використовують колючі або ріжучі предмети для нанесення поранень полоненим. Під час проведення допитів військовополонених вони люблять демонструвати предмети тортур (ножі, щипці, садові ножиці, спеціальні інструменти, тощо). Наносять полоненим різані поранення кінцівок, шиї, тулуба, вдаються до ампутації окремих частин тіла.

б) «Профі». Як правило, це військовослужбовець, який до служби в армії працював у пенітенціарній системі. Він з легкістю погоджується (а часом, і самостійно викликається) стати конвоїром, охоронцем, який проводить допит, а за потреби — і тим, хто покарає військовополоненого за непокору, тобто катом. «Профі» можуть бути і діючі військовослужбовці підрозділів розвідки. «Профі» перед початком розмови з полоненим, як правило, розповідає про свій «значний» досвід. Він дозволяє собі браваду в стилі «у мене 100 % полонених розколюються». Але що стосується вбивства військовополонених, то «Профі» неохоче беруть участь у таких заходах, саме через свою юридичну грамотність. «Профі», як правило, відводять приречених військовополонених подалі від свідків, при цьому приховують своє обличчя з метою уникнення надалі можливого покарання за вчинення тяжкого злочину.

- ✓ «Зомбі» — це кадрові офіцери, які прийшли воювати «з української хунтою» за покликом серця, переконані у своїй правоті. Відмінна риса — впертість, прямолінійність та крайня жорстокість по відношенню до «навиків» і «бендерівців». Більшість щиро вірять, що борються з «фашизмом», як це робили їхні діди і прадіди в роки Другої світової війни.

Віра в «справедливу війну з української хунтою» знімає внутрішній бар'єр моральної відповідальності за безпосередню участь у допитах, побиттях військовополонених, застосуванні тортур, знущання і, навіть, розстріли. «Зомбі» не приховують своїх облич, не приховують своєї приналежності до збройних сил РФ, тому що переконані у своїй безкарності. З «Зомбі» «охоче» взаємодіє тип ката «Профі».

- ✓ «Робін Гуд» — офіцер-інтелектуал, креативний при прийнятті рішення. Він теж прийшов звільняти «пригнічене російськомовне населення України і захищати слабких від бандерівців і фашистів». Старанно виконує розпорядження старших начальників. Однак, на відміну від «Зомбі» цей офіцер розуміє «ціну» путінським гаслам і тому старанно приховує свою приналежність до збройних сил РФ, не носить відкрито знаків розрізнення, не розповідає полоненим хто він і звідки, не бере участь у сумнівних акціях. Всіляко намагається не забруднити свої руки кров'ю. Не цурається оманою схилити військовополонених до зради, а якщо це не вдається, — намагається не возитися з ними, а відразу передати їх місцевим бандформуванням.

«Робін Гуд» не тримає у своєму підрозділі катів, але допускає прояви спонтанних розправ над полоненими, як актів відплати. У цих підрозділах проявляється такий тип ката, як «Месник». У цю категорію катів люди потрапляють спонтанно. Серед них, як правило, особи, що глибоко переживають втрату близької людини або товариша по службі. «Месник» катує полонених не ховаючи обличчя. Усвідомивши, що помста не приносить полегшення, часто вдається до вживання спиртних напоїв і/або наркотичних засобів. Поступово «Месник» озвіряється на всіх, включаючи і товаришів по службі, починає шукати «героїчної» загибелі в бою.

2. Серед психологічних типів ватажків незаконних збройних формувань, які утримують українських військовополонених у зоні проведення Операції об'єднаних сил, виділяються: «Джокер» і «Весільний генерал».

Найбільш поширеним типом польового командира бандформування на Донеччині є «Джокер». Це, як правило, колишні військові, які після служби в армії пов’язали своє життя з кримінальними структурами. Переконані у своїй безкарності, найчастіше вони люди імпульсивні, з високою тривожністю та сильною емоційною збудливістю. Концентруються на власних переживаннях, а в поведінці керуються лише своїми меркантильними інтересами. У «Джокер» відсутнє уявлення про цінність людського життя. Їх відрізняє виняткова суб’єктивність (упередженість) сприйняття і оцінки подій, підозрілість, недовірливість і мстивість, що здебільшого «успішно» реалізується при роботі з військовополоненими.

«Джокер» найчастіше користуються послугами катів типу «Садист», для яких головною метою є самоствердження за рахунок безпорадних полонених і демонстрація своєї зверхності.

«Джокер» всіляко намагаються схилити полонених до колаборації. Військовополонені, які не витримали знущань і катувань та погодилися на роль ката для своїх товаришів, складають основний кістяк ката типу «Боягуз».

Нерідко бандформування «прилаштовуються» в другий ешелон військових підрозділів і «наводять порядок» у захоплених населених пунктах, роблячи за військових «брудну роботу»: розправляються з невгодними, здійснюють тортури та ліквідацію військовополонених. Таких польових командирів можна віднести до психологічному типу «Весільний генерал». Таких «героїв» не можна сплутати: обвішані зброєю (автомати, пістолети, шаблі, ножі і т. п.), з великою кількістю нагород (орденів і медалей сумнівного походження), які роз’їжджають на прикрашених машинах з прапорами «ДНР/ЛНР» і георгіївськими стрічками. Прагнуть «відновити справедливість», експропріювати майно в тих, кого вважають посібниками «укрів». Люблять вигадувати собі позивні, накшалт «Царь», «Барон», «Князь» та т. ін.

«Весільний генерал», як правило, не усвідомлюючи того, є «ширмою», прикриттям для діяльності спецслужб РФ на території «ДНР/ЛНР». Для такого типу польового командира характерне використання катів типу «Профі», що мають «зеківський» досвід і активно використовують його для власної наживи та жорстокого поводження з полоненими.

3. За оцінкою бойового професіоналізму, поведінці при захопленні полонених і подальшого відношення до них командирів підрозділів, професійних найманців можна підрозділити на два основних типи: «Рембо» і «Інквізитор».

Для середовища найманців найбільш характерним типом польового командира є «Рембо». Це професіонал з бойовим досвідом, рішучий і жорстокий. Уся його діяльність спрямована на перемогу в бою, усе робиться для залякування супротивника. Основний акцент робить на ставлення до полонених, як до потенційних смертників. Полон, на думку такого командира, — це відстрочена, болісна смерть.

Серед підрозділів найманців тип польового командира «Інквізитор» зустрічається вкрай рідко і, як правило, має яскраво виражену релігійну спрямованість. Цей тип борців «за віру», не виключаючих можливості заробітку, зустрічався у воєнних конфліктах на території Чечні, Афганістану, Іраку, тобто в тих збройних конфліктах, де зіткнення відбувалися між протиборчими сторонами, в яких більшість віруючих християни з одного боку і мусульмани з іншого. Бойові дії на сході України вкрай важко уявити як воєнний конфлікт з релігійною підосновою. Хоча окремі епізоди підкреслюють наявність таких спроб звести агресії Російської Федерації проти України до конфлікту між православними Київського і Московського патріархатів.

У професійних найманців особливо виділяється тип ката «Садист». Цей тип є найнебезпечнішим серед катів. До цього типу потрапляють люди за власним бажанням, більш того, деякі з них до зони ведення бойових дій потрапили саме з метою стати катами, для реалізації своїх хворобливих

фантазій. Найчастіше особи цього типу знущаються над полоненими не поспішаючи, «смакуючи» свою перевагу над беззахисними, а часом і пораненими людьми, виколюють їм очі, відрізають вуха, ґвалтують і каструють.

Основні результати данного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1], Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [2; 8; 12; 18; 21], Статті у закордонних наукових виданнях: [1], Тези доповідей у матеріалах конференцій: [1; 5; 18; 19; 21; 24; 26].

РОЗДІЛ VI
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ НАСЛІДКІВ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ

Сьогодні в Україні вже існує медична, правова та соціальна моделі допомоги жертвам військового полону, що дозволяє (хоча і не з бажаною ефективністю, але все-таки цілеспрямовано займатися медичною, правовою та соціальною реабілітацією). Що ж стосується психологічної моделі допомоги жертвам військового полону, тут справа виглядає набагато складніше. Хоча саме *психологічні* наслідки військового полону є найбільш драматичними та пролонгованими.

Фізичний біль від тортур поступово пройде. Колишній військовослужбовець так чи інакше зможе адаптуватися до життєдіяльності в умовах зниження своїх фізичних можливостей після перебування в полоні. Психологічні ж наслідки, такі як сумніви, відчуття провини, злість на себе і оточення, відчуття несправедливості, власного безсилля в деяких ситуаціях та ін. можуть супроводжувати людину все подальше життя.

З іншої сторони, не зважаючи на важливість психологічних наслідків у загальній картині наслідків військового полону, розробці її теорії та практики приділяється вкрай недостатньо уваги. Найчастіше за психологічними термінами у вивченні бойових травм [241] та здійсненні реабілітаційних заходів [4] ховаються соціологічні, соціальні або правові підходи. Ті, хто працює з психологічними феноменами наслідків військового полону, дуже часто переносять у цю сферу напрацювання з інших областей практики або використовують загальні представлення клінічної психології [106].

Не вдасться надати ефективну допомогу колишнім військовим бранцям, якщо не враховувати і явну специфіку ціннісно-смислових аспектів травматизації внаслідок перебування в полоні та формування так званої ідентичності полоненого.

Саме тому ***соціально-психологічну модель наслідків військового полону*** ми розглядаємо як сукупність трьох рівнів психологічних феноменів:

1. *Макрорівень (або причинний) рівень*, що відображає соціальні та особистісні фактори та сутність становлення «ідентичності полоненого».
2. *Основний (або ціннісно-смисловий) рівень*, що розкриває особистісні особливості військовополоненого та типологію його базових психічних процесів та явищ.
3. *Мікрорівень (поверховий) рівень*, що відображає фізіологічні та поведінкові новоутворення в колишніх військових бранців (див. рис. 6.1).

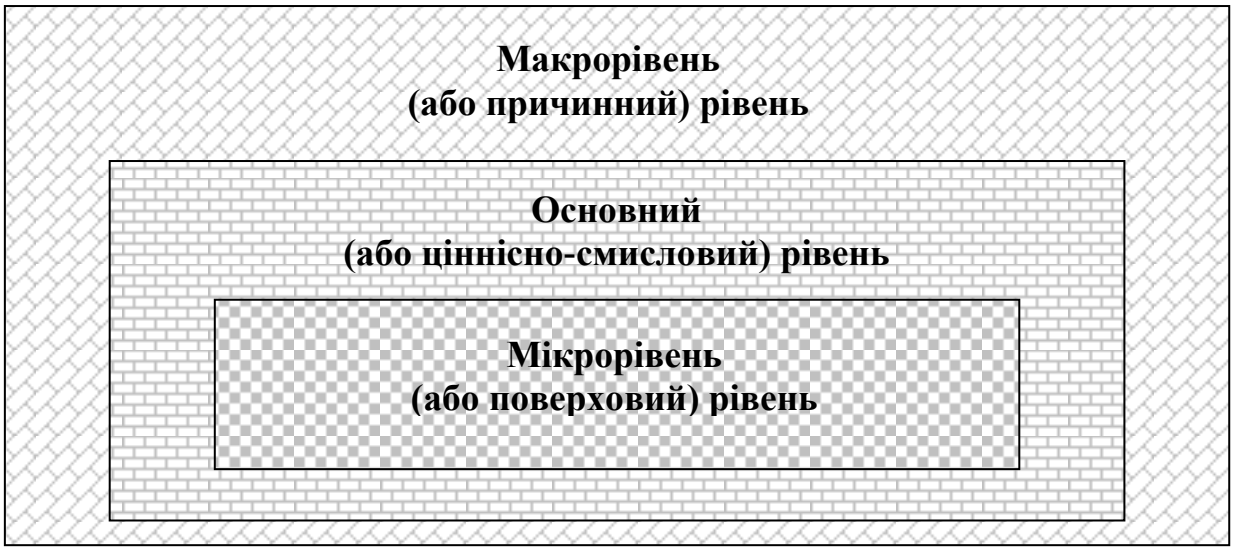

Рис. 6.1 **Соціально-психологічна модель наслідків військового полону**

Розглянемо більш докладніше виділені рівні психологічних феноменів, що входять до складу запропонованої соціально-психологічної моделі наслідків військового полону.

6.1. Причинний рівень наслідків військового полону

Причинний рівень ми пов’язуємо з розумінням колишнім бранцем соціально-психологічної сутності бойової травматизації, основою якої є перебування військовослужбовця в ситуації військового полону, механізмів

формування самосвідомості полоненого, специфічних факторів, що супроводжують бойову психічну травму, викликану перебуванням у військовому полоні.

Саме тому в межах нашого дослідження особливої актуальності набуватиме питання вивчення ставлення колишніх бранців до ситуації військового полону (як свідоме, так і неусвідомлюване). Окремої уваги заслуговуватиме і аналіз змін відношень у соціумі колишніх військовополонених.

За допомогою кольорового тесту відносин О.М. Еткінда [89] нами був проведений аналіз вибору кольорів, які відбивають ставлення колишніх бранців (n = 694) до поняття «***полон***». Отримані дані та їхнє ранжирування надано в табл. 6.1.

Проаналізувавши результати оцінювання вибору кольорів серед колишніх військовополонених, можна зробити такі припущення. Найчастіше обирали коричневий колір (55,43 %). Це може свідчити про фізичний дискомфорт або хворобу, відчуття втрати коренів, втрату домашнього осередку. Ця особливість дає зрозуміти, що бранці під час полону потребують відпочинку як фізичного, так і психологічного. Ситуація полону може викликати думки про те, що полонені вже можуть і не повернутися додому, до близьких та рідних. Також цей колір може вказувати на наявність фізичних недуг або їхнє наближення, що дуже часто трапляється в полоні. Крім того, коричневий колір — свідчення існування потреби відновлення сил.

Далі за кількістю виборів знаходиться помаранчево-червоний колір (24,39 %). Цей колір символізує життєву силу, прагнення до успіху та життєвих благ. Також він символізує волю до перемоги та боротьби. Він властивий тим військовослужбовцям, які прагнуть активних дій, наприклад визволення з полону.

Таблиця 6.1

Ранжирування та частотна представленість колірного ряду в групах колишніх військовополонених та військовослужбовців, які не потрапляли в полон, щодо їхнього ставлення до поняття «*полон*», (%/ранг)

Кольори	**Основний спосіб дії випробуваного**	**Мета, до якої прагне випробуваний**	**Потреби випробуваного, що придушуються**	
Порядковий номер вибору	**Вибір першого кольору**	**Вибір другого кольору**	**Вибір сьомого кольору**	**Вибір восьмого кольору**
Сірий	20,18/3	20,38/2	—	—
Темно-синій	—	47,06/1	33,15/2	—
Синьо-зелений	—	—	—	10,39/3
Помаранчево-червоний	24,39/2	14,27/4	—	57,26/1
Жовтий	—	—	—	—
Фіолетовий	—	—	8,07/4	32,35/2
Коричневий	55,43/1	—	7,45/3	—
Чорний	—	18,29/3	51,33/1	—

Усіма своїми діями вони намагаються протистояти та заважати діям представників незаконних збройних формувань. Їхня позиція говорить не про очікування розв’язання питання представниками протиборчих сторін, а про самостійний шлях до свободи. Навіть якщо цей шлях буде пов’язаний із певним ризиком для життя та здоров’я.

Останнім кольором серед одразу вибраних ними став сірий (20,18 %). Цей колір на перших позиціях говорить про втому і перенесений стрес. Він свідчить про бажання відгородитися, звільнитися від обов’язків, сховатися

від зовнішніх впливів. Така позиція під час полону досить притаманна військовослужбовцям. Адже вони врешті-решт починають розуміти, що не в їхніх силах якось змінити ситуацію та вплинути на своє становище. Вони намагаються з мінімальними зусиллями пережити ситуацію полону. Можна сказати, що полонені відсторонюються та відгороджуються від того, що діється навколо. Отже, у такому разі можна говорити про гостру потребу в захисті від сторонніх подразників.

На другому місці в кольоровому ряду колишніх бранців, за результатами ранжирування розташовані такі кольори. Першу сходинку посідає темно-синій колір (47,06 %). Він характеризує спокій та умиротворення. Це свідчить про те, що колишні бранці прагнуть до емоційного комфорту, стабільності (відсутності різких сплесків негативних емоцій, що межують зі зривами) та захисту від зовнішніх впливів. Вони схильні до аналізу ситуації та її критичної оцінки. Також цей колір характеризує обдуману витрату внутрішньої енергії, тобто за періодами активності настають періоди пасивності. Цей фактор допомагає зберегти внутрішню рівновагу під час полону.

Другу позицію відведено сірому кольору (20,38 %). Це може свідчити про потребу колишніх бранців у відпочинку, співчутті та розумінні. Після тривалого знаходження на одному місці, з одними й тими ж людьми колишні військовополонені прагнуть зниження соціальної активності, обмеження спілкування. Можна сказати, що таким чином знаходить свій прояв потреба в усамітненні, ізоляції та спокої.

Наступним за результатами ранжирування став чорний колір (18,29 %). Він на цій позиції свідчить про наявність бажання протидії, спротиву зовнішньому тиску. Цей підхід є дещо суб’єктивним, адже люди, які обирають цей колір, не зовсім дослухаються до закликів оточуючих щодо тверезої оцінки ситуації, що склалася. Це ніби протест проти долі, бажання йти наперекір усім і всьому. Це більш характерно для колишніх

військовополонених, які займали позицію самостійної протидії представникам незаконних збройних формувань.

Помаранчево-червоний є наступним у ранжируванні кольорів (14,27 %). На другій позиції в кольоровій розкладці може бути свідченням того, що колишні військовополонені прагнуть нормальної активної діяльності, самореалізації. Перебування в полоні пов’язане ніби з завмиранням життя на одному місці. Більшість потреб особистості не задовольняється. Саме тому висока мотивація дії прагне виходу назовні. Саме цього й не вистачає в полоні військовослужбовцям.

Для подальшого аналізу з метою виявлення потреб, що придушуються полоненими, ми розглянемо сьомий і восьмий вибір кольорової розкладки. На першій позиції в ранжируванні зафіксовано помаранчево-червоний колір (57,26 % на восьмій позиції). Цей колір на останніх позиціях свідчить про фізіологічне та нервове виснаження, а також про потребу в захисті від зовнішніх факторів. У колишніх бранців виникають і специфічні проблеми, такі як незадоволення протягом тривалого часу сексуальних потреб, нервове та фізіологічне напруження тощо. Саме про ці обмеження й говорить такий колірний вибір.

Далі за результатами ранжирування йде чорний колір (51,33 % на сьомій позиції). Чорний колір у цьому разі несе в собі підкреслення та посилення якостей кольору, що перебуває з ним у парі. Проте перебування його на сьомій позиції може свідчити про певний рівень стресу та глибокий ступінь його прояву.

Третім за результатами ранжирування став фіолетовий колір (40,42 % у сумі — 8,07 % на сьомій позиції та 32,35 % на восьмій позиції). Фіолетовий колір, що займає сьому позицію, є неінформативним. Проте на восьмій позиції в кольоровій розкладці він є показником напруженості, стримування емоцій, вибірковості контактів, активізації самоконтролю. Це може свідчити і про бажання колишніх військовополонених відсторонитися від контактів та спілкування.

Четверте місце за результатами ранжирування займає темно-синій колір (33,15 % на сьомій позиції). Таке розташування цього кольору може вказувати на прагнення до подолання пригніченості, тримання себе в руках, збереження активності. Колишні бранці постійно прагнули звільнення від тиску представників незаконних збройних формувань, оскільки відчуття відсутності свободи є дуже травмувальним фактором. Військовополонені повинні були стримувати свої негативні емоції стосовно своїх катів і жодним чином не провокувати їх своєю поведінкою. Також темно-синій колір свідчить про нереалізовану потребу в теплих міжособистісних відносинах. Ситуація полону характеризується відсутністю нормальних взаємин, адже представники незаконних збройних формувань поводяться стосовно військовополонених агресивно та ворожо. Усередині ж бранців взаємини також не можуть бути теплими та дружніми, оскільки вони перебувають у важких умовах та постійній напрузі. Саме тому актуальність цієї проблеми поступово зростає.

На п’ятому місці за результатами ранжирування — синьо-зелений колір (10,39 % за восьмою позицією). Це може свідчити про пригнічення здатності до відстоювання своєї позиції, невдоволення своїм соціальним статусом, тверезу, розсудливу оцінку ситуації, зниження волі. В умовах полону ці характеристики набувають особливого значення, адже будь-які прояви непокірної поведінки військовополоненого жорстоко караються. Представники незаконних збройних формувань вимагають суворої покори їхнім вимогам. Особливо важко перенести цю ситуацію офіцерському складу, тому що вони втрачають у полоні свій статус і стають рівними з рештою полонених. Відповідно, у них знижуються вольові зусилля щодо протистояння сепаратистам, бо вони тверезо оцінюють ситуацію та розуміють свою безсилість.

Шосте місце посідає коричневий колір (7,45 % за сьомою позицією). Цей колір може свідчити про наявність у колишніх бранців стресу, викликаного пригніченням фізіологічних потреб, самообмеженням,

відсутністю дружніх відносин. Перебуваючи в полоні, воїни тривалий час змушені були перебувати на одному місці, харчуватися вкрай поганою їжею, пити воду дуже поганої якості, не дотримуватися правил особистої гігієни тощо. Такі погані умови призводили до невдоволення елементарних фізіологічних потреб особистості. Бранці змушені були обмежувати себе в усьому. Також це спричиняло загостренням конфліктів та погіршенням відносин серед військовополонених.

Не менш важливими є дані, які були отримані нами за допомогою проективної методики «Я-реальне» — «Я-ідеальне» щодо визначення особливостей відношень колишніх військовополонених у соціумі (табл.6.2).

Таблиця 6.2.

Оцінка ознак власного «Я» колишніх військовополонених у соціумі

Ознаки	**«Я-реальне»**	**«Я-ідеальне»**
Використання мінімуму деталей у малюнку	– 3,79 % відносної частоти отримав портрет себе без рук та ніг (щось подібне до колобка)	– 3,79 % відносної частоти отримав портрет себе без рук та ніг (щось подібне до колобка)
Напрямок вітру на малюнку	– 17,48 % відносної частоти згадування має вітер, що дме знизу вгору	– 14,06 % частоти згадування отримав напрямок вітру згори донизу
Сонце, яке намальоване за хмарою	– 6,58 % відносної частоти згадування припадає на зображення сонця за хмарами	– 0 % частоти згадування має зображення сонця за хмарами.
Зображення органів почуттів на малюнку	– 3,78 % відносної частоти згадування отримало зображення на малюнку лише очей;.	– 3,78 % частоти згадування має зображення на малюнку лише очей; – 6,69 % відносної частоти

Продовж. табл. 6.2

	– 9,87 % відносної частоти згадування має відсутність носа, вух, рота на малюнку	згадування припадає на відсутність носа, вух, рота на малюнку
Наявність на малюнку зайвих деталей	– 3,78 % відносної частоти згадування має зображення дерев, кущів – 12,34 % частоти згадування отримав малюнок птаха в небі; – 12,58 % відносної частоти згадування припадає на зображення хмар	– 15,92 % частоти згадування припадає на зображення дерев, кущів; – 3,78 % частоти згадування має малюнок птаха в небі; – 0 % відносної частоти згадування отримало зображення хмар
Відстрочене малювання рис обличчя та голови в цілому	– 17,61 % відносної частоти згадування має затримка в малюванні голови та рис обличчя	– 6,28 % частоти згадування отримала затримка в малюванні голови та рис обличчя
Малюнок займає маленьку площу доступного простору	– 9,89 % відносної частоти згадування має розміщення малюнка на маленькій площі	– 3,78 % відносної частоти згадування отримало розміщення малюнка на маленькій площі
Схильність до ретельного відцентрування малюнка	– 18,38 % відносної частоти згадування має схильність до ретельного відцентрування малюнка	– 6,34 % частоти згадування отримала ретельне відцентрування малюнка
Позиція людини на сторінці (профіль, анфас)	– 10,68 % відносної частоти згадування припадає на зображення	– 6,89 % відносної частоти згадування отримало зображення малюнка

Продовж. табл. 6.2

	малюнка людини в абсолютний профіль; – 3,78 % частоти згадування має малювання людини в абсолютний анфас	людини в абсолютний профіль; – 3,78 % частоти згадування припадає на малювання людини в абсолютний анфас
Повна відсутність спонтанних коментарів	– 6,36 % відносної частоти згадування має відсутність спонтанних коментарів до малюнка	– 6,36 % частоти згадування отримала відсутність спонтанних коментарів до малюнка

За результатами аналізу даних, отриманих за методикою, можна сказати: якщо в малюнку використовується мінімальна кількість деталей, то це може бути ознакою замкненості. Зменшення контакту з оточуючим середовищем спостерігається і при малюванні «Я-ідеального». Це може свідчити про бажання колишніх військовополонених дещо відпочити від соціальної активності через утому. Також небажання малювати обов’язкові деталі є виявом ворожості колишніх бранців. Вони не налаштовані поки що на дружні відносини, адже через полон випали з нормальних соціальних контактів.

Зображення вітру на малюнку говорить про ставлення до реального світу та світу фантазій. Вітер, що дме знизу вгору, ймовірно, говорить про бажання колишніх військовополонених перейти з реального світу до своїх фантазій. Це зустрічається в малюнку «Я-реального», тобто колишні бранці бажають залишити реальність, яка їх травмує (ситуацію полону). У малюнку ж «Я-ідеального» зустрічається напрямок вітру, що дме згори донизу. Це може свідчити про прагнення колишніх військовополонених перенести свої бажання з ідеального світу до реальності.

Сонце, яке зображене за хмарами може свідчити про наявність тривожних і напружених відносин з ворожою, загрозливою фігурою. У межах ситуації військового полону сонце інтерпретується як образ представника незаконного збройного формування. Цей образ викликає в колишніх військовополонених відчуття тривоги, страху, напруги тощо. При зображенні «Я-ідеального» не зустрічається малюнка сонця за хмарами, що свідчить про те, що цьому загрозливому образу немає місця в майбутньому.

Зображення на малюнку лише очей є ознакою наявності зайвої підозрілості та обережності в соціальних контактах. Переживши ситуацію військового полону, колишні бранці починають із побоюванням ставитися до нових соціальних контактів.

Відсутність на малюнку рота, вух, носа може говорити про небажання спілкуватися. Психотравмувальний вплив військового полону в деяких випадках призводить до бажання зменшити кількість соціальних контактів та відпочити на самоті. При зображенні «Я-ідеального» зменшується кількість ознак, що свідчать про бажання соціальної ізоляції. Це може означати бажання повернутися до нормальної соціальної активності в майбутньому.

Дерева та кущі на малюнку, зазвичай, асоціюються з близькими та рідними. Невелика кількість цих елементів на зображенні «Я-реального» може говорити про недостатню підтримку з боку близьких та рідних. Збільшення кількості кущів та дерев на малюнку «Я-ідеального» свідчить про бажання більше часу бути з рідними та близькими, отримувати їхню підтримку.

Птах у небі асоціюється з образом представника незаконного збройного формування (особливо того, хто катував полонених). Хмари на малюнку можуть співвідноситися з тривожністю через взаємовідносини з оточуючими. Відсутність хмар на малюнках «Я-ідеального», ймовірно, говорить про бажання налагодити нормальні соціальні контакти в майбутньому.

Відстрочене малювання рис обличчя може свідчити про небажання сприймати органами почуттів зовнішні стимули. Сильний

психотравмувальний вплив ситуації військового полону здебільшого призводить до бажання зменшити кількість соціальних контактів і, відповідно, ніби «не чути та не бачити» нікого. При зображенні «Я-ідеального» зменшується кількість ознак, які говорять про бажання соціальної ізоляції, що може свідчити про прагнення до нормалізації спілкування з оточуючим світом.

Якщо малюнок займає маленьку площу доступного простору на сторінці, це може говорити про наявність у досліджуваного відчуття неповноцінності, тенденції до уникнення реальності.

Перебування в полоні істотно обмежує можливості особистості воїна, його ресурси. Саме тому може виникати відчуття неповноцінності та безсилля. Жорстокість подій, що розвиваються навколо, спричиняє бажання відсторонення від реальності. При зображенні «Я-ідеального» зменшується кількість малюнків на маленькій площі, що може свідчити про бажання повернутися до реальності та повноцінного життя.

Аналізуючи схильність колишніх військовополонених до ретельного відцентрування малюнка, доцільно зауважити, що ця тенденція вказує на відчуття незахищеності, невміння адаптуватися до середовища. Крім того, стрімкі зміни ситуації та настроїв під час полону роблять адаптацію майже неможливою. Через такі особливості перебування в полоні в колишніх військовополонених можуть фіксуватися зазначені відчуття. Під час зображення «Я-ідеального» зменшується ступінь відцентрування малюнка порівняно з «Я-реальним». Це є свідченням бажання колишніх бранців бути більш захищеними в майбутньому та краще адаптуватися до навколишнього середовища.

Якщо детальніше розглянути позицію людини на малюнку, то можна виділити певні особливості. Зображення людини в повний профіль може свідчити про певну замкненість у собі, уникання реального світу, обмеження соціальних контактів.

Зображення людини в абсолютний анфас — небажання компромісу та пристосування. Таким чином колишні військовополонені ніби протестують проти дій сепаратистів і намагаються хоч якось протистояти їхньому впливу. Зменшення кількості цих ознак на малюнку «Я-ідеального» може вказувати на бажання налагодити нормальні соціальні контакти в майбутньому.

Повна відсутність у досліджуваного спонтанних коментарів є ознакою замкненості та бажання обмежити свої соціальні контакти. До цього скоріше за все колишніх військовополонених спонукає ворожа обстановка полону та неможливість налагодити повноцінні соціальні контакти. При зображенні «Я-ідеального» кількість цих ознак не є меншою, ніж на малюнку «Я-реального».

Таким чином, проаналізувавши за методикою ознаки, які відбивають характеристики відношень у соціумі колишніх військовополонених можна зробити такі висновки:

- ✓ чверть колишніх бранців почали з обережністю ставитися до соціальних контактів, особливо нових;
- ✓ спостерігається загальне зменшення кількості соціальних контактів та їхньої глибини;
- ✓ у кожного десятого колишнього військовополоненого зустрічається бажання соціальної ізоляції та відсторонення від процесів, що відбуваються навколо;
- ✓ певні відносини починають викликати напруження;
- ✓ майже в усіх колишніх військовополонених спостерігається бажання відновити нормальне становище в соціумі в майбутньому;
- ✓ чверть колишніх бранців відчувають недостатність підтримки з боку рідних і близьких.

Крім того, ми не відкриємо таємниці, коли відверто скажемо, що в сучасному українському суспільстві і досі існують соціальні стереотипи, упередження, помилкові судження щодо військовополонених.

Стереотипи, в яких міститься явна або прихована оцінка колишніх військовополонених як нездатних до повноцінного соціального життя, та певна установка по ставленню до них, по суті стають ярликом (соціальною стигмою [104]), який суспільство навішує на колишнього бранця.

Взаємодія колишнього військовополоненого з соціальним світом буде підпорядковуватися дії психологічного механізму «відбиття зовнішнього через внутрішнє і внутрішнього через зовнішнє», описаного ще С. Л. Рубінштейном [212]. Стигма військового полону опосередковує будь-який акт соціального сприйняття. У кінцевому підсумку, світ усе більше для колишнього бранця буде ділитися на «своїх і чужих», ставати дискомфортним та незручним.

Ми вважаємо, що описана Є. Гофманом [302] схема стигматизації та застосована Ю. М. Караяні [106] при вивченні інвалідів бойових дій, повною мірою може бути уживаною і при вивченні соціально–психологічних наслідків перебування людини в ситуації військового полону. Адже в стигмі «військовополонений» імпліцитно міститься вказівка на неповноцінність, не престижність, непривабливість, вину індивіда за потрапляння в полон.

Водночас треба зауважити, що процес стигматизації колишніх військовополонених не є фатальним. Адже люди по-різному реагують на стигми [342]. Це залежить від використовуваних ними способів сприймати і інтерпретувати значущі події, які відбуваються в їхньому житті, оцінювати свої можливості і вибирати ті чи інші схеми дій щодо подолання виниклих проблем. Сукупність таких способів дій у складних ситуаціях утворюватиме стратегію їхнього подолання, яку і буде використовувати колишній бранець.

У кожній стратегії подолання виділятимуться кілька «захисних шарів» (індивідуально-психологічних, особистісних якостей та способів взаємодії з соціальним оточенням).

Перший «шар» складатиметься з уроджених особливостей нервової системи та набутого раніше досвіду реагування на стресові ситуації однією з базових схем: «бий», «біжи», «замри». Реагування за типом «бий» або «біжи»

включатимуть активну реакцію на зовнішній стимул. Це створюватиме умови для запобігання психотравматизації. Схема поведінки «замри» — пасивна (відсутнє відреагування) — тому цей тип не може виконувати функцію захисту.

Другий «шар» захисту пов'язаний з тим, який стиль ставлення до себе та до суспільства сформувався в колишнього військовополоненого. Деякі вважають, що їхня подальша доля залежить від оточення (рідні, близькі, керівники), що саме соціальне оточення відповідальне за їхні успіхи та невдачі.

Екстернали, які, як відомо, значною мірою орієнтовані на суспільну думку і оцінки, потребують соціальної підтримки. Вони дуже легко піддаються соціальній стигматизації, приймаючи та перетворюючи соціальну стигму в стигму засвоєну [135; 219]. Цей «шар» захисту в них дуже слабкий.

Інтернали вважають себе самого господарем власної долі. Вони самі приймають важливі життєві рішення і несуть за них відповідальність. Для них суспільна думка не є обов'язковою командою до дії. Вони мають значний захист від стигми [350].

Іншим важливим «шаром» захисту від несприятливих соціальних впливів є власне копінг-стратегії [169], що переважають у поведінці конкретної людини. Саме тому деякі з колишніх бранців сприйматимуть негативні соціальні впливи як завдання, що вимагатимуть якнайшвидшого вирішення. Вони продумають стратегії дій, шукатимуть необхідні ресурси подолання труднощів та будуть сподіватися на успіх.

Інші сприйматимуть складну ситуацію як катастрофу, вдаряться в переживання та шукатимуть способи уникнення невдачі. Колишні військовополонені, які орієнтовані на вирішення завдання і досягнення успіху, будуть краще захищені від несприятливих зовнішніх впливів, ніж ті, хто орієнтований на переживання і уникнення невдач [235].

Нарешті *важливим елементом захисту* є характер взаємодії колишнього військовополоненого з найближчим соціальним оточенням.

Соціальне оточення стосовно колишнього бранця може виражати жалість, байдужість, ворожість або підтримку.

Найбільш деструктивним типом відносин з боку суспільства є жалість до тих, хто волею долі потрапив до полону. Саме жалість фіксуватиме і постійно оживлятиме у свідомості колишнього військовополоненого факт психотравматизації (а іноді — і факт фізичного травмування, каліцтва або поранення внаслідок полону), надаватиме йому негативний зворотній зв'язок про власний стан, позбавлятиме колишнього бранця почуття захищеності.

Найбільш конструктивним типом стосунків та потужним психологічним захистом є підтримка — знання людиною про те, що її люблять та про неї піклуються, що вона являє собою цінність і є повноцінною частиною суспільства.

Уже в перший момент усвідомлення свободи, того, що все вже позаду, у колишнього військовополоненого спрацьовують механізми фіксації, формування першого уявлення про себе в новій ситуації. І від того, що колишній бранець побачить в очах зустрічаючих його на рідній землі, в очах рідних, близьких, побратимів (жалість або надію), від того, як будуть вести себе пересічні громадяни, коли знатимуть, що перед ними колишній військовополонений, від того, яка суспільна думка буде панувати стосовно його потрапляння і перебування в полоні, буде багато в чому залежати, чи стане він іграшкою в руках долі або активним борцем за своє щасливе майбутнє.

Людина з сильним психологічним захистом здатна витримати найпотужніші удари долі, пережити будь-яку психологічну кризу, подолати найскладніші обставини життя [182; 257]. Це дозволяє їй навіть у найскладніших обставинах зберігати найважливіші характеристики своєї особистості — особистісну і соціальну ідентичність, тобто тотожність собі самому, стабільність уявлень про самого себе в різних життєвих і соціальних ситуаціях.

Якщо ж звичні стратегії подолання стресових ситуацій виявляються не ефективними, людина стає беззахисною [255]. Особистісна і соціальна ідентичність порушуються, з'являються протиріччя, виникає внутрішньоособистісна напруга, внутрішньоособистісний конфлікт, може проявитися психічна травма і настати особистісна криза (така криза виникає тоді, коли протиріччя в уявленнях людини про те, якою вона повинна бути, як вона повинна діяти і якою вона є насправді, такі сильні, що всього її життєвого досвіду не вистачає аби безболісно усунути їх, а соціальна підтримка відсутня).

У результаті вищесказаного соціальна стигма опановує особистістю і стає засвоєною стигмою. А колишній бранець набуває «ідентичність військовополоненого». Він змиряється з тим, що він колишній військовополонений. І така трансформація особистості відбувається на ціннісно-смисловому (основному) рівні та забезпечується роботою такого найважливішого механізму регуляції психічного життя і поведінки особистості як «Я-концепція».

6.2. Ціннісно-смисловий рівень наслідків військового полону

Нажаль, нам доводиться констатувати, що феноменологія, закономірності та механізми особистісних деформацій колишніх військовослужбовців фактично не вивчені вітчизняними психологами, а тому і досі не враховуються при організації психореабілітаційної роботи з ними та не оцінюються при визначенні факторів соціальної дезадаптації колишніх бранців.

Усе це робить дослідження дизгармонізації «Я-концепції» колишніх військовополонених актуальним, теоретично та практично високо значущим. Ця актуальність і значущість знаходять особливу «тональність» у світлі нової орієнтації установ охорони здоров'я в контексті заявлених державних пріоритетів України [199].

Дослідження «Я-концепції» стало усталеною традицією у світовій психологічній науці [265] і здійснюється широким фронтом у межах різноманітних наукових підходів (функціоналістського, інтеракционістського, когнітивістського, екзистенціоналістського).

Найбільш послідовну і багаторівневу схему «Я-концепції» запропонував Р. Бернс [13]. Згідно з його поглядами, образ і оцінка свого «Я» детермінують певну поведінку особи; тому глобальну «Я-концепцію» слід розглядати як сукупність її установок, спрямованих на саму себе.

Р. Бернс виділив такі основні ракурси (модальності) самоустановок:

1) «реальне Я» — установки, пов’язані з тим, як особа сприймає свої актуальні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто з його уявленнями, який він насправді;

2) «дзеркальне (соціальне) Я» — установки, пов’язані з уявленнями особи про те, як її бачать інші;

3) «ідеальне Я» — установки, пов’язані з уявленнями особи про те, якою вона хотіла б стати.

Найбільш розповсюдженим розрізненням образів «Я» є «Я-реальне» та «Я-ідеальне». Розвиток особистості від «Я-реального» до «Я-ідеального» зумовлюється компетентністю у власному «Я», в основі якого — здатність приймати оптимальні рішення стосовно себе на основі глибокого самопізнання, переживання інтегрованості в суспільний простір.

Російською дослідницею Ю.М. Волобуєвою [34] у схему «Я-концепції» Р. Бернса були інтегровані ще два важливих модусу самосприйняття та самооцінки — *тимчасовий* (відображає властивість часової тривалості особистості в минулому, сьогоденні і майбутньому: «Я-минуле», «Я-справжнє», «Я-майбутнє») та *каузальний* (відображає стратегії самосприйняття, самопрезентації та орієнтації соціальної поведінки: на себе або на соціальне оточення).

Повністю підтримуючи підхід Ю. М. Волобуєвої, ми пропонуємо *цілісну структурно-динамічну модель «Я-концепції» колишнього військовополоненого* (див рис. 6.2).

Під «Я-концепцією» військовополоненого ми розуміємо більш-менш усвідомлену систему уявлень колишнього бранця про себе, що включає:

- ✓ усвідомлення своїх фізичних, соціальних, інтелектуальних, духовних якостей, сенсу свого існування в тимчасовій протяжності життя (*«Я-образ»*);
- ✓ ціннісне ставлення до цих властивостей (*самооцінка*);

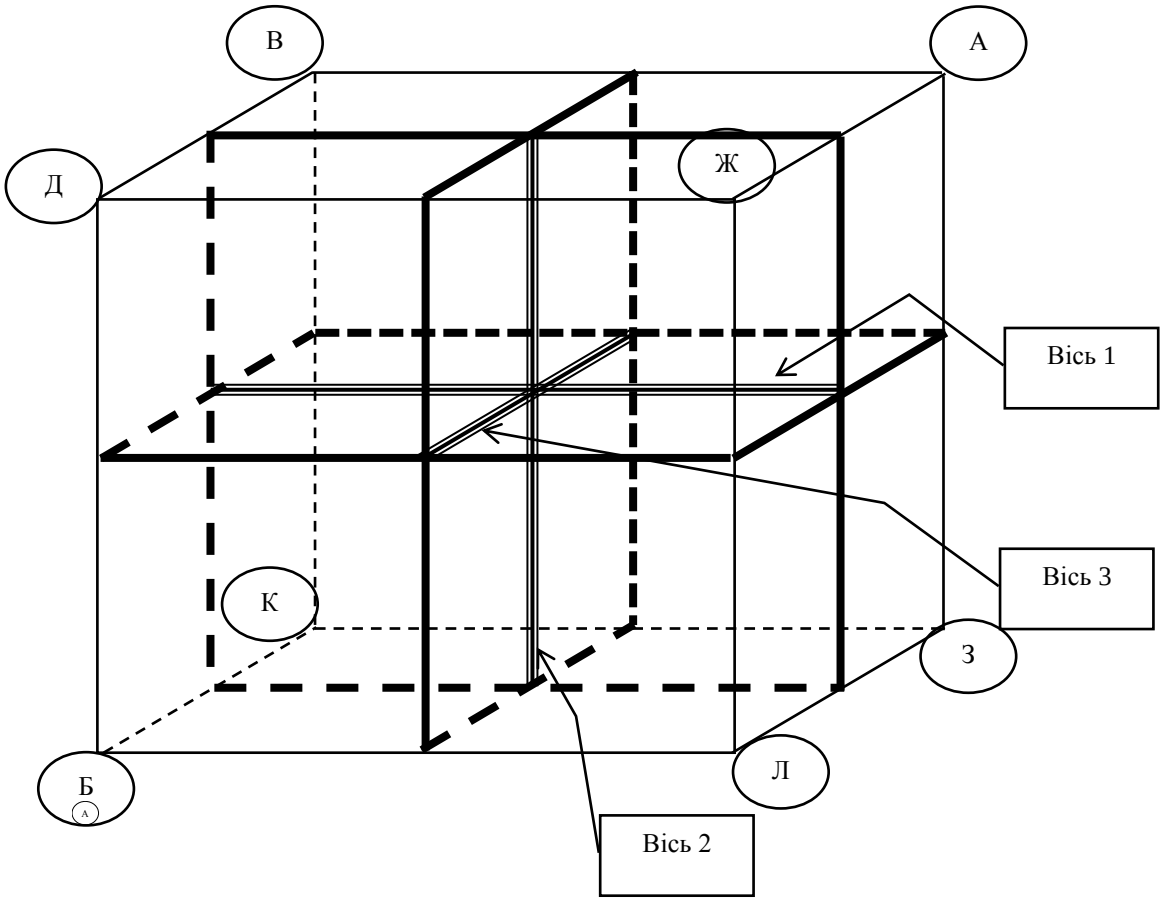

Примітка: вісь 1 – «Минуле–теперішнє–майбутнє»; вісь 2 – «Інтернал–екстернал»; вісь 3 – «Емоційні переживання»; точка «А» – «Невдаха»; точка «Б» – «Жертва»; точка «В» – «Месник»; точка «Д» – «Мазохіст»; точка «Ж» – «Переможець»; точка «З» – «Вигнанець»; точка «К» – «Скривджений»; точка «Л» – «Герой».

Рис. 6.2. **Квазіпростір структурно-динамічної моделі Я-концепції колишнього військовополоненого**

✓ готовність до себе самого і соціального оточення (*ауто- та гетероустановки*).

Виходячи з цього визначення, найважливішими характеристиками «Я-концепції» колишнього військовополоненого як регулятора його поведінки є:

1. Ступінь гармонічності (узгодженості, конфліктності–безконфліктності) «Я-образів» («Я-реальне», «Я-ідеальне»).
2. Тимчасова орієнтованість і цілісність (переважна зосередженість у минулому, теперішньому або майбутньому).
3. Домінуючий рівень суб'єктивного контролю.
4. Домінування позитивних або негативних емоційних переживань.

Саме стан та співвідношення перерахованих характеристик «Я-концепції» колишнього військовополоненого визначатимуть відчуття його особистісної та соціальної ідентичності.

Крім того, *не сила і масштабність пережитих подій будуть визначати переживання і поведінкові реакції колишнього бранця, а той сенс, який він вкладатиме в цю подію, те, як він реагуватиме на неї, те, якою він бачитиме свою місію в цій післятравматичній ситуації, як він буде оцінювати адекватність своїх реакцій на перебування у військовому полоні.*

Психологічна криза проявиться в дисфункції «Я-концепції» колишнього військовополоненого по лініях її структурної дисгармонізації, порушенні часової протяжності і цілісності, посиленні екстернальних тенденцій у суб'єктивному контролі та переважанні негативних емоційних переживань та зниженні активності.

Структурна дисгармонізація «Я-концепції» колишнього військовополоненого пов'язана з дезінтеграцією і конфліктом її основних «Я-образів» (розмиваються образи «Я-реального» та «Я-ідеального». Поступово «Я-ідеальне» перестає грати активізуючу роль у подальшому розвитку особистості колишнього бранця).

Часова трансформація «Я-концепції» колишнього військовополоненого буде характеризуватися блокуванням розвитку «Я-концепції» убік

майбутнього («укорочена життєва перспектива»); домінуванням минулого в структурі «Я-концепції» («вина того, хто вижив у полоні»); створенням у теперішньому так званого «комплексу жертви», який групує навколо себе усі негативні трансформації «Я-концепції» колишнього бранця.

Посилення екстернальних тенденцій у суб'єктивному контролі колишнього військовополоненого заважатиме йому відбутися як суб'єкту свого власного життя та майбутнього (прояв «вивченої безпорадності»).

Деактивація «Я-концепції» колишнього військовополоненого проявиться у формуванні мотиваційної стратегії на «уникнення невдач», а не на «досягнення», у прояві «рентних тенденцій» або «вторинної вигоди».

Різне поєднання чинників дисгармонізації «Я-концепції» колишніх військовополонених обумовлюватиме прояв таких їхніх типів: «Невдахи»; «Жертви»; «Мисливця»; «Мазохіста»; «Переможця»; «Вигнанця»; «Скривдженого»; «Героя». Виділені нами типи «Я-концепції» колишніх військовополонених розрізнятимуться за вищеперерахованими параметрами та потребуватимуть врахування цієї специфіки під час проведення психореабілітаційних заходів.

Треба відзначити, що *усі типи «Я-концепції» колишніх військовополонених розрізнятимуться ступенем захищеності від соціальної стигми.* Лише в колишнього військовополоненого за типом «Переможець» будуть сильні усі верстви захисту (а отже він не є схильним до психотравматизації). В інших типів колишніх бранців будуть слабкі або рівень суб'єктивного контролю, або копінг-стратегії, або соціальна підтримка (саме тому виділені нами типи, окрім типу «Переможець», будуть схильні до стигматизації).

Тип «Я-концепції» колишніх військовополонених «***Переможець***» характеризується відсутністю вираженого конфлікту між «Я-образами», орієнтацією на майбутнє, націленістю на досягнення, домінуванням інтернального рівня суб'єктивного контролю, збереженням функцій, що забезпечують адаптацію колишнього бранця в соціумі.

Типи «Я-концепції» колишніх військовополонених «***Скривджений***» та «***Герой***» характеризуються наявністю конфлікту між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», трансформацією «Я-реального» в «Я-фантастичне», спрямованістю в майбутнє («Герой») або минуле («Скривджений»), пасивністю, домінуванням екстернального рівня суб'єктивного контролю, дизфункцією, що викликає соціальну дезадаптацію колишнього бранця.

Типи «Я-концепції» колишніх військовополонених «***Мазохіст***» та «***Мисливець***» відрізняються суміщенням «Я-реального» з «Я-ідеальним минулим», спрямованістю у воєнне минуле, яке визнається цінним, справжнім, значущім. Серед колишніх бранців, «Я-концепція» яких має тип «Мазохіст» або «Мисливець», переважає інтернальний рівень суб'єктивного контролю. Псевдоактивність («Мазохіст») та дисфункціональність («Мисливець») даних типів «Я-концепції» викликають соціальну дезадаптацію. Такі колишні військовополонені дуже часто стають найманцями, «вовками війни», мігруючими по гарячих точках.

Типи «Я-концепції» колишніх військовополонених «***Невдаха***», «***Жертва***» або «***Вигнанець***» характеризуються виразністю конфлікту між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», суміщенням «Я-реального» з «Я-травматичним», розвитком почуття провини «вцілілого», пасивністю, порушенням соціально-адаптивної функції «Я-концепції». Глибока внутрішня психологічна криза «проривається» та проявляється в психофізіологічних та поведінкових симптомах колишніх бранців. Цей рівень включає симптоми післятравматичного стресового розладу.[28]

---

[28] Післятравматичний стресовий розлад (ПТСР, PTSD) – психічний стан, що відбиває розвиток характерних симптомів, які виникають після переживання сильного стресу. ПТСР проявляється в чотирьох основних симптомокомплексах: (1) повторних переживаннях травматичної події; (2) негативних думках і настроях; (3) гіперзбудженні (гіперактивації, гіпермобілізації) і (4) уникнення травматичних переживань та почуттів – прим. авт.

6.3. Поверховий рівень наслідків військового полону

У контексті визначення фізіологічних та поведінкових новоутворень у колишніх бранців особливе місце займатиме «Я-образ», що набуватиме специфічного прояву та призводитиме до зміни уявлень про себе, перегляду цінностей і цілей, переорієнтації вектору життєдіяльності.

Глибинне пізнання сутності свого «Я» — процес творчий, результатом якого має стати соціальна і психологічна адаптованість колишнього бранця, його здатність продуктивно вирішувати різноманітні життєві проблеми. Антиподом цього процесу стане рух колишнього військовополоненого до дезадаптованості, тобто процес дезадаптації.

Зазначимо, що поняття «дезадаптація особистості» різними авторами визначається по-різному. Так, А. В. Фурман вважає її процесом дисгармонійного розвитку особистості, коли виникає неузгодженість цілей і результатів, що стає джерелом психічної напруги, внутрішнього дискомфорту, нестабільності перебігу психічних процесів [264].

А. А. Налчаджян співвідносить дезадаптацію з перебігом внутрішньо-психічних процесів, що призводить не до розв’язання проблемної ситуації, а до її посилення, зростання труднощів і викликаних нею неприємних переживань [141].

Н. І. Сарджвеладзе під дезадаптацією вважає непристосованість до інших і до себе, складний соціально-психологічний процес, що характеризується неадекватністю комунікативних навичок та дезорганізацією поведінки, невпевненістю у власних силах і недовірливим внутрішньо-особистісним відношенням [141].

К. Роджерс під поняттям «психологічна дезадаптація» визначає процес невідповідності між «Я-структурою» особистості і досвідом. На його думку, особистість сприймає себе та свої стосунки з людьми і явищами у своєму оточенні так, щоб це відповідало її «Я-структурі». Тому особа схильна до заперечень або спотворення будь-якого переживання, що не відповідає її

теперішньому «Я-образу», оскільки свідомість відчуває тривогу, загрозу, розлад [210].

Для оцінки дезадаптивних станів колишніх військовополонених були проведені: опитування скарг за формалізованими ознаками, оцінка неврологічного стану, психоемоційного стану за допомогою тесту САН, шкали астенії, тесту Прогноз-2, колірного тесту М. Люшера, а також психологічних тестів «Діагностика функціонального стану центральної нервової системи», РРО (реакція на рухомий об’єкт), шкали тривожності Спілбергера — Ханіна (скорочений варіант). Отримані результати наведено в табл. 6.3 та 6.4.

Таблиця 6.3

Структура порушень нервово-психічного стану в колишніх військовополонених

№ п/п	Показники нервово-психічного стану	Кадрові військовослужбовці		Військовослужбовці-«добробатівці»		d	d^2
		%	Rm	%	Rm		
1	Функціональні порушення нервової системи	86	1	96	1	0	0
2	Порушення сну	84	2	80	3	1	1
3	Порушення функцій уваги	81	3	78	4,5	1,5	2,25
4	Порушення функцій пам’яті	70	6,5	76	6,5	0	0
5	Порушення процесів логічного мислення	73	5	75	8	3	9
6	Підвищена фізична втомлюваність	68	8	70	9	1	1
7	Підвищена розумова втомлюваність	72	4	76	6,5	2, 5	6,25
8	Порушення апетиту	45	10,5	53	11,5	1	1
9	Нестійкість настрою	70	6,5	84	2	4,5	20,2
10	Загальна слабкість	63	9	78	4,5	4, 5	20, 2
11	Зниження швидкості та точності реакцій (психомоторних функцій)	40	13	59	10	3	9
12	Головний біль, запаморочення, шум у голові	45	10,5	53	11,5	1	1
13	Болі в серці, серцебиття	43	12	48	13	1	1

Таблиця 6.4

Структура видів дезадаптивних нервово-психічних станів у колишніх військовополонених

№ п/п	Види дезадаптивних нервово-психічних станів	Кадрові військовослужбовці		Військовослужбовці-«добробатівці»		*d*	d^2
		%	**Rm**	%	**Rm**		
1	Функціональні порушення нервової системи	86	1	96	1	0	0
2	Порушення інтелектуальних функцій	74	2	76	3	1	1
3	Порушення фізичної працездатності	68	4	70	4	0	0
4	Зниження психомоторних функцій	40	6	59	6	0	0
5	Порушення психоемоційної сфери	70	3	84	2	1	1
6	Психосоматичні порушення	56	5	62	5	0	0
Разом у середньому по групі		***61***	**—**	***74***	**—**		

Як видно з табл. 7.3, структура показників, що характеризують різні порушення нервово-психічного стану колишніх військовополонених, мають виражені риси подібності. З метою уточнення цього висновку, нами було розраховано вибірковий коефіцієнт рангової кореляції Спірмена між двома групами обстежуваних — колишніх бранців: кадрових військовослужбовців та військовослужбовців-«добробатовців».

Зазначений коефіцієнт розраховувався за формулою

$$p_b = 1 - \frac{6\sum d_i^2}{n^3 - n}, \qquad (1)$$

де d_i^2 *— квадрат різниці рангів за показником i; n — кількість показників нервово-психічного стану.*

За табличними даними (див. табл. 6.3) ми отримали n = 13,

$\sum d_i^2 = 71{,}85$, p_b =431,1/2184=0,8026.

Для обґрунтованого судження про наявність зв’язку між перерахованими якісними ознаками нами було виконано перевірку значущості коефіцієнта Спірмена p_b за допомогою критерію Стьюдента.

Відомо, що значення критерію, який спостерігається, виражається формулою

$$T_{\text{спост}} = \frac{p_b\sqrt{n-2}}{\sqrt{1-p_b^2}} \qquad (2)$$

і порівнюється з табличним значенням $t_{\text{кр}}$. Якщо при такому порівнянні виявляється виконаною умова

$$\left|T_{\text{спост}}\right| > t_{\text{кр}}\left(a,k\right), \qquad (3)$$

де а — *заданий рівень значущості; k = n* – 2 — *кількість ступенів свободи,*

то приймається гіпотеза про корельованість ознак, що розглядаються.

Проведені нами розрахунки за формулою (2) показали, що:

$$T_{\text{спост}} = \frac{0{,}8026\sqrt{11}}{\sqrt{1-\left(0{,}8026\right)^2}} \approx 4{,}46. \qquad (4)$$

При цьому табличне значення критерію Стьюдента для рівня значущості а= 0,05 (двобічна критична область) і кількості ступенів свободи $k = 1$ становить $t_{\text{кр}}(0{,}05,\ 11) = 2{,}20$. Бачимо, що нерівність (3) виконується, що і підтверджує значущість коефіцієнта рангової кореляції та наявність кореляційної залежності.

Зазначимо, що рівнем значущості «а» виражається в математичній статистиці ймовірність оцінки 1-го роду, тобто ймовірність того, що буде відкинута правильна нульова гіпотеза H_0. У цьому дослідженні гіпотеза H_0 полягала в рівності нулю вибіркового коефіцієнта $p_в$, отже — у відсутності кореляції. Таким чином, було показано, що ймовірність такої помилки становить не більше 0,05 (п’ятивідсотковий рівень значущості). За тією ж таблицею критичних значень $t_{\text{кр}}$ можна переконатись, що помилка 1-го роду не перевищує 0,001, оскільки $t_{\text{кр}}(0{,}001,\ 11) = 4{,}44$.

Отримані нами дані свідчать про те, що структура показників, які характеризують різні порушення нервово-психічного стану в колишніх

військовополонених має виражені риси подібності. Відмінності полягають у рівнях виразності цих показників.

Додатково до цього було проведене дослідження структури різних видів дезадаптивних нервово-психічних станів у зазначених групах. З цією метою частина зазначених ознак була інтегрована в більш узагальнені показники, а точніше у види дезадаптивних нервово-психічних станів.

Інтеграція показників у вигляді дезадаптивних станів виконувалася ***методами таксономічного аналізу.*** Нагадаємо, що поняття та методи таксономії застосовуються для впорядкування і класифікації об’єктів за певними правилами та законами. Основним поняттям, що використовується в таксономічних методах, є так звана таксономічна відстань між точками багатомірного простору. Ця відстань розраховується за формулами аналітичної геометрії між точками-ознаками (показниками, які досліджуються) і дає можливість визначити положення кожної точки стосовно решти точок та, отже, визначити місце цієї точки в усій сукупності. При цьому сукупність, що вивчається, розбивається на групи «подібних» об’єктів, які називаються кластерами. Графічне зображення процесу об’єднання кластерів може бути отримано за допомогою дендрограми дерева об’єднання кластерів, або в розподіленні сукупності об’єктів на однорідні ізотропні підмножини.

У нашому дослідженні ми використовували розподілення показників, що були перераховані в табл. 7.3, на однорідні підмножини за методом куль. Алгоритмічна схема цього методу зводиться до такого. Для кожної точки-об’єкта

$$P_S = \{x_{S1}, x_{S2}, \ldots, x_{SN}\},$$

яка являє собою елемент сукупності

$$\Omega = \{\omega_1, \omega_2, \ldots, \omega_S\}, \quad (5)$$

де N – *кількість властивостей (показників);* S - *кількість точок-об'єктів;*

в *n*-мірному просторі будується куля радіусом ρ.

Усередині кожної кулі визначається кількість точок P_r:

$$\Omega_s = \{P_r \in \Omega;\ c_{sr} < \rho\} \qquad (6)$$

де Ω_s *– підмножина s сукупності Ω.*

Підмножину (6) утворено точками P_r, які задовольняють умові $c_{sr} < \rho$. При цьому c_{sr} – таксономічна відстань об'єкта s від об'єкта r (різниця бальних оцінок, виставлених об'єктам, що порівнюються, за прийнятими показниками).

Якщо через l_s позначити потужність підмножини Ω_s, то за величиною

$$1_{s1} = \frac{\max 1_s}{s} \qquad (7)$$

можна виділити першу шукану підмножину. У разі, коли в наявності виявляється кілька підмножин з максимальною потужністю, потрібно розрахувати відстань від центра кулі до початку координат, і як першу підмножину вибрати ту, яка ближче всього розташована до початку системи координат.

Після вибору першої підмножини Ω_{s1} виділення наступних множин виконується аналогічно з тією лише різницею, що розглядаються не всі одиниці сукупності, а лише ті, які залишились після виключення першої підмножини. Так, друга підмножина виділяється на множині:

$$\Omega \setminus \Omega_{s1}, \qquad (8)$$

І подібна операція здійснюється доти, доки повністю не вичерпається сукупність Ω.

Величина радіусу кулі може розраховуватись різними способами. Під час нашого дослідження було прийнято:

$$\rho = \max_{s} \min_{r} c_{sr}\ . \qquad (9)$$

У результаті застосування описаної формулами (4)—(9) процедури, нами було виділено шість підмножин множини Ω:

$$\Omega_1 = \{1\}, \Omega_2 = \{3, 4, 5, 7\}, \Omega_3 = \{6\},$$
$$\Omega_4 = \{9\}, \Omega_5 = \{11\}, \Omega_6 = \{2, 8, 10, 12, 13\}$$

На підтвердження адекватності виконаної за методом куль класифікації (див. табл. 6.4) використовувався коефіцієнт (1).

Графічне подання цих підмножин, які інтерпретуються як види дезадаптивних нервово-психічних станів (див. табл. 6.4), наведено на рис. 6.3.

При цьому, порушення інтелектуальних функцій об’єднують 3, 4, 5 і 7 показники, а вид дезадаптивних нервово-психічних станів («психосоматичні порушення») — 2, 8, 10, 12 та 13 показники.

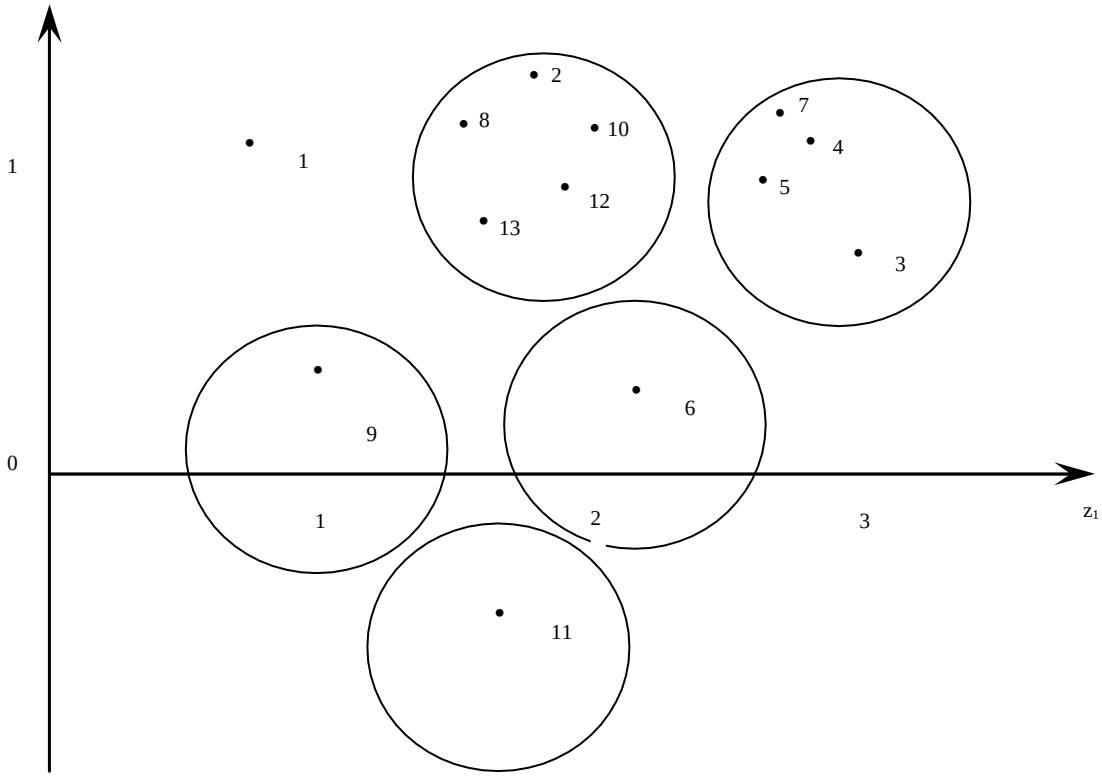

Рис. 6.3. **Результати розподілення множини показників на види дезадаптивних нервово-психічних станів**

Коефіцієнт кореляції рангів за Спірменом між порівнюваними видами дезадаптивних нервово-психічних станів у кадрових військовослужбовців та

військовослужбовців-«добробатовців», які перебували в полоні, становить 0,943. Перевірка значущості коефіцієнта за умовою (3) показала, що $T_{спост}$ = 5,66 при $t_{кр}$(0,01, 4)=4,60.

Це підтверджує той факт, що дезадаптивні нервово-психічні стани є поширеними серед практичної більшості колишніх військовополонених. При цьому в обох групах (в групі кадрових військовослужбовців та групі військовослужбовців-«добробатовців», які перебували в полоні) відзначені різні поєднання кількох дезадаптивних нервово-психічних станів, найбільш поширеними з яких є функціональні порушення нервової системи, порушення інтелектуальних функцій та психоемоційної сфери.

Подальше вивчення дезадаптивних нервово-психічних станів, спричинених полоном, здійснювалося нами за допомогою методики Т. Лірі («Діагностика міжособистісних відносин» — ДМВ) та опитувальника «Тип ставлення до хвороби» (Особистісний опитувальник Бехтерєвського інституту — ООБІ).

Узагальнення одержаних за методикою ДМВ результатів засвідчує, що в «реальному Я-образі» колишніх бранців показники V—VIII октантів превалюють над показниками I—IV октантів: сумарне значення становить відповідно 33,7 балів та 27,9 балів (табл. 6.5); в «ідеальному Я-образі» показники I—IV октантів дещо домінують на показниками V—VIII октантів: сумарне значення становить відповідно 36,2 балів та 33,2 балів.

Таблиця 6.5

Узагальнені результати дослідження колишніх військовополонених за методикою ДМВ

Октант	Тип	Реальне «Я»	Ідеальне «Я»	Різниця
I	Владний — лідируючий	6,1	9,9	+3,8
II	Незалежний — домінуючий	6,9	8,3	+1,4
III	Прямолінійний — агресивний	6,0	10,2	+4,2

Продовж. табл. 6.5

IV	Недовірливий — скептичний	8,9	7,8	-1,1
Сума		***27,9/7,0***	***36,2/9,0***	***+8,3***
V	Покірний — сором'язливий	8,2	8,2	—
VI	Залежний — слухняний	11,3	5,4	-5,9
VII	Співпрацюючий – конвенціональний	5,8	11,3	+5,5
VIII	Відповідальний — великодушний	8,4	8,3	-0,1
Сума		***33,7/8,4***	***33,2/8,3***	***+0,5***

Можемо констатувати, що актуальний стан «Я-образу» не задовольняє наших респондентів. Загалом вони характеризують себе як носіїв конформних установок, конгруентних у контактах з оточуючими (VII—VIII октанти), невпевнених у собі, піддатних думці оточуючих, схильних до компромісів (V—VI октанти). Натомість, їм хотілося б дещо зменшити рівень конформності та більш заповзято відстоювати власну точку зору (III—IV октанти), бути більш незалежними, наполегливими та домінантними, готовими відстоювати свою точку зору (I—II октанти).

Слід вказати також на наявність досить значних розбіжностей між узагальненими результатами щодо «реального Я-образу» та «ідеального Я-образу». Так, за VI октантом («залежний — слухняний») різниця становить 5,9 балів у бік зменшення, за VII октантом («співпрацюючий — конвенціональний») — +5,5 балів, за III октантом («прямолінійний — агресивний») — +4,2 балів, за I октантом («владний — лідируючий») — +3,8 балів.

У нормі, зазвичай, значних розбіжностей між цими показниками не спостерігається; помірна (неконфліктна) розбіжність або, скоріше, неповний збіг розглядається як необхідна умова для подальшого зростання особистості, самовдосконалення. Значні розбіжності при оцінці актуального й ідеального

«Я-образів» свідчать про наявність вираженого внутрішньоособистісного конфлікту, високого рівня невротизації особистості. При цьому особи, яким притаманні домінантні, агресивні та незалежні риси, значно рідше проявляють незадоволення своїм характером, хоча й у них можуть бути наявні тенденції до самовдосконалення.

Таким чином, найгострішою вадою «Я-образу» колишні військовополонені вважають надлишок залежності від оточуючих; їм не вистачає також конвенціональності, прямолінійності та владності. Ми вбачаємо в таких результатах певну суперечливість: якщо зменшення залежності здатне позитивно впливати на якість співробітництва з оточуючими, то зростання прямолінійності та владності цьому аж ніяк не сприяє. Напевне, пояснення тут полягає в загальній дисгармонійності самооцінки, незадоволеності собою в цілому, що схиляє до пошуку простих рецептів особистісного комфорту («сильного більше поважають»).

Зазначимо також, що узагальнені результати щодо «реального Я-образу» свідчать про незадоволеність собою та занижену самооцінку колишніх бранців (VI октант — 11,3 бали, V октант — 8,2 бали), переживання ними ситуації затяжного конфлікту (IV октант — 8,9 бали), конфлікт між прагненням до визнання оточуючими людьми та ворожістю щодо них та соціума в цілому, тобто проблема подавленої ворожості (IV октант — 8,2 бали, VIII октант — 8,4 бали).

При інтерпретації отриманих результатів ми виходили з вимоги орієнтуватись передусім на переважання одних показників над іншими, а не на абсолютні їхні величини [10].

Як уже зазначалося, найвищий бал у «реальному Я-образі» відмічено за VI октантом (залежний — слухняний тип) — 11,3 бали, що свідчить про слухняність, боязкість, безпомічність, невміння проявити супротив, чутливість до неуважності та брутальності оточуючих, побоювання неуспіху як основи мотиваційної спрямованості, що визначає конформну поведінку. Такий стан речей розцінюється колишніми бранцями як вкрай незадовільний

(різниця між реальним та ідеальним образами становить 5,9 балів) та демонструється прагнення їх позбутися, принаймні, у межах стати просто ввічливим та довіряти людям, зберігати теплі відносини.

Наступним за вираженістю балів є IV октант (недовірливий — скептичний тип) — 8,9 балів у «реальному Я-образі», що свідчить про некомунікабельність, труднощі в інтерперсональних контактах через невпевненість у собі, відособленість, підозрілість та острах поганого ставлення, замкнутість, скептичність, розчарування в людях, скритність, негативізм, переконаність у недоброзичливості оточуючих, образливість. Втім, такі риси загалом задовольняють самих колишніх бранців, на що вказує незначна динаміка в «ідеальному Я-образі» (–1,1 балів).

Дещо нижчими є результати за VIII октантом (відповідальний — великодушний тип) — 8,4 балів у «реальному Я-образі», що визначає емоційну залученість (не виключено, що й поверхневу), альтруїстичність, гнучкість у контактах, комунікабельність, доброзичливість, прагнення допомогти й співпереживати, делікатність, безкорисливість та чуйність. Можна говорити про гармонійність колишніх військовополонених у самосприйнятті цих властивостей (значення «ідеального Я-образу» — 8,3 балів). Разом із цим, прагнення подобатися оточуючим містить у собі стресогенний потенціал, що «вивільняється» за допомогою ворожості або підвищеної напруженості.

Нарешті, відносно високими є значення V октанту (покірний — сором’язливий тип) — 8,2 балів у «реальному Я-образі». Такі значення свідчать про поступливість та емоційну стриманість колишніх полонених. Опитані не вбачають сенсу в зміні цих властивостей (значення «ідеального Я-образу» також 8,2 балів). Втім, вектор саморозвитку в зазначеному випадку полягає на наш погляд, у прагненні колишніх бранців до розширення соціальних контактів та меншій зосередженості на своїх проблемах.

Звертає на себе увагу, що в «реальному Я-образі» майже не відрізняються значення II (незалежний — домінуючий), I (владний — лідируючий) та III (прямолінійний — агресивний) октантів: відповідно 6,9 балів, 6,1 балів та 6,0 балів, причому «ідеальний Я-образ» в уявленні колишніх бранців виглядає набагато більш агресивним та домінантним (за II октантом +1,4, за I октантом +3,8, за III октантом +4,2 балів).

Така неузгодженість у баченні реального та ідеального «Я-образів», найперше, свідчить про його дисгармонійність, наявність глибокого внутрішньоособистісного конфлікту, що спричиняє високий рівень тривожності.

Найменшою мірою, на думку колишніх військовополонених, їм притаманні риси VII октанту, що визначають здатність до співпраці та конвенціональність. Такий стан речей вони вважають несприятливим та прагнуть його змінити (показник «реального Я-образу» — 5,8 балів, «ідеального Я-образу» — 11,3 балів, бажана динаміка становить +5,5 балів). Цікаво, що таке прагнення дзеркально відображає бажану динаміку «Я-образу» за V октантом (-5,9 балів), тобто «залежність — слухняність» розуміється як антипод ефективного співробітництва. Вони хотіли б бути більш дружелюбними, комунікабельними, сенситивними, товариськими, безконфліктними, орієнтованими на соціальне схвалення, емоційно лабільними, гнучкими й компромісними при вирішенні проблем та в конфліктних ситуаціях, свідомо конформними, проявляти теплоту в стосунках, заслужити визнання й любов оточуючих.

На завершення опису узагальнених результатів за методикою ДМВ Т. Лірі зазначимо, що індекс домінування за «реальним Я-образом» — негативний (-6,2), за «ідеальним Я-образом» — позитивний (+4,5). Згідно з визначеними А.В. Батаршевим теоретичними засадами [10], негативне значення вказує на тенденцію до підлеглості, відмову від відповідальності та позиції лідерства; позитивне — свідчить про прагнення до домінування. Сама по собі встановлена нами трансформація не містить небезпеки, але її

сумарне значення (10,7) перебуває в межах акцентуації, тобто свідчить про серйозні особистісні проблеми в колишніх військовополонених, що здатні спричинити негативну динаміку їхнього психологічного здоров'я .

Індекс дружелюбності за «реальним Я-образом» — позитивний (+3,9), за «ідеальним Я-образом» — мінімально негативний (-0,4). Позитивний результат тут свідчить про прагнення колишніх бранців до встановлення дружніх стосунків та співробітництва з оточуючими; негативний — вказує на прояви агресивно-конкурентної позиції, що є перепоною до співробітництва та успішної спільної діяльності. Можемо стверджувати, що така позиція представлена в незначному ступені, тобто бажана динаміка тут швидше декларована, ніж дійсна: респонденти насправді не вважають, що їм слід суттєво переглядати своє ставлення до оточуючих.

Встановлення особливостей «Я-образу» колишніх військовополонених потребувало ще й діагностичного орієнтування стосовно актуальної для наших респондентів проблеми — їхнє ставлення до власного фізичного та психосоматичного статусу.

Методика «Тип ставлення до хвороби» (Особистісний опитувальник Бехтерєвського інституту — ООБІ) дозволила визначити позицію колишнього військовополоненого стосовно свого захворювання (реального або уявного), змін у системі соціальних взаємовідносин і прогнозом на майбутнє.

Узагальнення одержаних результатів засвідчує наявність усіх передбачених методикою типів особистісного сприйняття свого психофізичного стану. Враховуючи мінімальне діагностичне число та дорівнявши первісні дані до сумарної кількості в 100 %, ми визначили переважання:

1) неврастенічного та іпохондричного типів,

2) ергопатичного та гармонійного типів (див. табл. 6.6).

Неврастенічний тип (Н) особистісного сприйняття свого психофізичного стану притаманний 17,6 % опитаних колишніх

військовополонених. Його середнє значення становить 7,1 балів, що визначає поведінку за типом «дратівлива слабкість». Такі особи характеризуються демонстративною непереносимістю больових відчуттів та звинуваченнями в них сторонніх осіб, хворобливою нетерплячістю, нездатністю чекати на полегшення. Це спричиняє спалахи роздратування, особливо при болях та неприємних відчуттях. Роздратування нерідко виливається на першого, хто потрапить під руку, і завершується каяттям та емоційним самобичування, сльозами. Завищена негативна суб'єктивізація взаємин із оточенням здатна знижувати ефективність медико-психологічної допомоги.

До ***іпохондричного типу (І)*** особистісного сприйняття свого психофізичного стану належить 16,2 % опитаних колишніх бранців. Його середнє значення становить 7,5 балів, що проявляється в зосередженні на суб'єктивних хворобливих та інших неприємних відчуттях, перебільшенні дійсних і пошуку неіснуючих хвороб і страждань, прагненні постійно розповідати про свої неприємні відчуття оточуючим. Наявне бажання отримати медико-психологічну допомогу в таких осіб цілком узгоджується зі зневірою в успіх.

Таблиця 6.6

Узагальнені результати за методикою ООБІ

Шкали	**Х сер.**	**Діагностичне значення, %**
Гармонійний (Г)	7,7	11,5
Ергопатичний (Р)	6,6	13,3
Анозогнозичний (З)	5,6	6,5
Середнє значення / Сума	***6,6***	***31,3***
Тривожний (Т)	4,4	8,1
Іпохондричний (І)	7,5	16,2
Неврастенічний (Н)	7,1	17,6
Меланхолійний (М)	3,7	3,7

Продовж. табл. 6.6

Апатичний (А)	3,1	4,8
Середнє значення / Сума	***8,6***	***50,4***
Сенситивний (С)	4,0	7,4
Егоцентричний (Я)	3,6	3,5
Паранояльний (П)	3,6	4,5
Дисфоричний (Д)	3,6	2,9
Середнє значення / Сума	***3,7***	***18,3***

Ергопатичний тип (Р) ставлення до свого психофізичного стану діагностований у 13,3 % опитаних, і це третій за вираженістю показник у загальній вибірці колишніх військовополонених. Його середнє значення становить 6,6 балів, але при цьому, незважаючи на страждання, людина прагне продовжувати працювати з максимальною продуктивністю, «не дозволяє» собі хворіти. Більш того, такі особи трудяться з ще більшим завзяттям, ніж до хвороби, з жорстокістю до себе й, інколи, до інших. Характерним є надто відповідальне, одержиме, стенічне ставлення до роботи. Вибіркове ставлення до медико-психологічної допомоги, обумовлене бажанням будь-якою ціною зберегти свій професійний статус і можливість продовжувати активну професійну діяльність (як протилежність егоцентричному типу).

До ***гармонійного типу (Г)*** особистісного сприйняття свого психофізичного стану належить 11,5 % опитаних колишніх бранців, середнє значення оцінювання становить 7,7 балів. Зазначимо, що це найвищий результат для визначених типів, а його представники тверезо оцінюють свій стан без схильності перебільшувати або применшувати його тяжкість, прагнуть у всьому активно сприяти медико-психологічній допомозі. У них наявне небажання обтяжувати інших доглядом за собою. За несприятливого прогнозу щодо інвалідизації — вони здійснюють спроби переключення інтересів на ті сторони життя, які залишаються доступними; при

несприятливому життєвому прогнозі — зосереджують увагу на долі близьких, професійній діяльності.

Враховуючи базове положення психосоматики про бажаність позитивного мислення, вважаємо, що відсутність у цієї частини колишніх військовополонених схильності «бачити все в похмурому світлі» є вельми обнадійливим світосприйняттям. Суттєвим також видається й те, що відмова від перебільшення шкоди від розладів самопочуття не означає для цих осіб недооцінки тяжкості наявних вад свого здоров'я.

Тривожний тип (Т) притаманний 8,1 % респондентів, середнє значення — 4,4 бали. Такі особи безперервно піклуються щодо можливих ускладнень, неефективності медико-психологічної допомоги; пошуку додаткової інформації про реабілітаційний період та сучасні методи, що використовуються під час роботи з колишніми військовополоненими. Зорієнтовані самі та задіюють своїх близьких і знайомих для залучення «авторитетів».

На відміну від іпохондричного типу, більшою мірою в них виражений інтерес до об'єктивних даних про свій стан (результат аналізів, висновок фахівців), ніж фіксація на суб'єктивних відчуттях. Така людина надає перевагу висловлюванням інших замість пред'явлення своїх скарг. Настрій тривожний, унаслідок цієї тривоги — пригніченість. При обессивно-фобічному варіанті цього типу — тривожна вразливість, насамперед, стосується побоювань не реальних, а малоймовірних (ускладнення дезадаптивного стану, невдачі при медико-психологічній допомозі), а також можливих, але малообґрунтованих (невдачі в роботі, сімейному житті). Уявні небезпеки хвилюють більше, ніж реальні. Захистом від тривоги стають прикмети та ритуали.

Виникає запитання щодо незначної кількості осіб тривожного типу та помірних значень тривожності у вибірці загалом. Ймовірно, пояснення тут полягає в різних теоретичних конструктах самого поняття: у першому випадку визначається тривожність як внутрішня картина хвороби, у другому

— тривожність як внутрішня картина здоров'я (дещо спрощуючи ситуацію, відмітимо, що тривожність хворої та здорової людини матиме різне психологічне підґрунтя).

До ***сенситивного типу (С)*** особистісного сприйняття свого психофізичного стану належить 7,4 % опитаних колишніх військовополонених, середнє значення оцінювання становить 4,0 бали. Такі особи надто переймаються побоюваннями, що оточуючі стануть їх уникати, вважати неповноцінним, ставитися зневажливо або з побоюванням, розпускати плітки чи несприятливі чутки про причину і природу хворобливого стану. Їх гнітить острах стати тягарем для близьких через хворобу і, у зв'язку з цим, недоброзичливого ставлення з їхнього боку.

Така сенситивність впливала на стосунки з близькими або значущими особами оточуючими й раніше — як прагнення приховувати неприємну або травмувальну інформацію щодо життєвих негараздів та професійних невдач через небажання їх емоційно обтяжувати. Тепер вона трансформувалася в приховування небажаної симптоматики дезадаптивних розладів.

Анозогнозичний тип (З) притаманний 6,5 % респондентів, середній бал — 5,6. У таких осіб формується поведінковий стереотип «заперечення очевидного» — вони активно відкидають думки про хворобу та її можливі наслідки; нехтують проявами поганого самопочуття, схильні приписувати прояви хвороби випадковим обставинам або вважати їх такими, що не заслуговують на увагу; через це відмовляються від обстеження та проходження медико-психологічної реабілітації, вважають, що можна обійтися «власними силами». При ейфоричному варіанті цього типу — спостерігається необґрунтовано підвищений настрій, легковажне ставлення до хвороби та допомоги з боку фахівців; надія на те, що «все само собою обійдеться».

Апатичний тип (А) особистісного сприйняття свого психофізичного стану діагностований у 4,8 % колишніх військовополонених, середнє значення оцінювання — 3,1 бали. Ці особи демонструють майже повну

байдужість до своєї долі, можливої прогресуючої шкоди від захворювання та до результатів медико-психологічної реабілітації; втрату інтересу до життя, до роботи, до всього, що раніше хвилювало.

Парануяльний тип (П) ставлення до хвороби спостерігається у 4,5 % опитаних, середній бал — 3,6. Такі особи впевнені, що їхня хвороба — це результат чийогось злого наміру (ворогів або недоброзичливців), а винуватці потребують покарань. Їм властива надмірна підозрілість до реабілітаційних заходів; прагнення приписувати можливі ускладнення або побічні дії недбалості лікарів і психологів, у зв'язку з чим виникають обвинувачення та вимога їх покарати.

Ознаки ***меланхолійного типу (М)*** особистісного сприйняття свого психофізичного стану виявились у 3,7 % опитаних, середній бал — 3,7. Такі особи пригнічені хворобою та втратили надію; вони не вірять ні в можливе поліпшення, ні в ефект реабілітаційних заходів; висловлюють активні депресивні та суїцидальні думки; мають песимістичний погляд на все навколо.

До ***егоцентричного типу (Я)*** ставлення до хвороби належать 3,5 % респондентів, їхній середній бал 3,6. Таким особам імпонує виставляння напоказ близьким і оточуючим своїх страждань і переживань з метою цілковитого заволодіння їхньою увагою; вимога виняткової турботи — усі повинні забути та покинути все і піклуватися лише про хворого. Розмови оточуючих швидко переводяться «на себе»; інші колишні бранці, які також вимагають уваги і турботи, розглядаються тільки як «конкуренти», ставлення до них — неприязне; є постійне бажання показати іншим своє особливе становище, свою винятковість стосовно хвороби.

Найменша кількість опитаних презентує ***дисфоричний тип (Д)*** — 2,9 % з середнім балом 3,6. Вони відчувають заздрість і ненависть до тих, хто не потрапив у полон, мають постійний похмурий вигляд, підозрілі до психореабілітаційних заходів; характеризуються спалахами крайньої озлобленості зі схильністю до звинувачень інших у своїй хворобі,

деспотичним ставленням до близьких, вимогою в усьому догоджати; потребують особливої уваги до себе.

Таким чином, більшість колишніх військовополонених, схильних до психосоматичних розладів, мають інтрапсихічну спрямованість особистісного реагування (50,4 %), що зумовлює порушення їхньої соціальної та професійної адаптації. З урахуванням високого середнього балу прояву такої спрямованості (8,6), до речі — найвищого за цією методикою, дезадаптивна поведінка проявляється в емоційно-вольових розладах, зокрема в реакціях подразливої слабкості, тривожному та пригніченому становищі, «втечі» в хворобу, відмові від боротьби, фактично — у «капітуляції» перед психосоматичними негараздами та негативній трансформації психосоматичного статусу.

Слід зазначити, що значна кількість респондентів із схильністю до психосоматичних розладів (31,3 %) не характеризуються дезадаптивністю, а середній бал самооцінювання визначений ними в межах прийнятних значень (6,6 балів). Такі особи досить адекватно оцінюють свій психосоматичний статус, характеризуються неприйняттям «ролі» хворого, збереженням ціннісної структури та активного соціального функціонування. Втім, уваги тут потребує сама сутність спрямованості особистісного реагування, що формується під впливом зниження критичності до свого стану, витіснення хворобливих симптомів, порушень доцільного режиму життя, «втечі» в роботу.

Інтерпсихічна спрямованість особистісного реагування притаманна 18,3 % опитаних, причому середній бал самооцінювання тут найнижчий за всією вибіркою (3,7 балів). Соціальна та професійна дезадаптація в таких випадках найбільшою мірою залежить від преморбідних особливостей особистості колишнього військовополоненого, а сенсибілізоване ставлення до психосоматичного статусу призводить до спекулювання своїми психофізичними негараздами та проявів агресивних тенденцій щодо оточуючих.

Встановлений високий рівень значущості кореляційних зв’язків між шкалами методики ДМВ Т. Лірі та опитувальника «Типи ставлення до хвороби» (табл. 6.7).

Таблиця 6.7

Кореляційні зв’язки

між шкалами методики ДМВ Т. Лірі та опитувальника «Типи ставлення до хвороби»

Методики		**Опитувальник «Типи ставлення до хвороби»**												
	Шкали	**Г**	**Р**	**З**	**Т**	**І**	**Н**	**М**	**А**	**С**	**Я**	**П**	**Д**	***Кількість кореляційних зв’язків***
ДМВ	**I**	0,145	0,113	0,079	–0,271	0,442	0,238	0,129	0,007	0,038	0,026	0,129	0,072	3
	II	0,211	0,015	0,268	0,058	0,329	0,086	0,019	0,135	–0,434	0,017	0,097	0,375	5
	III	0,069	0,170	0,095	0,064	0,041	0,094	0,013	0,048	–0,392	0,263	0,072	0,428	3
	IV	0,194	0,074	0,328	0,238	0,064	0,367	0,212	–0,337	0,085	0,227	0,196	0,184	6
	V	0,232	0,337	0,008	0,382	0,107	0,142	0,349	0,116	0,096	–0,329	0,068	–0,079	5
	VI	0,161	0,047	0,451	0,447	0,077	0,431	0,174	0,414	0,147	0,025	0,031	0,339	5
	VII	0,319	0,262	0,074	0,188	0,094	0,049	0,012	0,085	0,174	–0,425	–0,337	0,068	4
	VIII	0,431	0,427	0,138	0,075	0,196	0,017	0,314	0,077	0,145	–0,202	–0,459	0,186	5
Кількість кореляційних зв’язків		4	3	3	4	2	3	3	3	3	5	2	3	

Так, I октант ДМВ (владний — лідируючий) має позитивні кореляції з іпохондричним (0,442) та неврастенічним типами (0,238) та негативну — з тривожним типом (-0,271). Відповідно, прагнення до домінування в суб'єктивній картині світу колишніх бранців цілком узгоджується з поведінкою за типом «дратівливої слабкості» та спалахами роздратування, нав'язуванням оточуючим розповідей про свої неприємні відчуття, що викликані ситуацією військового полону. Разом із тим, лідерські схильності здатні мінімізувати занепокоєння станом свого здоров'я, вразливість щодо можливих ускладнень та неефективності лікування.

Октант II (незалежний — домінуючий) позитивно пов'язаний із гармонійним (0,211), анозогнозичним (0,268), іпохондричним (0,329) та дисфоричним (0,375) типами, негативно — з сенситивним (-0,434) типом. Впевненість у собі, незалежність, схильність до суперництва, почуття зверхності можуть визначати як соціальну та професійну адаптованість, так і активізувати зосередженість на неприємних відчуттях, заздрість і ненависть до тих, хто не потрапляв у полон, домінування понуро-озлобленого настрою. Але в будь-якому разі такі особи не схильні драматизувати своє несприятливе враження на оточуючих.

Октант III (прямолінійний — агресивний) позитивно корелює з егоцентризмом (0,263) та дисфоричністю (0,428), негативно — з сенситивністю (–0,392). Цілком закономірно, що зростання безпосередності, наполегливості, нестриманості та надмірної впертості здатне призводити в колишніх бранців до концентрації на власних переживаннях, причому переважно понуро-злобливого ґатунку, виникнення заздрості та ненависті до оточуючих; сенситивність при цьому зменшується — їх перестають турбувати думки та переживання близьких.

Октант IV (недовірливий — скептичний) характеризується позитивними кореляціями з аногнозичним (0,328), тривожним (0,238), неврастенічним (0,367), меланхолічним (0,212) та егоцентричним (0,227) типами ставлення до хвороби; негативною — з апатичним типом (–0,337).

Такий кореляційний взаємозв'язок відображає складний комплекс переживань: неконформність, недовірливість, схильність до критицизму породжує в колишніх військовополонених, з одного боку — активне відкидання думок про хворобу та її можливі наслідки, з іншого — «втечу» у хворобу, занепокоєння і вразливість стосовно несприятливого її перебігу, поведінку за типом «дратівливої слабості» та спалахи роздратування, пригніченість хворобою, депресивні та суїцидальні висловлювання, які сприймаються оточуючими як демонстративні. Безумовно, це аж ніяк не свідчить про байдужість до своєї долі, результатів відновлювального періоду, як може здаватися стороннім особам.

Октант V (покірливий — сором'язливий) серед колишніх військовополонених може бути пов'язаний як з адаптивними варіантами соціальної та професійної поведінки, так і з дезадаптивними варіантами на тлі інтрапсихічної спрямованості особистісного реагування. У першому випадку йдеться про гармонійний (0,232) — у вигляді тверезої оцінки свого стану без схильності до перебільшення його важкості та ергопатичний (0,337) — як «відхід від хвороби в роботу»; у другому — про тривожний (0,382), що супроводжується безперервним занепокоєнням і вразливістю стосовно свого стану, та меланхолійний (0,349), що відображає пригніченість хворобою. Складність та суперечливість переживань проявляється ще й негативною кореляцією з егоцентричним типом (–0,329).

Октант VI (залежний — слухняний) представлений позитивними кореляційними зв'язками з анозогнозичним (0,45), тривожним (0,447), неврастенічним (0,431), апатичним (0,414) та дисфоричним (0,339) типами. З певною умовністю про соціальну та професійну адаптованість можемо говорити лише стосовно колишніх бранців, яким притаманне заперечення очевидного: вони продовжують активне соціальне життя та професійну діяльність, незважаючи на можливі несприятливі наслідки перебування у військовому полоні. Більшості ж бранців притаманний високий рівень тривожності, поведінка за типом «дратівливої слабості» або ж повна

байдужість до своєї долі, тобто поведінкові стереотипи, що свідчать про дезадаптованість особистості на тлі інтрапсихічної спрямованості особистісного реагування. Інтерпсихічна спрямованість представлена лише дисфоричним типом, але на відміну від попереднього октанту, кореляція тут позитивна: чим вищий рівень залежності, тим більш проявляється схильність до понуро-озлобленого настрою, інша річ, що саме через цю залежність він не проявляється назовні, а залишається глибинним особистісним переживанням — фрустрацією.

Октант VII (співпрацюючий — конвенціональний) має позитивні кореляційні зв'язки з гармонійним (0,319) та ергопатичним (0,262) типами ставлення до хвороби, негативні — з егоцентричним (–0,425) та паранояльним (–0,337) типами. Таким чином, прагнення до співробітництва з групою, дружелюбність, компромісність у осіб, схильних до психосоматичних розладів, сприяють розвитку адаптивного варіанту поведінки, відповідно, гармонізації фізичного та психосоматичного статусу колишнього військовополоненого.

Октант VIII (відповідальний — великодушний) позитивно корелює з гармонійним (0,431), ергопатичним (0,427) та меланхолійним (0,314) типами ставлення до хвороби, негативно — з егоцентричним (–0,202) та паранояльним (–0,459) типами. Звертає на себе увагу вираженість як позитивних, так і негативних взаємозв'язків, тобто ми можемо констатувати, що готовність співпереживати, відповідальність, гіперсоціальні установки, альтруїзм значною мірою нівелюють негативний вплив особливостей емоційно-вольової сфери та характеру на психосоматичний статус особистості колишнього бранця, сприяючи адаптивності їхньої поведінки, утримуючи від «втечі» у хворобу та непродуктивних думок про злий умисел недоброзичливців.

Зазначене дозволяє визначити **основні параметри «Я-образу» колишніх військовополонених:**

- ✓ значні відмінності між реальним та ідеальним «Я-образами», що

свідчить про незадоволеність наявним станом речей;

- ✓ занижена самооцінка, переживання ситуації затяжного внутрішньоособистісного конфлікту;
- ✓ переважання в структурі особистості колишнього бранця якостей VI октанту за ДМВ, що свідчить про слухняність, боязкість, безпомічність, невміння проявити супротив, чутливість до неуважності та брутальності оточуючих, побоювання неуспіху як основи мотиваційної спрямованості, що визначає конформну поведінку;
- ✓ домінування інтрапсихічної спрямованості особистісного реагування на ймовірний хворобливий стан, що зумовлює порушення соціальної та професійної адаптації та проявляється в емоційно-вольових розладах, зокрема, реакціях подразливої слабкості, тривожності та пригніченості, «втечі» в минуле;
- ✓ незначна представленість інтерпсихічної спрямованості реагування, що найбільшою мірою залежить від преморбідних особливостей особистості колишнього військовополоненого та проявляється в спекулюванні своїми психофізичними негараздами та проявах агресивних тенденцій щодо оточуючих.

Можна стверджувати, що такий комплекс особистісних властивостей є свідченням порушень процесу формування «Образу-Я» та соціальної ідентичності під впливом наслідків військового полону; незадоволення мотивації визнання, самоствердження та самоповаги відповідно до цінностей, прийнятих у суспільстві; хронічного стану фрустрованості («екзистенційної фрустрації» за В. Франклом) або депривованості через неможливість задоволення основних вітальних та соціальних потреб.

Виникають часткові або стійкі зміни внутрішнього світу колишнього військовополоненого, причому вони виявляються не відразу, а проходять складний шлях свого формування, що включає переорієнтацію почуттів і переживань, переоцінку знань та уявлень. Ці зміни відображають процес

внутрішньої перебудови особистості колишнього бранця, що стосується, насамперед, його мотиваційної сфери.

Унаслідок цього змінюється загальний психоемоційний стан таких осіб: набуває негативного забарвлення настрій, гальмується загальна активність, звужуються інтереси, у спілкуванні з'являється дратівливість та конфліктність. Усе, що відбувається, починає оцінюватися в одновимірній площині: як воно впливає на власне самопочуття. Це — відправна точка перебудови мотиваційної сфери особистості колишнього військовополоненого, коли провідним стає мотив підтримання належного фізичного та психосоматичного статусу.

Новий «Я — образ» потребує серйозного переосмислення життєвих планів, цілей і мотивів, оскільки колишні, за оцінкою самих бранців, не можуть бути в теперішній час у повному обсязі реалізовані. Мотив збереження здоров'я, завдяки своїй вітальній значимості, досить швидко виділяється серед інших і стає центральним, підпорядковуючим собі всі інші. Система відносин звужується під кутом зору їхньої корисності; значимими стають лише ті події, що не суперечать провідному мотиву. Усе інше позбавляється особистісного сенсу, отже, звужується коло актуальної діяльності, вона втрачає полімотивований характер. Домінування новоутвореного мотиву надає особливого забарвлення всьому психічному життю особистості, накладає відбиток на особливості сприйняття світу, змінює систему життєвих цінностей.

Така спрямованість звужує життєву перспективу, призводить до фіксації на негативних переживаннях, викликає почуття невдоволеності собою та оточуючими, сприяє загальній дисгармонізації особистості колишнього військовополоненого.

Чому інтенсивність дезадаптивних проявів у колишніх військовополонених вища, ніж у інших категорій учасників бойових дій на сході нашої країни? Відповідь на це запитання ми можемо обґрунтувати таким чином.

Наслідки військового полону ставлять колишнього бранця в психологічно особливі життєві обставини, інакше кажучи, створюють особливу об'єктивну соціальну ситуацію розвитку психіки. Така ситуація, що є новою і неочікуваною, може змінювати весь стиль життя: установки, плани на майбутнє, життєву позицію стосовно важливих об'єктивних обставин і самого себе. Усі ці зміни стають предметом психічної активності і знаходять своє відображення в психологічному здоров'ї колишніх військовополонених. Зміст таких змін зумовлюється не тільки особливостями особистості й наявною життєвою ситуацією, але й дозволяє прогнозувати вектор динаміки особистості колишнього бранця надалі.

При організації та проведенні медико-психологічної реабілітації з колишніми бранцями рекомендуємо враховувати такі **фізіологічні та поведінкові новоутворення, спричинені ситуацією військового полону:**

Повторні переживання охоплюватимуть: спонтанні (мимовільні) спогади про військовий полон; повторювальні сни, пов'язані з цією подією; флеш-беки або інші інтенсивні або пролонговані психологічні страждання.

Негативні думки і настрої представлятимуть різноманітні почуття, пов'язані з постійним і спотвореним відчуттям провини (своєї або чужої), відчуженням від інших людей, помітним зниженням інтересу до діяльності, нездатністю пам'ятати ключові аспекти військового полону.

Гіперзбудження проявлятиметься в: агресивній поведінці (гіперпильність, ефект ворожого оточення, бачення світу «крізь призму прицілу», подружні і батьківсько-дитячі проблеми і т. ін.); необачній поведінці (невитриманість, нездатність зосередитися, бути послідовним тощо); саморуйнівній поведінці (адитивна поведінка, алкоголізм, наркоманія, самоізоляція, суїцид та т. ін.); порушеннях сну.

Уникнення стосуватиметься: спогадів, що турбують, думок, почуттів та зовнішніх нагадувань про полон.

Перераховані симптоми найбільш яскраво проявлятимуться в діяльності фізіологічної системи і в зовнішній поведінці колишніх бранців та

часто саме до них і зводитимуться усі психологічні наслідки перебування в ситуації військового полону.

Таким чином, перебування в ситуації військового полону є глибокою психологічною кризою військовослужбовця. Ця криза вже в мирному житті виявлятиметься в осмисленні і переживанні соціальних стереотипів про військовополонених, засвоєнні соціальної стигми бранця, дезгармонізації «Я-концепції» і порушенні особистісної та соціальної ідентичності. Усе це супроводжуватиметься соціальною дезадаптацією колишнього військовополоненого.

Висновки за розділом

Ситуація військового полону є глибокою психологічною кризою військовослужбовця, яка в мирному житті виявлятиметься в осмисленні і переживанні соціальних стереотипів, засвоєнні соціальної стигми поверненоого, дезгармонізації «Я-концепції» військовополонених і порушенні особистісної та соціальної ідентичності та супроводжуватиметься соціальною дезадаптацією звільненого військовополоненого.

Соціально-психологічну модель наслідків військового полону ми розглядаємо як сукупність трьох рівнів психологічних феноменів: 1) макрорівень (або причинний) рівень, що відображає соціальні та особистісні фактори та сутність становлення «ідентичності полоненого»; 2) основний (або ціннісно-смисловий) рівень, що розкриває особистісні особливості військовополоненого та типологію його базових психічних процесів та явищ; 3) мікрорівень (поверховий) рівень, що відображає фізіологічні та поведінкові новоутворення в колишніх бранців.

Різне поєднання чинників дисгармонізації «Я-концепції» колишніх військовополонених обумовлює прояв таких їхніх типів: «Невдахи»; «Жертви»; «Мисливця»; «Мазохіста»; «Переможця»; «Вигнанця»; «Скривдженого» та «Героя». Виділені типи розрізнятимуться ступенем

захищеності від соціальної стигми. Лише в колишнього військовополоненого за типом «Переможець» будуть сильні всі верстви захисту (а отже він не буде схильним до психотравматизації). В інших типів колишніх бранців буде слабким або рівень суб'єктивного контролю, або копінг-стратегії, або соціальна підтримка.

Основні результати данного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1; 5], Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [8; 15; 16], Статті у закордонних наукових виданнях: [1], Тези доповідей у матеріалах конференцій: [9; 11; 16].

РОЗДІЛ VII
ОСОБЛИВОСТІ РЕІНТЕГРАЦІЇ ТА НАДАННЯ ПОСТІЗОЛЯЦІЙНОЇ ДОПОМОГИ ТА ПІДТРИМКИ ЗВІЛЬНЕНИМ З ПОЛОНУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ

Стресогенні умови військового полону не залишаються без наслідків на всіх рівнях особистості колишнього бранця: соціальному, соціально-психологічному, індивідуально-психологічному та психосоматичному [285; 288; 290; 301; 303; 305; 306; 307; 310—324; 326; 328; 331—337; 340; 341; 346; 348; 349; 352; 356; 358; 359; 361—365]. В останніх двох випадках стає цілком ймовірною поява негативної тенденції накопичення негативних переживань та їхня трансформація в психосоматичні захворювання.

Оскільки особистість становить собою складно організовану ієрархічну систему, такий розвиток подій спричиняє зміни в психіці, особистісному статусі людини та її соціальній поведінці. Це можуть бути порушення когнітивних процесів (вибірковість та послаблення пам’яті, уваги, зниження концентрації мислення тощо); зміни в емоційній сфері (переживання, тривоги, депресії, безпомічності, озлобленості, дратівливої слабкості та ін.); втрата або деформація ціннісних орієнтацій, інтересу до професійної діяльності тощо. Саме тому, в українському суспільстві повинні чітко розуміти стратегію, основні завдання та принципи реінтеграції до умов мирного життя та постізоляційної допомоги та підтримки колишніх військовополонених.

7.1. Стратегія, основні завдання та принципи реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя

Ситуація військового полону руйнує особистість, позбавляє її відчуття безпеки, стабільності, почуття довіри до себе і світу. Саме тому, ***основними***

завданнями реінтеграції колишніх військовополонених у мирне суспільство є:

1. *Забезпечення базових потреб колишнього військовополоненого і стабілізація ситуації* (забезпечення продуктами харчування, житлом, медико-психологічною допомогою, відновлення документів, виплата компенсацій тощо). Цей процес може бути складним і тривалим, особливо для осіб, які були змушені виїхати на інше місце проживання. Однак, якісне проведення таких заходів, веде до відновлення довіри, до зменшення страхів і рівня тривоги в колишнього бранця.

2. ***Відновлення зв'язків у родині та в суспільстві***. Ситуація полону руйнує зв'язки колишнього бранця з іншими людьми. Ті, хто пережив полон і тортури, часто прагнуть до самоізоляції, оскільки відчувають себе такими враженими, що сили для відновлювання близьких стосунків з іншими людьми в них немає. До того ж тортури — це завжди ситуація навмисного заподіювання страждань однією людиною іншій, що руйнує довіру до інших людей і до суспільства.

Процес відновлення довіри до світу та до інших людей може бути тривалим і складним, вимагати величезних внутрішніх ресурсів колишнього військовополоненого.

Під час повернення довіри до суспільства важливу роль відіграватиме отримання сатисфакції, для чого необхідно допомогти колишньому бранцю отримати доступ до правосуддя та поінформувати про його права.

3. ***Відновлення самоідентичності і сенсу життя.*** Пережитий травматичний досвід ситуації військового полону часто проводить межу між минулим і майбутнім. Життя розділяється на два етапи — до полону і після. Руйнування зв'язку з минулим життям часто призводить до втрати колишніх смислів і ресурсів. Колишній бранець фактично опиняється у вакуумі, без опори на минуле. Активна соціальна діяльність може допомогти впоратися з цими переживаннями, однак часто виявляється, що колишня професійна діяльність для людини стає недоступною через низку об'єктивних і

суб'єктивних причин. У такому разі корисно допомогти колишньому військовополоненому сформувати нові навички, отримати нову спеціальність, знайти нові захоплення.

4. ***Відновлення людської гідності.*** Однією з найважливіших загальнолюдських цінностей є життя людини. Війна з притаманними їй такими страшними атрибутами як тортури і полон спрямована на знецінення людського життя. Честь і гідність, правосуддя та справедливість — це те, на руйнування чого, у першу чергу, спрямовані катування і жорстоке поводження. Колишні військовополонені певний час перебувають у ситуації неможливості і повної відсутності контролю. Ті, хто пережив полон, можуть страждати від почуття сорому за перенесені знущання або почуття провини за те, що вижили.

Серед основних принципів реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя можливо виділити:

1. *Використання міждисциплінарного підходу* при вирішенні психологічних, соціальних, медичних й юридичних проблем, виникаючих під час реінтеграції колишнього військовополоненого до умов мирного життя.

2. Реінтеграція колишніх бранців до умов мирного життя має організовуватися відповідно з *біо-психо-соціальним принципом*, а саме: у першу чергу допомога спрямовується на підтримку та розширення функціональності колишнього військовополоненого, а вже потім — знижуються симптоми та опрацьовується травматичний досвід.

3. Винятково важливе значення має *принцип врахування стійкості колишнього бранця*, проте потрібно пам'ятати, що колишні військовополонені можуть бути схильні до вторинної травматизації і відчувати обґрунтований страх перед діями, що нагадуватимуть їм про пережиті катування або жорстоке поводження з ними.

4. *Принцип комплексності*. Це зумовлено тим, що наслідки полону проявляються на різних рівнях функціонування особистості. Умовно

наслідки ситуації військового полону можна розділити на фізичні, психічні/психологічні та соціальні.

Мета реінтеграції колишнього військовополоненого до умов мирного життя: допомога колишнім бранцям по-новому побудувати своє життя, відчути себе знову здоровими, захищеними й цілісними особистостями.

Комплекс заходів щодо реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя передбачатиме:

1**.** *Медичну підтримку і лікування*. Сюди включають як першу медичну допомогу, безпосередньо пов'язану з отриманими фізичними травмами, так і подальшу допомогу в лікуванні хронічних захворювань. Важливо також надалі спостерігати за станом здоров'я колишнього бранця й надавати допомогу та підтримку в лікуванні й обстеженні інших проблем зі здоров'ям.

Навіть після успішного лікування, можлива поява нових захворювань психосоматичного характеру, на тлі пережитих страждань.

2. *Правову допомогу*. Людині, що пережила полон, може бути потрібна допомога у відновлені особистих документів, отримані правового статусу для реалізації її права на медичну допомогу та освіту. Важливим аспектом є й реалізація права на доступ до правосуддя.

3. *Соціальну допомогу*. Колишні військовополонені можуть потребувати допомоги й підтримки у вирішенні низки практичних питань.

Ситуація військового полону руйнує базову довіру до світу, тому часто після колишні бранці стають соціально безпорадними. До того ж, бувають ситуації, коли після перенесених тортур колишні військовополонені переїжджають на нове місце проживання, що посилює їхній загальний стан тривоги. Соціальна допомога в таких випадках може полягати в наданні допомоги в отриманні житла, пенсії, допомоги або виплат, допомоги в пошуку роботи, надання екстреної фінансової підтримки для придбання їжі й одягу, захист інтересів дітей у школах тощо.

4. *Психологічну допомогу*. Варто зауважити, що культура звернень до психологів серед українців низька. У суспільстві й досі розповсюджений міф

про тотожність понять «психологія» та «психіатрія», «психотерапевт» та «психіатр». У зв'язку з цим у колишніх військовополонених інколи виникають хибні уявлення про те, що визнання психологічних труднощів і звернення до психолога означає «божевілля».

Тому не дивно, що в колишніх бранців «біль із душі переходить у тіло», що проявляється в психосоматичних розладах. Замість психологічної підтримки вони обирають медичну допомогу, соматичні та лабораторні дослідження. Тому лише якісна психологічна просвіта та системна медико-психологічна реабілітація зможуть поступово зруйнувати упередження колишніх військовополонених щодо потреби отримання ними психологічної допомоги.

Організовуючи роботу з колишніми військовополоненими, психологу необхідно пам'ятати, що досвід, пережитий кожним колишнім бранцем, унікальний. Психічний та психологічний стан після пережитого стресу залежить від характеру тортур і тривалості їхнього застосування під час полону; статі та віку колишнього бранця; властивостей особистості; попереднього життєвого досвіду; підтримки членів сім'ї і друзів після повернення людини з полону та низки інших чинників. Тому важливо не формалізувати надання допомоги, а шукати індивідуальний підхід до кожного постраждалого.

Потреби в людей, які пережили полон, можуть бути різні, але важливо, надаючи допомогу, дотримуватися принципу комплексності. Спочатку необхідно оцінити ситуацію, в якій перебуває людина, а також визначити її потреби.

Оцінювати потреби потрібно разом із колишнім військовополоненим, який має бути залучений до вибору форми допомоги. Якщо в нього є сім'я, необхідно також уточнити потреби членів родини (вони також психологічно травмовані і потребують підтримки).

Сім'я для того, хто пережив полон, може бути не тільки підтримкою, але й подразником, що зв'язує його з минулим, із тим, що він намагається

забути. Дуже часто після полону в сімейних стосунках виникають проблеми і непорозуміння. Члени родини травмовані пережитим і не завжди знають, як підтримати одне одного. При цьому кожен із них потребує допомоги, але боїться її попросити в інших. І в результаті можливе емоційне відсторонення близьких людей одне від одного.

Коли психолог проводить аналіз потреб усієї сім'ї, то має бути готовий до того, що зіткнеться з абсолютно різними уявленнями у членів родини про те, хто чого потребує. Завдання психолога — визначити список потреб кожного члена родини, провести їхню оцінку та ранжирування. Якщо визначені потреби членів родини не вдається привести до спільного знаменника, але всі вони відповідають логіці й здоровому глузду, то необхідно працювати з кількома списками.

Резюмуючи сказане, хочеться ще раз відзначити, що процес реінтеграції колишнього військовополоненого до умов мирного життя — це процес тривалий, і для його реалізації необхідна наявність мультидисциплінарної команди фахівців.

Полон і, особливо, пережиті тортури, передбачають позбавлення людини можливості контролювати та відповідати за своє життя. Тому спільна робота фахівців із колишніми військовополоненими над планом їхньої реадаптації до умов мирного життя допоможе повернути контроль і впевненість у їхніх власних рішеннях, віру у власні сили для подолання перешкод. Завдання того, хто надаватиме підтримку колишньому військовополоненому, — інформувати людину про її права і можливості, бути поруч, але не приймати за неї рішення.

7.2. Стратегія, основні завдання та принципи медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців

При визначенні стратегії медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців, ми виходили з того, що це, перш за все, певний комплекс медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення функціонального стану організму колишнього бранця, нормалізацію його емоційної, морально-етичної, мотиваційної сфер та досягнення оптимального рівня адаптації.

Серед основних завдань медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців, ми виділяємо:

- ✓ оцінку психофізіологічного стану колишніх військовополонених;
- ✓ визначення оптимальних шляхів і методів психологічного впливу, спрямованих на відновлення оптимальної працездатності;
- ✓ формування оптимальної психологічної реакції на перебіг і наслідки перебування в полоні; вивчення динаміки психічних порушень у процесі лікування;
- ✓ оцінку фізичної, сенсорної та інтелектуальної працездатності, зіставлення їх з номінальними показниками професійної працездатності та відновлення втрачених психічних функцій;
- ✓ корекцію психосоматичного статусу методами психотерапевтичних, психофізіологічних і психофармакологічних впливів;
- ✓ корекцію самосвідомості, самооцінки і самопочуття;
- ✓ надання допомоги в усуненні больових відчуттів.

Серед основних принципів медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців, ми виділяємо:

1. *Професійність.* Заходи медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовців, звільнених з полону, повинні проводити лікарі і психологи, які мають спеціальну підготовку за оцінкою функціонального стану людини і володіють методами психологічної корекції та психологічного обстеження..

2. *Обґрунтованість.* Підбір надійних, доступних і оптимальних методів медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовців, звільнених з полону, перевірених практикою з урахуванням особливостей функціонального стану соматичної і психічної сфер колишніх бранців і призначеної лікарем терапії.

3. *Індивідуальний підхід.* Облік рівня зниження професійно-важливих якостей, наявності патохарактерологічних змін особистості колишнього військовополоненого, його сприйнятливості і переносимості різноманітних медико-психологічних методів.

4. *Безперервність і оптимальна тривалість.* Початок з моменту надходження в госпіталь і продовження до нормалізації функціонального стану колишнього військовополоненого.

За нашим переконанням, комплекс медико-психологічних заходів має забезпечуватися не лише фахівцями-психологами, але й представниками підрозділів медичного забезпечення охорони здоров’я сектору безпеки та оборони України. Ця теза підтверджена практикою. Так, співвіднесення всіх заходів, що проводилися нами спільно з медичним персоналом Національного військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь» з перерахованими вище принципами дозволило в досить стислі терміни і з високою ефективністю відновити здоров’я та соціально-психологічний статус 30 колишнім військовополоненим.

Колишні бранці є об’єктом *третинної психопрофілактики*, яка. становить собою медико-психологічне супроводження таких осіб. ***Сутність третинної профілактики представлена медико-психологічною***

реабілітацією.

Аналіз першоджерел із зазначеної проблеми свідчить, що перші спроби медико-психологічної реабілітації припадають на часи російсько-японської війни 1904—1905 рр., під час якої вперше яскраво визначилася проблема психічних захворювань військовослужбовців як наслідку ведення бойових дій. Досвід війни засвідчив, що основним принципом організації психолого-психіатричної допомоги є наближеність сил і засобів допомоги до передових етапів її надання [80].

Загалом кількість психічно хворих за час війни виявилася в 1,5 рази більшою, ніж у мирний час. Так, із дня відкриття Центрального психіатричного госпіталю в м. Харбіні, тобто з 15 грудня 1904 р. по 1 січня 1906 р., у ньому пройшли лікування психічно хворих офіцерів — 266, рядових — 986; середні втрати впродовж війни у зв’язку з психічними розладами склали 2—3 особи на 1000 осіб, причому в другий рік війни їхня кількість зросла приблизно на 41 %. Таку динаміку пояснювали посиленням виснаженості бійців, усе більшим їхнім розчаруванням у війні, а також відсутністю належного догляду за хворими. Значущим стало також те, що воєнні дії велися на зовсім незнайомій території, з незнайомим противником, а багатьом військовим не були зрозумілі причини російсько-японської війни [277; 278].

Основним психозом був алкоголізм, але він лише частково залежав від умов воєнного часу: здебільшого цей психоз був пов’язаний із призовом на службу відставних військовослужбовців або ж із алкоголізмом представників діючої армії. Розповсюдженим став також психоз виснаження, який розвивався винятково через складності військово-похідного життя.

Оцінюючи уроки поразки в російсько-японській війні 1904—1905 рр., газета «Російський інвалід» зазначала, що ***в майбутніх війнах перемогу будуть визначати не снаряди і картеч, не смерть і рани, а нерви*** [271].

Узагальнення досвіду дозволило спеціалістам напрацювати принципи медико-психологічного забезпечення військ під час бойових дій, уніфікувати

діагностику, розробити методику лікування психозів війни [147].

У Західній Європі до Першої світової війни емоційні реакції учасників воєнних дій розглядалися, як правило, у площині понять героїзму і боягузтва. Під впливом психоаналізу, який починає в ті роки ставати все більш популярним, центром уваги науковців стає інтрапсихічний конфлікт.

Основні принципи медико-психологічної реабілітації вперше були сформульовані вже в роки Першої світової війни: наближеність, негайність, очікуваність (PIE — proximity, immediacy, expectancy).

Подальша розробка і доповнення принципів реабілітації осіб із ознаками стресових реакцій склали мнемоніки BICEPS — Brevity (нетривалість), Immediacy (безпосередність), Centrality (централізованість), Expectancy (очікуваність), Proximity (наближеність), Simplicity (простота) та IMPRESS — Immediacy (безпосередність), Military Milieu (захист), Proximity (наближеність), Rest Replenishment (відпочинок), Expectancy (очікуваність), Simplicity (простота), Supervision (нагляд) [327].

На важливості медико-психологічного супроводження екс-комбатантів наголошують всі науковці та практики, які опікуються цією проблематикою. Його ефективність представлена кількома аспектами:

1) найбільш дієвим є зменшення ступеня стресу за рахунок прийняття особою на себе відповідальності за адекватну поведінку у стресогенній ситуації, запобігання або зменшення впливу стресорів, а також зміни свого до них ставлення;

2) вплив на поведінкові стереотипи особи. Така модифікація надає їй можливість свідомо знижувати ступінь піддатності стресорам ще до того, як вони спричинять стресове реагування.

Зазначимо, що *здійснення медико-психологічного супроводження колишніх військовополонених потребує, насамперед, визначення методологічної парадигми, згідно з якою буде реалізовуватися взаємодія в діаді «психолог — клієнт/група осіб, які пройшли через жахіття військового полону».* Як відомо, у теперішній час до найбільш популярних належать

сугестивна та раціональна психотерапія, аутогенне тренування, нервово-м’язова релаксація, біхевіоральна терапія, сімейна психотерапія, психоаналіз та глибинно-психологічний підхід.

У найбільш загальному вигляді таке супроводження може бути представлене:

а) короткочасною психотерапією, спрямованою на подолання колишнім бранцем травматичних спогадів і хворобливих переживань через їхнє перетворення в контрольований зміст людського життєвого досвіду;

б) довготривалою психотерапією, що передбачає реалізацію комплексу заходів у формі психотерапевтичного навчання, який складається з таких компонентів:

1) корекція хибних уявлень щодо стигми «військовополонений»;

2) надання колишньому військовополоненому інформації про загальну природу стресової реакції;

3) допомога колишньому бранцю в самостійному усвідомленні проявів стресової реакції та її характерних симптомів;

4) розвиток здатності до самоаналізу для ідентифікації характерних для нього стресорів;

5) повідомлення психологом колишньому військовополоненому про активну роль, яку останній відіграє в подоланні надмірних стресових переживань [360].

Перший варіант реалізується під час зустрічі звільнених з полону (невідкладне реагування) і передбачає застосування простих психокорекційних методів відновлення життєдіяльності, зокрема, групової співбесіди (debriefing). Його метою є активне подолання афективного компонента психотравми, вербалізація почуттів і переживань, звільнення від емоційної напруженості і відновлення самовладання [123].

Що стосується довготривалої психотерапії з колишніми бранцями, то в науковій літературі представлений широкий набір психотерапевтичних методів: когнітивно-поведінкові, сімейні і групові методи, кризово-

орієнтована психотерапія, гештальт-терапія та ін. [175; 289; 327].

На практиці успішно зарекомендувала себе програма реабілітації ветеранів «Дванадцять кроків», що застосовувалась у США та була адаптована російською мовою для колишніх учасників афганської війни [42], а також програма психопрофілактичних і корекційних заходів стосовно працівників МВС України, які пережили посттравматичний стресовий розлад, запропонована І.М. Слюсар [230].

Світова практика має на озброєнні ще чимало підходів щодо ефективного надання медико-психологічної допомоги та підтримки людям, які пережили ситуацію полону. У різних центрах поєднують різноманітні методи, адаптовані для колишніх бранців, серед яких найбільше розповсюдження отримали: травмофокусована когнітивно-поведінкова терапія; психодинамічна терапія; поведінкова терапія; тілесно-орієнтована та експозиційно-наративна терапія.

Здебільшого з колишніми полоненими працюють індивідуально. Проте деякі програми включають і групову терапію, що надає можливості для розвитку довіри і створення додаткової мережі соціальної підтримки колишніх бранців [185]. У табл. 8.1 ми спробували упорядкувати відомі та такі, що вже добре зарекомендували себе у світі, моделі допомоги колишнім полоненим та/або потерпілим від тортур.

Нагадаємо, що до 2014 року медико-психологічну допомогу та підтримку потерпілим від тортур в Україні надавали на базі Міжнародного медичного реабілітаційного центру для жертв воєн і тоталітарних режимів.

Однак, починаючи з 2014 року масштаби проблеми зросли. В Україні не вистачало спеціалістів із потрібною кваліфікацією, тому в 2014—2018 роках психологи Грузії, Польщі, Франції, Сербії, США провели низку тренінгів із питань організації допомоги колишнім полоненим та/або потерпілим від тортур. І сьогодні в Україні кваліфікована медико-психологічна допомога надається не тільки урядовими, але й неурядовими організаціями, а саме: Міжнародним реабілітаційним центром для жертв воєн

та тоталітарних режимів, Міжнародною організацією HeaIthRight International («Право на здоров’я») та ГО «Блакитний птах» (див. табл..7.1., 7.2.).

Проведення психопрофілактичних заходів дозволяє зменшити кількість колишніх військовополонених, які переживають симптоми гострих стресових реакцій після перебування в ситуації полону.

Таблиця 7.1.

Моделі допомоги колишнім полоненим та/або потерпілим від тортур

Назва моделі	Які психотерапевтичні методи використовуються	Додаткова інформація
Короткострокова модель допомоги потерпілим від тортур	Модель включає поєднання пролонгованої експозиційної та тілесно-орієнтованої терапії, а також низку методів, що допомагають контролювати тілесні реакції на травму, посилюють здатність долати труднощі, пов'язані з травмою.	Створена 1993 року в Данії на базі притулку для біженців (за підтримки Червоного Хреста). Основна мета терапії: можливість повернути контроль над власним життям; активізувати якомога більше ресурсів, що були до травматичного досвіду.
Інтерактивна модель допомоги потерпілим від тортур (центр реабілітації жертв тортур у м. Белград)	Фахівці застосовують різні форми індивідуальної та групової психотерапії, які визначають залежно від освіти і вибору психотерапевта й індивідуальних особливостей клієнтів.	Психотерапевти працюють разом із лікарями та психіатрами, оскільки вважається, що використання лише фармакотерапії призводить до специфічних ефектів. Мета терапії стосовно клієнтів, які пережили катування: а) зменшення симптомів вторгнення і схильності інтерпретувати стимули як повернення травми; б)

Продовж. табл. 7.1

		ослаблення симптомів оніміння й уникання; в) поліпшення емоційного стану; г) зменшення фізичного роздратування як реакції на травматичні спогади; д) зниження імпульсивності, психотичних або дисоціативних симптомів (якщо є).
Центр психосоціальної допомоги Грузії	У центрі використовуються такі методи психологічної допомоги: травма орієнтована когнітивно-поведінкова терапія, пролонгована експозиційна терапія, короткотривала еклектична психотерапія і терапія соматичних переживань	У Грузинському центрі психосоціальної допомоги висококваліфіковані спеціалісти надають потерпілим психологічні, психіатричні й психотерапевтичні послуги. План допомоги розробляє мультидисциплінарна команда фахівців, яка здійснює й моніторинг прогресу в процесі лікуванні та реабілітації. Психіатричні послуги включають діагностику психічних розладів, консультування, і, у разі потреби, направлення клієнтів у спеціалізовані психіатричні заклади. Психологічні послуги включають: інтерв’ювання, психодіагностику, оцінювання стану клієнтів та індивідуальне, групове або сімейне психологічне консультування (для дітей, підлітків і дорослих).

Таблиця 7.2.

Неурядові організації України, що надають медико-психологічну допомогу та підтримку колишнім полоненим та/або потерпілим від тортур

Назва моделі	Які психотерапевтичні методи використовуються	Додаткова інформація
Міжнародний реабілітаційний центр для жертв воєн та тоталітарних режимів (МРЦ)	У Центрі проводять психологічне діагностування та психологічне консультування; психодинамічну терапію, системний аналіз, когнітивно-поведінкову та когнітивно-аналітичну терапію, гештальт-терапію. Особлива увага надається соматичній терапії психічної травми	У Центрі проводиться психологічна оцінка та готуються рекомендації експертів для суду. Соматична терапія — тілесно-орієнтований підхід, заснований на вивченні нормальної інстинктивної поведінки в разі травми. У соматичній терапії використовуються природні можливості людини самозцілення, опора на внутрішні ресурси організму. Соматична терапія включає широке коло технік роботи з відчуттями, що дозволяє змінити осмислення значимого для потерпілого досвіду.

Продовж. табл. 7.2

Представництво міжнародної організації Heaithright International (Право на здоров'я) в Україні	Проводиться: психологічна діагностика, індивідуальна короткострокова та групова терапія для потерпілих та членів їхніх родин, телефонне консультування, мотиваційне консультування. Переважно використовуються наративна експозиційна терапія, арт-терапія та травмофокусована терапія.	Працюють в Україні з липня 2015 року під супервізією провідних фахівців США по роботі з жертвами тортур. Психологи Представництва консультують потерпілих від тортур військовослужбовців на базі стаціонарного Центру медико-психологічної допомоги учасникам АТО та ООС при ДУ «Інститут медицини праці та професійних захворювань», де робота ведеться в тісній співпраці з лікарями.
Громадська організація «Блакитний птах»	Психологічна та психотерапевтична робота проводиться в основному з використанням елементів когнітивно-поведінкової терапії, експозиційної наративної терапії, арт-терапії, системної терапії, інтенсивної травматерапії,	Неприбуткова, неурядова організація, що працює в рамках надання комплексної соціально-психологічної допомоги людям, які пережили тортури і полон, членам їхніх сімей, а також сім'ям зниклих без вісти. З 2014 р. діяльність членів організації спрямована на допомогу в пошуку зниклих без вісти людей, яких незаконно утримують у місцях несвободи в контексті воєнного конфлікту на Донбасі. У межах надання комплексної допомоги людям, що

Продовж. табл. 7.2

	бодинаміки, тілесно-орієнтованої терапії, епістемологічної метафори.	пережили полон, і членам їхніх сімей фахівці ГО «Блакитний птах» включаються в роботу на будь-якій стадії процесу: від моменту допомоги родичам у подачі заяв, коли їхню близьку людину тільки викрали, до проведення комплексної соціально-психологічної допомоги людям після їхнього виходу з полону.

Ці заходи передбачають комплексне застосування як групових, так і індивідуальних методів психокорекції: аутогенне тренування, прогресивна релаксація, психогігієнічний комплекс, індивідуальні консультації з застосовуванням прийомів когнітивної або раціональної психокорекції.

Такий комплекс заходів третинної психопрофілактики, на нашу думку, має забезпечуватися психологами спільно з працівниками відомчих медично-реабілітаційних установ сектору безпеки та оборони України. У зв'язку з вищезазначеним актуальними стають відповіді на запитання: що це за фахівці-психологи і кому вони підпорядковуються?

Безумовно, якщо колишній бранець знов перебуває на службі і виконує свої професійні обов'язки, комплекс психопрофілактичних і корекційних (за потреби) заходів має здійснюватися практичними психологами того органу (підрозділу) сектора безпеки та оборони України, в якому колишній військовополонений проходить службу. *Основними напрямами їхнього впливу є*:

1) колишні бранці, в яких наявна стійка психосоматична симптоматика при відсутності органічних передумов;

2) колишні бранці, в яких спостерігаються ознаки гострої психічної травми або психологічної кризи;

3) колишні бранці, які перенесли кілька інтенсивних психотравм;

4) колишні бранці з наявними тривалими конфліктними ситуаціями в родині і на роботі;

5) колишні бранці з акцентуаціями характеру, переважно, демонстративного та застрягаючого типів;

6) колишні бранці з високим рівнем тривожності.

Основними симптомами, встановленими нами за результатами проведеного опитування колишніх військовополонених та підтвердженими за допомогою власної практики психокорекційної роботи з колишніми бранцями, є:

- ✓ головні болі та головокружіння;

- ✓ загальна слабкість або слабкість у різних частинах тіла;
- ✓ болі в області серця та утруднене дихання;
- ✓ розлади діяльності шлунково-кишкового тракту;
- ✓ болі в попереку або м’язах;
- ✓ тяжкість у кінцівках;
- ✓ напади жару або ознобу;
- ✓ оніміння або поколювання в різних частинах тіла;
- ✓ відчуття «клубка в горлі».

Якщо колишній військовополонений уже перебуває на лікуванні (амбулаторно або стаціонарно), але результати клінічних досліджень не відповідають змісту та інтенсивності суб’єктивних скарг, а етіологія й патогенез захворювання викликають сумніви лікаря та не цілком відповідають клінічній картині хвороби, вибір стратегії застосування лікувально-реабілітаційних та психокорекційних заходів має здійснюватися спільно — клінічним лікарем та медичним психологом, який є штатним співробітником відповідної установи.

Таким чином, ми відповіли на поставлені вище запитання: *заходи третинної профілактики мають здійснюватися або практичним психологом конкретного органу (підрозділу) сектору безпеки та оборони України, де проходить службу колишній військовополонений, або медичним психологом поліклініки, госпіталю чи санаторію міністерства (відомства), що входить до сектору безпеки та оборони України — залежно від місця знаходження колишнього військовополоненого.* Заперечення, що посади медичних психологів у теперішній час відсутні або ж їхня кількість недостатня, вважаємо суттєвим, але зверненим у минуле: якщо держава дійсно зацікавлена в збереженні працездатності осіб, які перебували в ситуації військового полону, вона має знайти належні ресурси для попередження інвалідизації значної кількості колишніх бранців.

При цьому безумовно також, що проблема збереження здоров’я колишніх військовополонених має вирішуватися на всіх рівнях

функціонування — від конкретного Міністерства (відомства) сектору безпеки та оборони України до навчальних закладів з особливими умовами навчання. Провідна роль тут належить психологам і керівникам усіх рівнів. Разом із цим, активними суб'єктами збереження й зміцнення власного здоров'я повинні бути самі колишні бранці. Лише за цієї умови можна очікувати належних результатів — адже відомо, що жодні вчителі, вихователі, лікарі, психологи не можуть навчити, вилікувати, відкорегувати своїх пацієнтів, клієнтів без активної, відповідним чином цілеспрямованої, співучасті останніх. Лише активно й наполегливо цілеспрямований суб'єкт, зазвичай, досягає поставленої мети, досягає успіху всупереч несприятливим умовам, перешкодам і протидіям. Отже, в ідеальній перспективі кожен колишній військовополонений повинен бути не тільки об'єктом (для психологів і керівників), але й активним кваліфікованим суб'єктом збереження і зміцнення власного психологічного та психічного здоров'я. А ефективне втручання психолога дозволить не лише зупинити негативну динаміку та нейтралізувати вплив негативних чинників, але й збільшити діапазон адаптивних можливостей колишніх військовополонених.

7.2.1. Особливості медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки на етапі зустрічі звільнених з полону військовослужбовців («Етап невідкладного реагування»)

Перш ніж приступати до роботи з колишнім військовополоненим, треба чітко розуміти, що *на начальному етапі взаємодії «психолог — звільнений з полону військовослужбовець» визначальним фактором є тривожність колишнього бранця, на яку негативно впливають*:

- ✓ відсутність інформації або викривлена інформація про необхідність отримання психологічної допомоги від спеціаліста;
- ✓ відсутність інформації про наслідки полону, про пільги, гарантії та компенсації;

- ✓ розрив відносин або інші проблеми в родині;
- ✓ ізоляція/самоізоляція від суспільства;
- ✓ неорганізованість вільного часу та відпочинку;
- ✓ глибина і інтенсивність травмувальної ситуації військового полону;
- ✓ особистісний тип реагування на ситуацію військового полону.

На начальному етапі роботи зі звільненими військовополоненими нами спостерігалися *два типи реагування військовослужбовців на травмувальну подію полону*: *адекватне і неадекватне*.

Неадекватне реагування протікало у вигляді:

1) *гіпер-реакції*, що виражалась у крайньому руховому порушенні, яке супроводжувалося криками, метаннями (крайня реакція — паніка);

2) *гіпо-реакції*, що полягала в руховому загальмовуванні тіла або його частин (крайній прояв — «поза ембріона», коли бранець сидів або лежав із зігнутими руками, кулаки знаходилися на рівні грудної клітини, ноги підігнуті і злегка розведені в сторони, голова трохи закинута назад).

Необхідно відзначити, що при виражених неадекватних реакціях, колишній військовополонений не розумів, які дії він повинен зробити, і згодом, навіть, не пам’ятав, що з ним відбувалося при першій зустрічі з психологом відразу після повернення з полону.

На начальному етапі роботи зі звільненими військовополоненими дезадаптаційна поведінка колишніх бранців проявлялася:

- ✓ в їхній пасивній поведінці;
- ✓ у відмові від подальшого спілкування з психологом;
- ✓ у стані ейфорії і неадекватно піднесеній поведінці;
- ✓ у фіксації на своїх переживаннях.

Визначальним психологічним фактором успішного встановлення психологічного контакту між психологом та звільненим з полону військовослужбовцем була особистісна емоційна, а також фізична стійкість колишнього бранця. *На емоційну та фізичну стійкість колишнього військовополоненого негативно впливали*:

- ✓ відсутність досвіду виходу з надскладної травмувальної ситуації;
- ✓ інформаційний голод;
- ✓ часовий чинник (час перебування в полоні);
- ✓ ігнорування факторів власного морального і духовного стану;
- ✓ відсутність допомоги або підтримки;
- ✓ відсутність обізнаності.

Ігнорування вище перелічених негативних складових, що впливали на емоційну та фізичну стійкість колишнього військовополоненого надалі могло призводити до зниження морально-етичних критеріїв звільнених бранців; їхня жорстокості, озлобленню; апатії; ігноруванні заходів власної безпеки; зниженню самоконтролю та інших проявів. Подальші проблеми з адаптацією могли виражатися в неадекватному реагуванні на навколишнє, яке, зазвичай, проявлялось у двох різних напрямках: колишній військовополонений міг показувати браваду, агресивність, розгальмування. Або навпаки, висловлював безвихідь, апатію, відчуженість і т. ін. Деякі з колишніх бранців могли зловживати спиртними напоями, як засобом для зниження тривожності і зняття емоційної напруги.

Серед розповсюджених психічних реакцій колишніх військовополонених на етапі невідкладного реагування спостерігаються:

1. *Повторне переживання травми***.** Колишній бранець може подумки повертатися до минулих подій або страждати від нав’язливих спогадів, в яких він знову переживає травмувальну подію полону, навіть якщо ця особа не спить і є у свідомості, або відчувати повторювані нічні кошмари, що включають елементи цієї події в їхній справжній або символічній формі

Душевний біль, який викликається всім, що символізує перенесену ситуацію полону або нагадує про неї, може проявлятися у вигляді недовіри і страху перед особами, наділеними владою, включаючи лікарів і психологів.

2. *Уникнення і емоційна загальмованість.* Прагнення уникнути будь-якої думки, розмови, діяльності, місця або людини, які пробуджують спогади про перенесений полон. Глибока емоційна скутість. Глибока особиста

відчуженість і соціальна відстороненість. Нездатність згадати той чи інший важливий аспект перебування в полоні.

3. *Перезбудження***.** Проблеми с засипанням або сном. Дратівливість або спалахи гніву. Труднощі з концентруванням уваги. Надмірна підозрілість, посилення реакції здригування.

4. *Загальне занепокоєння.* Прискорене дихання, пітливість, сухість у роті або запаморочення та шлунково-кишкові розлади.

5. *Симптоми депресії.* Можуть відзначатися такі симптоми депресії: пригнічений настрій; емоційна анестезія (помітне зниження інтересу до активної діяльності або одержуваного від неї задоволення); розлад апетиту або втрата ваги; безсоння або підвищена сонливість; психомоторне збудження або загальмованість; втома і занепад сил; відчуття нікчемності і непомірної провини; труднощі в зосередженні уваги, концентрації або відтворення по пам’яті; думки про смерть; виникнення ідеї самогубства або спроба самогубства.

6. *Порушена самооцінка і обмежена перспектива.* Колишній військовополонений суб’єктивно вважає, що йому завдано непоправної шкоди і що його особистість зазнала незворотних змін. Колишній бранець сприймає майбутнє в обмеженій перспективі — без надії на кар’єру, шлюб, дітей або нормальну тривалість життя.

7. *Дисоціація, деперсоналізація і нетипова поведінка.* Дисоціація — це руйнування цілісності свідомості, самосприйняття, пам’яті і вчинків. Колишній військовополонений може не пам’ятати про певні вчинки або не усвідомлювати їх або відчувати роздвоєння особистості, як би спостерігаючи за собою з боку.

Деперсоналізація — це відчуття відчуженості від самого себе або власного тіла. Проблеми, що виникають в області контролю імпульсів поведінки, призводять до вчинків, які колишній бранець вважав би вельми нетиповими для своєї особистості до того, як потрапив у полон. Так, військовослужбовець, який раніше проявляв обережність, може теперішньою

своєю поведінкою наражатися на ризик.

8. *Соматичні симптоми.* Серед колишніх військовополонених поширені соматичні симптоми, наприклад біль, зокрема головний, або інші фізичні нездужання, незалежно від того, чи мають вони об'єктивні підстави. Біль може бути єдиним явним симптомом, змінювати локалізацію і випробовуватися з різною інтенсивністю. Соматичні симптоми можуть бути викликані безпосередньо фізичними наслідками тортур або мати психологічну природу, що спричинена ситуацією військового полону. Наприклад, біль будь-якого роду може бути прямим фізичним наслідком тортур або мати психологічну причину. К типовим соматичним симптомам у осіб, які перенесли ситуацію військового полону, відносяться біль у спині, кістково-м'язовий біль і головні болі (часто від отриманих травм голови). Головні болі дуже характерні для осіб, які пережили катування, і часто призводять до хронічних посттравматичних головних болів. Вони також можуть бути посилені напругою або стресом, викликаним довготривалістю перебування в полоні.

9. *Сексуальні розлади.* Сексуальні розлади особливо характерні для колишніх військовополонених, які пережили катування, зокрема для тих з них, хто піддався сексуальним тортурам або зґвалтуванню.

10. *Зловживання алкоголем. Прийом наркотичних препаратів***.** У колишніх військовополонених можна нерідко спостерігати зловживання алкоголем, що є способом стерти з пам'яті болючі спогади, стримати емоційну реакцію і вгамувати тривогу.

Треба відмітити, що дуже часто у одного колишнього бранця можливо спостерігати одночасно кілька психічних реакцій, пов'язаних з перенесеною ним ситуацією військового полону.

7.2.2. Особливості медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки на етапі перебування звільнених з полону військовослужбовців у лікувально-реабілітаційних центрах

Ефект від медико-психологічної реабілітації значно зростає при перебуванні колишніх військовополонених упродовж 10—14 діб в умовах медичного профілакторію або денного стаціонару, що має відповідний медико-психологічний комплекс. Це надає можливість проведення не тільки індивідуальної, але й групової роботи з колишніми бранцями, які мають схожі психологічні проблеми. У таких випадках самі колишні військовополонені стають «групою підтримки», оскільки можуть ділитися своїми переживаннями один із одним з вищим рівнем довіри, аніж із іншими людьми.

Оскільки в системі лікувально-реабілітаційних закладів сектору безпеки та оборони України категорія осіб, які пережили ситуацію військового полону донедавна не виділялась і спеціалізована медико-психологічна допомога їм не надавалася, ми впродовж першого півріччя 2019 року здійснили спробу спільно з медперсоналом Національного військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь» організувати надання такої допомоги.

Нагадаємо, що 28 грудня 2018 року відбувся перший великий обмін полоненими. Тоді на свободу з катівень бойовиків вийшли 74 в’язні. З полону бойовиків «ДНР» вдалося визволити 58 чоловік, ще 16 — з лап ЛНР (нагадаємо, що, у свою чергу, бойовикам українська сторона передала 238 осіб: 165 у «ДНР» і 73 — у ЛНР).

Після проходження етапу невідкладного реагування, 44 колишніх бранці були направлені до клінічної лікарні «Феофанія» — медичного закладу, що підпорядкований Державному управлінню справами, а 30 колишніх полонених — військовослужбовців — до Національного військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь» —

провідної установи охорони здоров'я Міністерства оборони України. Саме з цих осіб нами було сформовано 7 психотерапевтичних груп (по 4—5 осіб).

Робота з психотерапевтичними групами та окремими колишніми військовополоненими здійснювалась у приміщенні Центру, у часовому інтервалі 8 годин кожен день. Її алгоритм був таким:

1) визначення лікарем поточного функціонального стану пацієнта та надання йому рекомендацій (за потреби — призначення медичних засобів або зміна протоколу їхнього застосування);

2) групова робота;

3) індивідуальне консультування;

4) виконання учасниками «домашніх завдань» (поза межами означеного вище часу).

Етапами медико-психологічної реабілітації колишніх військовополонених визначено:

I — підготовчий (діагностичний);

II — основний (психотерапевтичний);

III — заключний (рекомендаційний).

Оскільки така робота здійснювалася на засадах конфіденційності, надалі ми будемо звертатися лише до узагальнених її результатів.

На діагностичному етапі лікар аналізував результати клінічних аналізів пацієнта — колишнього військовополоненого та ставив діагноз; психолог — здійснював психодіагностичне дослідження, зорієнтоване, переважно, на встановлення актуального психічного стану колишнього бранця.

Серед найбільш поширених діагнозів, які лікарі пов'язують з ситуацією військового полону, виділяються: посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), глибока депресія та стійкі зміни особистості. Надамо їм коротку характеристику.

А. *Депресивні розлади.* Серед осіб, які пережили ситуацію військового полону, депресивний стан зустрічався майже повсюдно. Крім того, у контексті оцінки наслідків тортур, які застосовувалися до

військовополонених, проблематично стверджувати, що ПТСР і глибокий депресивний розлад належатимуть до двох різних категорій захворювань з чіткою різницею.

До депресивних розладів відносяться глибокий депресивний розлад, що протікає у формі одиничного нападу або періодично повторюваних нападів.

Депресивні розлади можуть супроводжуватися психотичними, кататонічними, меланхолійними або атиповими ознаками або протікати без них.

При депресивних розладах спостерігаються:

- ✓ пригнічений настрій;
- ✓ помітне зниження інтересу або здатності отримувати задоволення в усіх або майже в усіх життєвих проявах;
- ✓ втрата ваги або зміна апетиту;
- ✓ безсоння або надмірна сонливість;
- ✓ психомоторне збудження або загальмованість;
- ✓ втома або занепад сил;
- ✓ відчуття нікчемності або надмірної або безпричинної вини;
- ✓ зниження здатності думати або зосередитися;
- ✓ нав’язливі думки про смерть або самогубство.

Б. *Посттравматичний стресовий розлад.* Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) — це діагноз, який найчастіше асоціюється з психологічними наслідками військового полону.

Визначення ПТСР багато в чому ґрунтується на наявності розладів пам’яті, викликаних отриманою травмою, наприклад нав’язливих спогадів, нічних кошмарів і нездатності згадати важливі аспекти травми. Колишній бранець може виявитися не в змозі точно пригадати конкретні деталі подій, пов’язаних з військовим полоном, але бути здатен згадати основні моменти перенесених тортур. Наприклад, колишній військовополонений може згадати, що його кілька разів ґвалтували, але не зможе вказати точні дати, місце, де це відбувалося, і докладно описати своїх ґвалтівників. При таких

обставинах нездатність згадати точні деталі не має викликати недовіру до розповіді колишнього бранця, а швидше за все підтверджуватиме його достовірність.

Страждання, пов'язані з ситуацією військового полону, постійно заново зазнавалися колишніми бранцями в одній або в кількох з перерахованих нижче форм:

- ✓ нав'язливі спогади про військовий полон, що завдають постійний душевний біль;
- ✓ постійні болісні сни, що стосуються цієї події;
- ✓ поведінка або відчуття, ніби подія відбувається знову, включаючи галюцинації, ретроспекції і ілюзії;
- ✓ сильні психологічні сум'яття при нагадуванні про полон і повторення фізіологічної реакції, що мала місце під час катувань, у відповідь на стимули, що нагадують або символізують певні аспекти цієї події.

Колишні військовополонені постійно демонстрували, що вони уникають подразників, які асоціюються з полоном, або проявляли загальне притуплення реакцій, про що свідчать, принаймні, три з таких факторів:

1) прагнення уникати думок, відчуттів або розмов, пов'язаних з полоном;

2) прагнення уникати вчинків або місць, які нагадують про полон;

3) нездатність згадати той чи інший важливий аспект ситуації військового полону;

4) зниження інтересу до важливих видів діяльності;

5) відчуженість або віддалення від інших людей;

6) обмеженість афекту;

7) обмежене сприйняття перспективи.

Ще однією причиною для постановки діагнозу ПТСР була постійна наявність симптомів підвищеної збудливості, яких не було до ситуації військового полону, про що свідчили щонайменше два з таких факторів:

1) проблеми з засипанням або сном;

2) дратівливість або вибухи гніву;

3) труднощі з зосередженням уваги;

4) надмірна підозрілість;

5) надмірна реакція здригування.

У певні періоди в клінічній картині могли домінувати симптоми надмірного збудження і дратівливості. У цей час колишній військовополонений, зазвичай, повідомляв про почастішання нав'язливих спогадів, нічних кошмарів і явищ ретроспекції. В інші періоди колишній бранець міг проявляти порівняно нечисленні симптоми або бути емоційно скутим і замкнутим.

Необхідно враховувати, що, якщо працівниками медичних установ діагностичні критерії ПТСР не встановлювалися, це ще не означало, що військовослужбовець вийшов з ситуації полону психологічно неушкодженим. Адже, у деяких випадках у колишніх військовополонених (особливо тих, кого катували) ПТСР може протягом багатьох років протікати в хронічній формі і поступово перейти в стійку зміну особистості.

В. *Стійка зміна особистості.* Згідно з Міжнародною класифікацією хвороб 10-го перегляду (МКХ-10) діагноз «стійка зміна особистості» слід ставити лише в тих випадках, коли є докази певної, істотної і стійкої зміни системи сприйняття, реагування або судження цієї людини про навколишнє середовище і про себе самого, пов'язаного з негнучкою і не здатною до адаптації поведінкою, яка не спостерігалася до ситуації військового полону.

Цей діагноз виключає зміни, які є наслідком іншого психічного розладу або залишковим симптомом будь-якого, що мав місце раніше психічного розладу, а також зміни особистості та поведінки внаслідок хвороби, порушення нормальної діяльності або пошкодження головного мозку.

Для того щоб винести діагноз «стійка зміна особистості» після пережитої ситуації військового полону, зміни особистості мають зберігатися не менш двох років після стресу, пов'язаного з полоном.

Нагадаємо, що згідно з МКХ-10 стрес має бути таким сильним, щоб для пояснення його глибокого впливу не було потреби враховувати вразливість конкретної особистості. Така зміна особистості характеризується ворожим або підозрілим ставленням до навколишнього світу, соціальною замкнутістю, відчуттям безцільності або безнадійності, хронічним почуттям «роздратування», нібито постійною загрозою небезпеки, відчуженістю.

До переліку інших можливих діагнозів, які не є вичерпними, але ті, що можуть ставитися працівника медичних установ, входять:

- ✓ *синдром загального занепокоєння*, що характеризується надмірною тривогою і хвилюванням з приводу перебування військовослужбовця в ситуації військового полону;
- ✓ *синдром паніки*, що виявляється у вигляді повторюваних і несподіваних приступів сильного страху або занепокоєння, включаючи такі симптоми, як потіння, задуха, тремтіння, прискорене серцебиття, запаморочення, нудота, озноб або приступообразні відчуття жару;
- ✓ *гострий стресовий синдром*, що має в основному ті ж симптоми, що і ПТСР, але щодо якого діагноз ставиться через місяць після звільнення військовослужбовця з полону;
- ✓ *психосоматичні розлади*, що характеризуються фізичними симптомами, які не можуть бути віднесені до будь-якого захворювання;
- ✓ *маніакально-депресивний синдром*, який характеризується маніакальними або гіпоманіакальними нападами, сполученими з піднесеним, експансивним або роздратованим настроєм, манією величі, зниженням потреби в сні, психомоторним збудженням і асоційованими психотичними явищами;
- ✓ *розлади внаслідок загального стану колишнього бранця*, часто у формі ураження головного мозку, що викликає коливання або недостатність рівня свідомості, орієнтації, уваги, концентрації пам’яті та координації;
- ✓ *фобії*, наприклад боязнь спілкування або боязнь закритого простору.

На **психотерапевтичному етапі** проводилося психологічне

консультування та сеанси психотерапії.

Ми вважаємо *психологічне консультування одним із різновидів психологічної допомоги*, що змістовно є відносинами допомоги між психологом і колишнім військовополоненим, надання останньому допомоги в оптимізації своєї психічної активності, подоланні несприятливих психічних станів, розвитку специфічних життєвих умінь, організації самовиховання тощо.

Основними етичними принципами психологічного консультування є такі [5; 124].

1. *Доброзичливе і безоціночне ставлення до клієнта* — професійна поведінка, спрямована на те, щоб колишній бранець почувався спокійно та комфортно.

2. *Орієнтація психолога на норми і цінності клієнта* — психолог орієнтується на норми і цінності колишнього військовополоненого, а не на соціально прийняті вимоги і правила, що дозволяє йому бути щирим і відкритим. Прийняття цінностей клієнта та повага до них є не тільки можливістю підтримати його, але дозволяють також впливати на них у майбутньому, якщо з’ясується, що вони заважають нормальній життєдіяльності колишнього бранця.

3. *Заборона надавати поради* — психолог, попри наявність професійного і життєвого досвіду, не може надати гарантовано правильну пораду колишньому військовополоненому хоча б тому, що життя клієнта унікальне й непередбачуване, і лише він сам є основною діючою особою та експертом у ньому. Окрім того, надати пораду — це прийняти відповідальність на себе, що не сприяє розвитку особистості, навпаки, спричинює пасивність та поверхове ставлення до проблеми. Психолог повинен бути експертом в інших сферах, зокрема в побудові стосунків із клієнтом.

4. *Анонімність* — жодна інформація не може бути повідомлена іншим особам, і навіть близьким родичам і друзям, без згоди колишнього бранця.

Існують лише виключення, обумовлені законодавчо, про які колишнього військовополоненого потрібно завчасно попереджувати.

5. *Розмежування професійних і особистих стосунків* — вимога, пов'язана з наявністю певних психологічних феноменів, що впливають на процес психологічної допомоги, зокрема, йдеться про феномени переносу та контрпереносу. Необхідність дотримання цієї вимоги безумовна, і якщо особисті стосунки все-таки виникають, слід якомога швидше (так, щоб не нанести клієнту додаткової психологічної травми) припинити надання психологічної допомоги.

Основними критеріями досягнення цілей психологічного консультування ми вважаємо:

1) *задоволеність клієнта,* тобто поява в нього відчуття полегшення, зменшення інтенсивності негативних емоційних переживань;

2) *прийняття клієнтом відповідальності* за те, що відбувається з ним.

У науковій літературі можна зустріти точку зору, що ***цілі консультування поділяються на***:

- ✓ цілі, пов'язані з виправленням чогось (корекція);
- ✓ цілі, що сприяють особистісному зростанню та розвитку [170].

Ми цілком згодні з такою позицією. Дійсно, межа між виправленням (корекція) і розвитком (консультування) доволі умовна: у процесі виправлення особливостей психологічного розвитку, що не відповідають оптимальній моделі адаптації до умов життєдіяльності, відбувається формування властивостей і якостей, необхідних для підвищення рівня соціалізованості та адаптованості особистості; і навпаки, консультанти, фокусуючи свою увагу на вирішенні завдань розвитку, сприяють нейтралізації негативних рис та підсиленню позитивних, тобто корегують особистість. *Загалом корекція та консультування спрямовані на реалізацію профілактичних функцій, тобто досягнення клієнтом стану психологічного комфорту*.

Втім, відмінність між цими двома різновидами психологічної допомоги

все-таки існує: *при консультуванні особливе значення надається підвищенню особистої відповідальності клієнтів за власне життя*. Для цього створюється ситуація вибору, який надає їм можливість відчувати, мислити й діяти найбільш ефективно для досягнення своїх цілей. Кінцева мета консультування — навчити людину допомагати самій собі, тобто стати власним консультантом.

Психотерапія — комплексне використання репертуару методів і засобів психологічного впливу задля задіяння глибинних особистісних механізмів та кардинальної перебудови особистості.

Ми вбачаємо такі ***відмінності між психологічним консультуванням і психотерапією***:

- ✓ консультанти прагнуть допомогти людині у використанні наявних ресурсів для поліпшення якості їхнього життя за рахунок інформування і пояснення;
- ✓ психотерапевти акцентують увагу на особистісних змінах. Вони мають справу з більш глибинними психологічними проблемами, що потребують інтенсивного психологічного втручання.

Як зазначають фахівці, відмінності між психологічним консультуванням і психотерапевтичною допомогою проявляються в специфіці скарг і очікувань від співпраці з психологом, а також у локусі контролю цих скарг: *потенційні клієнти консультантів, звичайно, підкреслюють негативну роль інших людей у виникненні їхніх проблем, клієнти психотерапевтів — власну нездатність контролювати і регулювати свої внутрішні стани, потреби, бажання та деякі форми поведінки* [171].

Отже, з певним ступенем умовності можна стверджувати, що консультанти працюють із свідомістю клієнта, а психотерапевти — із його підсвідомістю. Це дозволяє нам аргументувати необхідність їхнього комплексного та послідовного в часі застосування в процесі надання психологічної допомоги колишнім військовополоненим.

Ми вважаємо беззмістовною дискусію з приводу того, хто є суб'єктом психотерапії — лікар або психолог (як варіант — чи може особа без медичної освіти практикувати в площині психотерапії). Важливо розуміти, що психотерапія поділяється на клінічно-орієнтовану — спрямовану на пом'якшення або ліквідацію негативної психічної симптоматики та особистісно-орієнтовану — зорієнтовану на зміну особою свого ставлення до соціального оточення і самої себе. У першому випадку процедура психотерапії здійснюється лікарем-психотерапевтом та передбачає супутнє психофармакологічне супроводження; у другому — психологом-психотерапевтом, який використовує одну або кілька психологічних парадигм (психоаналіз, гештальт-терапія, інтерперсональна психотерапія, клиєнт-центрована терапія, тілесно-орієнтована психотерапія, раціонально-емоційно-поведінкова терапія, когнітивна психотерапія, екзістенціальна психотерапія та ін.).

Особистісно-орієнтована терапія найчастіше звернена до особистісних проблем, що межують із порушеннями психіки, з чим пов'язані внутрішньоособистісні конфлікти, тяжкі переживання, порушення спілкування та соціальної поведінки, зміни свідомості і самосвідомості тощо.

Втім, в обох випадках можуть використовуватися *традиційні методи психологічної саморегуляції* (аутогенне тренування, медитація тощо) та різні види і *техніки навіювання* (у тому числі гіпноз, недирективний гіпноз М. Еріксона, нейролінгвістичне програмування), але з відмінними цілями: для зняття чи полегшення симптомів хвороби або ж для створення умов оптимального функціонування особистості та покращення стосунків із оточуючими.

Процедура індивідуального психологічного консультування і психотерапії з колишніми бранцями передбачала *медичне супроводження у формі фізіотерапії* (вплив кольору та музики, ароматерапія та фітотерапія) та *рефлексопрофілактики* (масаж, точковий масаж, акупресурний масаж — шіацу) з реєстрацією біологічного зворотного зв'язку (БЗЗ). Як зазначається в

спеціальній літературі, використання цих методів покращує психоемоційний стан та вегетативне забезпечення діяльності організму, оскільки дозволяє знаходити енергетично більш вигідні варіанти підтримання гомеостазу внутрішнього середовища, у загальному вигляді — протидіє стресу через підвищення адаптивних можливостей організму, знімає втому та відновлює працездатність [45; 151; 211].

Ми надаємо особливого значення рефлексопрофілактиці в роботі з колишніми військовополоненими: масаж або будь-який інший тілесний контакт, окрім безпосереднього впливу на психофізіологічний стан людини, активізує глибинні рівні свідомості. На наше переконання, психічна травматизація настає саме в тих випадках, коли зовнішнього відреагування на екстремальну для людини ситуацію виявилося недостатньо для нейтралізації супроводжуючого її емоційного стану. Унаслідок таких глибинних переживань втрачається почуття захищеності (почуття «базової довіри до світу»), основа якого закладається в дитинстві завдяки позитивним тілесним контактам із дорослими. Психотерапевтичний тілесний контакт допомагає «повернути» первісний онтогенетичний досвід та відновити відчуття надійності та підтримки, долає емоційну відчуженість та нездатність до емоційно-близьких стосунків із оточуючими.

Біологічний зворотний зв’язок (БЗЗ) — використання певного інструментарію для одержання інформації про стан організму та динаміку різних функціональних його систем. Як інструментарій може бути використані електроенцефалограф, електрокардіограф, електроміограф, прилад для виміру шкірно-гальванічного рефлексу, тобто фактично будь-який прилад із арсеналу сучасної медицини та психофізіології. Виміри об’єктивних показників створюють можливість реалізації механізму саморегуляції, забезпечують контроль над такими фізіологічними процесами, які не піддаються довільній перевірці. БЗЗ є методом накопичення інформації про відповідність паттернів певних функцій нормотипу функціональних станів.

БЗЗ складається з трьох етапів: вимір фізіологічних параметрів, переведення цих результатів у доступну форму і повідомлення про них людину, яка навчається контролювати процеси свого організму.

Хоча досі не існує достатніх аргументів для пояснення, як люди контролюють фізіологічні параметри, сама можливість такого контролю вже не є приводом для дискусій. Але якщо людина здатна збільшувати та зменшувати частоту серцебиття або артеріальний тиск, вона, тим більше, здатна контролювати й власну поведінку та самопочуття: важливо лише прийняти на себе відповідальність за вибір того чи іншого способу дій. Експериментально доведено, що застосування БЗЗ ефективне при наданні психологічної допомоги у випадках високої тривожності, синдрому вигорання, кашлю психогенного походження, при корекції локусу контролю, регуляції психічного стану та афективних розладів [55]. Як бачимо, цей ряд цілком можна несуперечливо доповнити негативними психічними станами, що викликані перебуванням людини в ситуації військового полону.

Другий (основний, психотерапевтичний) етап медико-психологічної реабілітації колишніх військовополонених передбачав, окрім індивідуальної роботи, проведення групових занять. Ми свідомо уникаємо популярного в сучасній психологічній літературі поняття «тренінгу», оскільки специфічна категорія клієнтів потребує, на наше переконання, й особливих підходів, тоді як тренінгова процедура передбачає розгортання процесу навчання учасників у межах досить жорсткого алгоритму.

Мета проведення таких групових занять визначалася необхідністю вирішення кількох завдань:

1) оволодіння вміннями управління тривожністю;
2) оволодіння вміннями релаксації;
3) оволодіннями вміннями самомасажу.

У межах означеного вище часу кожне завдання вирішувалося впродовж 4 днів занять; кожен день завершувався розгорнутими самозвітами учасників стосовно свого психоемоційного стану на початку, впродовж та по

завершенню занять, а також груповим обговоренням одержаних результатів. Таким чином, ***уся процедура медико-психологічної реабілітації колишніх військовополонених, включно з діагностичним та рекомендаційним етапами, завершувалася впродовж двох тижнів***.

1. *Оволодіння вміннями управління тривожністю* — до найбільш ефективних технік подолання особистісної тривожності, на нашу думку, належать «пристосування до ситуації», «переіменування», «розмова з самим собою», «зупинка думок» та систематична десенситизація. При цьому під особистісною тривожністю ми розуміємо наявність схильності до ірраціональних страхів, що супроводжується станом напруженості, занепокоєнням, прагненням уникнути чогось неприємного а також активацією автономної нервової системи.

Пристосування до ситуації — полягає в завчасному ознайомленні з особливостями оточуючого середовища та з'ясуванні його дійсної, а не уявної небезпечності; переіменування — фокусування на позитивних аспектах події; розмова з самим собою — встановлення ступеня ймовірності розвитку ситуації в негативному напрямі та настання небажаних наслідків; зупинка думок — застосування прийомів релаксації при виникненні негативних думок; систематична десенситизація — визначення ієрархії ситуацій, що призводять до виникнення тривожності, та послідовне їхнє подолання в стані релаксації.

2. *Техніки релаксації* в нашому медико-психологічному реабілітаційному комплексі були представлені:

- ✓ діафрагмальним диханням;
- ✓ «мисленнєвим скануванням тіла»;
- ✓ рефлексом заспокоєння;
- ✓ станом усвідомлення.

Це не означає, що ми недооцінюємо значущість традиційних методів аутогенного тренування (аутогенне тренування І. Шульца, комплекс активної релаксації Дж. Еверлі та Р. Розенфельда, методику прогресивної релаксації Е.

Джекобсона, психорегулююче тренування Л.Д. Гіссена, релаксуюче тренування Г. Д. Горбунова, психом'язове тренування А.В. Алексєєва тощо). Вони представлені в науковій літературі і за потреби можуть бути застосовані при наданні психологічної допомоги колишнім військовополоненим. Критерієм обрання саме цих технік була простота їхнього засвоєння та застосування. Окрім того, наші клієнти вже пройшли певний шлях спроб позбавлення від негативних переживань, у тому числі й ознайомлення з вищезазначеними методами. Обрані нами техніки їм не були відомі, отже, не викликали небажаних асоціацій.

Сутність діафрагмального дихання — активне включення в процес дихання діафрагми та м'язів живота; «мисленнєве сканування тіла» — визначення відносно розслабленої частини тіла та перенесення цього відчуття на найбільш напружені ділянки тіла.

Рефлекс заспокоєння — передбачає послідовне проходження таких кроків: 1) підтримання рівного і глибокого дихання; 2) позитивний вираз обличчя; 3) баланс осанки; 4) «хвиля релаксації»; 5) свідомий контроль.

Стан усвідомлення — фокусування уваги на актуальному моменті буття («тут і тепер»): замість думати, «що буде, якщо…», слід фокусуватися на тому, «що є».

3. *Оволодіння вміннями самомасажу* — є корисним для будь-якої людини, оскільки покращує постачання органів киснем і поживними речовинами, прискорює виведення з організму продуктів розпаду.

Колишнім військовополоненим бажано щоденно проводити загальний масаж кінцівок (від кінчиків пальців до центру, оминаючи лімфатичні вузли) та грудну клітину (від центру до пахвової западини), шию (від межі волосся до спини). Для відновлення функціонального стану можна також здійснювати точковий масаж, впливаючи таким чином на біологічно активні точки.

Ми вважаємо, що у своїй сукупності оволодіння вміннями управління тривожністю, релаксація та самомасаж є ефективною технікою протидії

стресу, тобто здатні впливати на глибинні структури особистості колишнього бранця.

Відзначаємо, що в процесі комплексної медико-психологічної реабілітації в умовах госпіталю в колишніх військовополонених досить швидко поліпшувалося суб'єктивне самопочуття, значно зменшувалася кількість скарг на стан здоров'я, знижувався рівень ситуаційної тривожності.

Однак у цей же період відзначалося зниження показників, які свідчили про рівень поведінкової регуляції, морально-етичної нормативності і комунікативних здібностей колишніх військовополонених. Лікарі та психологи неодноразово відзначали, що в таких осіб часто виникали експлозивні (вибухові) реакції з незначного приводу або ж, навпаки, колишні військовополонені надовго «замикались у собі», всіляко уникаючи будь-яких міжособистісних контактів. На думку лікарів, більша частина колишніх військовополонених, які знаходилися на стаціонарному лікуванні, крім звичайного лікування потребували цілеспрямованих психокорекційних заходів.

Однією з найбільш ефективних технік психологічної корекції став ***дебрифинг стресу критичних інцидентів*** [90]. Він являє собою організоване обговорення стресу, пережитого військовослужбовцями в умовах військового полону.

Метою дебрифінгу була мінімізація психічних страждань колишніх військовополонених. Досягалося це неухильним вирішенням таких *завдань*:

- ✓ опрацювання реакцій і почуттів колишніх бранців на пережиту ситуацію військового полону;
- ✓ формування в колишніх військовополонених розуміння сутності полону і власного психотравматичного досвіду, отриманого внаслідок безпосереднього перебування в умовах військового полону;
- ✓ зменшення відчуття унікальності і патологічності власних реакцій через обговорення почуттів та обмін переживаннями;

- ✓ мобілізація внутрішніх ресурсів, групової підтримки, солідарності і розуміння;
- ✓ зниження індивідуального та групового напруження;
- ✓ підготовка до переживання тих симптомів і реакцій, які можуть виникнути надалі.

Основним психотерапевтичним механізмом дебрифінгу стала техніка «Закриття минулого», яка дозволила вирішити низку таких завдань:

- ✓ з'ясування за допомогою групи власних міжособистісних відносин і поведінки, можливість її оцінки в різних ситуаціях, коригування самооцінки на основі зворотного зв'язку в атмосфері емоційної відкритості і довіри;
- ✓ зняття ореола винятковості особистих психологічних проблем;
- ✓ отримання емоційної підтримки від інших учасників групи, які мають спільні проблеми і цілі;
- ✓ апробація і освоєння нових навичок поведінки різних стилів міжособистісних відносин;
- ✓ вирішення наявних міжособистісних конфліктів.

Рекомендаційний етап медико-психологічної реабілітації розпочинався зі здійснення підсумкової діагностики соматичного стану (згідно з результатами попередніх і заключних клінічних аналізів, оглядів лікаря та порівняння наявних скарг колишніх військовополонених та їхні оцінки свого стану здоров'я). Суттєві позитивні зміни в стані здоров'я мали місце в 9 із 30 осіб, певні позитивні зміни — у 15 осіб, відсутність змін при загальному покращенні самопочуття — у 6 осіб; не зафіксовано жодного випадку погіршення стану здоров'я.

Після завершення діагностичної частини зазначеного етапу проводилось обговорення досягнутих позитивних змін: спочатку при індивідуальній співбесіді (у форматі психолог, лікар, клієнт), потім — у групі. З'ясовувалися найбільш вагомі здобутки здійсненої медико-психологічної реабілітації, її найскладніші та дискусійні моменти, побажання щодо вдосконалення процедури, після чого кожному з учасників надавалися

рекомендації стосовно подальшої самостійної роботи. У найбільш загальному вигляді такі рекомендації передбачали практикування самомасажу та певних елементів тілесно-орієнтованої психотерапії.

7.2.3. Особливості медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовцям, які пережили під час полону катування

Тортури — це гіперекстремальна ситуація, що призводить до важких психічних та емоційних наслідків незалежно від психологічного стану особи до катувань [185].

У міжнародній практиці головним керівництвом для роботи з людьми, що піддавалися тортурам, є Стамбульський протокол або ж Керівництво з ефективного розслідування і документування тортур та інших жорстоких, принизливих для гідності видів поводження та покарання [244].

Психологи та психотерапевти, на основі особистого досвіду, неодноразово робили спроби визначити та ідентифікувати специфічний розлад, спричинений катуваннями (так званий синдром тортур), але це не було підтверджено емпірично. І до сьогодні ми не знайшли в науковій літературі підтверджень того, що «унікальні» розлади в результаті впливу тортур відмінні від розладів, спричинених іншими психотравмувальними подіями полону. Ми лише можемо констатувати, що пережиті під час полону катування призводять до дисоціативних розладів, а також до глибоких дезінтеграційних явищ, таких як деперсоналізація, і навіть до формування різних его-станів, що містять окремі когнітивні, афективні й поведінкові структури [203].

Після звільнення з полону у військовослужбовця тривалий час можуть зберігатися набуті в полоні стратегії виживання, що часто призводить до додаткових ускладнень у процесі повернення його до мирного життя. Адже під час тортур у полоненого часто виникає «дилема вибору», коли людина

може бути покарана за будь-яку вчинену або не вчинену дію чи прояв. Тому бранець намагається обмежувати свої дії, що допомагає йому вижити в полоні, але після звільнення ускладнює соціалізацію.

Надзвичайно інтенсивно в людей, які пережили ситуацію полону, проявляється *комплекс провини та сорому*. Оскільки, під час полону, бранці можуть піддаватися приниженню та жорстоким діям, вони схильні ідентифікувати себе з вчиненими над ними принизливими діями («зі мною зробили щось погане, отже я теж поганий»).

У потерпілих часто з'являється почуття провини за власні дії та реакції («я поводився не гідно», «я зрадив своїх», «я зрадив свою батьківщину», «я виконав принизливу вимогу» тощо) і почуття провини за те, що вижив. При цьому у військових спостерігається значно суттєвіша інтенсивність проявів сорому та провини, ніж у цивільних заручників [185].

Комплекс провини накопичується тому, що для декого з колишніх бранців провина — єдина можливість не визнавати ситуацію своєї абсолютної вразливості. Наприклад, «якщо я винен, значить я зробив щось не так і потрапив у таку ситуацію. Це означає, що я все-таки якось впливав на її виникнення». Несвідомо військовополонений намагається повернути собі хоча 6 хибне відчуття контролю над власним життям.

Окрім того, у людей, які пережили ситуацію полону, формується так званий парадокс контролю. Під час утримання в полоні військовослужбовець випрацьовує нові стратегії виживання: контроль власних почуттів, дій та емоцій. Після звільнення з полону названі механізми продовжують функціонувати. Наприклад, колишній бранець намагається утримувати власний гнів (хоча в полоні це не допомагало йому вижити, а лише погіршувало його стан). Саме тому, при роботі з такими випадками, важливо допомогти звільненому з полону військовослужбовцю поступово повертати реальне конструктивне відчуття контролю у власному житті [185].

Розповсюджена стратегія подолання наслідків тортур — *уникнення близького спілкування та ізоляція від суспільства*. У колишнього бранця

виникає ілюзія, що таким чином він може зцілитися від травм та вберегтися від повторної травматизації. Але дуже важливо колишньому військовополоненому пояснити, що оскільки травми, які він отримав, були спричинені людьми (хоча таких нелюдів важко називати людьми), зцілитися він зможе лише в контакті з іншими людьми.

Не варто знецінювати *біль та почуття людини*, яка пережила ситуацію полону. Будь-який контакт має бути дозованим, з урахуванням потреб та особливостей психологічного стану колишнього бранця.

Факт насильницького утримання може глибоко вплинути на родину потерпілого, на *близькі стосунки між подружжям, батьками та дітьми*. Інші члени сім'ї також травмовані й не завжди можуть підтримати звільненого з полону військовослужбовця, оскільки, по-перше, вони самі потребують підтримки, а по-друге, близькі люди зазвичай надто сильно включаються в травматичну ситуацію і не завжди можуть допомогти іншому.

У родині колишнього бранця можуть змінитися ролі та взаємини: втрачається довіра одне до одного та до світу загалом, що приводить до бажання надмірного контролю та опіки, іноді в обох членів подружжя. Звільнені з полону часто стають надзвичайно чутливими і нетерпимими до будь-яких проявів контролю, але хочуть контролювати своїх рідних, тримати під контролем ситуацію, що може викликати додаткові непорозуміння.

Родині потрібно пояснювати причину такої поведінки. Це допоможе зменшити рівень тривожності та напруження [185].

Робота з подружжям, особливо на перших етапах, суттєво відрізняється від традиційної сімейної терапії.

Дружину (чоловіка) особи, що піддавалася під час полону тортурам, варто залучати до терапії як помічника та ресурс. Проте це не завжди можна реалізувати, оскільки партнери звільнених з полону військовослужбовців часто самі потребують психологічної допомоги.

Важливо, щоб члени сім'ї:

- ✓ були обізнані щодо психологічних особливостей ситуації військового полону;
- ✓ навчилися говорити про власні переживання;
- ✓ визначили ситуації, що викликають додаткову травматизацію;
- ✓ відпрацювали стратегію подолання кризи (головним інструментом тут буде посилення вже наявного потенціалу родини).

Часто члени родини переживають відчуття втрати: адже вони чекали близьку людину, хвилювалися за неї, думали, що звільнення з полону стане завершенням негараздів, а в реальності все відбувається інакше. Коли хтось перебуває в полоні, близькі відчувають фізичну відсутність, але психологічну присутність рідного. Його чекають, усе, що відбувається в сім'ї, пов'язується з ним, навіть можуть відкладатися ключові родинні події до моменту його повернення. Але коли людина повертається з полону, рідні зустрічаються з новими випробуваннями. Нерідко члени родин говорять про фізичну присутність звільненого з полону, але про його відсутність психологічну.

Дружини потерпілих часто говорять: «Я його чекала… Я знала що ми будемо щасливі лише тоді, коли він повернеться… А зараз він вдома, але я його не відчуваю… Він часто мовчить, таке відчуття ніби це не він… або ж він перебуває в іншому місці… Мені так важко, наче я його втратила». У такі моменти дружина ще й відчуває провину: «Я мала б радіти, що він звільнений і живий… а я весь час сумую, бо таке відчуття, що я втратила його назавжди» [185].

У такій ситуації важлива психологічна просвіта для нормалізації та легалізації почуттів.

Катування в умовах військового полону породжує сильні агресивні та сповнені помсти імпульси в колишніх бранців. Ці імпульси вступають у конфлікт із системою моральних цінностей звільнених військовополонених — відбувається витіснення, розщеплення або проектування назовні. Така

динаміка може призвести до порочного кола, що перешкоджатиме зціленню колишнього бранця [203].

Успішності медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовцям, які пережили під час полону катування, будуть сприяти особливості стосунків психолога (психотерапевта) та колишнього бранця (хоча в таких взаєминах важко встановити класичний нейтралітет). Крім того, психолог (психотерапевт) має забезпечити і правовий захист, і підтримку звільненому з полону військовослужбовцю.

Байдужість психолога (психотерапевта) щодо колишнього бранця, який пережив катування, — ознака синдрому вигорання, а *нейтралітет* — свідчення захисту від почуття страху, безпорадності або безсилля. Нейтральне ставлення до колишнього бранця, який пережив тортури, може виявитися шкідливим: не достатньо емпатійного психолога колишній військовополонений може сприймати як нового мучителя [185].

На початку медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовцям, які пережили під час полону катування, колишнім бранцям потрібна психологічна просвіта, щоб пояснити суть проблеми, особливості та мету допомоги. Уже протягом перших інтерв’ю з колишнім військовополоненим необхідно визначити терміни проведення сесій, сказати, як важлива кожна сесія [203].

На початковому етапі медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки метою є встановлення елементарної безпеки та поступове відродження базової довіри. Опрацювання травматичного досвіду в цій фазі може бути несприятливим. Є ризик, що медико-психологічна постізоляційна допомога та підтримка припиниться передчасно, адже колишньому бранцю важко бути в контакті з джерелом болю і нестерпною тривогою через недостатньо безпечний простір та стосунки з психологом (психотерапевтом). Важливо, щоб психолог турбувався про об’єм травматичного досвіду, який розкриватиметься протягом однієї сесії.

Перебіг медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки часто буває ускладненим, а його результати — доволі обмеженими, насамперед тому, що була зруйнована «базова довіра» колишнього бранця і йому важко відразу відчути безпеку при контакті з психологом (психотерапевтом). Жертви тортур блокують свій травматичний досвід, що істотно порушує психологічний та/або психотерапевтичний контакт.

Багато проблем пов’язані з тенденцією колишніх військовополонених до переживання почуття провини. Жертви тортур можуть ідентифікувати себе з кривдниками, щоб зберегти зруйновану ідентичність.

Така «залежність у *ненависті*» може призвести до нового почуття провини, що віддалить колишніх бранців ще більше від інших людей. Психолог (психотерапевт) має знати про можливість такої емоційної прихильності і вміти захистити себе від цього. Це можна досягти, якщо психолог (психотерапевт) залишиться сильним і точним, знатиме, як встановити межі, тактовно відкидатиме спроби колишнього військовополоненого ідеалізувати фахівця-психолога (психотерапевта).

Наступна фаза — *поступове відтворення та опрацювання травматичного досвіду*. Зазвичай, цей етап найдовший і часто найважчий. Психолог (психотерапевт) має проявити тактовність, емпатію, став фактором стабілізації та гарантом безпеки. Так відбувається експозиція травматичного досвіду та створюється простір для відновлення внутрішнього відчуття безперервності й цілісності

Остання фаза присвячена *реконструкції, реінтеграції та відділенню від психолога (психотерапевта)*, включенню постраждалого в суспільне життя, плануванню нового життя [203].

7.2.4. Особливості медико-психологічної постізоляційної суїцидологічної допомоги звільненим з полону військовослужбовцям

Профілактика суїцидальної поведінки звільнених з полону військовослужбовців охоплює різноманітні заходи, спрямовані на зниження рівня аутоагресивної активності, зокрема на запобігання формування суїцидальних спонукань, вчинення суїцидальних дій та рецидивів суїцидальної поведінки [15; 72; 138; 139; 172].

Виокремлення видів профілактики суїцидальної поведінки звільнених з полону військовослужбовців здійснюють за різними критеріями:

1. *За змістом профілактики* суїцидальної поведінки:

✓ спеціалізовані психіатричні терапевтичні (медикаментозні й немедикаментозні) заходи, спрямовані на запобігання формуванню (рецидивам) суїцидальної активності звільнених з полону військовослужбовців, а також на лікування психічних розладів, що спричиняють суїцидогенез;

✓ психологічні корекційні заходи, мета яких полягає у зміні особистісних установок колишніх бранців щодо аутоагресивних проявів, підвищенні рівня психологічної захищеності, формуванні антисуїцидального бар'єру (активізації антисуїцидальних переконань особистості);

✓ соціальні заходи, зорієнтовані на зміну соціального статусу колишнього військовополоненого, соціально-економічних умов його життя;

✓ інформаційно-навчальні заходи щодо поширення знань про особливості генезу та формування самовбивчої поведінки звільнених з полону військовослужбовців, способи самодопомоги при виникненні аутоагресивних проявів;

✓ спеціалізовані навчальні суїцидологічні програми для військових медиків та психологів.

2. *За послідовністю здійснення профілактики* самовбивчих тенденцій:

✓ первинна (заходи, які проводять із суїцидентами з метою запобігання повторним спробам; інформаційно-навчальні заходи з питань суїцидології для всіх категорій звільнених з полону військовослужбовців);

✓ вторинна (робота із суб'єктами, які здійснили спробу самогубства у полоні, а також для уникнення рецидивів суїцидальної поведінки після звільнення);

✓ третинна (надання допомоги близькому оточенню колишніх бранців, які скоїли суїцидальну спробу, а також для уникнення рецидивів суїцидальної поведінки).

Основою профілактики суїцидальної поведінки звільнених з полону військовослужбовців є ***суїцидальна превенція*** – запобігання суїциду, що полягає у здатності визначити небезпеку реалізації суїцидальних дій на ранніх стадіях формування суїцидогенезу.

Превенція на початковому етапі за відсутності аутоагресивних проявів полягає у профілактичній, просвітницькій роботі, спрямованій на руйнування соціальних міфів та помилкових суджень про самогубство, якими мотивовано чимало суїцидів. Виявлення перших ознак аутоагресивних спонук вказує на необхідність превентивного психокорекційного втручання. До таких ознак належать суїцидальні сигнали (погрози) або *суїцидальні комунікації* – характерні прояви суїцидальних намірів звільненого з полону військовослужбовця у міжособистісному спілкуванні. Вони є сигналами про наявність аутоагресивних тенденцій та можливість вчинення суїцидальних дій. Найчастіше проявляються такі суїцидальні комунікації:

✓ за формою – вербальна, зокрема письмова;

✓ а характером – пряма (відкрита) або непряма, побічна (замаскована);

✓ за змістом – прояв афектів (почуття провини або осуду), спроба пояснити свій вчинок, доручення близьким чи прохання до людей;

✓ за об'єктом – особа або група;

✓ за метою – крик про допомогу (благання про порятунок), вираження агресії (звинувачення інших, самозвинувачення).

Суїцидальний ризик колишніх бранців підвищується, якщо кризовому стану й актуальному суїцидогенному конфлікту передували спроби самогубства у полоні, а також за наявності в анамнезі невротичних, особистісних розладів або депресивних станів, проявів безпорадності, безнадійності та соціальної ізоляції після звільнення.

Висловлювання антивітальних переживань, суїцидальних фантазій, думок, намірів в умовах актуальної психотравмуючої ситуації та суїцидогенного конфлікту є складовою пресуїцидального періоду суїцидогенезу та вимагає проведення ***суїцидальної інтервенції*** – психіатричного або психотерапевтичного втручання (психологічної корекції), спрямованого на купірування (усунення певних проявів у клінічній картині) аутоагресивних проявів та запобігання самознищенню. Здійснюють його і в найближчому постсуїцидальному періоді, коли психологічна значущість суїцидогенного конфлікту зберігає свою актуальність.

Психологічною основою суїцидальної інтервенції є *амбівалентність аутоагресивних мотивів* – психічний стан, для якого характерне одночасне існування і суїцидогенних, і антисуїцидальних мотивів.

У процесі суїцидогенезу звільнений з полону військовослужбовцець переживає змішані емоції, оскільки навіть найпристрасніше бажання вмерти є амбівалентним. Такий стан майже завжди переживається у пресуїцидальному періоді. З одного боку, бранець прагне припинити нестерпні переживання шляхом «виймання» себе з ситуації, а з іншого – хоче жити, далеко не завжди усвідомлюючи, що він здатен перетерпіти обставини, які склались у полоні, і знайти конструктивний спосіб поведінки у психотравмуючій ситуації. Суїцидальне рішення «все закінчити відразу й остаточно» може виникати, зникати, виникати знову, але майже завжди минає.

Реалізація суїцидальних дій трапляється значно рідше, ніж антивітальні переживання та суїцидальні думки і фантазії. Здебільшого суїцидальні наміри виникають імпульсивно, а відсутність адекватного способу афективного реагування підштовхує колишніх бранців до самогубства. Ці закономірності суїцидогенезу ми завжди використовували при проведенні суїцидальної інтервенції з метою активізації антисуїцидальних спонук колишніх військовополонених.

Суїцидальна інтервенція спрямована на особистісні якості звільнених з полону військовослужбовців, що зумовлюють схильність до патологічних форм аутоагресії. До таких якостей, у першу чергу, належать:

- ✓ яскраво виражена індивідуалістичність;
- ✓ екстернальний локус-контроль (схильність людини приписувати відповідальність за свою поведінку зовнішнім силам) з орієнтацією на ригідні власні цінності та критерії оцінки ситуації;
- ✓ алекситимія (труднощі у висловлюванні власних думок та почуттів);
- ✓ схильність до афективно звуженого сприймання ситуації (нездатність «приєднуватись» до думок та почуттів інших). Доречи, - потреба в афективному відреагуванні спричинена вираженими у потенційних суїцидентів тривожністю, емоційною чутливістю, специфічними формами самоаналізу зі схильністю до неадекватного самозвинувачення чи самовиправдання, постійним напруженням.

Одним із провідних аутоагресивних мотивів є прагнення звільнених з полону військовослужбовців до самоствердження тільки тим способом, який задовольняє суб'єкта. Проявляється він унаслідок неадекватно високих домагань на тлі високої тривожності, невдоволення досягнутим результатом після звільнення, невпевненості у собі, яка свідомо й несвідомо витісняється.

Оскільки для поведінки потенційного суїцидента характерна боротьба мотивів досягнення та уникання невдач на тлі інфантильних установок, то суїцидогенності набувають ситуації, яким властиві невизначеність, надмірність, тривалість психічного навантаження і на які колишній бранець

реагує імпульсивними вчинками (варіант афективної «розрядки»). На усунення цих ознак спрямоване ***кризове втручання***. Метою кризової підтримки є вплив на актуальний психоемоційний стан, що безпосередньо зумовлює формування суїцидальної активності колишнього бранця.

Емпатійний супровід стану психофізіологічної декомпенсації на тлі загострення тривожно-парано яльних, ананкастичних та сенситивних рис за неефективності механізмів психологічного захисту здатний дезактуалізувати суїцидогенний конфлікт та спонукати суїцидента до згоди на кризове втручання або будь-яке тривале психотерапевтичне лікування.

Через відсутність у Збройних Силах України суїцидологічної служби, спадкоємності між лікувальними закладами в роботі з суїцидентами, а також упередження щодо звернення по допомогу з проблем, пов'язаних із суїцидальними тенденціями, суїцидальну інтервенцію (втручання) здійснюють переважно у формі невідкладної психіатричної та психотерапевтичної допомоги. Щодо звільнених з полону військовослужбовців, які здійснили суїцидальну спробу, вона обмежується однією-двома зустрічами з психіатром або психологом, оскільки перебування суїцидентів у загальносоматичному стаціонарі короткочасне, а критерієм їх виписки звідти є соматичний, а не психічний стан.

Під час суїцидальної інтервенції, наданні невідкладної суїцидологічної допомоги колишнім військовополоненим до уваги беруться різноманітні аспекти аутоагресивних проявів та особливості суїцидогенезу, що є запорукою ефективності ***психокорекційної роботи*** [131, 132]. До таких аспектів та особливостей належать:

Право на смерть. Колишній бранець – суїцидент, насамперед, є особистість, наділена правом на добровільну смерть, здатна відважитись на самогубство та вчинити суїцидальні дії. Для нього саморуйнування є не етичною проблемою, а результатом нестерпного емоційного стресу.

Внутрішня логіка суїцидальної поведінки. Прийняття рішення колишнім військовополоненим про самогубство навіть у найгостріший

пресуїцидальний період, якому властиві імпульсивні суїцидальні дії, завжди відбувається за внутрішньою логікою суїцидогенезу, має причинно-наслідковий розвиток. Однак це може не усвідомлюватись та не декларуватися в скаргах. Ефективність суїцидальної інтервенції базується на розумінні психологом та усвідомленні колишнім бранцем логіки розвитку суїцидальної поведінки, як варіанта дезадаптивного реагування на особливі умови примусової ізоляції.

Оцінка ступеня ризику самогубства. Насамперед необхідно з'ясувати серйозність суїцидальних намірів звільнених з полону військовослужбовців. Від швидкоплинних, неоформлених думок про таку можливість до реалізації плану суїциду за актуального суїцидогенного конфлікту може минути дуже мало часу. Чим більш продуманий, підготовлений метод самогубства, тим вищий потенційний ризик летального фіналу.

Колишні військовополонені з високим суїцидальним ризиком, поведінка яких у пресуциїдальному періоді позбавлена афектованості, ставляться до свого рішення дуже серйозно, їх суїцидальна поведінка, якщо вона зумовлена негативним життєвим балансом, завжди завершується суїцидальними діями. Ці суїциденти завчасно попереджають про свої наміри.

Однак у більшості випадків звільнені з полону військовослужбовці, які схильні до саморуйнування, реагують на актуальні проблеми імпульсивними емоціями (гнівом), спрямованими на «значущих інших». Зміщення гніву з об'єкта на суб'єкт, перенесення дієвої агресії на себе трансформує її в аутоагресію. Імпульсивність та схильність до тунелізованої свідомості збільшує суїцидальний ризик, ступінь вираження якого визначає обсяг та специфіку корекційного втручання.

За високого суїцидального ризику звільнений з полону військовослужбовець не повинен залишатись на самоті. Можливість розділити тягар афективного стану з близькою людиною, професіоналом (психологом, психіатром, або заступником командира підрозділу з морально-

психологічного забезпечення) різко послаблює аутоагресивні спонуки, що дає змогу ситуативно запобігти реалізації суїцидальних дій.

Оцінка наявності та вираження психопатологічних розладів. Йдеться про психіатричне обстеження звільненого з полону військовослужбовця. Це особливо важливо для психологів, чиї зусилля зосереджені на подоланні аутоагресивної поведінки колишніх бранців, особливості якої безпосередньо залежать від нозоспецифічності й ступеня вираження психопатологічних розладів.

Розпочинаючи роботу із звільненим з полону військовослужбовцем, важливо з'ясувати наявність та ступінь вираженості психічних, насамперед афективних порушень (почуття безнадійності, безпорадності), особистісних розладів (ступеня дезорганізації поведінки), алкогольної чи наркотичної залежності.

Емпатійний контакт. Особливо страждають колишні бранці від сильного почуття відчуження, тому потребують уважного вислуховування, співчуття їх відчаю та безпорадності. Якість терапевтичних відносин є запорукою успішності психотерапевтичної корекції. Суїциденту потрібне обговорення його болю та фрустрації. Але він може не прийняти прямих порад (ситуативних вказівок) психотерапевта (психолога), оскільки в кризовому втручанні доречніша не раціональна оцінка неадекватності поведінки суїцидента, а підтримка.

Психолог повинен під час суїцидальної інтервенції відстежувати невербальну інформацію, оскільки за збереження актуальності суїцидогенного конфлікту суїцидент може дисимулювати наявні спонуки до самогубства та бути здатним до повторних імпульсивних вчинків. Хоча основні симптоми самогубства часто завуальовані, вони все ж можуть і повинні бути розпізнані [57; 68; 101].

Відверта розмова про бажання самогубства. Найкращим способом втрутитися в кризу є відверта розмова про наявні суїцидальні спонуки та ступінь їх вираженості у колишніх бранців. Коли звільнений з полону

військовослужбовець, обмірковуючи свій суїцидальний намір, знаходить того, хто йому співчуває і згоден поговорити про його переживання, він часто відчуває полегшення. Таке спілкування допомагає колишньому бранцю зрозуміти свої почуття, відреагувати (виразити) їх та досягти катарсису, тобто якісно зменшити актуальність суїцидальних намірів. Звільненого з полону військовослужбовця, який переживає відчай, необхідно переконати, що він може розповідати про почуття не соромлячись, навіть якщо йдеться про ненависть, гіркоту чи бажання помститись. Необхідно при цьому враховувати, що суїцидент часто боїться осуду, нерозуміння та нехтування іншими співслужбовцями.

Відверте обговорення проблеми самогубства часто виводить на конструктивне розв'язання суїцидогенного конфлікту. Якщо кризова ситуація та емоції яскраво виражені, розв'язанню конфлікту може посприяти інформація про те, як колишній бранець вирішував, здавалося б, невирішувані проблеми, в минулому. Результативною може виявитися і пропозиція суїциденту точно встановити внутрішнє джерело психічного дискомфорту, подбати про альтернативне розв'язання ситуації.

Живильним середовищем суїциду є таємничість. Військовослужбовцю, який пережив ситуацію полону, необхідно допомогти ідентифікувати проблему та якомога точніше визначити чинники, які ускладнюють її. Принципово важливо розкрити йому закономірність емоційної амбівалентності, переконавши його, що сенс життя не зникає, навіть якщо воно завдає душевного болю, кризові проблеми минущі, а рішення про самогубство не є незворотним.

Орієнтація на майбутнє. Допомогти звільненому з полону військовослужбовцю відчути й усвідомити життєву перспективу може укладення з ним суїцидального контрактну – домовленості про зустріч для обговорення альтернативи поведінки перед тим, як він відважиться на суїцидальні дії. Така домовленість іноді є дуже ефективною.

Емоційні проблеми звільнених з полону військовослужбовців, що призводять до самогубства, рідко бувають вирішені повністю. Тому не слід обіцяти суїциденту цілковиту конфіденційність. У процесі психотерапії доцільно зосередитись насамперед на невербальній інформації, почуттях суїцидента, а потім на його словах, уявленнях, декларативному, раціональному описі проблем. Це зумовлено тим, що колишнім бранцям властиві афективно-звужена свідомість і тунельне мислення, що унеможливлює самостійну адекватну взаємодію з реальністю та формування конструктивної долаючої поведінки.

У процесі усвідомлення суїцидальної амбівалентності відбувається афективне відреагування: суїцидент відчуває, що образа, несправедливість втрати менш фатальні, а ситуація минуща, пересічна, має реальну перспективу конструктивного виходу. Орієнтація на майбутнє, перехід від «застрягання на минулому» до можливості адекватного перетворення теперішнього, надія на конструктивне розв'язання суїцидогенного конфлікту допомагають звільненому з полону військовослужбовцю позбутися думок про самогубство. Звільнений з полону військовослужбовець скоює суїцид, втративши надію на вихід із ситуації, усвідомивши, що і його близькі вважають будь-які сподівання марними. Вселяючи йому надію, слід пам'ятати, що вона повинна бути зумовлена реальністю [194; 196; 197].

Коли самогубству колишнього бранця не вдалося запобігти, необхідно обов'язково надати психотерапевтичну допомогу (***суїцидологічну поственцію***) родичам та друзям померлого військовослужбовця. Надання її запобігає розвитку у найближчому оточенні колишнього бранця аутоагресивної активності: характерної для підлітків імітаційної поведінки (кластерні самогубства), формування родинного суїцидального сценарію (після самогубства батьків різко підвищується суїцидальний ризик у дітей, особливо за наявності у них психічних порушень).

Складовими сучасної системи організації суїцидологічної допомоги є лікувально-профілактичні заходи, спрямовані на надання спеціалізованої

допомоги звільненим з полону військовослужбовцям [18; 35; 59; 248]. Така допомога має певні етапи:

Первинна допомога. Це долікарська допомога, яка може бути надана будь-якою людиною, або перша лікарська допомога, що надається колишньому бранцю в момент вчинення суїцидальних дій, а також безпосередньо після них, зокрема за наявності соматичних ускладнень внаслідок суїцидальної спроби.

Невідкладна допомога. Може бути надана лікарем будь-якої спеціальності, найчастіше – бригадою швидкої допомоги, спеціалістами лікарні швидкої допомоги або будь-якого іншого лікувального закладу. Невідкладну психіатричну допомогу за необхідності здійснюють психіатри в лікувальному закладі, в який поступив звільнений з полону військовослужбовець із суїцидальною поведінкою. Тоді ж надають і невідкладну психотерапевтичну (психологічну) допомогу.

Амбулаторно-консультаційна допомога, - її забезпечують суїцидологи (психіатр, психотерапевт, медичний психолог) спеціалізованих кабінетів соціально-психологічної допомоги при загальносоматичних поліклініках або у психоневрологічних диспансерах.

Госпітальна допомога. Стаціонарну спеціалізовану допомогу надають звільненим з полону військовослужбовцям із суїцидальними проявами в умовах стаціонару або в психіатричних лікарнях, якщо самогубча поведінка колишніх бранців зумовлена вираженими психопатологічними розладами.

За результатами консультативної роботи зі звільненими з полону військовослужбовцями нами було запропоновано програму невідкладної суїцидологічної допомоги особам, які здійснили спробу самогубства. Ця програма розрахована на надання невідкладної медико-психологічної допомоги як військовослужбовцям, які вчинили суїцидальні дії в момент афекту, так і колишнім бранцям з межовими нервово-психічними розладами в гострому постсуїцидальному періоді.

Метою невідкладної суїцидологічної допомоги є корекція негативних емоцій, зменшення афективного компоненту у психічному стані колишнього бранця та посилення когнітивного.

Організаційно ***процес надання невідкладної суїцидологічної допомоги звільненому з полону військовослужбовцю містить такі етапи***:

Діагностичний етап (1-2 зустрічі), який передбачає:

- ✓ збір інформації про звільненого з полону військовослужбовця. Полягає в ознайомленні з його історією, огляді соціально-психологічного портрету (визначення соціального стану, найважливіших життєвих подій, основних характерологічних рис, стилю поведінки тощо);
- ✓ діагностику суїцидальної поведінки звільненого з полону військовослужбовця. Оцінюється серйозність суїцидальної спроби (ступінь її загрози життю), збір анамнезу (протікання ситуації полону, що вплинула на формування суїцидальних настанов, та форм розвитку аутоагресивної поведінки), з'ясування мотивів суїцидальної поведінки колишнього бранця;
- ✓ виявлення неконструктивного типу «долаючої» поведінки – руйнівного стилю поведінки колишнього бранця у психотравмуючих обставинах, зумовленого патопсихологічними особливостями характеру, емоційно-вольової сфери.

Терапевтичний етап (2-5 зустрічей), складовими якого є кризова підтримка та кризове втручання.

Кризова підтримка колишнього бранця спрямована на:

- ✓ зняття негативних афективних переживань, відреагування почуттів;
- ✓ прояснення конфліктної ситуації та досягнення розуміння проблеми;
- ✓ структурування ситуації (з'ясовується, яким чином – діями, почуттями – колишній бранець спровокував розвиток власного психічного стану);
- ✓ активізацію антисуїцидальних установок (звільненому з полону військовослужбовцю допомагають визначити важливі зв'язки з близьким оточенням, їх значущість у житті, актуалізувати сенс власного розвитку).

Метою кризового втручання є:

✓ подолання винятковості ситуації, зняття її гостроти встановлення послідовності подій, вербалізація (висловлення) переживань та пошук джерела емоцій, які призвели колишнього бранця до суїцидальної спроби;

✓ включення актуальної екзистенційної кризи в контекст попереднього життєвого досвіду звільненого з полону військовослужбовця, віднайдення шляхів конструктивного подолання психотравмуючих ситуацій;

✓ посилення особистісної ідентифікації (визначення особистісного простору, стилю міжособистісного спілкування, позитивних рис чи вад характеру) звільненого з полону військовослужбовця;

✓ формулювання кризи та обговорення не апробованих способів розв'язання суїцидогенного конфлікту, як можливих варіантів конкретних позитивних дій колишнього бранця в актуальній ситуації;

✓ терапевтичне планування, оформлення звільненим з полону військовослужбовцем планів на конструктивне подолання цієї кризи;

✓ формування у звільненого з полону військовослужбовця мотивації для особистісної психотерапевтичної роботи.

Для практично здорових звільнених з полону військовослужбовців, які вчинили суїцидальні дії в момент афекту, цього обсягу психокорекційної допомоги буває достатньо, оскільки здійснена ними суїцидальна спроба має характер обриву, а критичне ставлення сприяє швидкій зміні психічного стану. Якщо у колишнього бранця виражені психопатологія особистості, невроз, необхідна триваліша та глибша психотерапевтична робота, а іноді й психофармакологічне лікування.

Принципи надання допомоги особам із психічними й поведінковими розладами сформульовані в Законі України «Про психіатричну допомогу». [83]. Основуючись на дії цього Закону, при високому суїцидальному ризику звільненого з полону військовослужбовця, проводиться психіатричне спостереження з його госпіталізацією з метою позбавлення колишнього бранця змоги здійснити суїцид.

Висновки за розділом

1. Стресогенні умови військового полону не залишаються без наслідків на всіх рівнях особистості колишнього бранця: соціальному, соціально-психологічному, індивідуально-психологічному та психосоматичному. Такий розвиток подій спричиняє зміни в психіці, особистісному статусі людини та її соціальній поведінці. Це можуть бути порушення когнітивних процесів (вибірковість та послаблення пам'яті, уваги, зниження концентрації мислення тощо); зміни в емоційній сфері (переживання, тривоги, депресії, безпомічності, озлобленості, дратівливої слабкості та ін.); втрата або деформація ціннісних орієнтацій, інтересу до професійної діяльності тощо. Саме тому в українському суспільстві повинні чітко розуміти стратегію, основні завдання та принципи реінтеграції до умов мирного життя та постізоляційної допомоги та підтримки колишніх військовополонених.

Метою реінтеграції колишнього військовополоненого до умов мирного життя є допомога колишньому бранцю по-новому побудувати своє життя, відчути себе знову здоровою, захищеною й цілісною особистістю.

Основними завданнями реінтеграції колишніх військовополонених у мирне суспільство є: 1) забезпечення базових потреб колишнього військовополоненого і стабілізація ситуації Забезпечення базових потреб колишнього військовополоненого і стабілізація ситуації; 2) відновлення зв'язків у родині та в суспільстві; 3) відновлення самоідентичності і сенсу життя; 4) відновлення людської гідності.

Комплекс заходів щодо реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя передбачатиме: а) медичну підтримку і лікування; б) правову допомогу; в) соціальну допомогу; г) психологічну допомогу.

2. При визначенні стратегії медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців, ми виходили з того, що це, перш за все, певний комплекс медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення функціонального стану організму

колишнього бранця, нормалізацію його емоційної, морально-етичної, мотиваційної сфер та досягнення оптимального рівня адаптації.

Основними завданнями медико-психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців, є: 1) оцінка психофізіологічного стану колишніх військовополонених; 2) визначення оптимальних шляхів і методів психологічного впливу, спрямованих на відновлення оптимальної працездатності; 3) формування оптимальної психологічної реакції на перебіг і наслідки перебування в полоні; 4) вивчення динаміки психічних порушень у процесі лікування; 5) оцінка фізичної, сенсорної та інтелектуальної працездатності, зіставлення їх з номінальними показниками професійної працездатності та відновлення втрачених психічних функцій; 6) корекція психосоматичного статусу методами психотерапевтичних, психофізіологічних і психофармакологічних впливів; 7) корекція самосвідомості, самооцінки і самопочуття; 8) надання допомоги в усуненні больових відчуттів.

Основні результати данного розділу опубліковані у наступних працях автора:

Монографії: [1; 3], Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України: [3; 4; 5; 6; 7; 11; 17; 20], Статті у закордонних наукових виданнях: [7], Тези доповідей у матеріалах конференцій: [2; 7; 8; 10; 20; 23; 25; 27; 28].

ВИСНОВКИ

У дослідженні вперше теоретично узагальнено і запропоновано нове вирішення наукової проблеми психології сучасного військового полону.

І. ***Загально-теоретичний та методологічний рівень розгляду даної проблеми дозволили сформулювати низку положень, що сприяють більш повному розумінню цього питання у сфері психологічних досліджень.***

1. Під військовим полоном розуміється стан поневолення військовослужбовця противником та позбавлення його волі.

Попереднє виділення сфер, що найбільш часто пов’язують із полоном на підставі звичного слововживання та наукового осмислення, дозволило побачити головне: основою полону є насильство.

2. У культурно-історичному розвитку України відношення до бранців формувалося під впливом двох протилежних систем: європейської (для якої характерним є гуманне відношення до полонених) та азіатської (характерними рисами є приниження гідності, зневажання прав військовополонених, застосування тортур). З розвитком цивілізації та модернізації засобів ведення війни як у самій Україні, так і в державах, до складу яких входила наша країна (Австро-Угорська імперія, Російська імперія, СРСР) відношення до полонених та самого поняття «полон» пройшло шлях від азіатської до сучасної європейської моделі.

3. Сучасний військовий полон в умовах Операції об’єднаних сил можливо розподілити на три основні типи: 1) військовий полон за психологічним типом «військовий підрозділ»; 2) військовий полон за психологічним типом «підрозділ професійних найманців»; 3) військовий полон за психологічним типом «бандформування».

Основними причинами потрапляння військовослужбовців у полон є: а) потрапляння в полон стало неминучим унаслідок поранення військовослужбовця; б) потрапляння в полон стало результатом майстерності та кращої підготовки супротивника; в) потрапляння в полон стало результатом відчаю та зневіри військовослужбовця у власних силах.

Метою захоплення в полон незаконними збройними формуваннями «ДНР/ЛНР» українських військовослужбовців є: а) припинення спротиву з боку українських військовослужбовців; б) необхідність отримання інформації про військові підрозділи ЗС України; в) залякування українських військовослужбовців та українського суспільства в цілому; г) демонстрація власної сили і майстерності; д) обмін на своїх; є) небажання вбивати; ж) отримання викупу.

4. Кожен військовослужбовець, який потрапив у полон, послідовно проходить 4 основні стадії: I стадія — стадія захоплення в полон та транспортування до місця постійного утримання; II стадія — стадія першого допиту; III стадія — стадія безпосереднього утримання в полоні; IV стадія — стадія обміну полоненими та повернення додому.

Процес перебування в статусі військовополоненого має певні фази протікання, серед яких можливо виділити: 1) фазу вітальних реакцій. Характеризується підпорядкуванням усіх дій військовослужбовця збереженню власного життя з характерним звуженням свідомості, зміною моральних норм та обмежень, порушеннями сприйняття часових інтервалів та внутрішніх подразників; 2) фазу шоку з проявами надмобілізації. Характеризується загальним психологічним напруженням, мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття та збільшенням швидкості розумових процесів, проявами безрозсудної сміливості (особливо під час рятування побратимів) при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації, але збереженні здатності до цілеспрямованої діяльності. У цій фазі військовослужбовець «завмирає», оцінюючи поведінку представників ворогуючої сторони та прогнозуючи свої подальші дії; 3) фазу психофізіологічної демобілізації. Здебільшого пов’язується з розумінням масштабів трагедії («стрес усвідомлення»). Характеризується збільшенням інтенсивності тих чи інших проявів спілкування або навіть виникненням форм активного спілкування, невластивих за інших умов цим військовослужбовцям. Ця стадія може бути названа так само стадією

особистісної контактності військовополоненого; 4) фазу вирішення. У цей період поступово стабілізується настрій та самопочуття, але зберігається знижений емоційний фон, обмеження контактів з оточуючими, гипомімія (маскоподібність обличчя) та амімія (відсутність емоцій), зниження інтонаційного забарвлення мови, сповільненість рухів, порушення сну та апетиту; 5) фазу відновлення психофізіологічного стану. Ця фаза найбільш чітко проявляється в поведінкових реакціях: активізується міжособистісне спілкування, турбота про товаришів, нормалізується емоційне забарвлення мови та мімічних реакцій, спостерігаються прояви гумору та жартів; 6) фазу конфліктогенності. На цій фазі в більшості полонених спостерігаються стійкі порушення сну, невмотивовані страхи, кошмарні сновидіння, що перетворюються в нав'язливість, мають місце порушення діяльності шлунково-кишкового тракту та серцево-судинної систем. Під час дії цієї фази наростають внутрішня та зовнішня конфліктогенність, підсвідома «ідентифікація з агресором» (особливо в молодих людей), що призводить до значних проблем у групі військовополонених (аж до насильства, причиною якого стають міжособистісні конфлікти). Конфліктогенна фаза триває найдовше та має піковий спад соціально-негативного спілкування з моменту повідомлення військовополоненому про рішення його обміну.

5. Захоплення в полон самими військовополоненими сприймається як подія, що має травматичний характер. Серед факторів, що впливають на рівень «травмування» військовослужбовців умовами полону, можливо виділити: а) несподіваність потрапляння в полон; б) кількість жертв; в) ступінь жорстокої поведінки представників незаконних збройних формувань «під час» та «після» захоплення військовослужбовців ЗС України в полон; г) ступінь соціальної та фізичної незахищеності військовополонених; д) несподіванка у виборі представниками незаконних збройних формувань з числа захоплених у полон військовослужбовців ЗС України потенційних жертв і об'єктів для знущань; е) відповідність вимог представників

незаконних збройних формувань і мотивів їхньої поведінки світовим правовим нормам, що регламентують відношення до військовополонених.

У ситуації військового полону змінюється структура спілкування між бранцями, вмикається певний психологічний механізм, який можна назвати «петлею страху». Крім того, у ситуації військового полону можна спостерігати поведінку таких трьох типів: 1) регресія зі «зразковою» інфантильністю і автоматизованим підпорядкуванням, депресивні переживання страху, жаху і безпосередньої загрози для життя. Це апатія в її прямому і безпосередньому вигляді; 2) демонстративна покірність, прагнення полоненого «випередити наказ і заслужити похвалу» з боку представників НЗФ. Це скоріше не депресивна, а стенічна активно-пристосувальна реакція; 3) хаотичні протестні дії, демонстрації невдоволення і гніву, постійні відмови підкорятися, провокування конфліктів з сепаратистами.

6. Стресогенні умови військового полону не залишаються без наслідків на всіх рівнях особистості колишнього бранця (соціально-психологічному, індивідуально-психологічному та психосоматичному) та стають глибокою психологічною кризою. Ця криза вже в мирному житті виявлятиметься в осмисленні і переживанні соціальних стереотипів про військовополонених, засвоєнні соціальної стигми бранця, дезгармонізації «Я-концепції» і порушенні особистісної та соціальної ідентичності.

Саме тому, соціально-психологічну модель наслідків військового полону треба розглядати як сукупність трьох рівнів психологічних феноменів: (1) макрорівня (або причинного) рівня, що відображає соціальні та особистісні фактори та сутність становлення «ідентичності полоненого»; (2) основного (або ціннісно-смислового) рівня, що розкриває особистісні особливості військовополоненого та типологію його базових психічних процесів та явищ; та (3) мікрорівня (поверхового) рівня, що відображає фізіологічні та поведінкові новоутворення у колишніх військових бранців.

II. ***Проекція теоретичних положень та висновків, зроблених під час емпіричних досліджень, дозволила виділити, охарактеризувати, розробити та запропонувати:***

(а) основні психологічні простори сучасного військового полону (1) психологічний простір «вибору»; (2) психологічний простір «культурна травма»; (3) психологічний простір «експлуатації»;(4) психологічний простір «боротьба»; (5) психологічний простір «колаборація»; (6) психологічний простір «релігійна обробка»; (7) психологічний простір «нажива»:

(б) основні психологічні типи командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, які утримують українських військовополонених у зоні проведення Операції об'єднаних сил: «Вікінг», «Зомбі» та «Робін Гуд»;

(в) основні психологічні типи ватажків незаконних збройних формувань, які утримують українських військовополонених у зоні проведення Операції об'єднаних сил: «Джокер» та «Весільний генерал»;

(г) основні психологічні типи командирів підрозділів професійних найманців, які утримують українських військовополонених у зоні проведення Операції об'єднаних сил: «Рембо» та «Інквізитор»;

(д) основні психологічні типи колишніх військовополонених: «Невдаха»; «Жертва»; «Мисливець»; «Мазохіст»; «Переможець»; «Вигнанець; «Скривджений» та «Герой». Доведено, що лише у «Переможця» будуть сильними усі верстви захисту (а отже він не буде схильним до психотравматизації). У інших типів колишніх бранців буде слабкою або рівень суб'єктивного контролю, або копінг-стратегії, або соціальна підтримка;

(є) стратегію, основні завдання та принципи реінтеграції до умов мирного життя та постізоляційної допомоги та підтримки колишніх військовополонених.

***Потребують подальшого вивчення*:**

✓ питання розробки та впровадження в практику професійно-

психологічної підготовки військовослужбовців спеціального курсу виживання в умовах примусової ізоляції;

- ✓ теоретико-методологічні питання оцінки дієвості наданої психологом постізоляційної допомоги та підтримки звільненим з полону військовослужбовцям;
- ✓ питання організації та проведення відновлювального періоду для фахівців, які брали участь у процесі постізоляційної допомоги та підтримки звільненим з полону військовослужбовцям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдрашитов Э. Е. Источники личного происхождения по истории российских военнопленных Первой мировой войны. Автореферат дисс… канд. ист. наук. Казань, 2003. С. 18—19.

2. Аблазов В. И. Афганская арена. *Плен и безвестие. Часть 3. На войне, как на войне. В том числе и на афганской*. Режим доступа http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a042.shtml.

3. Адерсон Н. М. Путь русского офицера : записки из германского плена (1914—1918). [*сост. Т.Н. Калиберовой; предисл. В.П. Пака и др.*]. Владивосток, 2010. 221с.

4. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології : монографія/за заг. ред. В. П. Садкового, О. В. Тімченко. Харків, 2017. 512 с.

5. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. Москва, 2007. 208 с.

6. Антонян Ю. М. Криминальная патопсихология. Москва, 2008. с.143.

7. Барканова О. В. (сост.) Методики диагностики эмоциональной сферы: психологический практикум. [*серия: Библиотека актуальной психологии*]. Вып. 2.Красноярск, 2009. 237 с.

8. Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішнх справ (психологічний аспект). Київ, 2002. 296 с.

9. Бартенев А. Что такое плен и как его избежать. Петроград, 1917. С. 12—13.

10. Батаршев А. В. Базовые психологические свойства и самоопределение личности: практическое руководство по психологической диагностике. Санкт-Петербу́рг, 2005. 449 с.

11. Белова И. Б. Долгая дорога домой. *Военно-исторический журнал*. Москва, 2013. № 1. С. 68—71.

12. Белое и черное. *Известия. 5 февраля 1988*. Москва, 1988. Режим доступа : https://www.google.com/search?q=%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B5+%D0%B8+%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B5.+%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%82%D0%B0+%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%8F.+1988.+5+%D1%84%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8F&tbm=isch&chips=q:%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B5+%D0%B8+%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B5.+%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%82%D0%B0+%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%8F.+1988.+5+%D1%84%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8F,online_chips:1988+%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0&hl=ru&ved=2ahUKEwi9-fng0MznAhUMsCoKHXtRDAQQ4lYoA3oECAEQGA&biw=1903&bih=937#imgrc=LOonGvaoii92dM.

13. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. *Пер. с англ*. Москва, 1986. С. 30—66.

14. Беттельгейм Б. Просвещенное сердце: исследование психологических последствий жизни в условиях страха и террора. *Сайт «Открытый текст». Электронное периодическое издание.* Режим доступу : http://www.opentextnn.ru/man/index.html@id=4019.

15. Бехтерев В.М. О причинах самоубийства и о возможной борьбе с ним. Тр. съезда русского союза психиатров и невропатологов. М., 1914. С. 84—117.

16. Бикташев В. М. Мы старше своей смерти: *Записки узника Дахау. Лит. запись С. С. Саитова при участии В. Я. Канторовича*. Изд. 4-е, доп. и перераб. Уфа, 1990. 352 с.

17. Биографическая библиотека Ф. Павленкова: *Жизнь замечательных людей: В 3 т.* Т.3: VIII—XIX вв. Москва, 2001. 800 с.

18. Бородин С.В., Кузнецов В.Е. Проблема самоубийства и его предупреждения с позиций правового подхода (исторический аспект). *Тр. Моск. НИИ психиатрии МЗ РСФСР*. М., 1984. С. 35—47.

19. Бродский Е. А. Это известно немногим. Москва, 1996. С. 226.

20. Будаков М. О. Морское пиратство: что делать мировому сообществу и Украине? *Морской информационный бюллетень*. № 1. Одесса, 2011. С. 20—21.

21. Бурков В. Г. Фалеристика : учебное пособие. Москва, 2000. 164 с.

22. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психологической диагностике. (*Отв. ред. С.Крымский*) Киев, 1989. 200 с.

23. В плену. *Со слов бывшего в плену солдата П.З. Бахметьева записала Е. Милицына*. Воронеж, 1917. С. 9, 10.

24. Ватлин А. Ю. [Рецензия] Отечественная история. 2005. № 4. С. 183—184. *Рец. на кн.: Лейдингер Х. Плен, революция, возвращение домой. Значение проблемы военнопленных для истории коммунизма в Центральной и Восточной Европе в 1917—1920 гг.* Вена, 2003. 754 с.

25. Верменич Я. В. Історичні українські пісні. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України*. Київ, 2005. 672 с.

26. Винник А. В. Проблема возвращения на родину российских военнопленных Первой мировой войны в контексте советско-германских отношений (1918—1924 гг.). *Российская интеллигенция на Родине и в зарубежье : сб. науч. статей к 30-летию начала науч. —пед. деятельности проф. каф. истории Росс. гос-ва МГУ им. Ломоносова А.В. Квакина*. Москва, 2005. С. 68—88.

27. Виноградов С. А. Русские военнопленные в югославянских землях Австро-Венгрии, в Сербии и Черногории в 1914—1918 гг. *Новый часовой : рус. воен.-ист. журн*. Санкт-Петербу́рг, 1997. № 5. С. 98—100.

28. Виноградов С. А. Югославянские военнопленные австро-венгерской армии в России в 1914—1918 гг. *Новый часовой : рус. воен. — ист. журн*. Санкт-Петербург, 1998. № 6—7. С. 74—77.

29. Водопьянова З., Домрачева Т., Мещерякова Г. Сформировалось мнение, что потери составили 20 миллионов человек. *Источник*. Москва, 1994. № 5. С. 90.

30. Военное право в России при Петре Великом. *Артикул воинский, с объяснениями преобразований в военном устройстве и в военном хозяйстве по русским и иностранным источникам*. Ч. 2: Вып. 2. Санкт-Петербу́рг, 1886. 808 с.

31. Военнопленные в начале XX века. *Международная военно-историческая ассоциация. 18 октября 2011*. Режим доступа: http://www.imha.ru/print:page,1,1144535761-voennoplennye-v-nachale-xx-veka.html.

32. Война Германии против Советского Союза, 1941—1945: *Документальная экспозиция. Каталог*. Берлин, 1992. С. 145.

33. Волков В. А. Войны и дружины древней Руси: монография Москва, 2016. 464 с.

34. Волобуева Ю. М. Социально-психологическая коррекция Я-концепции инвалидов боевых действий. Автореф. дис. … канд. психол. наук. Москва, 2009. С. 112—14.

35. Вольтер Ф.М. О самоубийстве. *Избранные произведения по уголовному праву и процессу*. М.: Юридическая литература, 1956. С. 226—227.

36. Восстание поверженных. *Миртесен. 8 сентября 2005.* Режим доступа: https://s30327532365.mirtesen.ru/blog/43535482294/VOSSTANIE-POVERZHENNYIH?page=3.

37. Гай М. Полон в АТО: як вояки переходять на бік ворога *Обозреватель.UA. 16 грудня 2016.* Режим доступа:

https://www.obozrevatel.com/blogs/30465-polon-v-ato-yak-voyaki-perehodyat-na-bik-voroga.htm.

38. Галицкий В. П. Социально-психологические аспекты межгрупповых отношений в условиях военного плена. *Социс.* Москва, 1991. № 10. С. 48—63.

39. Галицкий В. П. Финские военнопленные в лагерях НКВД (1939—1953 гг.) Москва, 1997. 248 с.

40. Гареев М. А. О цифрах старых и новых. *Военно-исторический журнал.* Москва, 1991. № 4. С. 49.

41. Гарин И. Русский коллаборационизм во время Второй мировой *Проза.ру. 18 черня 2014.* Режим доступа: http://argumentua.com/stati/igor-garin-russkii-kollaboratsionizm-vo-vremya-vtoroi-mirovoi.

42. Гаррик Дж. Двенадцать шагов: руководство. *Программа самостоятельной реабилитации для ветеранов войны в Афганистане* Москва, 1992. 31 с.

43. Герлах Х. В сибирских лагерях. *Воспоминания немецкого пленного. 1945 — 1946 гг.* Москва, 2006. С. 72.

44. Герцштейн Р. Э. Война, которую выиграл Гитлер. Смоленск, 1996. С. 6.

45. Гиссен Л. Д. Время стрессов. *Обоснование и практические результаты психопрофилактической работы в спортивных командах*. Москва, 1990. 192 с.

46. Голованівський С. О. Тополя на тому березі : роман Київ, 1976 . С. 447.

47. Головин Н. Н. Военные усилия России в мировой войне. Т. I. Париж, 1939. 211 с.

48. Гольц А. Любой конфликт за ваши деньги. *«Вокруг света»*, № 10 (2841), октябрь 2010 г. Режим доступу: http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/7164/.

49. Гончарук Г., Нагайцев А. Украинская Повстанческая Армия в литературе и документах: Монография Одесса, 2001. 180 с.

50. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Національний інститут стратегічних досліджень*. Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2015_book/012315_Gorbulyn.pdf.

51. Гордеева Е. Ужасы Дахау — наука вне морали. *Военное обозрение. 22 марта 2012*. Режим доступа: https://topwar.ru/12586-uzhasy-dahau-nauka-vne-morali.html.

52. Государственный Комитет Обороны. *Постановление № ГКО-1069сс от 27 декабря 1941 года*. Москва, 1941. Режим доступу: http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1069.html.

53. Гофман И. Анализ фреймов. *Эссе об организации повседневного опыта*. Москва, 2004. 752 с.

54. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: *Статистическое исследование. Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева*. Москва, 1993. 415 с.

55. Грицина О. М. Деякі аспекти технології саморегуляції психічної стійкості керівників правоохоронних органів. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів України :* [матер. Всеукр. наук.-практ. конф.: серія : Психолого-педагогічні й філологічні науки], (Хмельницький, 14 листоп. 2008 р.) / Державна прикордонна служба України, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. — Хмельницький, 2008. С. 59—60.

56. Гришина Н. В. Психология социальных ситуаций. Санкт-Петербу́рг, 2001. 403 с.

57. Гроллман Э. Суицид: превенция, интервенция, поственция. Суицидология: прошлое и настоящее: *Проблема самоубийств в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах*. М.: Когито-Центр, 2001. С. 270—352.

58. Грушко М. В. Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених : дис. … канд. юрид. наук : Одеса, 2015. 283 с.

59. Губский М. Самоубийство. *Энциклопедический словарь. Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург)*. СПб.: Типография Акционерного общества «Издательское дело», 1900. 56 полутом. С. 233—239.

60. Гуров С. А. Вітчизняні збройні сили та їх роль у вирішенні збройних конфліктів: дис. на здобуття наукового ступеня д-ра. істор. наук. Самара., 2014. 613 с.

61. Гусаров В. Информационная война России на Донбассе: новая фаза. *Информационное сопротивление. 10 августа 2015*. Режим доступу https://sprotyv.info/analitica/informacionnaja-vojna-rossii-na-donbasse-novaja-faza.

62. Данилова Н. П. Психофизиологическая диагностика функциональных состояний. Москва, 1992. 124 с.

63. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных. *Пер. с польск*. Москва, 1963. С. 412.

64. Двингер Э. Э. Армия в плену. *Пер. с нем. Л. Мейерсона*. Riga, 1918. 268 с.

65. Деларю Ж. История гестапо. *Пер. с фр.* Смоленск, 1993. С. 372.

66. Дембицкий Н. П. Судьба пленных. *«Война и общество, 1941—1945»*. Кн. II. Москва, 2004. С. 232—264.

67. Джусти М. Т. Итальянские военнопленные в СССР. *Под ред. М. Талалая, пер. М. Талалая*. Санкт-Петербу́рг, 2010. С. 76.

68. Диагностика суицидального поведения: *Метод, рекомендации / Сост. А.Г.Амбрумова, В.А.Тихоненко*. М., 1981. 196 с.

69. Добров В. А. Отношение к пленным и семьям без вести пропавших. *Не придуманные рассказы о войне*. Режим доступу : http://www.world-war.ru.

70. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва, 2003. 3–е изд. 304 с.

71. Дранбян Т. С. Кто спровоцировал смерть старшего сына И.В. Сталина? *Военно-исторический журнал*. Москва, 2000. № 3. С. 78—87.

72. Дюркгейм Э. Самоубийство. СПб.: Изд-во Н.П.Карбасникова, 1912. С. 312—319.

73. Елисеева М. Разыскиваются. *Красная звезда, 13 февраля 2014*. Режим доступу: http://www.redstar.ru/index.php/newspaper/item/14371-razyskivayutsya.

74. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: *Словник-довідник* Київ, 2006. С. 466. Режим доступу: http://ukrlit.org/slovnyk/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD.

75. Женевская конвенция (1864). *Материал из Википедии — свободной энциклопедии.* Режим доступу https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F_(1864).

76. Женевские конвенции. *Международный комитет красного креста*. Режим доступу: https://www.icrc.org/ru/home.

77. Жирар Р. Насилие и религия: причина или следствие? *Логос*. Москва, 2008. № 4 (67). С. 129—139.

78. Жирар Р. Насилие и священное. Москва, 2010. 448 с.

79. Жирар Р. Я вижу Сатану, падающего, как молния. Москва, 2015. 230 с.

80. Жукова Л. В. Психологический фактор как одна из причин поражения России в Русско-японской войне. *Человек в экстремальных условиях: историко-психологические исследования:* [матер. VIII Междунар. науч. конф., Санкт-Петербу́рг, 12—13 дек. 2005 г.: в 2 ч. ; ред. С. Н. Полторака]. Ч. 1. Санкт-Петербу́рг, 2005. С. 143—147.

81. Забытая война. [*сост. Р. Г. Гагкуев*]. Москва, 2011. 460 с.

82. Закон України «Про боротьбу з терроризмом» від 20.03.2003 № 638-IV. Режим доступу https://kodeksy.com.ua/pro_borotbu_z_terorizmom.htm.

83. Закон України «Про психіатричну допомогу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. Київ, 2000. № 19. С.143.

84. Зарецька Н. Відновлення та постізоляційний супровід осіб, звільнених з вимушеної або примусової ізоляції: питання термінології. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Хмельницький, 2019. Вип. 2. С. 29-50.

85. Зарецька Н. Інтегрована модель реінтеграції та постізоляційного супроводу в публічному управлінні відновленням осіб, звільнених з ізоляції. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. Київ, 2019. Вип. 2. С. 44–54.

86. Зарецька Н. Концептуальні засади державної політики відновлення та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції (полону). *Актуальні проблеми державного управління*. Київ, 2019. № 2(78). С. 37-42.

87. Збанацький Ю. О. Сеспель. [Чувашс. поет 1899—1922] : роман Київ, 1961. С. 418.

88. Зимбардо Ф. Эффект Люцифера. Москва, 2014. 740 с.

89. Зливков В. Л. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ, 2016. 219 с.

90. Иванов А., Жуматий Н. Реабилитация личности военнослужащих, пострадавших в боевых действиях. *Развитие личности.* 2003. № 4. С. 143—152.

91. Иванов П. Н. Ретроспективное интервью как метод изучения мышления. *Проблемы мышления в производственной деятельности*. Ярославль, 1980. С. 117—119.

92. Иванов Ю. А. Военнопленные Первой мировой в российской провинции. *Отечественные архивы*. Москва, 2000. № 2. С. 100—104.

93. Ильин Е. П. Психология агрессивного поведения. Санкт-Петербу́рг, 2014. 368 с.

94. Ильин Е. П. Психология зависти, враждебности, тщеславия Санкт-Петербу́рг, 2004. 370 с.

95. Иноземцев Н. Н. Цена победы в той самой войне (фронтовой дневник). Москва, 1995. С. 190.

96. Иосиф Сталин в объятии семьи. *Берлин; Чикаго; Токио;* Москва, 1943. С. 96—100.

97. Казакова О. Ю. Границы междисциплинарности: термины, дефиниции, понятия. *Российская история*. Москва, 2010. № 5. С. 6—18.

98. Казаринов О. И. Неизвестные лики войны. *Между жизнью и смертью*. Москва, 2005. 492 с.

99. Калинина К. Экс-охранник Ахмад Шах Масуда: «Пока в Афганистане последний солдат не похоронен, война не закончена». *Военное обозрение. 15 февраля 2014.* Режим доступу: https://topwar.ru/39801-eks-ohrannik-ahmad-shah-masuda-poka-v-afganistane-posledniy-soldat-ne-pohoronen-voyna-ne-zakonchena.html.

100. Калкутіна Н. В. Міжнародно-правове регулювання військового полону та правовий статус іноземних військовополонених в СРСР на початку XX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки*. Миколаїв, 2014. Вип. 3.37. С. 63—67. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvmdu_2014_3.37_13.pdf.

101. Камер Р. Патопсихология поведения: нарушения и патологии психики. СПб. — М.: Прайм-Еврознак-Нева-ОЛМА-Пресс, 2002. С. 228—255.

102. Караяни А. Г. Настольная книга военного психолога : учебное пособие. Москва, 2016. 332 с.

103. Караяни А. Г. Страх на войне: деструктивный фактор или психологический ресурс. *Российский психологический журнал*. Москва, 2015. Т. 12, № 1. С. 100—114.

104. Караяни А. Г., Караяни Ю. М. Социально-психологическая модель последствий боевой травмы как основа психологической реабилитации инвалидов боевых действий. *Научные и образовательные проблемы гражданской защиты — ФГБОУ ВПО «Академия гражданской защиты МЧС России»*. Москва, 2014. № 3 (22). С. 90—101.

105. Караяни А. Г., Сыромятников И. В. Военная психология: Учебник для специалистов психологической работы ВС РФ. Москва, 2016. 500 с.

106. Караяни Ю. М. Социально-психологическая реабилитация инвалидов боевых действий: диссертация… д. психол. н. Москва, 2016. 343 с.

107. Кардо-Сысоев К. Воспоминания о плене. *Военнопленные врачи. Статьи*. Москва, 1918. С. 17.

108. Карелин В. А. Проблема интернирования русских военнопленных Первой мировой войны. *Новая и новейшая история*. Москва, 2010. № 1. С. 93—105.

109. Карнер С. Архипелаг ГУПВИ: Плен и интернирование в Советском Союзе. 1941—1956. *Пер..с нем. О. Асписовой*. Москва, 2002. С. 103.

110. Катасонова Е. Л. Японские военнопленные в СССР: большая игра великих держав Москва, 2003. 431 с.

111. Кинка С. Пропаганда в зоне АТО. Как она проявляется и методы противодействия. *Informer.od.ua. 15 лютого 2016.* Режим доступу: http://informer.od.ua/news/propaganda-na-vremenno-okkupirovannyh-territoriyah/.

112. Китаев-Смык Л. А. «Убийства на войне пробуждают сексуальные рефлексы». *Вокруг юридической психологии: факты, мнения, комментарии…* Режим доступу: http://yurpsy.com/files/fakt/33.htm.

113. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса Москва, 1984. 360 с.

114. Китаев-Смык Л. А. Стресс войны: Фронтовые наблюдения врача-психолога. *М-во культурыРФ. Рос. ин-т культурологии*. Москва, 2001. 80 с.

115. Ключевскій В. О. Краткое пособіе по Русской исторії: Частное изданіе для слушателей автора. Изданіе пятое. Москва, 1906. С. 29—34.

116. Кобець О. Записки полоненого. *Пригоди і враження учасника Першої світової війни*. Вид.5. Київ, 1993. С. 204 — 205.

117. Кобза В. Незламні. Спогади полонених. *Військо України*. 2015. № 09 (179). С. 12—17.

118. Козлов В. Социум в неволе: конфликтная самоорганизация лагерного сообщества и кризис управления ГУЛАГом (конец 1920-х — начало 1950-х годов). *Общественные науки и современность*. Москва, 2004. №6. С. 122—136.

119. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Прийнята резолюцією 39/46 Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1984 року. *Конвенции и соглашения*. Режим доступу https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/torture.shtml.

120. Кононов С. Ветеран с той стороны фронта. *Курьер. 23 июля 1998*. Москва, 1998. С. 7.

121. Концентрационный лагерь Освенцим — Бжезинка. *Пер. с польск*. Варшава, 1961. С. 89—118.

122. Корсак В. Плен. Париж, 1927. 240 с.

123. Котенёв И. О. Посттравматический стресс как управленческая проблема в коллективах с повышенной степенью профессионального риска. *Психологическая диагностика и коррекция ПТСР у сотрудников органов внутренних дел* : [матер. сем. практ. психол. служб и подразд. ГУВД г. Москвы], (Москва, 19 дек. 1996 г.). Москва, 1997. С. 33—38.

124. Кочюнас Р. Психологическое консультирование и групповая психотерапия Москва, 2005. 464 с.

125. Крайл Д. Война Чарли Уилсона: захватывающие неизвестные подробности и интриги тайной войны ЦРУ в Афганистане. Москва, 2008. 456 с.

126. Краснов П. Н. За веру, царя и Отечество : тихие подвижники : венок на могилу неизвестного солдата императорской российской армии. Москва, 2005. 112 с.

127. Кривошеев Г. Ф. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование Москва, 2001. С. 453—464.

128. Крымская война 1853—1856 гг. *История Российской империи. 27 марта 2017.* Режим доступу : http://www.rosimperija.info/post/231.

129. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). Минск, 1999. 448 с.

130. Кудряшов С. Цивилизованные изверги. *Родина*. Москва, 2002. № 6. С. 71—73.

131. Кузнецов В.Е. Истоки междисциплинарного подхода в отечественной суицидологии. *Тр. Моск. НИИ психиатрии МЗ РСФСР*. М., 1986. С. 84—93., Кузнецов В.Е. Исторические аспекты исследования самоубийств в России. *Тр. Моск. НИИ психиатрии МЗ РСФСР*. М., 1981. С. 26—35.

132. Кузнецов М.Т., Гольдинберг Б.М. Некоторые клинико-демографические показатели суицидального поведения среди населения: *Материалы III съезда невропатологов и психиатров Белоруссии*. Минск, 1986. С. 351—352.

133. Кузьминых А. Л. Военный плен и интернирование в СССР (1939 — 1956 годы) : монография. Вологда, 2016. 527 с.

134. Куцька О. Радянські органи пропаганди та їх функції в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки*. Київ, 2013. Вип. 20. С. 122 — 129. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2013_20_21.

135. Лазарус Р. С. Теория стресса и психофизиологические исследования. *Эмоциональный стресс: физиологические и психологические реакции. Под ред. Л. Леви, В.Н. Мясищева*. Ленинград.,1970. С. 178—209.

136. Ленцен И. Использование труда русских военнопленных в Германии (1914—1918 гг.). *Вопросы истории*. Москва, 1998. № 4. С. 129—137.

137. Лепешкин Н. Я. Психологические основы терроризма и антитеррористической деятельности в современных условиях: учебно-методическое пособие. Хабаровск, 2008. 348 с.

138. Литвинцев С.В. и др. К проблеме агрессивных и аутоагрессивных действий военнослужащих: *Сб. «Современные подходы к диагностике и лечению нервных и психических заболеваний»*. СПб., 2000. С. 167—168.

139. Литвинцев С.Е. Суицидальные попытки и состояние самосознания у лиц с патохарактерологическими реакциями: *Сб. «Современные подходы к диагностике и лечению нервных и психических заболеваний»*. СПб., 2000. С. 168—169.

140. Личко А. Е. Методика психологической диагностики типов отношения к болезни. [*под ред. А.Е. Личко*]. Ленинград, 1987. 28 с.

141. Личность и ее взаимодействие с социальной средой: [*сборн. статей*]. Тбилиси, 1989. 418 с.

142. Логунова В. В. В подполье Бухенвальда. *Maxima library*. Рязань, 1961. Режим доступу: http://maxima-library.org/mob/b/349924.

143. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»): *Пер. с нем*. Москва, 1994. С. 65.

144. Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУРК «Смерш». *Интернет-проект «Архив Александра Н. Яковлева»*. С. 503.

145. Лысиков П.Т. Психологическое обеспечение служебно-боевой деятельности. *Психологические обеспечение профессиональной деятельности сотрудников внутренних дел и внутренних войск МВД России*. Москва, 2000. С. 65—75.

146. Магомед-Эминов М. Ш. Личность и экстремальная жизненная ситуация. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14, Психология*. Москва, 1996. № 4. С. 26—35.

147. Макичян А. А. Организация медицинской помощи душевнобольным воинам во время русско-японской войны 1904—1905 гг. *Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке*. Режим доступа: http://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-meditsinskoy-pomoschi-dushevnobolnym-voinam-vo-vremya-russko-yaponskoy-voyny-1904-1905-gg#ixzz3RGZj9sbA.

148. Маклаков А. Г. Проблемы прогнозирования психологических последствий локальных военных конфликтов. *Психологический журнал*. Москва, 1998. Т. 19. № 2. С. 15—25.

149. Маков В. О судьбах пропавших в Афганистане. *Ivejournal. 29 марта 2013*. Режим доступу: http://yarodom.livejournal.com/688455.html.

150. Максименко С. Д. Експериментальна психологія: навчальний посібник Київ, 2002. 128 с.

151. Малкина-Пых И. Г. Телесная терапия: справочник практического психолога. Москва, 2007. 752 с.

152. Марков С. Л. Записки по истории Русской армии. 1856—1891. Санкт-Петербу́рг, 1910. С. 305—339.

153. Маркович В. Русский поп избивал пленных солдат железным крестом — рассказ киборга. *Головні новості України. 3oko.net 16 квітня 2015*. Режим доступу: http://www.3oko.net/2015/08/blog-post_77.html.

154. Материалы для истории Крымской войны и обороны Севастополя. Вып. 5. Санкт-Петербу́рг, 1910. С. 382—463.

155. Матеюк О. А. Аналіз соціально-психологічних методів впливу на особистість. *Психологія. Збірник наукових праць*. Київ, випуск 3 (10), 2000. С. 54—57.

156. Международная конвенция о борьбе с вербовкой, использованием, финансированием и обучением наемников. Принята резолюцией 44/34 Генеральной Ассамблеи от 4 декабря 1989 года. *Конвенции и соглашения*. Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/mercen.shtml.

157. Мещерский А. В. Записка о размене пленных войны 1854—1856 в Одессе. *Русский архив*. Москва, 1899. № 3. С. 474.

158. Мидовский М. Н. Письма из немецкого плена. *Российский архив : История Отечества в свидетельствах и документах ХУШ—ХХ вв.* Москва, 1995. Т. VI. С. 467—471.

159. Миловидов Б. П. Иностранные военнопленные и российское общество в годы Крымской войны. Санкт-Петербу́рг. С. 153—164. Режим доступу : www.reenactor.ru/ARH/PDF/Milovidov.pdf.

160. Миронець С. М. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації : монографія Київ, 2008. 232 с.

161. Міжнародне гуманітарне право. *Юридична енциклопедія :* [*у 6 т.*] Київ, 2001. Т. 3. С. 664.

162. Мінаєва Т. В. Особливості адаптації російських військовополонених до умов перебування в таборах в роки Першої світової війни. *Історична панорама*. Київ, 2013. Вип. 13. С. 18—37.

163. На чужбине : сб. произведений русских воинов : 1914—1919. *вступ. слово от изд-лей, рис. Н. Лебедева*. Париж, 1919. 192 с.

164. Нагорная О. С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914—1922). Москва, 2010. 440 с.

165. Нагорная О. С. «Русский народ закончил в этой войне все классы и семинары» : военный плен Первой мировой как процесс обучения. *Новое литературное обозрение*. Москва, 2008. № 93. С. 196—214.

166. Нагорная О. С. Религиозная жизнь русских военнопленных в немецких лагерях в годы Первой мировой войны. *Отечественная история*. Москва, 2008. № 5. С. 156—165.

167. Нагорная О. С. Русские генералы в германском плену в годы Первой мировой войны. *Новая и новейшая история*. Москва, 2008. № 6. С. 94—108.

168. Назаров О. О. Динаміка первинної психологічної адаптації до умов навчання та служби в навчальних закладах МВС України: Автореф. дис… канд. психол. наук. Харків, 2000. 18 с.

169. Назаров О. О., Оніщенко Н. В., Садковий В. П., Садковий О. В., Склень О. І., Тімченко О. В. Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: Монографія. Харків, 2008. 184 с.

170. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования Санкт-Петербург, 2001. 464 с.

171. Немов Р. С. Психологическое консультирование: учебник. Москва, 2008. 528 с.

172. Нечипоренко В.В. и др. К вопросу о деперсонализации в пресуицидальном периоде: *Сб. «Актуальные вопросы клиники, диагностики и лечения»*. СПб., 1997. С. 203.

173. Никифоров Г. С. Психология здоровья: учеб. Пособие. Под ред. Г. С. Никифорова. Санкт-Петербург, 2006. 479 с.

174. Нікітін Ю. В. Антитерористична операція як необхідна форма протидії злочинності та забезпечення безпеки суспільства. *Держава та регіони. Сер. : Право*. Київ, 2014. № 2. С. 132—136.

175. Новиков В. С. Коррекция функциональных состояний при экстремальных воздействиях. Санкт-Петербург, 1998. 544 с.

176. Новичков М. Концентрационный лагерь Собибор: история. Побег узников из концлагеря Собибор. *FB.ru.* — Режим доступу: http://fb.ru/article/243685/kontsentratsionnyiy-lager-sobibor-istoriya-pobeg-uznikov-iz-kontslagerya-sobibor.

177. Носовский Ю. «Старые» мусульмане не рады прозелитам. *Pravda.ru. 29 жовтня 2012*. — Режим доступу: http://www.pravda.ru/faith/dialog/29-10-2012/1132627-new_muslims-0/.

178. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. В 7 т. *Т. 3. Военные преступления против человечности. Сборник материалов*, Москва, 1958. С. 19—413.

179. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Москва, 1959. Т. 4. С. 448—449.

180. О проблеме пиратства у побережья Сомали. *Африка, Пиратство. 23 травня 2011.* Режим доступу: http://navoine.info/somalia-pirate-problem.html.

181. Окнинський А. Два года среди крестьян. Москва, 1998. С. 62—63.

182. Олійников О. А., Оніщенко Н. В., Тімченко О. В., Тітаренко Д. С., Христенко В. Є. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози : монографія. Харків, 2011. 151 с.

183. Ольшанский Д. В. Психология терроризма. Санкт-Петербург, 2002. 288 с.

184. Оніщенко Н. В. Теорія і практика екстреної психологічної допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях. Дисс. д. психол. наук. Харків, 2015, 451 с.

185. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 3. Київ, 2018. 236 с.

186. Оськин М. В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. *ВикиЧтение.* Режим доступу : https://history.wikireading.ru/136081.

187. Парсонс Т. О структуре социального действия. *Пер. с англ.* Москва, 2000. 335 с.

188. Пахалюк К. А. Пространство плена Первой мировой: лагерь для турецких пленных на острове Нарген (1915–1918 гг.). *Международная жизнь. Специальный выпуск: История без купюр. Великая война. Начало*. — Москва, 2014. С. 100—128.

189. Писарский И. Под Карсом. *Военный сборник*. Санкт-Петербург, 1859. № 6. С. 152.

190. Платонов С. Ф. Собрание сочинений в шести томах. Т.1. Москва, 2010. 596 с.

191. Пленные в 1812 году. *Хроники Отечественной войны 1812 года*. Режим доступу: http://www.runivers.ru/doc/patriotic_war/articles/452516/.

192. Побідаш А. Ю. Аналіз помилкових дій членів екіпажу морського судна, які призводять до захоплення корабля у полон. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. Київ, 2013. Вип. 31. С. 30—33. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKNU_vsn_2013_31_8.pdf.

193. Побідаш А. Ю. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків — жертв піратського полону : дис. канд.. психол. наук Харків, 2012. 299 с.

194. Полетаева О.О., Курпатов А.В. Проблемы оказания помоши пациентам с суицидальным поведением: *Сб. «Современная психиатрия: теория и практика»*. СПб., 2002. С. 233—236.

195. Поливанов А. Л. Из дневников и воспоминаний по должности военного министра и его помощника. 1907—1916. Москва, 1924. Т. 1. С. 147.

196. Полякова И.В. Варианты суицидоопасных психогенных депрессий. *Тр. Моск. НИИ психиатрии МЗ РСФСР*. М., 1986. С. 98—104.

197. Полякова И.В. Терапия и реабилитация лиц с ситуационными реакциями и психогенными депрессиями, совершивших суицидальную попытку. Методические рекомендации. М., 1988. С. 271—299.

198. Попова Т. Війна і пропаганда. Як працюють війська інформаційних операцій Росії? *Детектор М. Інше/Дайджест. 6 березня 2016*. Режим доступу: http://detector.media/withoutsection/article/123825/2017-03-06-viina-i-propaganda-yak-pratsyuyut-viiska-informatsiinikh-operatsii-rosii/.

199. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1057 «Про затвердження Порядку проведення психологічної реабілітації

учасників антитерористичної операції та постраждалих учасників Революції Гідності». *Платформа LIGA:ZAKON*. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TM057926.html.

200. Потапчук Є. М. Юридичні та психологічні аспекти шантажу. *Науковий вісник Державної прикордонної служби України. Науково-практичний альманах.* Хмельницький, 2009. №3. С. 42—49.

201. Почтарев А. Н. Прокляты и забыты? *Независимое военное обозрение. Интернет-версия. 13 лютого 2004.* Режим доступу: http://nvo.ng.ru/wars/2004-02-13/7_afgan.html.

202. Практикум по психологии состояний Под ред. А. О. Прохорова. − Санкт-Петербург, 2004. 476 с.

203. Предупреждение пыток: *Справочник для персонала ОБСЕ на местах, 30 января 2009*. Режим доступу : https://www.refworld.org.ru/docid/498aab152.html.

204. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы. Москва, 1987. С. 105— 107.

205. Психические состояния. *Сост. и общая редакция Л.В. Куликова*. — Санкт-Петербург, 2000. 512 с.

206. Психологическая диагностика. Проблемы и исследования. *Ред. К. М. Гуревича*. Москва, 1981. 232 с.

207. Психологічні наслідки перебування рятувальників у зоні проведення антитерористичної операції: монографія. За заг. ред. Н. В. Оніщенко, О. В. Тімченка. Харків, 2019. 174 с.

208. Рассел Э. Проклятие свастики. *Пер. с англ*. Москва, 1954. С. 78.

209. Ратнер И. И. Воспоминания [*публ. Е. Григорьевой*]. *Звезда*. Москва ,1999. № 11. С. 201—215.

210. Роджерс К. О становлении личностью. Психотерапия глазами психотерапевта. [*пер. М. М. Исениной ; под ред. Е. И. Исениной*]. Киев, 2004. 411 с.

211. Розов В. І. Адаптивні антистресові технології : навч. посіб. Київ, 2005. 278 с.

212. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург, 2006. 713 с.

213. Рудакова Л. П. Воспоминания капитана артиллерии К. П. Лисынова о пребывании в германском плену в период Первой мировой войны. *Военная история России X1X — XX вв.* : материалы VII Междунар. воен. — ист. конф. / Гос. музей гор. скульптуры ; С.-Петерб. гос. ун-т технологии и дизайна ; Воен.-ист. музей артиллерии, инженерных войск и войск связи ; Дом молодежи Василеостровского р-на Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург, 2014. С. 346—353.

214. Русский архив: Великая Отечественная. Битва за Берлин (Красная Армия в поверженной Германии): документы и материалы. Т. 15 (4–5). Москва, 1995. С. 31—311.

215. Русский архив: Великая Отечественная. Главные политические органы. С. 20—479.

216. Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР. Кн. 1. С. 62.

217. С пленными надлежит обращаться человеколюбиво : анкета Георгиевских кавалеров, побывавших в германском плену. 1916 г. публ. Т. Н. Ильиной. *Исторический архив*. 2013. № 1. С. 168—173.

218. Саінчин О. С. Міжнародно-правова регламентація боротьби із захопленням та вбивством заручників. *Актуальні проблеми держави і права.* Київ, 2012. Вип. 65. С. 554 — 559. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apdp_2012_65_76.pdf.

219. Салливан Г., Роттер Дж., Мишел У. Теория межличностных отношений и когнитивные теории личности. Санкт-Петербург, 2007. 128 с.

220. Самович А.Л. Отечественная история военного плена как исследовательская проблема. Наука и военная безопасность. Санкт-Петербург, 2006. № 1. С. 60—63.

221. Самсонова Е. А. Две командировки в Германию для осмотра военнопленных Петроград, 1917. С. 6.

222. Секретные войны СССР: в плен живыми не сдаваться! *Fakeoff.org 30 января 2017.* Режим доступу http://fakeoff.org/history/sekretnye-voyny-sssr-v-plen-zhivymi-ne-sdavatsya.

223. Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и ее крах. Москва, 1991. С. 126.

224. Сенявская Е. С. Положение русских военнопленных в годы Первой мировой войны : очерк повседневной реальности. *Вестник РУДН. Сер. «История России»*. Москва, 2013. № 1. С. 64—83.

225. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии. Санкт-Петербург, 2001. 350 с.

226. Сирийская Аль-Каида озвучила цены за пленных российских солдат. *Admin. Obzor24 Новини України. 05 жовтня 2015*. Режим доступу: http://www.obzor24.in.ua/?p=1776.

227. Словник української мови: в 11 тт. *АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда*. Київ, 1970—1980. Т. 8. С. 93.

228. Словник української мови: в 4-х тт. За ред. Б. Грінченка Київ, 1907—1909. Т. 3. С. 287.

229. Слово о полку Игореве. *Реконструкция древнерус. текста и коммент. Н. А. Мещерского и А. А. Бурыкина*. 3-е изд. Ленинград, 1985. С. 441.

230. Слюсар І. М. Посттравматичний стресовий розлад у працівників дорожньо-патрульної служби ДАІ: профілактика, психологічна діагностика та корекція : [автореф. дис… канд. психол. наук. Київ, 2005. 18 с.

231. Смехнов Р. Ю. Интернированные немцы на территории Украинской ССР. Воронеж, 2012. С. 15—22. Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/internirovannye-nemtsy-na-territorii-ukrainskoi-ssr-1944-1950.

232. Смехнов Р. Ю. Эффективность труда интернированных немцев (на примере Украинской ССР). *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* Тамбов, 2012. № 2 (16): в 2-х ч. Ч. II. С. 195—198.

233. Соборное уложение Царя Алексея Михайловича 1649 года. *Памятники русского права (Том 6)*. Москва, 1957. 503 с.

234. Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности. Москва, 2000. 512 с.

235. Собчик Л. Н. Метод цветовых выборов — модификация восьмицветового теста Люшера. *Практическое руководство*. Санкт-Петербург, 2007. 128 с.

236. Собчик Л. Н. Психодиагностические аспекты изучения легких форм реактивных состояний. *Психологическая диагностика при нервно-психических и психосоматических заболеваниях*. Ленинград, 1985. С. 77—81.

237. Советские военнопленные во время Великой Отечественной войны. *Материал из Википедии — свободной энциклопедии*. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B2%D0%BE%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D0%B2%D0%BE_%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%8F_%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%9E%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B.

238. Солдатов В. Обсуждается проблема наемников. *Известия. 21.01.1987*. С. 4.

239. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. Т.1. Москва, 1990. С. 173.

240. Солнцева С. А. Военный плен в годы Первой мировой войны : новые факты. *Вопросы истории*. Москва ,2000. № 4—5. С. 98—105.

241. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців — учасників антитерористичної операції: монографія / К. О. Кравченко., О. В. Тімченко, Ю. М. Широбоков Харків, 2017. 186 с.

242. Список православных воинов Российской Императорской Армии, плененных в 1914 — 1916 гг. и скончавшихся в гор. Праге, останки которых захоронены в усыпальнице под полом крипты Успенского храма в Праге — На Ольшанах : *приложение к книге В.А. Гавринева «Да не предадим забвению!»*. 19 с.

243. Срібняк І. Український гурток у таборі полонених офіцерів російської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині (1916 — червень 1917 рр.) *Пам'ятки*. Київ, 2011. Т. 12. С. 42—45. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pam_2011_12_6.pdf.

244. Стамбульский протокол. *Руководство по эффективному расследованию и документированию пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Организация Объединенных Наций.* Нью-Йорк и Женева, 2004. Режим доступу: https://www.twirpx.com/file/1184318/.

245. Станкин М. И. Психология общения. *Сред. спец. Образование*, Москва, 1989. № 10. С. 39—42.

246. Стельмах М. П. Твори : у 5-ти тт. II, Київ, 1962—1963. С. 185.

247. Стрельникова Ю. Ю. Изменения личности в условиях боевых действий с точки зрения психической нормы. *Науч.-теоретич. журн. «Вестник С.-Петерб. ун-та МВД России»*. Санкт-Петербург, 2013. № 4 (60). С. 187—192.

248. Судаков А.К. Любовь к жизни и запрет самоубийства в кантианской метафизике нравов. *Вопросы философии*. 1996. № 8. С. 54—65.

249. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. *Новая и новейшая история*. Москва, 1996. № 2. С. 91—112.

250. Суржикова Н. В. Военный плен в российской провинции (1914 — 1922 гг.) : дисс. д. исторических наук. Екатеринбург, 2015. 550 с.

251. Теория и практика глубинной психокорекция: Вторая Авт. Школа академика НАПН Украины Т. С. Яценко. Под редакцией академика Т. С. Яценко. Ялта, 2009. 221 с.

252. Теория и практика глубинной психокорекция: Вторая Авт. Школа академика НАПН Украины Т. С. Яценко. Под редакцией академика Т. С. Яценко. Донецк, 2008. 268 с.

253. Теплицын В. Л. Первая мировая война : возвращение домой… : (Русские военнопленные и государство, 1917 — 1922 гг.). *Духовность*. Сергиев Посад, 2002. Кн. 2 : (апрель-сентябрь). С. 96—133.

254. Тепляков С. Век Наполеона. Реконструкция епохи. Барнаул. 450 с.

255. Тімченко О. В. Соціально-психологічні детермінанти психічної травматизації постраждалих від надзвичайних ситуацій. *Проблеми екстремальної та кризової психології : збірник наукових праць*. Харків, 2013. Вип. 14. Частина ІІ. С. 353 — 360.

256. Тімченко О. В., Оніщенко Н. В. Особливості ставлення рятувальників — учасників антитерористичної операції — до ключових сенсоутворюючих категорій життєдіяльності. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць*. Вип. 22. Харків, 2017. С.205 — 214.

257. Тімченко О. В., Тітаренко Д. С. Особливості включення механізмів психологічного захисту у рятувальників в ситуації екзистенціальної загрози. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово–спеціальні науки*. Київ, 2015. 2 (33). С. 43—46.

258. Указ Президента Российской Федерации от 02.01.2015 г. № 2 *Президент России*. Режим доступу: http://kremlin.ru/acts/bank/39340.

259. Українка Л. Твори в 5-ти томах. Т. І К. 1951—1956 рр., 1951. С. 377.

260. Українська психологічна термінологія: словник-довідник. *За ред. М.-Л. А. Чепи*. Київ, 2010. 302 с.

261. Финкельштейн И. В рядах народных мстителей. *Проект холокост на Украине*. Режим доступу: http://pluto.hop.ru/holocaust/geroizm.html.

262. Фирсов С. Л. «Почтовая карточка» для военнопленных : эпизод из частной переписки эпохи Великой войны 1914 — 1918 гг. *Новый Часовой : рус. воен.-ист. журн*. Санкт-Петербург, 2002. № 13—14. С. 413—417.

263. Франкл. В. Человек в поисках смысла: *Сборник: Пер. с англ. и нем. Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева*. Москва, 1990. 368с.

264. Фундаментальные и прикладные психологические исследования в практиках ведущих научных школ: реалии и перспективы : [*междунар. коллект. моногр.; Richard Iserman, Е.Л. Базыка, Л. М. Балабанова и др.*]. Макеевка. Донецк, 2012. 763 с.

265. Фурман А. В., Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : Навчальний посібник. Львів. 2000. 360 с.

266. Хендрикс И. Лагерные «призраки». Российские вести. 2000, 23 — 30 августа. — С. 15.

267. Хто сіє вітер: повість у віршах. *І. Нехода*. Київ : Молодь, 1959. С. 83.

268. Цветков А. О. Правовой статус иностранных военнопленных на территории России в период Первой мировой войны (1914 — 1918 гг.): : Дис… канд. юридических. наук.: Омск., 2016. 202 с.

269. Шайхлисламов З. Р. Прогнозирование эмоциональной устойчивости работников органов внутренних дел в экстремальных условиях служебно-оперативной деятельности: Автореф. дис… канд. психол. наук: Харьков, 1995, 24 с.

270. Шапирштейн Г. Я. Взаимодействие установок личности в общении. *Вопросы психологии*. Москва, 1989. № 5. С. 144—148.

271. Шелег Л. С. Психосоматичний статус особистості працівника Національної поліції України. Дисс… д. психол. наук. Київ, 2016. 434 с.

272. Шиппманн Г. Мой путь в рязанский плен. *URL*. Режим доступу: stopgulag.org/file/59998330?attrId=10251&serialNum=1&lc=ru.

273. Шрамович В. Как «Моторола» убил пленного «киборга» рассказ очевидца. *BBC Украины 16 апреля 2015*. Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2015/04/150416_ru_s_branovytsky_death_witness_sova_interview.

274. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе. Статья вторая. Социологические исследования. Москва, 2001. № 2. с. 3—12. Режим доступу: http://www.isras.ru/files/File/Socis/02-2001/002Shtompka.pdf.

275. Штрайт К. Они нам не товарищи: Вермахт и советские военнопленные, 1941—1945 гг. *Пер. с нем*. Москва, 1991. С. 147, 148.

276. Шуберская Е. М. Доклад о положении военнопленных в Германии / Е. М. Шуберская. Петроград, 1917. С. 6.

277. Шумков Г. Е. Душевное состояние воинов после боев. Военный сборник. Санкт-Петербург, 1914. № 11. С. 103—126.

278. Шумков Г. Е. Неврозы войны. *Журнал неврологии и психиатрии им. С. С. Корсакова*. Москва ,1906. № 6. С. 1180—1199.

279. Щеров И. П. Гражданские войны в России Смоленск, 2008 256 с.

280. Эрлихман В. В. Потери народонаселения в XX веке. *Справочник*. Москва, 2004 176 с.

281. Эткинд А. М. Цветовой тест отношений (ЦТО). Методические рекомендации Ленинград, 1985. 18 с.

282. Ярославцев М. В. В немецком плену во время революции. *На чужой стороне*. Берлин; Прага, 1925. Санкт-Петербург. XII. С. 187—199.

283. Яценко Т. С. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика. Черкаси, 2003. 216 с.

284. Яценко Т. С. Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубиннопсихологический аспект) Москва, 2000. 227 с.

285. Bartov O. Brutalität und Mentalität: Zum Verhalten deutscher Offiziere an der «Ostfront». *Erobern und Vernichten. Der Krieg gegen die Sowjetunion. Hg. P. Jahn, R. Rürup*. Berlin, 1991. pp. 183—199.

286. Bavelas A. Communication patterns in task-oriented groups. In: Group dynamics. New York, 1960. P. 12.

287. Bettelheim B.: Aufstand gegen die Masse. Die Chance des Individuums in der modernen Gesellschaft. Frankfurt a.M., 1989. P. 115.

288. Blakey S. Prisoner at war: The survival of Commander Richard A. Stratton. Garden City, New York. 1978. pp. 11—37.

289. Boudewyns P. A. Posttraumatic stress disorder: conceptualization and treatment. *Progress in Behavior Modification*. New York, 1996. № 30. pp. 165—189.

290. Dahl B., McCubbin H., & Ross K. Second-generational effects of warinduced separations: Comparing the adjustment of children in reunited and nonreunked families. *Military Medicine*. New York, 1977. pp. 141—151.

291. Dahl B., McCubbin H., Parish S., & Lester G. The adjustment of children whose fathers were POWs in the Vietnam conflict: A study of prediction and change. *Presented at the Annual Meeting of the American Association of Psychiatric Services for Children*. San Francisco, 1976. Retrieved from: https://doi.org/10.3102/0034654311423537.

292. Dähler R. Die Japanischen und die Deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion. Droste, 2000. 349 p.

293. Dallin A. Deutshe Herrschaft in Rusland, 1941 —1945: *Eine Studie liber Besatzungpolitik*. Diisseldorf, 1981. pp. 550—559.

294. Dehnel R. Deutsche Kriegsgefangene im Gebiet Wologda 1942—1949. Hamburg, 1995. P. 8.

295. Dobrov P. V. On the issue of the formation of the foreign prisoners of war camps in the Dobrovpregion (1943—1954). Історичні і політологічні дослідження. Київ, 2013. № 4. С. 183—187. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2013_4_22.

296. Ekel'chik S. Birth of a Modern Nation. *«Choice magazine» Outstanding Academic Title Winner*. Prelim, 2007. 395 p.

297. Ellis J. World War II: a statistical survey. New York, 1993. Retrieved from: http://www.worldcat.org/title/world-war-ii-a-statistical-survey-the-essential-facts-and-figures-for-all-the-combatants/oclc/27974457?page=citation.

298. Foucault M. The History of Sexuality. Translation of Histoire de la sexualite. New York, 1976. 164 p.

299. Frolich S. General Wlassov: Russen und Deutschen zwischen Hitler und Stalin. Koln, 1978. pp. 59—63.

300. Furnham A. Culture Shock: Psychological reactions to unfamiliar environments. New York,1986. 298 p.

301. Gabower G. Behavior problems of children in Navy officers' families.*Social Casework*. New York, 1960. № 41. pp. 117—184.

302. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity . New York, 1963. pp. 122—169.

303. Gonzalez V. Psychiatry and the army brat. Springfield, 1970. 87 p.

304. Gottschalk L. A., Gleser G. C. The Measurement of Psychological States through the Content Analysis of Verbal Behavior. Berkelly, 1969. 317 p.

305. Hill R. Families under stress: Adjustment to the crisis of war separation and reunion. New York, 1949. 443 p.

306. Hill R. The returning father and his family. *Marriage and Family Living*. Spring, 1945. № 7. pp. 31—34.

307. Hillenbrand, E. Father absence in military families. *The Family Coordinator*. Minneapolis, 1976. № 25. pp. 451—458.

308. Hoffmann J. Die Geschichte der Wlassow-Armee. Freiburg, 1986. P. 358.

309. Hunter E .J. Family role structure and family adjustment following prolonged separation. In E. Hunter & D. Nice. *Military families: Adaptation to change*. New York, 1978. pp. 185—193.

310. Hunter E. J. & Nice D. S. Military families: Adaptation to change. New York, 1978. 273 p.

311. Hunter E. J. & Plag J. The longitudinal studies of prisoners of war and their families: An overview. In E. J. Hunter. *Prolonged separation: The prisoner of war and his family (DTIC No. A051-3251)*. San Diego, 1977. pp. 3—7.

312. Hunter E. J. & Plag, J. An assessment of the needs of POW/MIA wives residing in the San Diego metropolitan area: A proposal for the establishment oj family services. *Technical Report No*. San Diego, 1973. pp. 3—16.

313. Hunter E. J. Prolonged separation: The prisoner of war and his family. *Technical Report, DTIC No. A051-325*. San Diego, 1977. 40 p.

314. Hunter E. J. Captivity: The family in waiting. In C. Figley & H. war of the World War II and Korean eras. *American Ex-POW Convention*. Las Vegas 1983. pp. 3—38.

315. Hunter E. J. Captivity: The family in waiting. In C. Figley & H. McCubbin. *Stress and the family: Coping with catastrophe*, Vol. II. New York, 1983. pp. 166—184.

316. Hunter E. J. Combat casualties who remain at home. *Military Review*/ XL. 1980. pp. 28—36.

317. Hunter E. J. Families under the flag. New York, 1982. pp. 312 —328.

318. Hunter E. J. Let no war put asunder: Families are holding together 10 years after Vietnam. Ladycom, 1983 pp. 34 — 61.

319. Hunter E. J. Marriage in limbo. Naval Institute Proceedings. Washington, 1982. pp. 27—32.

320. Hunter E. J. Parents of the missing in action. In T. Rando (Ed.). *Parental loss of a child*. Champaign, 1986. pp. 243—244.

321. Hunter E. J. The Vietnam POW veteran: Immediate and long-term effects of captivity. In C.R. Figley. Stress disorders among Vietnam veterans: Theory, research, and treatment implications. New York, 1978. pp. 188 —206.

322. Hunter E. J. Treating the military captive's family. In F. Kaslow & R. Ridenour. *Treating the military family: Dynamics and treatment*. New York, 1984. pp. 167—196.

323. Hunter E. J., & Nice D. S. Children of military families: *A part and yet apart, Cat. No. 008-040-00181-4*. Washington, 1978. 189 p.

324. Hunter, E.J. Families of captivity: Untying the yellow ribbon. New York ,1986. pp. 243—251.

325. Idem K. 1942/43: Das Deutsche Heer und die Orientvolker der Sowjetunion. Freiburg, 1991. pp. 46—47.

326. Kedem P., Gelman R., & Blum I. The effect of the Yom Kippur War on the attitudes, values and locus of control of young adolescents. *Presented at the International Conference on Psychological Stress and Adjustment in Time of War and Peace*. Tel Aviv, 1975. P. 57.

327. Kolb L. C. A neuropsychological hypothesis explaining posttraumatic stress disorders. *Amer. J. Psychiatry*. 1987. Vol. 144, № 8. pp. 989—995.

328. Kurlander L., Leukel D., Palevsky L., & Kohn F. Migration: Some psychological effects on children, a pilot study. Presented at the American Orthopsychiatric Association Annual Meeting. New York, 1961. pp. 84—96.

329. Lehmann A. Gefangenschaft und Heimkehr. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion. München, 1986. pp. 40—53. Zugang: https://www.amazon.de/Albrecht-Lehmann-Gefangenschaft-Kriegsgefangene-Sowjetunion/dp/B00QZ0IM04.

330. Leidinger H. Zwischen Kaiserreich und Rätemacht: Die deutschösterreichischen Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft und die

Organisation desösterreichischen Kriegsgefangenen und Heimkehrwesens 1917 — 1920. Viena, 1995. 81 p.

331. Lifshitz M. Social differentiation and organization of the Rorschach in fatherless and two-parented children. Journal of Clinical Psychology. Oxford, 1975. №31, pp. 126—130.

332. McCubbin H., & Dahl B. (Prolonged family separation: A longitudinal study. In H. McCubbin, B. Dahl, & E. Hunter. *Families in the military system*. Beverly Hills, 1976. pp. 16—27.

333. McCubbin H., Dahl B., & Hunter E. Families in the military system. Beverly Hills, 1976. P. 44.

334. McCubbin H., Dahl B., & Hunter E. Research on the military family: An assessment. In N. Goldman & D. Segal *Proceedings of the Inter-University Seminar on the Armed Forces: Social psychology of military services*. Chicago, 1975. P. 110.

335. McCubbin H., Dahl B., Lester G., & Ross B. The returned prisoner of war: Factors in family reintegration. Journal of Marriage and the Family, 1975. №37. pp. 471—478.

336. McCubbin H., Dahl B., Metres P., Hunter E., & Plag J. Family separation and reunion: Families of prisoners of war and servicemen missing in action. Washington, 1974. pp. 74—70.

337. McCubbin H., Hunter E., & Metres P. Children in limbo. In H. McCubbin, B. Dahl, P. Metres, Jr., E. Hunter, & J. Plag Family separation and reunion (Cat.No.D-206.21:74–70). Washington DC, 1974. pp. 65—76.

338. McCubbin, H., Hunter E., & Dahl B. Residuals of war: Families of prisoners of war and servicemen missing in action. *Journal of Social Issues*. 1975. №31. pp. 95—109.

339. Mende G. von. Der nationale Kampf der Russlandtürken. Berlin, 1936. P. 2—6.

340. Moos R. & Moos B. A typology of family social environments.Family Process, 1976. №15 (4). pp. 357—372.

341. Moos R. Preliminary Manual for the Family Environment Scale. Palo Alto, 1974. 46 p.

342. Moritz V. Gefangenschaft und Revolution: Deutschösterreichische Kriegsgefangene und Internationalisten in Russland 1914 bis 1920. Viena, 1995. pp. 28—42.

343. Muller-Hillebrand B. Das Heer. 1933—1945. Frankfurt a/M., 1966. Bd. 3. pp. 70—141.

344. Nachtigal R. Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914—1918. Literaturberichtzu einem neuen Forschungsfeld. Frankfurt am Main, 2005. 162 p.

345. NATO STANDARD AJP-3.7. Allied joint doctrine for recovery of personnel in a hostile environment, Edition A, Version 1. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/511240/20160315-NATO_Pers_Recovery_AJP_3_7.pdf.

346. Nice D., McDonald B., & McMillian T. The families of U.S. Navy prisoners of war five years after reunion. *Journal of Marriage and the Family*. 1981. № 43 (2). pp. 431 — 437.

347. Oberg K. «Culture Shock». *Presentation to the Women's Club of Rio De Janeiro, Brazil, August 3, 1954.* Retrieved from: http://www.smcm.edu/Academics/internationaled/Pdf/cultureshockarticle.pdf.

348. Pierce G. The absent parent and the Rorschach "T" response. In E. Hunter & D. Nice *Children of military families: A part and yet apart, (Cat.No. 008-040-00181-4)*. Washington DC, 1978. Pp. 39—44.

349. Plag J. Proposal for the long-term follow-up of returned prisoners of war, their families, and the families of servicemen missing in action: A basis for the delivery of health care services. *Presented at the POW Research Consultants' Conference*. San Diego, 1974. P. 66.

350. Price A. T. Stigma Threat and Psychological Help–Seeking Attitudes in Military Personnel: Dissertation. *ProQuest Dissertations and Theses, 2011*. Retrieved from:

http://yandex.ru/yandsearch?lr=213&text=Stigma+Threat+and+Psychological+Help–Seeking+Attitudes+in+Military+Personnel.

351. Ready J. The forgotten axis. Germany's partners and foreign volunteers in Word War II. *Jefferson*. London, 1987. P. 510.

352. Rosenfeld J., Rosenstein E., & Raab M. Sailor families: The nature and effects of one kind of father absence.Child Welfare, 1973. №52. pp. 33—44.

353. Rupert R. A Hidden World. London, 1963. pp. 71—72.

354. Schein E. H. Brainwashing. Center for International Studies Massachusetts Institute of Technology Cambridge. Massachusetts, 1960. 35 p.

355. Scherstjanoi E. Wege in die Kriegsgefangenschaft. Erinnerungen und Erfahrungen deutscher Soldaten. Berlin, 2010. pp. 14—23.

356. Segal J., Hunter E., & Segal Z. Universal consequences of captivity: Stress reactions among divergent populations of prisoners of war and their families. *International Social Sciences Journal*. 1976. №28. pp. 593—609.

357. Silvennoinen O. Krainian risonersof Warin Finland. 1941 —1947 *Етнічна історія народів Європи*. 2005. Вип. 18. С. 52—55. Режим доступу:http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2005_18_10.

358. Smilansky S. Development of the conceptualization of death in children. *Presented at the International Conference on Psychological Stress and Adjustment in Time of War and Peace*. Tel Aviv, 1975. pp. 4—10.

359. Smith R. He's Only Missing. *Film*. Boston, 1978. pp. 14—30.

360. Solomon Z. Compensation and psychic trauma: a study of Israeli combat veterans. *Am. J. Orthopsychiatry*. 1994. Vol. 64, № 1. pp. 91—102.

361. Spanier G. Measuring dyadic adjustment: New scales for assessing the quality of marriage and similar dyads. *Journal of Marriage and the Family*. 1976. № 38. pp. 15—28.

362. Spjut R. & Studer W. Family adjustment problems associated with remote assignments: *A survey of selected Air Force officers and wives. Presented at the Behavioral Sciences Symposium, Brooks Air Force Base*. TX, 1975. P. 128.

363. Stolz L. Father relations of war-born children: The effects of postwar adjustment of fathers on the behavior and personality of first children born while fathers were at war. Palo Alto, 1954. 365 p.

364. Stolz L. The effect of mobilization and war on children. *Social Casework*, 1952. №32. pp. 143—149.

365. Wieder S. & Nashim E. Parallel reactions of widows and young children following the death of their fathers in the Yom Kippur War. *Presented at the International Conference on Psychological Stress and adjustment in Time of War and Peace*. Tel Aviv, 1975. pp. 77—84.

366. Evidence of ukrainian citizens who were held captive by russian terrorist groups on the ORDLO territories, on the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, inhuman detention conditions, physical abuse, torture and moral and psychological humiliation. The Security Service of Ukraine. Retrieved from: http://buknews.com.ua/page/sbu-zibralo-svidchennia-zaruch...t-hromadiany-rf.html/.

367. Evidence of ukrainian citizens who were held captive by russian terrorist groups on the ORDLO territories, on the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, inhuman detention conditions, physical abuse, torture and moral and psychological humiliation. The Security Service of Ukraine. Retrieved from: http://buknews.com.ua/page/sbu-pochala-oprylyudnyuvaty-sv...amy-t-zv-dnrlnr.html/.

368. Evidence of ukrainian citizens who were held captive by russian terrorist groups on the ORDLO territories, on the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, inhuman detention conditions, physical abuse, torture and moral and psychological humiliation. The Security Service of Ukraine. Retrieved from: http://biog.in.ua/nelyudsekih-umov-utrimannya-u-zaruchnikah.html?page=2.

369. Evidence of ukrainian citizens who were held captive by russian terrorist groups on the ORDLO territories, on the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, inhuman detention conditions, physical abuse,

torture and moral and psychological humiliation. The Security Service of Ukraine. Retrieved from: http://buknews.com.ua/page/sbu-zibralo-svidchennia-zaruch...t-hromadiany-rf.html.

370. Evidence of ukrainian citizens who were held captive by russian terrorist groups on the ORDLO territories, on the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, inhuman detention conditions, physical abuse, torture and moral and psychological humiliation. The Security Service of Ukraine. Retrieved from: http://tsn.ua/ato/virvani-nigti-ta-ckuvannya-sobakami-sbu...olonenih-752463.html.

371. Evidence of ukrainian citizens who were held captive by russian terrorist groups on the ORDLO territories, on the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, inhuman detention conditions, physical abuse, torture and moral and psychological humiliation. The Security Service of Ukraine. Retrieved from: http://biog.in.ua/nelyudsekih-umov-utrimannya-u-zaruchnikah.html?page=3.

372. Evidence of ukrainian citizens who were held captive by russian terrorist groups on the ORDLO territories, on the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, inhuman detention conditions, physical abuse, torture and moral and psychological humiliation. The Security Service of Ukraine. Retrieved from: http://buknews.com.ua/page/sbu-pochala-oprylyudnyuvaty-sv...amy-t-zv-dnrlnr.html.

373. Evidence of ukrainian citizens who were held captive by russian terrorist groups on the ORDLO territories, on the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, inhuman detention conditions, physical abuse, torture and moral and psychological humiliation. The Security Service of Ukraine. Retrieved from: http://buknews.com.ua/page/sbu-pochala-oprylyudnyuvaty-sv...amy-t-zv-dnrlnr.html.

374. Evidence of ukrainian citizens who were held captive by russian terrorist groups on the ORDLO territories, on the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, inhuman detention conditions, physical abuse,

torture and moral and psychological humiliation. The Security Service of Ukraine. Retrieved from: http:// http://biog.in.ua/nelyudsekih-umov-utrimannya-u-zaruchnikah.html?page=2.